

EUROPATRIDA

FRANCISCO OLIVEIRA

RAMÓN MARTÍNEZ

COORDS.

TÍTULO TITLE
EUROPATRIDA
EUROPATRIDA

COORD. EDS.
Francisco Oliveira & Ramón Martínez

EDITORES PUBLISHERS
Imprensa da Universidade de Coimbra
Coimbra University Press
www.uc.pt/imprensa_uc

Contacto Contact
imprensa@uc.pt
Vendas online Online Sales
http://livrariadaimprensa.uc.pt

Coordenação Editorial Editorial Coordination
Imprensa da Universidade de Coimbra

Conceção Gráfica Graphics
Rodolfo Lopes, Nelson Ferreira

Infografia Infographics
Nelson Ferreira

Impressão e Acabamento Printed by
Simões & Linhares, Lda.

ISSN
2182-8814

ISBN
978-989-26-1761-9

ISBN Digital
978-989-26-1764-0

DOI
https://doi.org/10.14195/978-989-26-1764-0

Depósito Legal Legal Deposit
459404/19

FCT
Fundação para a Ciência e a Tecnologia
UNIVERSIDADE DE COIMBRA
POCI/2010

Projeto UID/ELT/00196/2019 - Centro de Estudos
Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra

© Agosto 2019
Imprensa da Universidade de Coimbra
Classica Digitalia Universitatis Conimbrigenis
http://classicaldigitalia.uc.pt
Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos
da Universidade de Coimbra

EUROPATRIDA

EUROPATRIDA

COORD. EDITORS

Francisco Oliveira & Ramón Martínez

FILIAÇÃO AFFILIATION

Universidade de Coimbra

RESUMO

Este volume reúne contributos de autores de dezasseis países europeus que procuram as suas raízes na herança grega clássica e em especial em textos literários ou epigráficos escritos em grego antigo, bizantino, renascentista ou de épocas posteriores. Com isso procuram aclarar a ideia da sua própria nacionalidade no contexto da construção de uma Europa multifacetada, com personalidade histórica, do passado ao presente.

PALAVRAS CHAVE

Europa, Grécia, tradição clássica.

ABSTRACT

This volume brings together contributions from authors from sixteen European countries who seek their roots in the classical Greek heritage and especially in literary or epigraphic texts written in ancient Greek, Byzantine, Renaissance or later eras. With this they seek to clarify the idea of their own nationality in the context of the construction of a multifaceted Europe with a historical personality, from the past to the present.

Keywords

Europe, Classical Tradition, Greece

EDITORS

Ramón Martínez, catedrático de Griego de Enseñanza Media (1977-2007) y profesor adjunto de Griego de la Universidad de Navarra (1979-2010), actualmente jubilado, es licenciado en Filosofía y Letras, sección de Filología Clásica por la Universidad de Salamanca (1969, tesina *Historia de Politeia. Evolución de Heródoto a Aristóteles*) y doctor por la Universidad Complutense (1974, tesis *Los apócrifos de Teócrito en el "Corpus Bucolicorum". La estadística lingüística aplicada al problema de la atribución de autor*); enseñó Griego Clásico, Literatura Griega.

Investigación en curso: presencia de Teócrito en la literatura española (siglos XV-XXI); revisión y actualización de tesis doctoral.

Francisco Oliveira, professor catedrático da Faculdade de Letras da Universidade de Coimbra e membro do seu Centro de Estudos Clássicos e Humanístico, é doutorado em “História da Cultura Clássica. Cultura Romana” pela Universidade de Coimbra (dissertação: *Ideias morais e políticas em Plínio o Antigo*; traduzida para francês com o título *Idées politiques et morales de Pline l'Ancien*); lecionou comédia grega e romana; tragédia senequiana; historiografia latina; história antiga; história da Cultura Romana; teoria política antiga.

Atuais interesses científicos e editoriais: sociologia do teatro antigo, especialmente Aristófanes e a tragédia de Séneca; teoria política na antiguidade e em particular no fim da República e Alto Império Romano; cidadania e misoginia nas sociedades clássicas; movimentos coletivos femininos na Grécia e em Roma; escolaridade clássica em Portugal.

ORCID: 0000-0003-4871-243X

EDITORS

Ramón Martínez was professor of the High School “Suárez de Figueroa” de Zafra (1977-1979) and “Navarro Villoslada” de Pamplona (1979-2007), and also of the Complutense University of Madrid (1969-1977) and the University of Navarra (1979-2010), both at the Faculty of Philosophy and Letters, section of Classical Philology. He is member of Spanish Society of Classical Studies (SEEC) and was member of his National Committee (1989-2012).

Research subjects: the reception of classical literature in the in later centuries, and teaching resources for the pre-university level.

Francisco Oliveira is full professor of the Institute for Classical Studies — University of Coimbra / Portugal and Member of the Center for Classical and Humanistic Studies of the University of Coimbra.

Research subjects: theatre in general and especially sociology of theatre and the tragedy of Seneca; political theory in antiquity, actually Cicero and Pliny the Younger; classical education in Portugal; woman and misogyny in classical Greece and Rome.

(Página deixada propositadamente em branco)

CONTENTS

INTRODUCTION	11
Francisco Oliveira & Ramón Martínez	
AUSTRIA	13
(Autriche)	
Martin M. Bauer, Rupert Rainer	
BELGIQUE	27
(Belgium)	
Christian Laes, Hubert Maraite, Fabienne Paternotte	
CROATIE	47
(Croatia)	
Josip Parat	
DENMARK	59
(Danemark)	
Rasmus Gottschalck	
FRANCE	71
Françoise Gardera, Marie Helène Menaut, Lionel Sanchez, Jessica Thoulouse	
GERMANY	97
(Allemagne)	
Helmut Meissner	
GREECE	111
(Grèce)	
Maria-Eleftheria G. Giatrakou	
ITALIE	125
(Italy)	
Serena Ferrando	
MALTA	141
(Malte)	
Horatio Caesar Roger Vella	
THE NETHERLANDS	167
(Hollande)	
John Tholen	
PORTUGAL	185
Francisco Oliveira	

Introduction	
ROUMANIE (Romania) Theodor Georgescu	201
SPAIN (Espagne) Ramón Martínez, José Luis Navarro	213
SUISSE (Switzerland) Barbara Bucher	245
SWEDEN (Suède) Lars Nordgren	265
UNITED KINGDOM (Royaume Uni) John Bulwer	277

INTRODUCTION

Following the publication of *Europatria* (Coimbra, 2013), this volume is the second and final result of the “Europatria” project, developed within the framework of Euroclassica / *Fédération Européenne des Associations de Professeurs de Langues et Civilisations Classiques* / *European Federation of Associations of Teachers of Classical Languages and Civilisation*, with the support of the Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra (CECHUC), whose objectives are defined in the following summary:

- to consolidate the European heritage through collective, national and transnational reflection on its past;
- to present an image of Europe in its unity and diversity, as envisaged by a group of Classics teachers from each of the European countries involved in the project;
- to reflect on what Europe has been, what it is and what it will be, using as a basis our cultural inheritance in the form of texts written in Ancient Greek or in vernacular European languages associated with the legacy of ancient Greece; other kinds of documents or iconography may also be included;
- to produce an anthology of texts in Ancient Greek or in modern European languages, ranging from classical antiquity to the present day, with one chapter dedicated to each of the European countries;
- to provide a tool that may be used to select documents and texts for teaching the Greek language and Greek tradition.

Format of the chapters:

Each country’s selection of documents and texts is preceded by an introduction in English or French, on the national classical inheritance (first contacts, expansion, present-day legacy) in such a way that the chosen material and authors (classical, medieval, Renaissance and modern writers, epigraphs, graffiti and other documents) are automatically introduced;

- the selected documents and texts are presented with a minimum of editing and only short, purely explanatory footnotes; each document or text is preceded by a brief presentation in English or French to contextualise the passage in relation to the work or period from which it is taken.
- Although some time has elapsed since the launching of the project, its main objective —to consolidate the Greek-Roman cultural roots of European identity— is still as important as ever, or perhaps even more important in the current period of crisis.

As readers will see, no absolute uniformity was imposed in terms of the presentation and methodology. Such uniformity would, in fact, be difficult to achieve, given the multiplicity of texts and options available, which, in itself, reflects the diversity of Europe. However, the recommended abbreviations of the Greek authors are those used in the Greek-English Lexicon of Liddell and Scott (and the Oxford Classical Dictionary in the case of Roman sources).

For our part, the task of coordinating this publication has given us a much clearer vision of that same diversity and richness. It has helped the coordinators to see how our colleagues perceive their own nationality and how they have handled this project, offering their personal insights within the context of its essential sociological goal.

We would like to conclude by expressing our warmest thanks to all the Euroclassica delegates that have participated in this task, either directly or by selecting the authors for their national chapter. We are very grateful to these authors, since without them this volume could not have been produced.

We would also like to offer a final word of thanks to John Bulwer, who revised the English-language chapters, to Hubert Maraite, who did the same with the French-language chapters, to Christian Laes, who offered editorial advice, and to Horatio Vella, who suggested the title *Europatrida*.

Coimbra, 02 april, 2019
Francisco Oliveira
Ramón Martínez

AUSTRIA (Autriche)

MARTIN M. BAUER
(martin.bauer@uibk.ac.at)

RUPERT RAINER
(rupert.rainer@student.uibk.ac.at)
University of Innsbruck

1. INTRODUCTION

Fig. 1: The Parliament of Austria, built in Neo-Hellenic Style (24.06.2006)

© Parlamentsdirektion / Peter Korrak

For most of recorded history, the area what the Republic of Austria encompasses today has not been a single and independent territorial unit. Over time, parts of it have belonged to much larger entities including the Roman Empire, the Kingdom of the Franks, the Holy Roman Empire, the Kingdom of Hungary, and finally the Austro-Hungarian Empire. Due to the mountainous nature of the land and its position on the important route along the Danube valley, it largely remained a sparsely populated, peripheral frontier region until the Habsburg rule. But also in the heyday of the Habsburg Empire its major cultural centres apart from Vienna –most significantly Budapest and Prague– were situated outside the borders of today’s Austria. Until 1918, it is almost impossible to distinguish Austrian history and (literary) culture from wider Central European developments. The following selection therefore consists of Ancient Greek texts concerning Austria in a geographical sense, not necessarily in a political sense, more precisely:

1. texts that have been written within or about the geographical area of present-day Austria (*i.e.*, the Eastern Alps region);

2. texts that have been written in praise of rulers of former territories within the geographical area of present-day Austria (esp. of the Houses of Babenberg and Habsburg).

FURTHER READING

William M. BARTON, Martin M. BAUER, Martin KORENJAK, "Austria", in: Filippomaria Pontani, Stefan Weise (eds.), *The Hellenizing Muse* (forthcoming).

Christian GASTGEBER, "Der Beginn der Griechischstudien im Wiener Humanismus an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert", in: *Sborník Národního Muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae, series C: Historia Litterarum* 57, 2012, pp. 103-109.

Joachim HERRMANN (ed.), *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z.*, Berlin 1988-1992 (4 vols.).

Martin KORENJAK, Florian SCHAFFENRATH, Lav ŠUBARIĆ, Karlheinz TÖCHTERLE (eds.), *Tyrolis Latina. Geschichte der lateinischen Literatur in Tirol*, Wien et al. 2012.

Georgios POLIOUDAKIS, *Die Übersetzung deutscher Literatur ins Neugriechische vor der Griechischen Revolution von 1821*, Frankfurt a.M. u.a. 2008.

2. ANTIQUITY

2.1. The area between Lake Constance and the Hungarian plains

STRABON, *Geographika* 7.1.5 = p. 292 C.

(Stefan RADT, *Strabons Geographika. Band 2.*

Buch V–VIII: Text und Übersetzung, Göttingen 2003, pp. 240-242)

It was not until the 5th century BC that the Eastern Alps came to the Greeks' attention. Herodotus is the first known writer to locate the sources of the Danube to the west, in the territories of the Celts. Earlier accounts, such as Pindar's *Third Olympian Ode* (13-15) and Aeschylus' *Prometheus Unbound* (fr. 197 TGF), had placed them in the mythical lands of the Hyperboreans in the far north. However, more detailed information on the area of present-day Austria became available only when the Romans arrived in the area. Following the foundation of Aquileia in 181 BC, Roman merchants and entrepreneurs began to trade with the Kingdom of Noricum and to exploit the rich gold and iron mines of the region. After 15 BC, the Eastern Alps were incorporated into the Roman Empire with varying degrees of violence. In the early 1st century AD, the Greek geographer Strabo described the area between Lake Constance and the Hungarian plains, as it was before the Roman conquest:

ὁ δὲ Ἐρκύνιος δρυμὸς πυκνότερός τέ ἐστι καὶ μεγαλόδενδρος ἐν χωρίοις ἐρυμνοῖς κύκλον περιλαμβάνων μέγαν· ἐν μέσῳ δὲ ἴδρυται χώρα καλῶς οἰκεῖσθαι δυναμένη, περὶ ἧς εἰρήκαμεν. ἔστι δὲ πλησίον αὐτῆς ἢ τε τοῦ Ἰστρου πηγῆ καὶ ἢ τοῦ Ῥήνου καὶ ἢ μεταξὺ ἀμφοῖν λίμνη καὶ τὰ ἔλη τὰ ἐκ τοῦ Ῥήνου διαχεόμενα. ἔστι δ' ἡ λίμνη τὴν μὲν περίμετρον σταδίων πλείονων ἢ <χιλίων> τριακοσίων, διάγραμμα δὲ ἐγγὺς διακοσίων· ἔχει δὲ καὶ νῆσον, ἣ ἐχρήσατο ὀρμητηρίῳ Τιβέριος ναυμαχῶν πρὸς Οὐνδολικούς. νοτιωτέρα δ' ἐστὶ τῶν τοῦ Ἰστρου πηγῶν καὶ αὕτη, ὥστ' ἀνάγκη τῷ ἐκ τῆς Κελτικῆς ἐπὶ τὸν Ἐρκύνιον δρυμὸν ἰόντι πρῶτον μὲν διαπερᾶσαι τὴν λίμνην, ἔπειτα τὸν Ἰστρον, εἴτ' ἤδη δι' εὐπετεστέρων χωρίων ἐπὶ τὸν δρυμὸν τὰς προ<σ>βάσεις ποιεῖσθαι δι' ὀροπεδίων. ἡμερήσιον δ' ἀπὸ τῆς λίμνης προελθὼν ὁδὸν Τιβέριος εἶδε τὰς τοῦ Ἰστρου πηγὰς. προσάπτονται δὲ τῆς λίμνης ἐπ' ὀλίγον μὲν οἱ Ῥαῖτοι, τὸ δὲ πλεόν Ἑλουήττιοι καὶ Οὐνδολικοί· <ἔπειτά εἰσιν οἱ Νωρικοί> καὶ ἡ Βοῖων ἐρημία, μέχρι Παννονίων· πάντες, τὸ πλεόν δ' Ἑλουήττιοι καὶ Οὐνδολικοί, οἰκοῦσιν ὀροπέδια. Ῥαῖτοι δὲ καὶ Νωρικοί μέχρι τῶν Ἀλπειῶν ὑπερβολῶν ἀνίσχουσι καὶ πρὸς τὴν Ἰταλίαν περινεύουσιν, οἱ μὲν Ἰνσούβριοι συνάπτοντες, οἱ δὲ Κάρνοις καὶ τοῖς περὶ τὴν Ἀκυληΐαν χωρίοις.

2.2. Inscription from Carnuntum, mid-1st century AD

(Péter Kovács, *Corpus inscriptionum Graecarum Pannonicarum. Editio III. Aucta* [= HPS 15], Budapest 2007, 6, no. 8)

While the provinces of Noricum and Pannonia are remarkably rich in Latin inscriptions –a sign of the high degree of (self-)romanisation in this area–, there are only few examples of Greek epigraphy. One exceptionally fine specimen is the following bilingual grave stele from Carnuntum, which was set up for the slave Florus. A standard Latin funerary inscription is followed by a Greek epigram and a concluding dialogue between the passer-by and the deceased.

Florus P(ublīi) VEDI(i) P(ublīi) f(ili) Fab(ia tribu) Germani ser(vus)
 an(norum) XXVI h(ic) s(itus) e(st).
 [domi]nus ob meritis [eius] fecit.
 [οὐ γάμον οὐχ] ὑμέβαιον ἰδ[ῶν οὐ νύ]νφια λέκτρα
 [κεῖμαι] πρὸς στήλῃ κεκλι[μέν]ος παρ' ὁδῶ. —
 χαῖρε, [Φλ]ῶρε.— χαῖρε καὶ σύ, τίς ποτ' εἶ, ξένε.

Fig. 2: Reconstructed Roman Baths in Carnuntum. © Römerstadt Carnuntum, atelier olschinsky

2.3. Reflections in Carnuntum about the human life

MARCUS AURELIUS Antoninus, *Ad se ipsum* 3.7

(Joachim DALFEN, *Marci Aurelii Antonini Ad se ipsum libri XII*, Leipzig 1979, pp. 20-21)

The most important Roman city within the borders of present-day Austria was arguably Carnuntum, the capital city of Pannonia superior. There, Septimius Severus was proclaimed Emperor in 193 AD, and retired Emperor Diocletian tried to save the tetrarchy in the Conference of Carnuntum in 308 AD. During the Marcomannic Wars (166-180 AD), Carnuntum served as Imperial headquarters for some years. It was during his stay there that Emperor Marcus Aurelius Antoninus wrote some books of his famous “Meditations” (*Tὰ εἰς ἑαυτὸν, Ad se ipsum*), in which he displays his philosophical reflexions based on Stoic ideas using a brief, aphoristic style. According to his thoughts, a man’s actions should lead to a peaceful state of mind (“apathy”) in every situation. Wisdom, virtue and justice are the guiding principles with which everyone should comply. The emperor and philosopher died in 180 AD due to illness during a campaign either in the city of Vindobona (modern Vienna, Austria) or in Sirmium (modern Sremska Mitrovica, Serbia).

The quoted passage is the seventh chapter of the third book of the “*Meditations*”, which was written in Carnuntum. Marcus Aurelius emphasizes that a man who focuses on his own divine mind lives a peaceful life and neither feels the need for recognition nor wishes to withdraw from public life nor fears death:

τὰ ἐν Καρνούντῳ.

(...)

μὴ τιμῆς ποτὲ ὡς συμφέρον σεαυτοῦ, ὃ ἀναγκάσει σέ ποτε τὴν πίστιν

παραβῆναι, τὴν αἰδῶ ἐγκαταλιπεῖν, μισῆσαί τινα, ὑποπτεῦσαι, καταράσασθαι, ὑποκρίνασθαι, ἐπιθυμῆσαί τινος τοίχων καὶ παραπετασμάτων δεομένου. ὁ γὰρ τὸν ἑαυτοῦ νοῦν καὶ δαίμονα καὶ τὰ ὄργια τῆς τούτου ἀρετῆς προελόμενος τραγωδίαν οὐ ποιεῖ, οὐ στενάζει, οὐκ ἐρημίας, οὐ πολυπληθείας δεήσεται· τὸ μέγιστον, ζήσει μήτε διώκων μήτε φεύγων. πότερον δὲ ἐπὶ πλέον διάστημα χρόνου τῷ σώματι περιεχομένη τῇ ψυχῇ ἢ ἐπ’ ἔλασσον χρήσεται, οὐδ’ ὀπωστιοῦν αὐτῷ μέλει· κἄν γὰρ ἤδη ἀπαλλάσσεσθαι δέη, οὕτως εὐλύτως ἄπεισιν ὡς <εἰ> ἄλλο τι τῶν αἰδημόνως καὶ κοσμίως ἐνεργεῖσθαι δυναμένων ἐνεργήσῃε, τοῦτο μόνον παρ’ ὅλον τὸν βίον εὐλαβούμενος τὸ τὴν διάνοιαν ἔν τι ἀνοικεῖω νοεροῦ πολιτικοῦ ζῶου τροπῇ γενέσθαι.

2.4. Geography of the northern part of the late Roman Empire

Ioannes Lydos, *De magistratibus populi Romani* 3.32

(Richard WÜNSCH, *Ioannis Lydi De magistratibus populi Romani libri tres*, Leipzig 1903 [repr. Stuttgart 1967], pp. 120-121)

During the 5th century AD, Roman rule in the Eastern Alps collapsed, as depicted in the *Vita Sancti Severini* by Eugippius. However, during the *renovatio imperii* of Emperor Justinian I (reigned 527-565 AD), at least the southern part may have experienced Byzantine influence.

That the area was still considered important in Justinian’s times may be implied by a passage in “*On the magistrates of the Roman Empire*” (Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας, *De magistratibus populi Romani*), written by John Lydus around 550 AD. In this work, John Lydus covers the development of the imperial administration by depicting the history of several offices – especially of the Praetorian prefecture– beginning with the mythical origin of Rome. In doing so, he laments the decline of the formerly efficient Roman administration. “*On the magistrates*” is one of the most important sources of the imperial administration of the late Roman Empire, even though John Lydus’ reports are scarcely reliable.

In the following passage John Lydus offers a short description of the geography of the northern part of the Empire, focusing on the course of the rivers Rhine and Danube:

Ἐκ τῶν Ῥητικῶν ὁρῶν, ἃ τῆς Κελτικῆς ὀρεινῆς εἶναι φησιν ὁ Καῖσαρ ἐν βιβλίῳ τῷ πρώτῳ τῆς κατ’ αὐτὸν Γαλλικῆς ἐφημερίδος, ἐκ μιᾶς πηγῆς ὁ τε Ῥῆνος ὁ τε Ἰστρος, οὐδέτερος δὲ αὐτῶν μὴ τὴν ἐπωνυμίαν ἀμείψας ἐπὶ τὴν θάλασσαν ἐξωθεῖται. ὁ μὲν γὰρ Ῥῆνος πᾶσαν τὴν Γαλατικὴν μεσόγειον τριχῆ διηρημένην εἰς Κελτικὴν, Γερμανικὴν καὶ Γαλατικὴν διατρέχων, οὐκ ἄρδει μόνον αὐτὴν μετὰ Ῥοδανόν, ἀλλὰ καὶ φρουρεῖ, φυλάττων ἀνέφοδον. πρὸς δὲ τὸ πέρασ σχεδὸν τῆς ῥύσεως εἰς Μόσον τὸν ποταμόν, γείτονα τοῦ βορείου πρὸς δύσιν ὠκεανοῦ, ὀλισθαίων ἀποβάλλει μὲν τὴν οὖσαν αὐτῷ κατ’ ἀρχὰς ἐπωνυμίαν, μετ’ ἐκείνου δὲ τοῖς τῆς Βρεττανικῆς θαλάττης ἐπισύρεται κόλποις. ὁ δὲ

Ἰστρος ἐάσας τὸν ἀδελφὸν Ῥῆνον πρὸς δύνοντα ἥλιον ἀναχωροῦντα αὐτὸς ἐπὶ τὴν [ἑώρα]ν μερίζεται. καὶ ἄχρι μὲν Παννονίας, ἣν Ἕλληνες Παιονίαν δι' εὐφωσίαν καὶ φυγὴν βαρβαρισμοῦ καινοτομοῦντες ἐκάλεσαν, καὶ Σιρμίου, τῆς πάλαι μὲν Ῥωμαίων εὐδαίμονος πόλεως, νῦν δὲ Γηπαιδῶν, τὴν ἰδίαν διασφᾶζει προσηγορίαν· περὶ δὲ τὴν Θρακίαν εἰλούμενος ἀποβάλλει μὲν παρὰ τοῖς ἐπιχωρίοις τὸ ἔμπροσθεν ὄνομα, Δανούβιος μετακληθεῖς· οὕτω δὲ αὐτὸν οἱ Θραῖκες ἐκάλεσαν, διότι ἐπὶ <τὰ> πρὸς ἄρκτον ὄρη καὶ θρασκίαν ἄνεμον συννεφῆς ὁ ἀήρ ἐκ τῆς ὑποκειμένης τῶν ὑγρῶν ἀμετρίας σχεδὸν διὰ παντὸς ἀποτελούμενος αἴτιος αὐτοῖς συνεχοῦς ἐπομβρίας ἀποτελεῖσθαι νομίζεται, Δανούβιον δὲ τὸν νεφελοφόρον ἐκείνοι καλοῦσι πατριῶς. καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ποταμῶν ὡς ἐν παρεκβάσει κατὰ Σαμω[ν]ικὸν τὸν Ῥωμαῖον ἱστορικόν, ὃς πρὸς Διοκλητιανὸν καὶ Γαλέριον τὸν γέροντα περὶ ποικίλων ζητημάτων διελέχθη.

3. MIDDLE AGES

3.1. A big fat Greek wedding

So-called “MANGANEIOS PRODROMOS”, Epithalamium on the wedding of Henry II, Duke of Bavaria and Margrave of Austria, and Theodora Komnene (1148), vv. 1-50. (in K. J. HEILIG, “Ostrom und das Deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Die Erhebung Österreichs zum Herzogtum 1156 und das Bündnis zwischen Byzanz und dem Westreich“, in T. Mayer, K. Heilig, C. Erdmann, *Kaisertum und Herzogsgewalt im Zeitalter Friedrichs I. Studien zur politischen und Verfassungsgeschichte des hohen Mittelalters* [= MGH Schriften 9], Stuttgart 1944 [ND 1952], 1-271, at 245-248)

For most of the Early Middle Ages, the Eastern Alps were a frontier region of the Carolingian (later Holy Roman) Empire, with the purpose of protecting the empire against Avar and Hungarian invasions. Only during the 12th century, the Margraves of Austria (belonging to the House of Babenberg) established themselves as major players in Central Europe through military prowess, loyalty to the respective Emperor, and high-ranking marriages. This culminated in the reign of Margrave/Duke Henry II (ruled 1141-1177), who was related to the imperial dynasties of both Salians and Hohenstaufen through his mother Agnes, and related to both the transitional Emperor Lothair of Supplinburg and the influential Dukes of Saxony through his first consort Gertrude. These contacts won him the Duchy of Bavaria after a dispute between King Conrad III (his half-brother) and the former holder of that position; his imperial relationship also enabled him to marry Theodora Komnene, the niece of Byzantine Emperor Manuel I Komnenos, during the Second Crusade. A court poet, who is usually referred to as “Manganeios Prodromos” today, was commissioned to write a magnificent epithalamium in the ancient tradition:

Εἰς τὴν κυρὰν Θεοδώραν
τὴν τοῦ σεβαστοκράτορος καὶ τὸν σύζυγον αὐτῆς
τὸν ἀδελφὸν τοῦ ῥηγὸς Ἀλαμανίας.

Ἀλαμανία χόρευε καὶ σκίρτα καὶ λαμπρύνου·
τοῦ γὰρ σεβαστοκράτορος τῇ παγκαλλίστῃ κόρῃ
ὁ δοῦξ ὁ μεγαλόδοξος πανευτυχῶς ἐνοῦται
καὶ γίνεται λαμπρότερος ἀπὸ τῆς λαμπροτέρας
καὶ μεγαλοδοξότερος ἐκ τῆς ἐνδοξοτέρας.

δαδούχει πόλιν, ἥλιε, σκηπτουχετῶν Ῥωμαίων,
κατάλαμπε, κατάστραπτε καὶ τὴν παστάδα ταύτην
καὶ ταῖς λαμπραῖς ἀκτίσί σου καὶ ταῖς ἀνατολαῖς σου
καταύγαζε τὸ πρόσωπον τοῦ νεονύμφου ζεύγους
καὶ τοῦ σεβαστοκράτορος τὸ ῥόδον νυμφαγῶγει.

βασιλικὴ φωσφόρε μου, πορφυροβλάστητέ μου,
ἢ πόλις σου πρεσβεύω σοι καὶ δυσωπῶ καὶ δῆμος.

ἀνάτειλον, ὁ χρυσαυγῆς, ἀπὸ τοῦ σοῦ κοιτῶνος
καὶ πέμψον τὰς ἀκτίνας σου καὶ τὰς μαρμαρυγὰς σου
καὶ τῷ φωτί σου λάμπρυνον καὶ τοῦτον τὸν ἀστέρα
τὸν ἐξ ἐσπέρας εἰς αὐγὴν ἡμερινὴν ἐλθόντα.

μὴ πάσας τὰς ἀκτίνας σου, μὴ πᾶσάν σου τὴν αἴγλην,
μηδὲ τὸ φῶς τοῦ δίσκου σου, μηδὲ τὸ πᾶν σου σέλας
εἰς τὸν ἀστέρα σήμερον ἐκπέμψης τῆς ἐσπέρας,
ἵνα μὴ κρύψῃς τῷ πολλῷ φωτί σου τὸν ἀστέρα,
ἀλλὰ μικράν τινα τῶν σῶν ἀπόμοιραν ἀκτίνων
ἀπόπεμπε καὶ φώτιζε καὶ φαίνει τὸν ἀστέρα.

Ῥώμης φωστήρ πολύφωτε, κρατούσης βασιλίδος,
ἂν γὰρ τὴν πᾶσαν αἴγλην σου πρὸς τοῦτον ἀποπέμψης,
ἐν τῷ φωτί σου τῷ πολλῷ κρυβήσεται τελείως·
ἡλίου γὰρ ἐκλάμποντος ἀστήρ οὐ συνεκλάμπει.

ἀλαλαγμόν, Ἀλαμανοί, καὶ κρότον ἐκτελεῖτε·
στήσατε σήμερον χορὸν χαρᾶς ἀνεκλαλήτου·
ὁ τοῦ ῥηγὸς γὰρ ἀδελφὸς ὁ δοῦξ ἐπιγαμβρεύει
τῷ βασιλεῖ τῷ κραταιῷ τῷ κλαδί τῆς πορφύρας
καὶ προσλαμβάνει δύναμιν καὶ δόξαν ἐπικτᾶται
ἐκλαμπροτέραν μάλιστα καὶ περιφανεστέραν.

χαῖρε πανευτυχέστατε χαῖρε καὶ δοῦξ νυμφιε,
χαῖρε ῥηγὸς αὐτάδελφε μεγαλοδοξοτάτου·
ἀπὸ γὰρ δόξης σήμερον πρὸς μείζω βαίνεις δόξαν,
ἀπὸ τιμῆς εἰς κρεῖττονα τιμὴν ἀναβιβάζῃ·
τὸ ῥόδον γὰρ τὸ παμπρεπὲς τοῦ πορφυροβλαστήτου
ἐνοῦται καὶ συμπλέκεται καὶ συναρμόζεται σοι.

ὁ τοῦ ῥηγὸς αὐτάδελφος, ὁ δοῦξ, ἀστήρ ἐγένου
καὶ τῷ φωτί τοῦ γίγαντος μεγάλως ἐλαμπρύνθης
καὶ νῦν Ὠρίων γέγονας μεγάλου βασιλέως

καὶ λάμπεις καθαρώτερον· ἤλιψ γὰρ ἐγγίξεις
ἐκ τῆς κλεινῆς συζύγου σου καὶ τῆς ἐπιγαμβρίας.
ἔχεις ῥηγὸς αὐτάδελφε πανευτυχῆς νυμφίε,
ῥόδον ποικίλον καὶ μικτὸν ἀπὸ χρωμάτων δύο,
ἐξ ὑακίνθου πατρικοῦ πορφύρας πατραδέλφου.
χαῖρε λοιπὸν πανέντιμε μετὰ τῆς πανενδόξου·
τοῦ γὰρ σεβαστοκράτορος ἡ παγκαλλῆς θυγάτηρ
ὡς ῥόδον εὐγενέστατον τὸ γένος λαμπρυνεῖ σου
καὶ μῦρον χρηματίσει σοι πολῦτιμον εὐώδες.

3.2. Henry II, Frederick Barbarossa and Manuel I Komnenos

Ioannes KINNAMOS, *Histories* 6.4

(A. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Bonn 1836, pp. 261-262)

When Frederick Barbarossa was elected Emperor of the Holy Roman Empire, he sought reconciliation with the former Dukes of Bavaria. In order to restore them to their prior rights, he had to divest Henry II of the Duchy of Bavaria. However, as it would have been intolerable for Henry II and Theodora Komnene to suffer a diminishment of their ducal status, a solution was found in the elevation of the old Margraviate of Austria, formed in Carolingian times and subordinated to the Duchy of Bavaria, to an inheritable Duchy under the immediate authority of the Emperor. This promotion and the associated privileges were bestowed upon Henry II and his consort Theodora by Emperor Frederick Barbarossa at the Imperial Diet at Regensburg on 8 September 1156 and documented in the so-called “Privilegium Minus”, which is considered an important step towards the development of Austria as a distinct political entity.

Later on, in 1166, Henry II, now Duke of Austria, and Theodora Komnene played a key role in a diplomatic mission to Serdica (Sofia), where they tried to mediate in a dispute between Frederick Barbarossa and the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos about the supremacy over Italy and Rome:

ἐν ᾧ δὲ ταῦτα ἐγίνετο, Ἑρρίκος Ὀστριχίων δούξ σὺν τῇ γυναικὶ Θεοδώρα, τῇ βασιλέως ἀδελφιδῇ, ἐπὶ Σαρδικὴν ἦλθε, Φρεδερίκον τε τὸν Ἀλαμανῶν ῥήγα τῷ βασιλεῖ διαλλάζων καὶ πολέμων ἐκεχειρίαν Οὐννοῖς ἐξαιτησόμενος. Φρεδερίκος γάρ, ὡς ἐν τοῖς ἔξωθέν μοι δεδιήγηται λόγοις, βασιλέως ἀντιπράκτορος αὐτῷ, τὴν τε Ῥώμης ἀρχὴν παρὰ μικρὸν ἀφηρησθαι ἤλθεν, ἐς τὸ πάλα ἔθος ἀνακεχωρηκέναι τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἀρχιερέως συνομολογήσαντος, καὶ ἄλλα τῶν οὐ κατὰ γνώμην ὑπέστη πολλά, τῶν τῆδε ἔθνῶν ἐκπεπολεμημένων αὐτῷ ταῖς ἐκ βασιλέως συνωθήσεσι. δι’ ἃ καὶ ὀλίγῳ μὲν πρότερον, ὀπηνίκα ἔτι ἐν κακοῖς ἦν, ὑποποιεῖσθαι τὸν βασιλέα θέλων, πέμψας φίλια διελέξατο κατὰ Οὐννων τε ὡσπερ εἶρηται συνάρασθαι αὐτῷ ὠμολόγει. ἐπεὶ δὲ τὰ ἀμφὶ τῇ Ῥώμης ἀρχῇ τῷ πάπα διωμολογημένα ἀνατετράφθη ζυνέβη, ἅτε δὴ βασιλέως μὲν ἐπὶ Βυζάντιον τὴν Ῥώμης καὶ αὐθις μείναι ἰσχυριζομένου βασιλείαν, τοῦ δὲ

πάπα τούτο μὲν οὐ καταδεχομένου ἐν Ῥώμῃ δὲ βασιλεύειν αὐτὸν ἀξιούντος, διὰ ταῦτα ἀναθαρσίσας Φρεδερίκος αὐθις τὴν δυσμένειαν ἐξεδείκνυ, εἰς γῆν τε τὴν Ῥωμαίων εἰσβαλεῖν διανοούμενος βαρβαρικῇ τινι ἀπονοίᾳ ἤδη καὶ διαμερίζειν αὐτὴν τοῖς περὶ αὐτὸν ἤρξατο. ἐπεὶ δὲ τοῦ βασιλέως ἀντιπραττομένου ἐπινοίαις ἐτέραις ἄπρακτος ἦν, ἐπὶ τὴν δι' Ἑρρίκου τούτου καὶ Βλαδιγράτζου ἐπεῖδε πρεσβείαν, μηχανώμενος ὅπως ἂν ἐν φιλίας προσχήματι ἀποσχέσθαι τῶν κατ' αὐτοῦ ἐγχειρουμένων ἀναπέισας τὸν βασιλέα αὐτὸς οὕτω ἕς τὸν κατὰ Ῥωμαίων εὐχερῶς ἀποδύσθαι πόλεμον. ἀλλὰ βασιλεὺς ταῦτα ἐννοησάμενος Ἑρρίκον μὲν σὺν εὐμενεῖα εἶδεν ἄνεσίν τε πολέμου Οὐννοῖς αἰτήσαμένῳ ἐπένευσε, τῶν δὲ ἀμφὶ τῷ Φρεδερίκῳ πέρατι δέδωκεν οὐδέν. ἀλλὰ Ἑρρίκος ἐπὶ οἴκου ἀναχωρῶν, ἐπειδήπερ ἐν Παιονίᾳ ἐγένετο, Στέφανον ἀναπέιθει τὴν Ταυροσκυθίδα διωσάμενον κόρην θυγατέρα τὴν αὐτοῦ ἀγαγέσθαι.

4. MODERN ERA

4.1. Bucolic praise of Empress Maria Theresa

Adam Franz KOLLÁR, Χάριτες εἰδύλλιον, vv. 34–55

(in F. C. SCHEYB, *Musae Francisco et Mariae Theresiae augustis congratulantur ob scientias, bonasque artes eorum iussu et munificentia Vindobonae restitutas*, Wien 1756, 132-134)

While the study of Ancient Greek –including composition of Neo-Ancient Greek verse and prose– flourished in Early Modern Italy, Germany, and Britain, there is rather little pertinent material from Austria. Things only changed in the 18th century, when Vienna became home to many Greek emigrants and one of the centres of the Greek Enlightenment.

When the new auditorium for the University of Vienna –the current home of the Austrian Academy of Science– was inaugurated in 1756, a collection of several panegyric texts in all the languages of the Habsburg dominions was presented to Empress Maria Theresa. Among them also a Greek poem could be found, the idyll on the Graces (Χάριτες εἰδύλλιον), composed by Slovakian scholar Adam Franz Kollár (1718-1783).

This bucolic song consisting of 131 hexametric verses imitates the idylls of Hellenistic poet Theocritus (3th century BC). Just like Theocritus Kollár uses Doric Greek mixed with elements of other Greek dialects and Homeric forms. In his poem, the two countrymen Daphnis and Amyntas –typical names for bucolic characters– meet on their way to Vienna. By exchanging verses, they praise the university's new auditorium and especially Empress Maria Theresa. They describe the new building as a home for Apollo and the Muses and portray the empress as a just, beautiful and godlike protector of the realm. By building the auditorium, she created a new home for the fine arts in Vienna:

ΑΜΥΝΤΑΣ.

Ἦ φίλε Δάφνι Διὸς πεφλαμένε κώρας
σπεύδεν χρῆ βραδέως ἀνετοίμως εἰς ὁδὸν ἄνδρας
ἔς πόλιν ἕς τε θεᾶς ἱερὸν λῆς ναὸν ἰκέσθαι,
αὐτὰρ πᾶ θυσῖαι, Δάφνι φίλε, πᾶ ἑκατόμβαι;
ΔΑΦΝΙΣ.

τῆνα μὲν οὐχ ἁμῶν, τὸ δ' ἔφ' ἁμῖν· τᾶ ποτὶ κράνα
τᾶδε καθίζαντες Σικελὰν συνθῶμεν αἰοιδάν,
ἧ «Χάριτες» ἢ «Νόστος Ἄθνας» τὰν ἐπὶ κλησιν.
ἀθανάτοις θνατοῖς τε φίλοι γ' ὕμνοι καὶ αἰοδαί.
ΑΜ.

καλὸν (ἐμῖν δοκέει) καὶ σύμφρονα μῦθον ἔειπας.
καυγούστῳ πόκα καὶ Πτολομαίῳ καὶ Βερενίκῃ
ἄνδανε ποιμενικὸν μέλος, ἄνδανε Δωρὶς αἰοιδά·
ἄπτεο σύριγγος, φίλε Δάφνι, καὶ ἄρχεο πρᾶτος.
ΔΑ.

Κύνθιε, Παρνάσσω μεδέων, εἴ τοι γε Βιέννα
ὑψιμεδεῦσα φίλη, νειοκτίστοισι μελάθροις,
καὶ μεγάροισι τεοῖς εἰ τέρπειαι, εἰς ἐμὸν ἦτορ
ἔρχεο, πότνε πάτερ, καί μοι συνάεισον ἄνασσαν
τὰν σὰν, Αὐσονίου Ζανὸς κυδρὰν παράκοιτιν.
ΑΜ.

Μῶσαι Πιέριδες, θεῖον γένος, εἴ τι Βιέννα
ἠνεμόεσσ' ὕμνι μέλει, εἰ δόμον οὐρανομήκη
δερκόμεναι γηθεῖτε κατὰ θυμὸν κραδῖαν τε
πέμπετ' ἐπὶ πραπίδεσσιν ἐμαῖς Παρνάσσιον ὀμφὰν
εἰς ἔπος ὑμετέρας εὐεργέτιδος βασιλείας.

Fig. 3: Former “New Auditorium” of the University of Vienna, now home of the Austrian Academy of Sciences. © BWag/Wikimedia Commons

4.2. The endeavour of Markidis-Pouliou brothers for a newspaper

(*Ephemeris*, No. 1, 31th December 1790)

In the late 18th and early 19th century, Vienna housed the world's most important Greek publishing houses and printing presses. The first Greek newspaper, the *Ephemeris*, was printed there in 1784, but soon discontinued. Its issues do not survive. On the 31th December 1790 (Julian calendar), the *Ephemeris* was revived by the brothers Markidis-Pouliou, who explain their endeavour in the preface. It is written in classicising pre-katharevousa prose, which already displays some phenomena of Modern Greek (e.g. μετὰ for μετὰ, νὰ for ἵνα, ὡσάν for ὡς, τέτοιος for τοῖος, enclitic possessive pronouns...) while essentially being compatible with Ancient Greek:

Τῷ φιλαναγνώστῃ.

ἰδοῦ ἢ πρὸ πολλοῦ ἐπιθυμηθεῖσα, καὶ ὑποσχεθεῖσα εἰς τὴν ἀπλῆν διαλέκτον ἐφημερίς, ὡς ἓνα νέον φυτὸν, ὅπου ὀλίγον κατ' ὀλίγον αὐξάνει εὐανθεῖ, καὶ τέλος εὐκαρπόντας προξενεῖ μύρια καλά· καὶ μ' ὅλον ὅπου αὕτη ἢ ἐφημερίς με ἓνα τέτοιον φυτὸν κατὰ τὴν ἐπωφελῆ ἔκτασιν καὶ ἔκβασιν τῆς ἀρμοδίως δύναται, καὶ πρέπει νὰ παρομοιασθῇ, με ὅλον τοῦτο διαφέρει ἄλιν ἀπὸ αὐτὸ πολὺ κατὰ τὴν καλλιέργειάν της, ὡσάν ὅπου ἓνα τέτοιον φυτὸν φυσικῶς τουτέστι καὶ χωρὶς κόπον ἀνθρώπων φθάνει εἰς τὴν ῥηθεῖσαν ἀκμὴν, ἀλλὰ πολὺ ἄλλως ἔχει τὸ νῦν ἐπιχείρημα τῆς ἐφημερίδος, ὡσάν ὅπου αὕτη ὄχι μόνον ἔργα χειρῶν ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ καὶ δαπάνην οὐ τὴν μικρὰν καὶ μέγαν πόνον, καὶ ἔκτασιν τοῦ αὐτοῦ νοός, ὄντας αὕτη, κατὰ τὸν εἰς τὴν εἶδῃσιν ὀρισμὸν τῆς μία συλλογῆ καὶ ἐκβολῆ διαφόρων πηγῶν.

4.3. Graz, the city of the Graces

Ludwig MAYR, *Chariton Polis*, vv. 122-140

(L. Mayr, ΧΑΡΙΤΩΝ ΠΟΛΙΣ. *Die Stadt der Grazien. Beschreibung der Stadt Graz nebst den wichtigsten Sagen aus Stadt und Umgebung. Griechisch und Deutsch*, 2nd ed., Graz 1902, 12)

From the 19th century onwards, composing Neo-Ancient Greek poetry became an intellectual pastime of Austrian school-teachers and classicists. A particularly delightful example is the epyllion “Χαρίτων πόλις-The city of the Graces”, a panegyric epyllion on the city of Graz, the capital of the Austrian region of Styria. Its author, Tyrolean classicist Ludwig Mayr (1851-1944), composed it while working as a teacher in Graz. In 1897 he published the first edition of his poem consisting of 326 dactylic hexameters. Following its great success a second edition followed five years later, extended by about 600 verses.

The title of the work is a multilingual pun: Against linguistic evidence, Mayr deliberately derives the city's Slavic name from the Latin Graces (Greek: Charites) and thus creates a link between the city of Graz and classical culture. By an imaginative use of Homeric language and style he miraculously succeeds

in describing modern city life around 1900, including cyclists, tramways, and electricity, in Ancient Greek poetry. In the passage below he manages to sneak praise of his beloved homeland Tyrol into the panegyrics of his new home Graz, when he mentions a tavern serving South Tyrolean wine and relates a (newly coined) myth of how Dionysos came to Tyrol and chose that region to produce his “well-tasting nectar”. It is a curious coincidence that the same building houses the Greek restaurant “Dionysos” today:

ἐγγύθι δ' ἐν στείνῳ μικρὸς δόμος ἐστὶν Ὀρείτεω
 Οἰνιάδεω, ὃς δὴ ῥα κομίζει ἐπ' ἤματι αἰὲν
 δαιτυμόνας πολλούς· ἐν γὰρ παρέχει σφισὶν αἰὲν
 ἀσπάσιος βρώμην ἐσθλὴν τε καὶ αἶθοπα οἶνον.
 ἦ ῥα δόμου ὑπόγαια πίθους κεύθει μεγακύκλους
 οἴνου ἠδυπότου, ὃν Τηρίολις φέρεν αἶα.

καὶ γὰρ τήνδε Διώνυσος στεφανηφόρος ἦλθε
 πουλὸν ἄγων θίασον, Νύμφαι δ' ἐφέπονθ' ἅμα πολλαί.
 στάς δ' ἄρα Τηρίολιν θηήσατο, οὐθαρ ἀρούρης,
 ἦν πέρι οὔρεα κύκλω ἐλήλαται οὐρανομήκεα.
 καὶ τότε δὴ πάλλων θύρσον μετεφώνεε πᾶσιν·
 ”ἦ καὶ Τηρίολις φερέτω δῶρόν μευ ὀπίσσω,
 νέκταρ ἠδύποτόν τε κακῶν τ' ἐπίληθον ἀπάντων.“
 τοῖον δὲ οἶνον παρέχει ἀρίγνωτος Ὀρείτης
 αἰὲν ἐυφραίνων θυμὸν ξεῖνοιο ἐκάστου.

ἔνθα μὲν ἐν μεγάροισι γεραίτεροι ἄνδρες ἦγταν,
 μουσοπόλοι δ' ἀκαδήμειοι, ἀριδείκετοι οὐλαῖς.
 πάντες δ' ἐκ στομάτων καπνὸν φύλλων ἀνιείσιν,
 οἶά τ' Ἀπόλλων δῶκε, χατεῦσι τε οἴνου ἔηος.

4.4. Francis II/I Emperor's Hymn (1st stanza)

(Josef M. STOWASSER, *Das Gott erhalte griechisch und lateinisch*, in: *Achtundzwanzigster Jahresbericht über das k.k. Franz Joseph-Gymnasium in Wien*, Schuljahr 1901/1902, III)

Another Austrian school-teacher was Josef Maria Stowasser (1854-1910), the author of a famous and still widely-used Latin-German school dictionary. However, he also published playful translations of Austrian folk songs into Greek and Latin verse (and *vice versa*), as well as the following Greek rendering of the Emperor's Hymn and former Austrian national anthem.

The hymn was originally written for Emperor Francis II/I by Lorenz Leopold Haschka and set to music by Joseph Haydn. For his Ancient Greek translation, Stowasser used the revised text created by Johann Gabriel Seidl in 1854 in honour of Emperor Franz Joseph I:

ἸΩ θεὸς οὐρανόθεν μεδέων, σῶσόν τε φύλαξόν θ'
ἡμετέρην γαίην καίσαρά θ' ἡμέτερον,
τῆς ὀρθῆς δόξης ὑπερείσμασιν ἰσχυρωθεὶς
ἡμᾶς οὗτος ἀεὶ χερσὶ σοφαῖς ἀγάγοι.
γενναίως τε καὶ ἀνδρείως διαδήματι πατρῶν
αὐτοῦ ἀμύνωμεν ὅστις ἂν ἐχθρὸς ᾖ,
αἰεὶ δ' Ἀψβούργων μεγάλων τὸ στέμμα κλεεννὸν
εὐθύνοι πότμον τῆς χθονὸς Αὐστριακῆς.

Fig. 4: Graz around 1900. Stengel & CO., Dresden: „Graz – Hauptplatz“, color combination print, 9x14cm, produced in 1900, Postkartensammlung GrazMuseum Online: URL: <http://gams.uni-graz.at/o:gm.708> [14-03-2019]

(Página deixada propositadamente em branco)

BELGIQUE (Belgium)

CHRISTIAN LAES
(christian.laes@uantwerpen.be)
Université d'Antwerpen/Anvers
Université de Manchester

HUBERT MARAITE
(hubert.maraite@gmx.net)

FABIENNE PATERNOTTE
(f.paternotte@hotmail.com)
Fédération Royale des Professeurs de Grec et de Latin

LE GREC ANCIEN: ÉLÉMENT CONSTITUTIF D'UN PATRIMOINE BELGE?

INTRODUCTION

Le sujet de ce chapitre, aussi bien que la coopération entre la Belgique néerlandophone et francophone, peut susciter quelque étonnement. En effet, c'était bien un latiniste et historien de l'Université Catholique de Louvain qui avait critiqué, déjà en 2006, le projet *Europatria*, soutenant qu'il vaudrait mieux étudier, plutôt que les états nationaux du 19ème siècle, une entité comme les Pays-Bas à l'époque de l'humanisme¹. Ainsi, dans l'édition d'*Europatria*, le chapitre "The Netherlands" a, comme sous-titre, "Testimonia Belgica", et la première phrase exprime explicitement le souci des auteurs de considérer comme un ensemble ces nations maintenant diverses².

Bien sûr, les auteurs de la présente contribution ne veulent nullement prétendre que le grec ancien ait constitué un élément important du patrimoine de l'ensemble du territoire qui, dès 1830, a été nommé Belgique. Dans ce pays, le grec et la culture hellénique n'ont pas connu le rôle dominant que la rencontre de la tradition protestante et du classicisme leur a donné, dans les *Klassische Gymnasien* de l'Allemagne des 18ème et 19ème siècles³. Pourtant, il n'est

¹ T. Van Houdt, "Latijn en de 'Europese gedachte'. Bedenkingen bij het didactische project *Europatria*", in *Kleio: tijdschrift voor oude talen en antieke cultuur* 36, 1 (2006), pp. 1-21.

² T. Van Houdt, J. Bloemendal, "The Netherlands. Testimonia Belgica", in F. Oliveira (ed.), *Europatria* (Coimbra, 2013), pp. 331-374: "The Netherlands or the Low Countries formed a motley entity" (p. 331).

³ Voir W. Stroh, *Latein ist tot, es lebe Latein! Kleine Geschichte einer großen Sprache* (Berlin 2007), pp. 255-270, notamment, les titres "The Tyranny of Greece over Germany" (p. 255) et "Das Griechisch preist man, Latein treibt man" (p. 263). Voir aussi S. Weise, "Ἑλληνιδ' αἶαν

pas trop difficile de composer une anthologie de textes écrits en grec ancien qui font référence à des figures de la Belgique. Parmi les auteurs de l'Antiquité qui traitent des territoires "belges" à l'époque romaine, certains ont écrit en grec⁴. En ce qui concerne le Moyen Âge, des auteurs byzantins ont perpétué la mémoire de personnages tels Godefroid de Bouillon ou Baudouin de Constantinople, qui sont devenus des figures emblématiques et des icônes pour la jeune nation belge du 19ème siècle. Quoique la tradition fût plus forte dans les Pays-Bas du 17ème siècle, il est cependant possible de trouver, en Belgique, des humanistes qui se sont essayés à l'écriture de poèmes en grec ancien. Finalement, le projet pédagogique des jésuites (qui, eux, parlaient déjà des "provinces belges") comprenait non seulement l'enseignement du grec ancien dans le but de lire les textes, mais avait même l'ambition d'apprendre à pratiquer cette langue d'une manière vivante, comme ils le faisaient déjà, avec beaucoup de zèle, pour le latin.

I. TEXTES ANTIQUES: STRABON ET DION CASSIUS

a) Portrait des Belges (STRABON)

STRABON D'AMASÉE (64/63 ACN-après 24/25 PCN), un Grec d'origine, de culture et de goûts, est né dans le Pont au moment où cette région était déjà tombée sous la coupe des Romains victorieux de Mithridate. Il fit plusieurs séjours à Rome, où il se prit d'admiration pour Auguste et l'organisation de l'Empire.

Après un ouvrage historique en 47 livres qu'il rédigea comme suite à l'œuvre de Polybe et dont il ne reste que peu de fragments, il composa, en 17 livres, un traité de géographie "*Geographika*", qui nous est parvenu dans sa quasi-intégralité et dont il sera question ici.

Il s'inspira de ses expériences de voyages, mais recourut également aux informations orales recueillies et surtout aux sources livresques d'historiens tels Polybe, de savants comme Posidonius et essentiellement du géographe Eratosthène (3ème s. ACN).

S'il souligne, comme ce dernier, l'importance des mathématiques et de l'astronomie dans les études géographiques, il ne dédaigne pas les composantes ethniques, économiques, climatiques... des pays.

L'œuvre se veut surtout utile aux gens haut placés (chefs de guerre, hommes d'Etat) pour les aider à mieux connaître la "scène" de leurs actions.

εἰσιδεῖν ἱμεῖρομαι. Neualt griechische Literatur in Deutschland (Versuch eines Überblicks)", in *Antike und Abendland* 62, 1 (2016), pp. 114-181.

⁴ Pour les textes en latin, voir H. Maraite, Y-M. Yante, "Les territoires "belges" à l'époque romaine et au Moyen Âge" in F. Oliveira (ed.), *Europatria* (Coimbra, 2013), pp. 61-94.

La valeur des renseignements est inégale. Les erreurs sont nombreuses. Souvent les informations sont juxtaposées sans être organisées.

Dans l'introduction (livres 1 et 2) Strabon établit les fondements de la géographie générale et son utilité non sans critiquer ses prédécesseurs. Ensuite il décrit toute la terre habitée, continent après continent, pays par pays: d'abord l'Europe (livres 3-10), ensuite l'Asie (livres 11-16), enfin l'Afrique (Egypte, Libye) (livre 17).

Fig.1 (pinterest.com)

Voici la description qu'il fait des *Belges*: Strabon, après avoir mentionné leur bravoure, leur localisation et leur importance numérique (près de 300.000 hommes en état de porter des armes), évoque brièvement les coutumes communes à tous les Gaulois dans différents domaines: habillement (sayons épais en laine, culottes bouffantes, blouses à manches), armement (grande épée, bouclier oblong, longue pique, arc, fronde...), nourriture (lait, viandes variées, surtout porc, frais ou salé;

repas pris assis sur litières de paille), élevage (surtout ovins et porcs), habitat (maisons rondes en planches et claies avec toit de chaume), régime politique (aristocratique autrefois; aujourd'hui le plus souvent autorité romaine; menaces, puis punition pour qui interrompt l'orateur lors d'assemblées publiques):

Τούτων δὲ τοὺς Βέλγας ἀρίστους φασίν, εἰς πεντεκαίδεκα ἔθνη διηρημένους τὰ μεταξὺ τοῦ Ἑρηνου καὶ τοῦ Λειγιηρος παροικοῦντα τὸν ὠκεανόν, ὥστε μόνους ἀντέχειν πρὸς τὴν τῶν Γερμανῶν ἔφοδον, Κίμβρων καὶ Τευτόνων. Αὐτῶν δὲ τῶν Βελγῶν Βελλοάκους ἀρίστους φασί, μετὰ δὲ τούτους Σουεσσίωνας. Τῆς δὲ πολυανθρωπίας σημεῖον· εἰς γὰρ τριάκοντα μυριάδας ἐξετάζεσθαι φασὶ τῶν Βελγῶν πρότερον τῶν δυναμένων φέρειν ὄπλα, εἴρηται δὲ καὶ τὸ τῶν Ἐλουηττίων πλῆθος καὶ τὸ τῶν Ἀρουέρνων καὶ τὸ τῶν συμμαχῶν· ἐξ ὧν ἡ πολυανθρωπία φαίνεται καί, ὅπερ εἶπον, ἡ τῶν γυναικῶν ἀρετὴ πρὸς τὸ τίκτειν καὶ ἐκτρέφειν τοὺς παῖδας. Σαγηφοροῦσι δὲ καὶ κομοτροφοῦσι καὶ ἀναξυρίσι χρῶνται περιτεταμέναις, ἀντὶ δὲ χιτῶνων σχιστοὺς χειριδιωτοὺς φέρουσι μέχρις αἰδοίων καὶ γλουτῶν. Ἡ δ' ἑρέα τραχεῖα μὲν, ἀκρόμαλλος δὲ, ἀφ' ἧς τοὺς δασεῖς σάγους ἐξυφαίνουσιν, οὓς λαίνας καλοῦσιν· οἱ μὲντοι Ῥωμαῖοι καὶ ἐν τοῖς προσβορωτάτοις ὑποδιφθέρας τρέφουσι ποιμένας ἰκανῶς ἀστείας ἑρέας. Ὀπλισμὸς δὲ σύμμετρος τοῖς τῶν σωμάτων μεγέθεσι, μάχιρα μακρά, παρηρητημένη παρὰ τὸ δεξιὸν πλευρόν, καὶ θυρεὸς μακρὸς καὶ λόγχι κατὰ λόγον καὶ μάδαρις, παλτοῦ τι εἶδος. Χρῶνται δὲ καὶ τόξοις ἔνιοι καὶ σφενδόναις· ἔστι δὲ τι καὶ γρόσφω ἑοικὸς ξύλον, ἐκ χειρὸς οὐκ ἐξ ἀγκύλης ἀφιέμενον, τηλεβολώτερον καὶ βέλους, ᾧ μάλιστα καὶ πρὸς τὰς τῶν ὀρνέων χρῶνται θήρας. Χαμενουοῦσι δὲ καὶ μέχρι νῦν οἱ πολλοί, καὶ καθεζόμενοι δειπνοῦσιν ἐν στιβάσι. Τροφὴ δὲ πλείστη μετὰ γάλακτος καὶ κρεῶν παντοίων, μάλιστα δὲ τῶν ὑείων καὶ νέων καὶ ἀλιστῶν. Αἱ δ' ὕες καὶ ἀγραυλοῦσιν, ὕψει τε καὶ ἀλκῇ καὶ τάχει διαφέρουσαι· κίνδυνος γοῦν ἔστι τῷ ἀήθει προσίοντι, ὡσαύτως καὶ λυκῶ. Τοὺς δ' οἴκους ἐκ σανίδων καὶ γέρρων ἔχουσι μεγάλους θολοειδεῖς, ὄροφον πολὺν ἐπιβάλλοντες. Οὕτως δ' ἔστι δαμιλῆ καὶ τὰ ποιμνία καὶ τὰ ὑοφόρβια, ὥστε τῶν σάγων καὶ τῆς ταραχείας ἀφθονίαν μὴ τῇ Ῥώμῃ χορηγεῖσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς πλείστοις μέρεσι τῆς Ἰταλίας. Ἀριστοκρατικά δ' ἦσαν αἱ πλείους τῶν πολιτειῶν· ἕνα δ' ἡγεμόνα ἠροῦντο κατ' ἐνιαυτὸν τὸ παλαιόν, ὡς δ' αὐτως εἰς πόλεμον εἰς ὑπὸ τοῦ πλῆθους ἀπεδείκνυτο στρατηγὸς νυνὶ δὲ προσέχουσι τοῖς τῶν Ῥωμαίων προστάγμασι τὸ πλέον. Ἴδιον δὲ τὸ ἐν τοῖς συνεδρίοις συμβαῖνον ἕαν γὰρ τις θορυβῆ τὸν λέγοντα καὶ ὑποκρούσῃ, προσίων ὁ ὑπὸν ἡγούμενος, ἐσπασμένος τὸ ξίφος, κελεύει σιγᾶν μετ' ἀπειλῆς· μὴ παυομένου δέ, καὶ δεῦτερον καὶ τρίτον ποιεῖ τὸ αὐτό, τελευταῖον δὲ ἀφαιρεῖ τοῦ σάγου τοσοῦτον, ὅσον ἄχρηστον ποιῆσαι τὸ λοιπόν. Τὸ δὲ περὶ τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, τὸ διηλλάχθαι τὰ ἔργα ὑπεναντίως τοῖς παρ' ἡμῖν, κοινὸν καὶ πρὸς ἄλλους συχνοὺς τῶν βαρβάρων ἔστι. (Str. 4.4.3)

Editions et traductions

STRABON, *Géographie*, éd. & trad. par F. Lasserre, tome II (livres III et IV), Coll. des Universités de France, Les Belles Lettres, Paris 1966.

The Geography of Strabo with an English transl. by H.L. Jones, vol. II, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1923.

Strabos Geographika, hrsg. von S. Radt, Text, Übers. und Kommentar, Band I, Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2002.

b) La rébellion des Belges contre César (DION CASSIUS)

DION CASSIUS COCCEIANUS (150/160-235 PCN), originaire de Nicée, vint très tôt à Rome où, à une époque troublée (sous le règne de Commode et de la dynastie des Sévères), il fit une brillante carrière dans l'administration impériale.

Il rédigea sa monumentale *Histoire romaine*, conçue selon une structure annalistique, relatant les événements depuis les origines de Rome jusqu'à l'année 229, où il fut consul sous Alexandre Sévère. Des 80 livres que comportait l'ouvrage, seuls les livres 36-60, rapportant les événements de 68 ACN à 46 PCN, sont presque entièrement conservés. En ce qui concerne les autres, il nous reste des fragments ainsi que les abrégés du moine byzantin Xiphilinos, qui retravailla au 11ème s. l'œuvre de Dion Cassius.

Le livre 39 débute par le récit du soulèvement des Belges (année 57 ACN), que César parvint à réprimer. Mais deux peuplades belges, les Nerviens et les Atuatiques, continuèrent à résister pour être finalement soumises, elles aussi, par le général romain.

Au livre 40, l'historien relate la rébellion des Belges qui eut lieu en 54 ACN à l'instigation d'Ambiorix qui, par ruse, infligea aux Romains une cinglante défaite:

Ἦρξαν δὲ τοῦ πολέμου τούτου Ἐβουρωνοί, ἡγουμένοι σφίσιν Ἀμβιόριος. Καὶ ἔλεγον μὲν τῇ παρουσίᾳ τῶν Ῥωμαίων, ὧν ὁ τε Σαβίνος καὶ Λούκιος Κόττας ὑποστράτηγοι ἦρχον, ἀχθόμενοι κεινῆσθαι· τὸ δ' ἀληθὲς ἐκείνων τε κατεφρόνησαν ὡς οὐχ ἰκανῶν ἀμῦναί σφας ἐσομένων, καὶ τὸν Καίσαρα οὐκ ἤλπισαν διὰ ταχέων σφίσιν ἐπιστρατεύσειν. Ἐπῆλθόν τε οὖν αὐτοῖς μὴ προσδεχομένοις ὡς καὶ αὐτοβοεῖ τὸ στρατόπεδον αἰρήσοντες, καὶ ἐπειδὴ διήμαρτον αὐτοῦ, πρὸς ἀπάτην ἐτράποντο. Τῶν γὰρ χωρίων τὰ ἐπιτηδειότατα ὁ Ἀμβιόριξ προλοχίσας ἤλθεν ἐξ ἐπικηρυκείας πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ὡς οὐχ ἔκων δὴ πολεμήσας, καὶ αὐτὸς μὲν μεταγιγνώσκειν ἔφη, τοὺς δ' ἄλλους φυλάττεσθαι σφισι παρήνευσεν· οὔτε γὰρ αὐτῷ πειθαρχεῖν αὐτοὺς καὶ ἐκείνοις μέλλειν τῆς νυκτὸς ἐπιθήσεσθαι. Κάκ τούτου καὶ γνώμην αὐτοῖς ἔδωκε τὴν μὲν Ἐβουρωνίαν, ὡς καὶ κινδυνεύουσιν ἂν καταμείνωσι, καταλιπεῖν, πρὸς δὲ συστρατιώτας τινὰς πέλας που χειμάζοντας ὡς τάχιστα μεταστῆναι.

Ἀκούσαντες δὲ ταῦτα οἱ Ῥωμαῖοι ἐπέισθησαν, ἄλλως τε καὶ ὅτι εὐηργέτητο πολλὰ ὑπὸ τοῦ Καίσαρος καὶ χάριν αὐτῷ ταύτην ἀντιδιδόμην ἐδόκει. Συσκευασάμενοί τε σπουδῇ εὐθύς ἀφ' ἐσπέρας ἀφώρμησαν, καὶ ἐμπεσόντες ἐς τὰ λελοχισμένα δεινῶς ἐσφάλησαν· ὁ τε γὰρ Κόττας παραχρῆμα μετὰ πολλῶν ἀπώλετο, καὶ τὸν Σαβῖνον ὁ Ἀμβιόριξ μετεπέμψατο μὲν ὡς καὶ σώσων (οὔτε γὰρ

τοῖς γιγνομένοις παρῆν, καὶ πιστὸς αὐτῷ καὶ τότε ἔτ' ἐδόκει εἶναι), συλλαβῶν δὲ δῆ, καὶ ἀποδύσας καὶ τὰ ὄπλα καὶ τὴν ἐσθῆτα, κατηκόντισεν, ἐπιλέγων ἄλλα τε καὶ ὅτι τοιοῖδε μέντοι ὄντες πῶς τηλικούτων ἡμῶν ὄντων ἄρχειν ἐθέλετε; οὗτοι μὲν δὴ ταῦτ' ἔπαθον· οἱ δὲ λοιποὶ διέπεσον μὲν ἐς τὸ τάφρουμα ὅθεν, ἀπανεστήκεσαν, ἐπεὶ δὲ οἱ τε βάρβαροι καὶ ἐκεῖ προσέμιξαν καὶ οὐτ' ἀμύνασθαι αὐτοὺς οὔτε διαφυγεῖν ἠδυνήθησαν, ἀλλήλους ἀπέκτειναν. (D.C. 40.5-6)

Fig. 2: statue d'Ambiorix à Tongres (pxhere.com)

Ensuite Ambiorix, avec le soutien des peuples voisins dont les Nerviens, engagea le combat contre le légat Quintus Cicéron. Ce dernier, lui aussi grâce à une ruse, parvint à prévenir César en route vers l'Italie. Celui-ci rebroussa chemin pour porter secours à Quintus et défaire les insurgés (40.7-10).

Mais les troubles en Gaule ne cessèrent pas, fomentés par Ambiorix et d'autres chefs. César, quant à lui, tenta vainement de capturer le chef des Eburons, qui ne cessait de lui échapper.

Alors, de dépit... :

Καὶ μετὰ τοῦτο ὀργῇ τὴν τοῦ Ἀμβιόριγος διάφευξιν φέρων, τὴν πατρίδα αὐτοῦ καίτοι μηδὲν νεωτερίσασαν διαρπάσαι τοῖς βουλομένοις ἐπέτρεψε, προεπαγγείλας σφίσις αὐτὸ τοῦθ', ὅπως ὅτι πλεῖστοι συνέλθωσιν... (D.C. 40.32.3)

Editions et traductions

DION CASSIUS, *Histoire romaine. Livres 38, 39 et 40*, éd. & trad. par G. Lachenaud, Coll. des Universités de France, Les Belles Lettres, Paris 2011.

Dio's Roman History, ed. and transl. by E. Cary, vol. III, Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1914.

CASSIUS DIO, *Römische Geschichte*, übers. von O. Veh, Band II, Artemis & Winkler, Düsseldorf 2007.

PLUTARQUE DE CHÉRONÉE (vers 40/45 PCN-120) composa, outre les *Moralia*, qui regroupent près de 80 écrits traitant des sujets les plus divers, quelques biographies isolées et surtout les *Vies parallèles*, 46 biographies (dont 44 conservées) qui associent, par paires, un Grec et un Romain dont les vies présentent des similitudes.

Dans sa biographie consacrée à César, qu'il compare à Alexandre le Grand, il évoque, lui aussi, le soulèvement des Belges, qu'il qualifie "les plus puissants des Celtes" (Plu. *Caes.* 20.4), notamment la révolte des Nerviens, "les plus sauvages et les plus belliqueux de ce pays" (20.6) et la rébellion de 54 ACN avec le massacre des légions par les troupes d'Ambiorix (24.2).

II. TEXTES BYZANTINS: ANNE COMNÈNE ET NIKETAS CHONIATES

a) Godefroid de Bouillon et la 1ère Croisade (ANNE COMNENE)

ANNE COMNÈNE (1083-ap. 1147), fille d'Alexis I Comnène, empereur de Byzance de 1081 à 1118, écrivit en 15 livres l'histoire de son père: l'*Alexiade*. Malgré son parti pris, l'ouvrage doit sa valeur historique à l'utilisation d'archives officielles, auxquelles elle avait accès.

Elle était une humaniste non seulement douée d'une grande érudition, mais aussi pleine d'affection pour les siens, remplie d'admiration pour son père, et l'objectivité dont elle se réclamait s'en trouva atténuée. Outre les erreurs de chronologie, ses préjugés contre les Francs sont patents: si elle multiplie les témoignages de leur bravoure, elle leur reproche versatilité, inconstance, fougue, orgueil, amour du luxe, manque de culture.... Quant à son père, selon ses dires, bien que prudent et méfiant face aux Croisés, il veut prévenir les conflits et ne ménage pas les bons offices à leur égard.

Fig. 3: Musée Numismatique (Maison Schliemann), Athènes (photo F. Paternotte)

Au livre X, l'auteure décrit l'arrivée des Croisés à Constantinople à la fin de l'année 1096, Croisés qu'elle appelle indifféremment Celtes, Francs ou Latins. Parmi les chefs de cette première Croisade, à laquelle avait appelé le pape Urbain II pour aller protéger les Lieux saints et porter secours à l'Empire byzantin menacé par les Turcs, figurent le Normand Bohémond, Raymond comte de Toulouse, Hugues frère du roi Philippe Ier et Godefroid de Bouillon.

De ce dernier elle dresse un bref portrait⁵: *un homme très riche, fier de son courage et de la noblesse de sa race*. Ensuite elle évoque *ce mouvement de masse inégalé que constituait la 1ère Croisade et dont les motivations étaient divergentes: si les gens simples éprouvaient réellement le désir de voir les Lieux Saints, des hommes pervers tels que Bohémond, nourrissaient l'espoir de s'emparer de Constantinople en passant*:

Ἄλλ' ὅπως σαφέστεραν ἀφηγησάμην τὸ πρᾶγμα καὶ κατὰ μέρος, ταύτης τῆς φήμης διαδραμοῦσης ἀπανταχοῦ πρῶτος ὁ Γοντοφρὲ τὴν ἰδίαν ἀπεμπολήσας χώραν τῆς προκειμένης ὁδοῦ εἶχετο. Ἄνηρ δὲ οὗτος πολυχρήματος καὶ ἐπὶ γενναιότητι καὶ ἀνδρείᾳ καὶ γένους περιφανεῖα μεγάλως αὐχῶν· ἕκαστος γὰρ τῶν Κελτῶν ἔσπευδε προτρέχειν τῶν ἄλλων. Καὶ γέγονε συγκίνησις οἷαν οὐδέπω τις μέμνηται ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, τῶν μὲν ἀπλουστέρων ὡς τὸν τοῦ Κυρίου προσκυνῆσαι τάφον καὶ τὰ κατὰ τοὺς ἱεροὺς ἱστορῆσαι τόπους ἐπειγομένων ἐπ' ἀληθείᾳ, τῶν δὲ γε πονηροτέρων καὶ μᾶλλον ὁποῖος ὁ Βαιμοῦντος καὶ οἱ τοῦτου ὁμόφρονες ἄλλον ἐνδομυχοῦντα λογισμὸν ἐχόντων, εἴ που ἐν τῷ διέρχεσθαι δυνηθεῖεν καὶ αὐτὴν τὴν βασιλεύουσαν κατασχεῖν καθάπερ πόρισμά τι ταύτην εὐρηκότες. Ἐτάρασε δὲ τὰς τῶν πλειόνων καὶ γενναιότερων ψυχὰς ὁ Βαιμοῦντος ὡς παλαιὰν μῆνιν κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος τρέφων. (10.5.10)

Bohémond nourrissait une haine contre le *basileus* à la suite de la défaite que celui-ci lui avait infligée en Thessalie, et aspirait à la revanche.

⁵ Le texte français en italique est un résumé du texte grec qui suit.

Fig. 4: Château fort de Bouillon (les-voyages-de-nana.over-blog.com)

Plus loin, Anne Comnène rappelle que, si les Croisés prétendaient vouloir se rendre à Jérusalem, ils cherchaient en réalité à s'emparer de Byzance et à détrôner le *basileus*; ensuite elle rapporte que ce dernier enjoignit à Godefroid de franchir le détroit (ce que celui-ci refusa provisoirement) et de lui prêter le serment, selon lequel “tous les lieux dont il s'emparerait et qui avaient appartenu à l'empire byzantin seraient remis à l'officier envoyé par le *basileus*”. S'ensuivit à ce sujet une altercation entre Godefroid et Hugues de France: *ce dernier tente de persuader le premier d'obéir à la volonté du basileus, mais Godefroid s'y oppose, ne voulant pas s'abaisser au rang d'esclave, à quoi Hugues rétorque qu'ils ont besoin de la protection du roi, s'ils veulent échapper au malheur:*

Ὁ δὲ πολλὰ τοῦτον κατεμέμφετο λέγων· “Σὺ ὡς βασιλεὺς τῆς ἰδίας ἐξεληλυθὼς χώρας μετὰ τοσοῦτου πλοῦτου καὶ στρατεύματος νῦν ἐξ ὕψους τοσοῦτου εἰς δούλου τάξιν ἑαυτὸν συνήλασας· εἶτα ὡς μέγα τι κατωρθωκῶς κάμοι τοιαῦτα συμβουλευὼν ἦκες;” Ὁ δὲ· “Ἐχρῆν ἡμᾶς” ἔφη “ἐν ταῖς ἰδίαις προσμένειν χώραις καὶ τῶν ἀλλοτρίων ἀπέχεσθαι· ἐπεὶ δὲ μέχρις ὧδε κατήλθομεν τῆς τοῦ βασιλέως κηδεμονίας δεόμενοι, εἰ μὴ τοῖς αὐτοῦ πειθόμεθα λόγοις, οὐκ ἀγαθὰ ἡμῖν συμβήσεται”. (10.9.10)

Finalement Godefroid ne céda que sous la pression des armes et fut reçu à la cour avant de franchir le Bosphore.

En 1099, après la prise d'Antioche, les Croisés se mirent en route vers Jérusalem. Après un siège d'un mois ils s'emparèrent de la ville, massacrèrent de nombreux habitants, Sarrasins et Hébreux et, vainqueurs, remirent le pouvoir à Godefroid, qu'ils nommèrent roi (10.6.9).

A cette nouvelle, le sultan d’Egypte intervint avec son armée, défit les Croisés, emmena leurs chefs en captivité au Caire. Ceux-ci furent libérés grâce à l’intervention du *basileus* et Godefroid fut rétabli sur le trône de Jérusalem. A sa mort en 1100 son frère Baudouin de Boulogne lui succéda.

Fig.5: P.E. Picot, Portrait de Baudouin Ier (fr.muzeo.com)

Editions et traductions

ANNA COMNENE, *Alexiade*, texte établi et traduit par B. Leib, tomes II (livres 5-10) et III (livres 11-15), Les Belles Lettres, Paris 1943-1946 (3ème tirage 2006).

ANNA COMNENA, *The Alexiad*, ed. and transl. by E.R.A. Sewter, Penguin Books, London 1969 (reprint in Penguin Classics 2003).

ANNA COMNENE, *Alexias*, übers., eingel., komment. von D.R. Reinsch, DuMont, Köln 1996 (2. Auflage, de Gruyter, Berlin 2001).

b) Baudouin de Flandre et la 4ème Croisade (NIKETAS CHONIATES)

NIKETAS CHONIATES (1155/1160-vers 1215/1216), né en Phrygie, fit ses études à Constantinople et entama une longue carrière dans l’administration impériale pour accéder finalement au poste de *logothetes tôn sekretôn*, poste le plus élevé. Après la prise de Constantinople par les Croisés en 1204, il s’enfuit à Nicée, où il n’occupa plus de fonction officielle à la cour impériale, qui s’y était reconstituée. Son ouvrage historique, “*Chronike Diegesis*”, en 21 livres, est la

source la plus importante, voire unique, pour la période de l'histoire byzantine qui s'étend depuis la mort d'Alexis I Comnène (1118) jusqu'aux événements de peu postérieurs à la prise de la capitale par les Latins. En tant que haut fonctionnaire, l'auteur est bien informé, mais, en tant que seule source, ne peut être contrôlé. On conserve également de lui des discours, de nombreuses lettres ainsi qu'un traité théologique sur les hérésies.

La quatrième Croisade fut décidée dès 1198 par le pape Innocent III. Les nobles du Nord de la France, dont Baudouin comte de Flandre et de Hainaut, en constituaient le noyau dirigeant. Un accord fut conclu avec le doge Dandolo, accord en vertu duquel Venise mettrait, à la disposition des Croisés, une importante flotte moyennant rétribution en argent et en territoires conquis. En secret les chefs décidèrent de passer par l'Égypte avant de rejoindre la Terre Sainte. En cours de route, une demande d'Alexis, fils de l'empereur Isaac II Ange détrôné par son frère Alexis III, leur parvint, les priant de rétablir son père sur le trône en échange de la promesse de leur fournir subsides et troupes indispensables pour la suite de leur expédition. Stimulés par Dandolo, ennemi de Byzance, les Croisés firent route vers Constantinople, s'en emparèrent et, en 1204, rétablirent, sur le trône, Isaac avec son fils Alexis comme coempereur sous le nom d'Alexis IV. Mais ce dernier ne put tenir les promesses faites aux Francs et, se heurtant au mécontentement des siens, fut détrôné.

Alors les Croisés prirent la ville d'assaut et se livrèrent à un pillage épouvantable, qui provoqua l'indignation du pape. On procéda ensuite, entre vainqueurs, au partage des possessions byzantines. Il fallait maintenant choisir un empereur: en mai 1204, on se rassembla dans l'église des Saints-Apôtres et on délibéra à ce sujet.

En voici le récit de Niketas: *Dandolo fut d'avis qu'il fallait, plutôt qu'appliquer la coutume ancestrale, procéder au vote parmi dix nobles dont cinq français ou lombards et cinq vénitiens. La majorité choisit Baudouin, comte de Flandre, mais le vote fut manipulé par le doge :*

Δόξαν δὲ τῷ Βενετίας δουκὶ τῷ Δανδούλῳ εἰς ψῆφον ἀπολυθῆναι τὴν πρόβλησιν, ἐκλέγονται ψηφηφόροι πέντε μὲν ἐκ τοῦ τῶν Φραγγίσκων καὶ Λαμπάρδων γένους, οἱ παρ' ἐκείνοις ἄριστοι, ἐκ δὲ τῶν Βενετικῶν ὁμοίως ἕτεροι πέντε. Καὶ τῆς τῶν πλειόνων ψήφου κρατησάσης ὁ τῆς ἀρχῆς ἔπεσε κλῆρος πρὸς Βαλδουῖνον τὸν τῆς Φλάντρας κόμητα, ὡς ἦδετο παρὰ πᾶσι, κατὰ δόλον τε καὶ περινοίαν τοῦ δουκὸς Βενετίας Δανδούλου (p. 596, 42-48).

Les motivations de Dandolo sont évidentes: lui-même, exclu en raison d'un handicap visuel, voulait un candidat qui soit complaisant à son égard, pas trop ambitieux et dont les terres étaient très éloignées de Venise.

Baudouin remplissait ces conditions, plein de déférence envers le doge, jeune et peu expérimenté dans les affaires d'Etat, à l'inverse de Boniface le

marquis de Lombardie. Nicétas brosse ensuite le portrait du comte: *homme d'une grande piété, d'un tempérament modéré, d'une fidélité inébranlable à son épouse*:

...Τῶν δὲ Βενετίκων καὶ τῶν Φραγγίσκων εἰς μίαν συνδραμόντων γνώμην τὸν Βαλδοῦνον ἀνθείλετο, εἰδῶς ἐκ τῶν κάτω Γαλλῶν ὀρμώμενον, Γαλλῶν δὲ καὶ Βενετίας ἐς τοσοῦτον τοὺς ὄρους ἀφεστάναι, ἐς ὅσον Βενετία Ῥωμαίων ἀποσχοινίζεται, καὶ ἅμα οἱ Βαλδοῦνον ὅλη ψυχῇ προσκεχηνότα καὶ ἀσμένως ὡς πατρὶ προσφερόμενον, μήτε μὴν ὑπὸ χρονίας γυμνασίας ἐντακέντα πράγμασιν, ὅποιον ἤπιστατο τὸν μαρκέσιον· οὐ γὰρ πω Βαλδοῦνος τριάκοντα καὶ δύο ἔτη γεγένητο.

Ἦν δὲ καὶ ἄλλως ὁ ἀνὴρ οὗτος εὐλαβὴς τὰ πρὸς θεόν, ὡς ἐλέγετο, καὶ τὴν διαίτην ἐγκρατῆς, γυναικὶ δὲ μηδὲ μέχρι βλέμματος προσεσχηκῶς ἐφ' ὅσον χρόνον τῆς οἰκείας γαμετῆς ἀπεφοίτησεν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν εἰς θεὸν ὑμνητήριον καὶ πρὸς πᾶσαν ἀνάγκην ἀρέμβαστος, τὸ δὲ μέγιστον, δις εἶχεν ἐκάστης ἑβδομάδος τὸν ἑσπέρας ἐπεμβοῶντα μηδένα τῶν ἀρχείων ἐντὸς κατευνάεσθαι μὴ νομίμῳ γυναικὶ πλησιάζοντα (pp. 597, 64-78).

Mais le jeune Empire Latin, qui subsista jusqu'en 1261, connut rapidement des troubles. En 1205 les Francs furent battus, près d'Andrinople, par le roi des Bulgares Jean II Asen Kalojan, chrétien lui aussi. Nicétas raconte la fin cruelle de Baudouin: *sa capture lors de cette guerre dite "guerre scythe"*, *son long emprisonnement à Trnovo, son horrible supplice ordonné par le roi Jean après la "défection" d'Aspiétès*⁷:

Ὁ δὲ τοῦ Βαλδοῦνου θάνατος οὕτω συμβέβηκεν. Ἐν τῷ Σκυθικῷ συλληφθεὶς πολέμῳ καὶ δεσμοῖς ὑποβληθεὶς, ὡς ἐρρέθη μοι, συχνὸν ἤδη χρόνον καθείργνυτο ἐς τὸν Τέρνοβον. Ἀποστάντος δὲ τοῦ Ἀσπιέτου καὶ τῶν τῆς αὐτῆς ἐκείνῳ ἑταιρείας τε καὶ συντροφίας προσερρηκόντων, Λατίνοις θυμῷ ὑπερζέσας ὁ Ἰωάννης, καὶ τοῦ πάθους αἰεὶ ἐπίτασιν λαμβάνοντος, εἰς μανιώδη σχεδὸν ἐξώκειλε διάθεσιν· ὄθεν τῆς εἰρκτῆς τὸν ἄνδρα ἐξαγαγῶν κελεύει τοὺς μὲν πόδας ἀπὸ γόνατος, τὰς δὲ χεῖρας ἐκ βραχιόνων Τενεδεῖφ ἄντικρυς πελέκει ἀποκοπῆναι, εἶτα καὶ κατὰ κεφαλῆς ἐπὶ φάραγγος ὠθησθῆναι. Οὐκοῦν καὶ τρεῖς ἐξαρκέσας ἡμέρας, βορὰ προκείμενος ὄρνισιν, ἐλεεινῶς τὸν βίον κατέστρεψεν (p. 642, 86-95).

Editions et traductions

Nicetae Chionatae Historia, rec. J.L. van Dieten, 2 vol., Corpus fontium historiae Byzantinae 11, de Gruyter, Berlin/New York 1975.

⁶ Il s'agirait du peuple turcophone des Coumans, mercenaires au service des Bulgares.

⁷ Alexios Aspiétès, gouverneur byzantin, acclamé empereur par les habitants, antibulgares, de Philippopolis (Plovdiv).

O city of Byzantium, Annales of Niketas Choniates, transl. by H. Magoulias, Wayne State University Press, Detroit 1984.

GEORGIOS AKROPOLITES (1217-1282), né à Constantinople, fut envoyé, après 1204, à la cour de Nicée, où régnait la dynastie des Lascarides, pour y recevoir l'enseignement de grands maîtres. Très vite, il se vit confier des missions importantes. Après le retour de l'empereur Michel VIII Paléologue à Constantinople en 1261, Georgios y exerça de hautes fonctions diplomatiques et enseigna la philosophie et les mathématiques à l'université.

Il composa une "*Chronike Syngraphe*", chronique, conçue comme la continuation de l'œuvre de Niketas Choniates, qui raconte l'histoire de l'Empire byzantin depuis 1203, veille de la prise de Constantinople par les Latins, jusqu'à sa reconquête en 1261. Vu l'importance de ses fonctions et ses nombreuses expériences, son récit peut être considéré comme sûr. En outre il rédigea une version abrégée de sa chronique, des petits traités de rhétorique, de philosophie et de théologie...

Au chapitre 13, Akropolites mentionne la bataille d'Andrinople se terminant par la victoire des "Scythes" sur les "Italiens", la capture de Baudouin, conduit enchaîné auprès du roi Jean, son supplice: tête tranchée, qui, une fois vidée de son contenu et pourvue de décorations, servit de coupe à boire (*Patrologia Graeca* 140, col. 1013-1014).

III. VULCANIUS ET L'HUMANISME GREC

Bien que les poèmes écrits en grec ancien aient rarement dépassé le niveau de simples curiosités, la tradition du néo-hellénisme aux Pays-Bas s'est maintenue grâce à des écrivains célèbres, entre autres Hugo GROTIUS ou Daniel HEINSIUS. L'ouvrage le plus remarquable est sûrement le *Harmelias* de Nicolaes JANSZON VAN WASSENAER (1605), une épopée en 1450 hexamètres dactyliques racontant la prise de la ville de Haarlem en 1572. Encouragé par la tradition protestante, ce philhellénisme vécut au moins jusqu'au 19ème siècle⁸.

En ce qui concerne la "Belgique", quelques nuances sont à préciser. Assurément, le grec ancien faisait partie, à côté du latin et de l'hébreu, de

⁸ Voir le livre beau et riche de R. Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen*, Nijmegen 2009, pp. 125-128 et pp. 219-240. Le thème est devenu de plus en plus populaire dans la recherche actuelle. Voir T. Van Hal, "Bevoorrechte betrekkingen tussen Germaans en Grieks: Wilhelm Otto Reitz' *Belga graecissans* (1730)", in *Leuvense Bijdragen: Tijdschrift voor Germaanse Filologie* 99-100 (2016), pp. 427-443 sur des théories qui présentaient l'allemand et le néerlandais comme langues très proches du grec ancien; J. Tholen, "Eerst boeken, dan kleren. Grieks in de vroegmoderne Nederlanden", in *Hermeneus* 89, 3 (2017), pp. 126-133.

l'enseignement du célèbre Collegium Trilingue de Louvain. Il est certain que, de 1517, date de la fondation du collège, à 1578, année qui vit le début des conflits religieux, l'enseignement de la grammaire et de la littérature grecques florissait sous la direction de professeurs assez réputés tels Rutger RESCIUS, qui occupa cette chaire de 1518 à 1545, Adrien AMEROT, de 1545 à 1560, et Theodoricus LANGIUS, de 1560 à 1578. Néanmoins, il faut tenir compte du fait que le grec ancien occupait toujours une place inférieure à celle du latin. Le grec n'était pratiqué ni comme langue parlée (on l'enseignait en latin), ni comme langue écrite, à quelques exceptions près. La position du grec dans l'enseignement "belge" connut un déclin aux 17ème et 18ème siècles, et les réformes éducatives des Habsbourg d'Autriche n'amenèrent pas une véritable renaissance des études grecques⁹.

Parmi les philhellènes se trouve parfois un écrivain ayant des racines "belges". Bonaventura VULCANIUS (1538-1614), nom latin pour Bonaventura De Smet, naquit à Bruges et étudia le droit et la médecine à l'université de Louvain. Après une carrière dans les milieux ecclésiastiques en Espagne (à Burgos et à Tolède), il occupa, en 1573, la chaire de langue et littérature grecques à l'université de Cologne. Ses liens avec MARNIX DE SAINTE ALDEGONDE l'ont mené à Anvers, où il fut le recteur de l'école latine. En 1581, il accompagna Marnix à Leyden, où il est devenu professeur en langues classiques à l'université, ainsi que secrétaire du Sénat de l'Académie. Il mourut à Leyden en 1614, mais, déjà en 1610, il avait donné sa démission en raison de sa cécité.

Le poème ci-dessous est une dédicace de Vulcanius à l'occasion de l'édition, en 1610, du *Glossarium Graeco-Barbarum* de Johannes MEURSIUS (1579-1639).¹⁰ Le travail de Meursius est comparé à celui du lexicographe Hesychius d'Alexandrie, qui composa, probablement durant le 6ème siècle, son célèbre lexique, véritable trésor de mots rares.

Le contenu du poème, écrit en distiques élégiaques impeccables, est typique de la mentalité philhellène. L'Antiquité est considérée comme la période pendant laquelle la Grèce était encore pure et libre. Selon Vulcanius, le mérite d'Hesychius et d'autres lexicographes (λεξικογράπται est un néologisme créé par Meursius) était de servir la Muse de la Mémoire (Μνημοσύνη) et de conserver les beaux mots de cette époque. Plus tard sont apparues les épées

⁹ R. Van Rooy, T. Van Hal, "De colleges Grieks aan de Oude Leuvense Universiteit: een schets vanuit Europees perspectief", in J. Papy (ed.), *Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797*, Leuven 2017, pp. 131-156; R. Hoven, "Enseignement du grec et livres scolaires dans les anciens Pays-Bas et la Principauté de Liège de 1483 à 1600. Deuxième partie: 1551-1600", in *Gutenberg-Jahrbuch* 55 (1980), pp. 118-126.

¹⁰ Présenté avec traduction néerlandaise dans R. M. van den Berg, M. Buijs, C. J. S. Gieben, R.-J. van den Hoorn, J.M. Nijland, I.L. Pfeijffer, H.N. Roskam (eds.), *Bataafs Athene. Een bloemlezing van klassiek Griekse poëzie van de hand van Leidse humanisten van de zestiende tot en met de twintigste eeuw*, Leiden 1993, pp. 12-13.

barbares (ἔγχεσι βαρβαρικοῖς): le joug des étrangers a apporté des changements à la région et à la langue en introduisant des mœurs et du vocabulaire nouveaux. Grâce à l'ingénieur Meursius (πινυτὸς... Μευρσιάδης), on dispose maintenant d'un recueil, qui, dans un seul livre, rassemble du vocabulaire utilisé par de nombreux auteurs. Tout comme il n'était guère possible de comprendre les anciens mots grecs sans Hesychius, de même, l'ouvrage de Meursius est nécessaire pour comprendre les auteurs grecs plus récents (ἱστορικῶν νεαρῶν νόος):

Ἦθεα καὶ λέξεις, αἷς χρήσατο πρὶν ποτε πᾶσα συζῶσ' αὐτονόμῳ Ἑλλάς ἐλευθερίῃ,	1
Ἦσυχιος τάδε πάντα καὶ ἄλλοι λεξικογράπται γράψαν ἐνὶ γλαφυραῖς Μνημοσύνης σελίσιν. αὐτὰρ ὑπ' ἄλλογενῶν ὁπότε ζυγὸν ἤλυθεν Ἑλλάς	5
ἔγχεσι βαρβαρικοῖς κάρτα δαμαζομένη, ἤθεσιν ὀθνείοις καὶ λέξεσι βαρβαροφῶνοις, χώρα τε καὶ γλῶσση φύρεται πασσυδίῃ. Δρεψάμενος δ' ἐκ συγγραφέων πινυτὸς τάδε πολλῶν Μευρσιάδης βιβλίῳ ἐγκατέερξεν ἐνί.	10
Οὐ ἄτερ ἱστορικῶν νεαρῶν νόος οὐ καταληπτὸς οὐδ' ἄτερ Ἦσυχίου τῶν παλαιῶν πέλεται.	

IV. ANTOINE VAN TORRE ET LES *DIALOGI FAMILIARES*

Né en 1615 à Alost, où il fit ses études, Antoine VAN TORRE fut, toute sa vie, membre de l'ordre des jésuites. Après avoir été élève au collège Saint-Joseph d'Alost, il a rejoint l'ordre en 1632. Pendant ses études à Malines et à Louvain, il s'occupa de philosophie, de mathématique et de philosophie scholastique. Toute sa vie professionnelle et sacerdotale fut consacrée à l'éducation des jeunes de collèges jésuites: à Bruxelles, à Bruges et à Courtrai. Dans cette dernière ville, où il mourut en 1679, il fut célèbre, non seulement comme professeur et préfet du collège, mais aussi comme confesseur. Il acquit sa plus grande renommée par la publication de son ouvrage pédagogique, *Dialogi Familiares* (première édition en 1657), qui, pour un siècle au moins, fut un bestseller, utilisé dans la plupart des collèges jésuites des provinces de la Flandre, mais aussi de Belgique. Bien sûr, Van Torre ne fait que perpétuer la tradition des manuels de conversation, les *Colloquia*, qui existaient déjà dans l'Antiquité et qui avaient trouvé un continuateur et innovateur célèbre en Erasme. Comme le pape Paul IV, en 1559, avait inclus les *Colloques* d'Erasme dans l'*Index Librorum Prohibitorum*, plusieurs pédagogues catholiques essayèrent d'éviter l'écueil en offrant des versions expurgées ou amendées des *Colloques* érasmiens. La solution du père Van Torre

fut plus rusée. En évitant de nommer Érasme, il n'hésita pas à copier une partie considérable de ses colloques. Ainsi, voulut-il s'assurer que ses élèves fussent bien en contact avec le latin sophistiqué du grand latiniste de Rotterdam. En dépit du reproche de plagiat adressé, par les commentateurs contemporains, à Van Torre, il faut tenir compte du fait que ce dernier, à côté des fragments érasmiens, a inséré de nombreux dialogues et conversations de sa propre main, et n'a pas hésité parfois à changer dans les textes d'Érasme, pour des raisons didactiques, quelques mots moins utilisés¹¹. En dehors de cent adages (qui sont tous des copies d'Érasme), les *Dialogi Familiares* consistent en 45 dialogues, portant sur des thèmes les plus divers comme le début de l'année scolaire, les jeux pendant la récréation et même le patinage. Souvent, les dialogues sont accompagnés d'une traduction française et/ou néerlandaise dépendant du lieu de la publication. On peut imaginer comment les élèves des jésuites utilisaient ces textes pour approfondir leur maîtrise pratique de la langue, par des lectures en classe ou même par de petites scènes de théâtre. Assurément, une telle connaissance était une nécessité, vu que, dans les écoles jésuites, il était interdit d'utiliser sa propre langue maternelle.

Le degré de maîtrise orale de la langue grecque dans les écoles jésuites est mal connu. Bien que le *Ratio Studiorum* exigeât que le professeur de grec parlât aussi la langue, il est peu probable qu'une telle compétence fût répandue¹².

Le fait qu'il n'y ait qu'un dialogue grec dans la collection de Van Torre est une autre preuve de la rareté de la pratique du grec. Bien qu'il n'ait jamais été commenté ni étudié, ce fragment, intitulé *Formulae disputantium Graece*, nous offre des renseignements précieux sur l'enseignement du grec chez les jésuites.

Les protagonistes de ce dialogue sont deux garçons, Ambroise [A] et Basil [B], dont le premier appartient à l'équipe des Byzantins, et le second à celle des Romains. On sait bien que la compétition entre les élèves était fortement encouragée dans les écoles jésuites. C'est Basil qui, à plusieurs reprises, défie son adversaire Ambroise. Le premier défi est de prononcer en grec les paroles qui accompagnent le signe de la croix. La formulation d'Ambroise n'est pas tout à fait correcte (l'ordre des mots est plutôt καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος), mais Basil ne fait pas l'effort de le corriger et de lui donner la bonne réponse. Ensuite, la vraie compétition commence. Les prix en jeu étaient la place dans la classe, une petite

¹¹ Pour une introduction, présentation et bibliographie sur Van Torre et ses *Dialogi*, voir Chr. Laes, "De Dialogis Familiaribus Antonii Van Torre (1615-1679)", in *Vox Latina* 50, 195 (2014), pp. 2-23. La tradition des *Colloquia* à travers les siècles est traitée par T. Tunberg, *De rationibus quibus homines docti artem Latine colloquendi et ex tempore dicendi saeculis XVI et XVII coluerunt* (Louvain 2012). Encore toujours valable est le *magnum opus* de A. Bömer, *Die lateinische Schülergespräche der Humanisten*. 2 vol. (Berlin 1895-1897).

¹² Pour une belle note sur la connaissance des humanistes du grec ancien parlé et leur insistance sur la nécessité de cette maîtrise, voir L. Miraglia, *Nova Via Latine doceo. Guida per gl'insegnanti. Parte I: Familia Romana* (Montella 2009) p. 31.

image, et surtout l'honneur (dans les classes jésuites, les meilleurs élèves étaient placés aux premiers rangs).

La première question de Basil, qui ouvre son manuel, porte sur la déclinaison à laquelle appartient le substantif *φιλία*. Lorsque Ambroise répond correctement que *φιλία* appartient à la seconde déclinaison, Basil continue en demandant des exemples de noms de la première jusqu'à la cinquième déclinaison. Apparemment, la grammaire grecque était totalement calquée sur la grammaire latine. Ambroise refuse de répondre (ou il ne le peut pas), et poursuit lui-même en demandant de citer un mot qui n'a qu'une forme pour les trois genres, deux formes pour les trois genres ou trois formes différentes pour les trois genres.

Une dispute s'ensuit, et Basil prend à nouveau l'initiative en demandant le datif du substantif *φιλία*. Ambroise répond chaque fois correctement, même au sujet de l'article et de l'orthographe avec *iota* souscrit. Cependant, Basil n'est pas content, et il accuse Ambroise d'être aidé par les autres élèves présents qui apparemment jouent le rôle de supporters de l'équipe. Il continue par la simple question de la traduction de la phrase *Πάντα βλέπει ὁ θεός*. Ambroise est incapable de répondre, ce qui montre clairement qu'un enseignement strictement grammatical ne menait pas à la bonne compréhension d'une telle phrase qui ne présentait, en outre, aucune complication. De son côté, Ambroise estime qu'une telle question était trop difficile pour le concours (*Ἐξετάζεις πέρα τοῦ δέοντος*), et ose maintenant poser sa propre question portant sur la conjugaison du verbe *τυγχάνω* au parfait de l'indicatif. Contrairement à toute attente, Basil répond que cette forme n'existe pas, puisque les verbes qui se terminent en *-άνω* n'ont pas de forme propre au parfait. Lorsque l'existence de l'imparfait est attestée (*ἐτύχανον*), la forme du parfait *τετύχηκα* était considérée comme empruntée à un autre verbe (*χρόνους ἀλλαχόθεν λαμβάνει*). Après sa réponse correcte, Basil reprend l'initiative et demande quelle est la différence entre les formes *τῷ Αἰνεῖα* et *ᾧ Αἰνεῖα*. Ambroise répond laconiquement en faisant bien la distinction. Lorsque Basil exige qu'il s'explique sur ce point, Ambroise proclame la fin du concours. Basil prétend qu'il a gagné avec un score de trois points obtenus grâce à trois bonnes réponses (apparemment les exemples des cinq déclinaisons, la traduction de la phrase et le problème de la distinction de *Αἰνεῖα* et *Αἰνεῖα*). Sa conclusion est claire: les Romains sont vainqueurs, et les Byzantins sont vaincus. Ambroise est vaincu, et la gloire revient à Basil!

Dialogus Decimus Quintus
Formulae Disputantium Graece

B Πόθεν ἀρκτέον;

A Ἀπὸ τοῦ σήματος τοῦ ἁγίου σταυροῦ.

B Μορφώσον.

A Ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Πατρὸς, καὶ τοῦ Ἰοῦ, καὶ τοῦ Πνεύματος ἁγίου. Ἀμήν.

- B** Οὐκ ὀρθῶς ἐμόρφωσε.
A Μόρφου σὺ ὀρθοτέρως.
B Τίτι τιμίῳ ἀγωνισόμεθα;
A Ὑπὲρ τοῦ τόπου, εἰκόνας, τιμῆς.
B Εὖ μάλα, κατὰ δοκοῦν σοῦ ἐξαρχώμεθα. Πτύσσε βιβλίον.
A Ἐπιθὲς ἐρώτησιν. Πύθου.
B Πόσης κλίσεώς ἐστι φιλία;
A Ἔστιν ὄνομα δευτερόκλιτον.
B Πρόφερε ὄνομα πρωτόκλιτον, δευτερόκλιτον, τριτόκλιτον, τεταρτόκλιτον, πεντόκλιτον.
A Δός μοι ὄνομα μονογενές, διγενές, τριγενές, ἀγνοεῖς; Θέλεις διδάσκεσθαι;
B Προσδόκα, ἐμποδίζεις τῷ κραυγᾶσαι.
A Ἡμαρτες.
B Ἐπανόρθου. Κλίνει φιλία, πῶς ἔχει ἐν τῇ δοτικῇ;
A φιλία.
B Πρόστασε τὸ ἄρθρον.
A Τῇ φιλία.
B Πῶς γράφεται; Τί διαμέλλεις; Ἀπορεῖς;
A Λέξω, ἀλλὰ παρενοχλεῖς λέγοντι. Γράφεται φιλία διὰ α ὑπογράφοντος ι.
B Οἱ πλήσιοι ὑπέμνησαν ἐκείνῳ.
A Μηδαμῶς.
B Πάνυ μὲν.
A Ἦκιστα.
B Παντάπασιν, ἤκουσαν ἅπαντες.
A Σίγα, ἡμαρτες, ἐπηνώρθωσα, σημειούσθω.
B Ἐρμηνεύε μοι ταῦτα. Πάντα βλέπει ὁ θεός. Ταχέως, ἀποκρίνου.
A Ἄγνοῶ, ἐπανόρθου.
B *Omnia videt Deus.*
A Ἐξετάζεις πέρα τοῦ δέοντος, ἡσύχαζε. Ἀποκρίνου καὶ σύ. Συζύγει τυγχάνω, ἐν χρόνῳ παρακειμένῳ τῆς ἐγκλίσεως ὀριστικῆς.
B Στερεῖται.
A Διὰ τί;
B Διότι τὰ ἐν ἀνω λήγοντα οὐ κινεῖται ἔξω παρατατικοῦ, χρόνου ἀλλαχόθεν λαμβάνει. Πῶς διαλλάττει τῷ Αἰνεία καὶ ᾧ Αἰνεία;
A Διακρίνω, διακριτέον.
B Διάκρινε.
A Τέλος ἐστίν, τίς ἐνίκησε;
B Ἐγὼ τρισὶν ἀριθμοῖς.
A Τίνα τρόπον; ἀδύνατόν ἐστιν.
B Σίωπα, ἐνίκησαν Ῥωμαῖοι, Βυζαντινοὶ ἐλάττονες. Ἀμβρόσιος ἤττηται.

CONCLUSION

Bien que les “territoires belges” (appellation plus correcte que “Belgique”, qui n’existe comme Etat qu’à partir du 19ème s.) n’aient jamais été un grand centre de la culture hellénique, néanmoins plusieurs textes grecs, antiques et byzantins, traitant d’événements et de personnages relatifs à ces régions, ont pu être rassemblés; plus tard, des écrits d’humanistes locaux et des témoignages variés attestèrent que la pratique du grec ancien, sans jamais être abandonnée, survécut notamment dans l’enseignement des Jésuites.

(Página deixada propositadamente em branco)

CROATIE (Croatia)

JOSIP PARAT
Institut Croate d'Histoire
Département d'Histoire de la Slavonie, la Syrmie et la Baranja
(josip.parat@gmail.com)

CROATIE: LES SOURCES GRECQUES

INTRODUCTION

Le territoire de la Croatie comprend plusieurs régions, s'étendant le long de la côte orientale de la mer Adriatique jusqu'à la zone continentale entre les rivières Drava et Sava, toutes deux se jetant dans le Danube. Le pays compte également plus de mille îles. Cette zone géographique a longtemps été considérée comme un carrefour important pour les échanges culturels entre l'Est et l'Ouest. En raison de sa position entre les deux centres de la tradition européenne –grecque et romaine– cette région n'a jamais cessé d'être mentionnée dans de nombreuses sources, et ceci dès le début de l'alphabétisation européenne.

Les Illyriens, peuple indo-européen, ont migré dans la région vers l'an 1000 av. J.-C. Dans la mythologie grecque, le nom d'Illyrie est attribué de manière étymologique à Illyrios, le fils de Cadmos et d'Harmonie, qui a gouverné cette région. Cependant, les liens commerciaux directs entre le monde grec antique et l'Adriatique remontent au VIème siècle av. J.-C., lorsque les premières colonies grecques s'établirent dans la région. Les sources littéraires rapportent que Denys l'Ancien, tyran grec de Syracuse, fonda une colonie sur l'île d'Issa (actuelle île de Vis) au début du IVème siècle av. J.-C., afin de protéger ses intérêts dans l'Adriatique. Peu de temps après, les habitants de Paros fondent la colonie de *Pharos* (Stari Grad, Hvar). Quelques siècles plus tard, Issa fonde ses propres comptoirs à *Tragurion* (Trogir), *Epetion* (Stobreč), et un autre dans les environs de Lumbarda sur l'île de Korčula. Au cours des IIIème et IIème siècles av. J.-C., quelques ports, tels que Siculi, Salona et Narona, ont été fondés. Les Grecs et leur culture ont eu une grande influence sur le commerce et le mode de vie des populations locales en Dalmatie centrale. Les produits d'art et d'artisanat grecs (sculpture, céramique et pièces de monnaie) ont été découverts en de nombreux sites le long de la côte orientale de l'Adriatique. En outre, les monuments grecs de l'actuelle Croatie comprennent un certain nombre d'inscriptions à caractère public et privé, qui s'avèrent être des témoignages historiques extrêmement importants des différentes activités coloniales.

Peu après les conquêtes romaines, l'actuelle Croatie devint une partie de la province romaine d'*Illyricum*. Au cours du Ier siècle après J.-C., la région était divisée en deux provinces séparées, à savoir la Dalmatie et la Pannonie. Alors que la zone côtière, grâce à son patrimoine méditerranéen, était connue déjà depuis longtemps, l'arrière-pays resta quelque peu méconnu par les auteurs anciens. Les écrivains grecs considéraient généralement la Pannonie comme la limite la plus septentrionale du monde connu. Des écrivains comme Appien et Dion Cassius l'ont illustrée comme une zone montagneuse et forestière, et avec un hiver rude et froid. Cependant, le monde antique avait reconnu le rôle du Danube et de la Sava comme faisant partie intégrante du réseau de communication transeuropéen. En conséquence, la Pannonie est devenue stratégiquement importante pour le monde gréco-romain.

Les invasions des Avars et des Slaves aux VIème et VIIème siècles ont mis fin à l'Antiquité classique. Ces événements ont été attestés dans les écrits de Procope de Césarée (VIème siècle) et de Constantin VII Porphyrogénète (Xème siècle). La population urbaine s'est déplacée vers des sites plus accueillants le long de la côte, des îles et des montagnes. Cependant, la domination byzantine en Dalmatie, avec plus ou moins d'intensité, a duré du VIème jusqu'à la fin du XIIème siècle. Durant le haut Moyen Âge les influences orientales et occidentales ont marqué conjointement le développement de la Croatie. L'héritage juridique et institutionnel byzantin, ainsi que la tradition culturelle romaine, sont restés profondément ancrés et ont eu une influence sur le fonctionnement des villes médiévales dalmates. L'élite urbaine a préservé avec succès la tradition romaine, tout en s'identifiant avec d'autres strates urbaines.

La ville de Dubrovnik a joué un rôle important au cours des siècles en tant que point de rencontre entre l'Est et l'Ouest, mêlant les valeurs chrétiennes occidentales aux influences juridiques, artistiques et religieuses de Byzance. Dans les années qui ont précédé la chute de Constantinople, un certain nombre d'érudits grecs originaires de Byzance sont arrivés en Dalmatie, contribuant ainsi de façon intense à la culture locale. Bien que l'humanisme croate ait été principalement latin, les savants byzantins ont répandu avec succès la connaissance de la langue et de la culture grecques. Par conséquent, l'étude du latin, du grec et de l'histoire ancienne est restée la base de l'apprentissage humaniste. Après une période de stagnation culturelle causée par les conquêtes ottomanes, l'activité littéraire a prospéré au XVIIIème siècle, il en résulte un certain nombre de traductions exceptionnelles du grec au latin. Par exemple, Raymundus Cunichius (1719-1794) a traduit plusieurs épigrammes de l'*Anthologie grecque*, Théocrite, Ésope et Callimaque de Cyrène. Sa traduction de l'*Illiade* du grec en latin est considérée comme la meilleure traduction de cette épopée à ce jour. Bernardus Zamagna (1735-1820), d'autre part, a traduit les œuvres complètes de Hésiode, Théocrite et l'*Odyssée*.

2. L'ANTIQUITÉ CLASSIQUE

2.1. HÉCATÉE DE MILET, *Fragments des historiens grecs 1.93-97*

(*Die Fragmente der griechischen Historiker*, éd. par Felix Jacoby, Weidmann, Berlin 1923-1930; Brill, Leiden 1940-1958).

Un certain nombre de sources épigraphiques et littéraires font référence à la colonisation grecque, aux conquêtes romaines et à l'histoire de l'Illyrie du IVème siècle av. J.-C. jusqu' à l'époque de Justinien (VIème siècle après J.-C.). Le premier récit écrit des peuples habitant la côte dalmate apparaît dans l'*Europe* d'Hécatée de Milet, un écrivain du VIème siècle avant J.-C. La grande partie de ses extraits a été transmise par le lexique géographique d'ÉTIENNE DE BYZANCE (VIème siècle après J.-C.), dont nous ne possédons qu'une version abrégée ultérieure:

Ἰστροί, ἔθνος ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ· Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. Καυλικοί, ἔθνος κατὰ τὸν Ἰόνιον κόλπον· Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ κέκληται δὲ ἀπὸ ὄρους. Λιβυρνοί, ἔθνος προσεχὲς τῷ ἐνδοτέρῳ μέρει τοῦ Ἀδριατικοῦ κόλπου· Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. τὸ θηλυκὸν Λιβυρνίς καὶ Λιβυρναῖοι. Ὀνομάσθησαν δὲ ἀπὸ τίνος Λιβυρνοῦ, ἀφ' οὗ εὐρηταὶ τὰ Λιβυρνικὰ σκάφη καὶ Λιβυρνικὴ μανδύη, εἶδος ἐσθῆτος. Μέντορες, ἔθνος πρὸς τοῖς Λιβύρνοις· Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. Συῶπιοι, ἔθνος προσεχὲς τοῖς Λιβυρνοῖς, ὡς Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. Ὑθμίται, ἔθνος πρὸς Λιβυρνοῖς καὶ Συῶπιοις, ὡς φησὶν Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. Ἰαπυγία, δύο πόλεις, μία ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ ἕτερα ἐν τῇ Ἰλλυρίδι, ὡς Ἐκαταῖος.

2.2. SCYLAX DE CARIANDA, *Periplus Scylacis, Ps. Scyl. 21-24*

(*Geographi Graeci minores*, éd. grecque et trad. latine par Karl Müller, Vol. I, Didot, Paris 1855 (Olms, Hildesheim 1965), pp. 26-30)

La plus ancienne source historique conservée contenant des données sur le futur territoire de la Croatie est *Le Périple* du Pseudo-Scylax, écrit dans la seconde moitié du IVème siècle avant J.-C. En énumérant les colonies au nord du Canal d'Otrante, l'auteur mentionne les villes grecques sur les îles de Vis et de Hvar:

Ἰστροί. Μετὰ δὲ Ἐνετοῦς εἰσὶν Ἰστροί ἔθνος, καὶ ποταμὸς Ἰστρος. Οὗτος ὁ ποταμὸς καὶ εἰς τὸν Πόντον ἐκβάλλει ἐνδιεσκευῶς εἰς Αἴγυπτον. Παράπλους δὲ τῆς Ἰστριανῶν χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός. Λιβυρνοί. Μετὰ δὲ Ἰστροῦς Λιβυρνοί εἰσὶν ἔθνος. Ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις εἰσὶ παρὰ θάλατταν Λιάς, Ἰδασσα, Ἀττιενίτης, Δυύρτα, Ἀλουσοί, Ὀλοσοί, Πεδῆται, Ἡμίονοι. Οὗτοι γυναικοκρατοῦνται καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρων· μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι. Κατὰ ταύτην τὴν χώραν αἶδε νῆσοι εἰσὶν, ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα (εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλαί). Ἰστρίς νῆσος σταδίων τί, πλάτος δὲ ρκ'. Ἡλεκτρίδες, Μεντορίδες. Αὗται δὲ αἱ νῆσοι εἰσὶ μεγάλαι. Καταρβάτης ποταμὸς. Παράπλους τῆς Λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο. Ἰλλυριοί. Μετὰ δὲ Λιβυρνοῦς εἰσὶν Ἰλλυριοί ἔθνος, καὶ

παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνίς ἐνταῦθα, ἧ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμὴν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἶδε· Ἴεραστάμναι, Βουλινοὶ (Υἱλλινοὶ)· Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὑλλοι. Οὗτοι δὲ φασὶν Ὑλλὸν τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσῳ τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον ὀρθόνταυτην παροικοῦσι Βουλινοί. Βουλινοὶ δ' εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρὰς ἐπὶ Νέστον ποταμόν. Νέστοι. Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δὲ ἐστὶν ἡμέρας μιᾶς. Εἰσὶ δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι, Προτερὰς, Κρατεῖαι, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β', ἢ ὀλίγῳ πλέον, κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν παραπλευσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν. Καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγύς, ἧ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἕτερα νῆσος ἐγγύς ταύτης, ἧ ὄνομα Κέρκυρα ἢ μέλαινα· καὶ ἐκτρέχει τῷ ἐνὶ τῶν ἀκρωτηρίων νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν. Ἀπὸ δὲ τῆς Μελίτης ἀπέχει στάδια κ', τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η'. Μανιοί. Ἀπὸ δὲ Νέστων ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός· ὁ δὲ εἰσπλοῦς ὁ εἰς τὸν Νάρονά ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρης, καὶ πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π'. Οὗτοι δὲ εἰσὶν Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μανιοί. Λίμνη ἐστὶ τὸ εἶσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη, καὶ ἀνήκει ἢ λίμνη εἰς Αὐταριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ'· ἢ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶ εὐγέωργος σφόδρα. Ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμός ἀπορρεῖ. Καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμόν ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς.

2.3. APOLLONIOS DE RHODES, *Argonautica* 4.323-335

(*The Argonautica of Apollonius Rhodius*, éd. George W. Mooney, Longmans, Green, London 1912)

En outre, la côte croate actuelle est décrite dans l'histoire mythologique grecque des Argonautes. Le poète épique grec Apollonios de Rhodes (IIIème siècle av. J.-C.) raconte comment les marins qui volèrent la Toison d'or de Colchide en mer Noire atteignirent le nord de l'Adriatique en remontant le Danube et la Sava. Il est cependant intéressant de noter que le récit des Argonautes n'est pas historique, mais intentionnellement mythique, et qu'il ne peut donc pas être directement lié à la réalité géographique. Un fragment du poème d'Apollonios raconte leur arrivée dans le nord de l'Adriatique:

Αὐτὰρ ἐπεὶ τ' Ἄγγουρον ὄρος, καὶ ἄπωθεν ἐόντα
 Ἄγγούρου ὄρεος σκόπελον πάρα Καυλιακοῖο,
 ᾧ περὶ δὴ σχίζων Ἴστρος ῥόον ἔνθα καὶ ἔνθα
 βάλλει ἀλός, πεδίον τε τὸ Λαύριον ἡμείψαντο,
 δὴ ῥα τότε Κρονίην Κόλχοι ἄλαδ' ἐκπρομολόντες

πάντη, μή σφε λάθοιεν, ὑπετμήξαντο κελεύθους.
 Οἱ δ' ὄπιθεν ποταμοῖο κατήλυθον, ἐκ δ' ἐπέρησαν
 δοιὰς Ἀρτέμιδος Βρυγηίδας ἀγγόθι νήσους. 330
 Τῶν δ' ἦτοι ἐτέρη μὲν ἐν ἱερὸν ἔσκεν ἔδεθλον:
 ἐνδ' ἐτέρη, πληθὺν πεφυλαγμένοι Ἀψύρτοιο,
 βαῖνον: ἐπεὶ κείνας πολέων λίπον ἔνδοθι νήσους
 αὐτως, ἀζόμενοι κούρην Διός: αἱ δὲ δὴ ἄλλαι
 στεινόμεναι Κόλχοισι πόρους εἴρυντο θαλάσσης. 335

2.4. POLYBE DE MÉGALOPOLIS, *Histoire* 2.11.10-15

(*Polybii Historiae*, éd. Theodorus Büttner-Wobst, 2ème éd., Vol. 1, Teubner, Leipzig 1905)

Bien qu'une grande partie de son œuvre ait disparu, l'œuvre de l'historien grec Polybe (IIème siècle av. J.-C.) est suffisamment bien conservée pour offrir le récit le plus complet de la première phase de l'engagement romain dans cette région. Comparé à d'autres sources importantes (à savoir, Appien et Dion Cassius), Polybe était un contemporain de la Troisième guerre d'Illyrie. En outre, il écrivait depuis Rome, ayant ainsi accès à des sources de première main sur l'intervention romaine en Illyrie. Dans le fragment suivant, Polybe raconte comment les Romains ont aidé la colonie grecque d'Issa, qui avait été assiégée par les troupes illyriennes (230/229 avant J.-C.). A leur arrivée, les Romains forcèrent l'ennemi à lever le siège et reçurent les Isséens sous leur protection:

Ῥωμαῖοι δὲ καὶ τοὺς Ἐπιδαμνίους παραλαβόντες εἰς τὴν πίστιν προῆγον εἰς τοὺς εἴσω τόπους τῆς Ἰλλυρίδος, ἅμα καταστροφόμενοι τοὺς Ἀρδιαίους. Συμμιξάντων δὲ πρεσβευτῶν αὐτοῖς καὶ πλειόνων, ὧν οἱ παρὰ τῶν Παρθίνων ἦκον ἐπιτρέποντες τὰ καθ' αὐτούς, δεξάμενοι τούτους εἰς τὴν φιλίαν, παραπλησίως δὲ καὶ τοὺς παρὰ τῶν Ἀτιντάνων προσεληλυθότας προῆγον ὡς ἐπὶ τὴν Ἴσσαν διὰ τὸ καὶ ταύτην ὑπὸ τῶν Ἰλλυρίων πολιορκεῖσθαι τὴν πόλιν. Ἀφικόμενοι δὲ καὶ λύσαντες τὴν πολιορκίαν προσεδέξαντο καὶ τοὺς Ἰσσαιούς εἰς τὴν ἑαυτῶν πίστιν. Εἶλον δὲ καὶ πόλεις τινὰς Ἰλλυρίδας ἐν τῷ παράπλῳ κατὰ κράτος: ἐν αἷς περὶ Νουτρίαν οὐ μόνον τῶν στρατιωτῶν ἀπέβαλον πολλούς, ἀλλὰ καὶ τῶν χιλιάρχων τινὰς καὶ τὸν ταμίαν. Ἐκυρίευσαν δὲ καὶ λέμβων εἴκοσι τῶν ἀποκομιζόντων τὴν ἐκ τῆς χώρας ὠφέλειαν. Τῶν δὲ πολιορκούντων τὴν Ἴσσαν οἱ μὲν ἐν τῇ Φάρῳ διὰ τὸν Δημήτριον ἀβλαβεῖς ἔμειναν, οἱ δ' ἄλλοι πάντες ἔφυγον εἰς τὸν Ἄρβωνα σκεδασθέντες.

2.5. L' INSCRIPTION DE LUMBARDA (Korčula)

(*Sylloge inscriptionum Graecarum*, Vol. 2, éd. Guilelmus Dittenberger, Hirzelius, Leipzig 1900, p. 185, n. 141)

Parmi les inscriptions grecques attestées et conservées sur le territoire de la Croatie actuelle, la plus célèbre est le psefisme de Lumbarda (Korčula), daté du IVème ou IIIème siècle av. J.-C. Exposé aujourd'hui au Musée Archéologique

de Zagreb, ce monument représente un accord écrit au sujet de l'établissement d'une colonie et les relations de propriété des nouveaux colons. L'inscription se compose de 15 fragments de différente taille. La première partie retrace les décisions de l'Assemblée sur la fondation de la colonie et la division des terres. La deuxième partie mentionne plus de 200 noms grecs divisés en trois tribus doriques: les Dymanes, les Hylleis et les Pamphyloi. La première partie de l'inscription se lit comme suit:

ἀγαθαὶ τύχαι· ἐφ' ἱερομνάμονος Πραξιδάμου, Μα[χανέος,
 συνθήκα οικισ]-
 τᾶν Ἰσοσίων καὶ Πύλλου καὶ τοῦ υἱοῦ Δάζου· τάδε συ[νέγραψαν
 οἱ οικισταὶ]
 καὶ ἔδοξε τῶι δάμωι· λαβεῖν ἐξαιρετον τοὺς πρώτους
 [καταλα]βόντ[ας τὰν χώ]-
 ραν καὶ τειχίζαντας τὰν πόλιν τὰς πόλιος οἰκόπ[εδον -]λον
 κα[- - -]
 5 τετειχισμένας ἐξαιρετον σὺν τῶι μέρει, τὰς δὲ ἔ[κτος τὰ] μέρη.
 λ[αβεῖν δὲ αὐ]-
 τοὺς καὶ τὰς χώρας ἐξαιρετον τὸν πρώτον κλᾶρον [- - -]ον
 κα [- - -]
 πέλεθρα τρία, τὰς δὲ ἄλλας τὰ μέρη· ἀναγραφῆμεν δὲ [τὰ ὀνόματα
 αὐτῶν ὁ]-
 [π]εῖ ἕκαστος ἔλαχε· κατάμονον δὲ εἶμεν αὐτοῖς καὶ τ[οῖς ἐγγόνιοις
 πέλε]-
 [θρο]ν καὶ ἡμισυ ἑκάστωι· λαβεῖν δὲ τοὺς ἐφέρποντας τὰ[ς πόλιος
 οἰκόπεδον ἕν]
 10 [καὶ τᾶ]ς ἀδιαιρέτου πέλεθρα τέσσαρα καὶ ἡμισυ· τὰ[ς δὲ ἀρχὰς
 ὀμνύναι μηδ]-
 [έπο]τε τὰν πόλιν μηδὲ τὰν χώραν ἄνδαιτον ποή[σεσθαι μηδαμῶς,
 εἰ δὲ τί]
 [κα ἄρχω]ν προθῆι ἢ ἔτας συναγορήσῃ παρ τ[ὰ ἐψαφισμένα, αὐτὸς
 ἄτιμος καὶ]
 [τὰ ὑπάρχ]οντα δαμόσι[α ἔστ]ω, ἀθῶιος [δὲ ὁ ἀποκτείνας
 αὐτὸν - - -]

2.6. STRABON D'AMASÉE, *Géographie* 7.5.2-9

(*Strabo, Geographica*, éd. August Meineke, Teubner, Leipzig 1877)

Alors que les historiens grecs écrivaient généralement sur les guerres, les géographes ont enregistré des ethnonymes et des toponymes. Ainsi en est-il de la *Géographie* de Strabon d'Amasée. Cet ouvrage, en 17 livres, est reconnu comme la source la plus importante pour la géographie culturelle sous le règne

de l'empereur Auguste (27 av. J.C.-14 apr. J.C.). Strabon s'appuyait sur des sources grecques du IIème siècle av. J.C., telles que Polybe, Posidonios d'Apamée, et sur un périple non identifié datant d'au moins 100 av. J.C. Le septième livre de sa *Géographie* est principalement consacré à l'Europe du Sud-Est, notamment à l'Illyrie, créée après la conquête d'Auguste. En ce qui concerne la question de la population locale, Strabon a décrit les Pannoniens, les Taurisques, les Iapydes et la côte dalmate de la manière suivante:

Τὸ δὲ λοιπὸν ἔχουσι Παννονίοι μέχρι Σεγεστικῆς καὶ Ἰστρου πρὸς ἄρκτον καὶ ἔω· πρὸς δὲ τᾶλλα μέρη ἐπὶ πλέον διατείνουσιν. ἡ δὲ Σεγεστική πόλις ἐστὶ Παννονίων ἐν συμβολῇ ποταμῶν πλειόνων, ἀπάντων πλωτῶν, εὐφυὲς ὀρητήριον τῷ πρὸς Δακοὺς πολέμῳ· ὑποπέπτωκε γὰρ ταῖς Ἄλπεσιν, αἱ διατείνουσι μέχρι τῶν Ἰαπόδων, Κελτικοῦ τε ἅμα καὶ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους· ἐντεῦθεν δὲ καὶ ποταμοὶ ῥέουσι πολλοὶ καταφέροντες εἰς αὐτὴν τὸν τε ἄλλον καὶ τὸν ἐκ τῆς Ἰταλίας φόρτον. (...) Ἔθνη δ' ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ Δαισιτιάται, ὧν Βάτων ἡγεμών, καὶ ἄλλα ἀσημότερα μικρά, ἃ διατείνει μέχρι Δαλματίας σχεδὸν δέ τι καὶ Ἀρδιαίων ἰόντι πρὸς νότον· ἅπαντα δ' ἡ ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδρίου παρήκουσα ὄρεινῇ μέχρι τοῦ Ῥιζονικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀρδιαίων γῆς μεταξὺ πίπτουσα τῆς τε θαλάττης καὶ τῶν Παννονίων ἔθνων. (...) Ἐξῆς δ' ἐστὶν ὁ Ἰαποδικὸς παράπλους χιλίων σταδίων· ἴδρυνται γὰρ οἱ Ἰάποδες ἐπὶ τῷ Ἀλβίῳ ὄρει τελευταίῳ τῶν Ἄλπεων ὄντι ὑψηλῷ σφόδρα, τῇ μὲν ἐπὶ τοὺς Παννονίους καὶ τὸν Ἰστρον καθήκοντες τῇ δ' ἐπὶ τὸν Ἀδριαν, ἀρειμάνιοι μὲν ἐκπεπονημένοι δὲ ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ τελέως· πόλεις δ' αὐτῶν Μέτουλον Ἀρουπῖνοι Μονήτιον Ὀυένδων· (...) Θεόπομπος δὲ τὸν πάντα ἀπὸ τοῦ μυχοῦ πλοῦν ἡμερῶν ἕξ εἴρηκε, πεζῇ δὲ τὸ μήκος τῆς Ἰλλυρίδος καὶ τριάκοντα· πλεονάζειν δέ μοι δοκεῖ. καὶ ἄλλα δ' οὐ πιστὰ λέγει, τό τε συντηρηθῆναι τὰ πελάγη ... ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμόν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι, καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους, καὶ τῶν νήσων τῶν Λιβυρνίδων τιθεῖς, ὥστε κύκλον ἔχειν σταδίων καὶ πεντακοσίων, καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδριαν ἐμβάλλειν. τοιαῦτα δὲ καὶ τοῦ Ἐρατοσθένους ἔνια παρακούσματά ἐστι λαοδογματικά, καθάπερ Πολύβιός φησι καὶ περὶ αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων λέγων συγγραφέων.

2.7. APPIEN D'ALEXANDRIE, *Histoire d'Illyrie* 22

(Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2005, 72-74)

Au IIème siècle après J.C., l'historien grec et procurateur romain Appien d'Alexandrie a compilé son *Histoire*. Divisé selon des critères géographiques, le travail d'Appian explique méticuleusement la succession des événements qui ont mené les peuples méditerranéens à passer sous le contrôle romain. Dans le neuvième livre, composé de 30 chapitres, dont le récit présente une

structure inégale, Appien revient sur l'histoire d'Illyria. Dans les chapitres 16 à 28, l'historien décrit en détails les conquêtes par Octavien des Iapydes, des Pannoniens et des peuples de Dalmatie, construisant son récit sur les *Commentarii* de l'empereur Auguste. Ces chapitres représentent la partie la plus complète et la plus richement décrite du *Livre illyrien* d'Appian, et offrent des informations très précieuses pour les historiens modernes:

Ἐς δὲ τὴν Σεγεστικὴν γῆν οἱ Ῥωμαῖοι, δις πρότερον ἐμβαλόντες, οὔτε ὄμηρον οὔτε ἄλλο τι εἰλήφεσαν· ὅθεν ἦσαν ἐπὶ φρονήματος οἱ Σεγεστανοί. ὁ δὲ Καῖσαρ αὐτοῖς ἐπήει διὰ τῆς Παιόνων γῆς, οὐπω Ῥωμαίοις οὐδὲ τῆσδε ὑπηκόου γενομένης. ὑλώδης δὲ ἐστὶν ἡ Παιόνων καὶ ἐπιμήκης ἐξ Ἰαπόδων ἐπὶ Δαρδάνους, καὶ οὐ πόλεις ᾤκουν οἱ Παιόνες οἶδε, ἀλλ' ἀγροὺς ἢ κώμας κατὰ συγγένειαν· οὐδ' εἰς βουλευτήρια κοινὰ συνήεσαν, οὐδ' ἄρχοντες αὐτοῖς ἦσαν ἐπὶ πᾶσιν. οἱ δ' ἐν ἡλικίᾳ μάχης ἐς δέκα μυριάδας συνετέλουν· ἀλλ' οὐδ' οὗτοι συνήεσαν ἀθρόοι δι' ἀναρχίαν. προσιόντος δ' αὐτοῖς τοῦ Καίσαρος ἐς τὰς ὕλας ὑποφυγόντες τοὺς ἀποσκιδναμένους τῶν στρατιωτῶν ἀνήρουν. ὁ δὲ Καῖσαρ, ἕως μὲν ἤλπικεν αὐτοὺς ἀφίξεσθαι πρὸς αὐτόν, οὔτε τὰς κώμας οὔτε τοὺς ἀγροὺς ἐλυμαίνετο, οὐκ ἀπαντῶντων δὲ πάντα ἐνεπίμπρη καὶ ἔκειρεν ἐπὶ ἡμέρας ὀκτώ, ἐς ὃ διήλθεν ἐς τὴν Σεγεστανῶν, καὶ τήνδε Παιόνων οὔσαν, ἐπὶ τοῦ Σάου ποταμοῦ, ἐν ᾧ καὶ πόλις ἔστιν ἐχυρά, τῷ τε ποταμῷ καὶ τάφρῳ μεγίστη διειλημμένη, διὸ καὶ μάλιστα αὐτῆς ἔχρηζεν ὁ Καῖσαρ, ὡς ταμειῖω χρησόμενος ἐς τὸν Δακῶν καὶ Βαστερνῶν πόλεμον, οἱ πέραν εἰσὶ τοῦ Ἰστρου, λεγομένου μὲν ἐνταῦθα Δανουβίου, γιγνομένου δὲ μετ' ὀλίγον Ἰστρου. ἐμβάλλει δ' ὁ Σάος ἐς τὸν Ἰστρον· καὶ αἱ νῆες ἐν τῷ Σάῳ Καίσαρι ἐγίγνοντο, αἱ ἐς τὸν Δανούβιον αὐτῷ τὴν ἀγορὰν διοίσειν ἔμελλον.

2.8. DION CASSIUS DE NICÉE, *Histoire Romaine* 49.36

(*Cassius Dio Cocceianus, Roman History*, trad. Et éd. Earnest Cary, Heine-
mann, London; Macmillan, New York 1914-1927)

Un autre éminent Grec, Dion Cassius (IIème-IIIème siècle) était connu comme consul et historien romain. Dans son oeuvre monumentale *Histoire romaine* il décrit l'histoire de la Rome antique depuis l'arrivée d'Énée en Italie jusqu'à son époque. Après sa fonction de consul, Dion est nommé légat impérial dans les provinces de Dalmatie et de Pannonie supérieure (226-228 apr. J.C.). Il avait accès aux archives provinciales et connaissait personnellement la topographie et les conditions sociales. En tant qu'historien, Dion a pris des notes informatives sur ces régions, qui pourraient dater de la période où il a gouverné ces provinces. Dans une digression sur les Pannoniens de son temps, il propose une description stéréotypée de la population locale:

οἱ δὲ δὴ Παννόνιοι νέμονται μὲν πρὸς τῇ Δελματία, παρ' αὐτὸν τὸν Ἰστρον, ἀπὸ Νωρικοῦ μέχρι τῆς Μυσίας τῆς ἐν τῇ Εὐρώπῃ, κακοβιώτατοι δὲ ἀνθρώπων ὄντες· οὔτε γὰρ γῆς οὔτε ἀέρων εὖ ἤκουσιν: οὐκ ἔλαιον, οὐκ

οἶνον, πλὴν ἐλαχίστου καὶ τούτου κακίστου, γεωργοῦσιν, ἅτε ἐν χειμῶνι πικροτάτῳ τὸ πλεῖστον διαιτώμενοι, ἀλλὰ τὰς τε κριθὰς καὶ τοὺς κέγχρους καὶ ἐσθίουσιν ὁμοίως καὶ πίνουσιν ἄνδρειότατοι δ' οὖν διὰ πάντων ὧν ἴσμεν νομίζονται: θυμικώτατοι γὰρ καὶ φονικώτατοι, οἷα μηδὲν ἄξιον τοῦ καλῶς ζῆν ἔχοντες, εἰσί. Ταῦτα δὲ οὐκ ἀκούσας οὐδ' ἀναγνοὺς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἔργῳ μαθῶν ὥστε καὶ ἄρξας αὐτῶν, οἶδα: μετὰ γάρ τοι τὴν ἐν τῇ Ἄφρικῇ ἡγεμονίαν τῇ τε Δελματίᾳ, ἧς ποτε καὶ ὁ πατήρ μου χρόνον τινὰ ἤρξε, καὶ τῇ Παννονίᾳ τῇ ἄνω καλουμένην προσετάχθην, ὅθεν ἀκριβῶς πάντα τὰ κατ' αὐτοὺς εἰδῶς γράφω. ὀνομάζονται δὲ οὕτως ὅτι τοὺς χιτῶνας τοὺς χειριδωτοὺς ἐξ ἱματίων τινῶν ἐς πάννους ἐπιχωρίως πῶς καὶ κατατέμνοντες καὶ προσαγορεύοντες συρράπτουσι. Καὶ οἱ μὲν εἴτ' οὖν διὰ τοῦτο εἶτε καὶ δι' ἄλλο τι οὕτως ὀνομάδαται: τῶν δὲ δὴ Ἑλλήνων τινὲς τάληθες ἀγνοήσαντες Παίονάς σφας προσεῖπον, ἀρχαίου μὲν πού τοῦ προσρήματος τούτου ὄντος, οὐ μέντοι καὶ ἐκεῖ, ἀλλ' ἐν τε τῇ Ῥοδόπῃ καὶ πρὸς αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ τῇ νῦν μέχρι τῆς θαλάσσης. ὑφ' οὐπὲρ καὶ ἐγὼ ἐκείνους μὲν Παίονας τούτους δὲ Παννονίους, ὥσπερ πού καὶ αὐτοὶ ἑαυτοὺς καὶ Ῥωμαῖοί σφας καλοῦσι, προσαγορεύσω.

3. LA TRADITION BYZANTINE

3.1. PROCOPE DE CÉSARÉE, *Bellum Gothicum* 1.15

(*Procopius Caesariensis, Opera omnia* II, éd. Jacob Haury, B. G. Teubner, Leipzig 1963, 305-552)

La fin du Vème siècle a vu l'émergence des Ostrogoths et la fondation de leur royaume en Italie et en Illyrie. L'écrivain byzantin Procope de Césarée (VIème siècle), notre première source pour le règne de l'empereur Justinien, décrit les guerres entre l'Empire et les peuples barbares. Dans le livre 5 de *l'Histoire de la guerre contre les Goths*, Procope a décrit les communautés et les terres de la partie nord et orientale de l'Adriatique, ainsi que les habitants de l'arrière-pays:

Καὶ ταύτης μὲν ἐχομένη Πρέκαλις ἡ χώρα ἐστὶ, μεθ' ἣν Δαλματία ἐπικαλεῖται, καὶ τῷ τῆς ἐσπερίας λελόγισται κράτει. Τὸ δὲ ἐντεῦθεν Λιβουρνία τε καὶ Ἰστρία καὶ Βενετίων ἡ χώρα ἐστὶ μέχρι ἐς Ῥάβενναν πόλιν διήκουσα. Οὗτοι μὲν ἐπιθαλάσσιοι ταύτῃ ᾤκηται. Ὑπερθεν δὲ αὐτῶν Σίσκιοί τε καὶ Σούαβοι (οὐχ οἱ Φράγγων κατήκοοι, ἀλλὰ παρὰ τούτοις ἕτεροι) χώραν τὴν μεσόγειον ἔχουσι. Καὶ ὑπὲρ τούτους Καρνίοι τε καὶ Νωρικοὶ ἴδρυνται. Τούτων δὲ Δᾶκαί τε καὶ Παννόνες ἐν δεξιᾷ οἰκοῦσιν, οἱ ἄλλα τε χωρία καὶ Σιγγιδόνον καὶ Σίρμιον ἔχουσιν, ἄχρι ἐς ποταμὸν Ἰστρον διήκοντες. Τούτων μὲν δὴ τῶν ἐθνῶν Γότθοι κόλπου τοῦ Ἰονίου ἐκτὸς κατ' ἀρχὰς τοῦδε τοῦ πολέμου ἦρχον, ὑπὲρ δὲ Ῥαβέννης πόλεως Πάδου τοῦ ποταμοῦ ἐν ἀριστερᾷ Λιγούριοι ᾤκηται.

3.2. CONSTANTIN PORPHYROGÉNÈTE, *De Administrando Imperio*

(*Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, éd. Gyula Moravcsik, Washington, *Corpus fontium historiae Byzantinae 1*, Washington 21967)

L'empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète (Xème siècle) a édité un texte grec, connu sous son titre latin *De Administrando Imperio*, une sorte d'instruction pratique destinée à son fils et futur empereur Romain II. À côté des récits moins fiables (*Historia Salonitana* de Thomas l'Archidiacre de Split et *La Chronique du prêtre de Dioclée*), ce texte est connu comme étant le témoignage écrit le plus fréquemment utilisé pour l'*origo gentis* et l'arrivée des Croates en Illyrie post-romaine. Tous les trois documents cités ci-dessus retracent les événements survenus plusieurs siècles auparavant. Cependant, le *De Administrando Imperio* raconte l'histoire des Croates en trois chapitres différents: 29, 30 et 31 selon les éditions modernes. Ces chapitres et le texte dans son ensemble ont été largement analysés par les historiens. De plus, la période d'installation des Croates et leur adoption du christianisme figurent toujours parmi les sujets de discussion les plus vifs de l'historiographie croate. Trois récits majeurs peuvent découler de la même source: la chute de Salona (chapitre 29 et 30), l'origine des Croates (chapitre 30) et l'approbation par l'empereur Héraclius de l'installation des Croates en Illyrie au VIIème siècle (chapitre 31). Voici un extrait du chapitre 31 intitulé *Περὶ τῶν Χρωβάτων καὶ ἧς νῦν οἰκοῦσι χώρας (Les Croates et le pays qu'ils occupent maintenant)*:

Ὅτι οἱ Χρωβάτοι, οἱ εἰς τὰ τῆς Δελματίας νῦν κατοικοῦντες μέρη, ἀπὸ τῶν ἄβαπτίστων Χρωβάτων, τῶν καὶ ἄσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, οἵτινες Τουρκίας μὲν ἐκεῖθεν, Φραγγίας δὲ πλησίον κατοικοῦσι, καὶ συνοροῦσι Σκλάβοις, τοῖς ἀβαπτίστοις Σέρβλοις. Τὸ δὲ Χρωβάτοι τῆ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἐρμηνεύεται, τουτέστιν 'οἱ πολλὴν χώραν κατέχοντες'. Οἱ δὲ αὐτοὶ Χρωβάτοι εἰς τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων, Ἡράκλειον πρόσφυγες παρεγένοντο πρὸ τοῦ τοὺς Σέρβλους προσφυγεῖν εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα, Ἡράκλειον κατὰ τὸν καιρὸν, ὃν οἱ Ἄβαραι πολεμήσαντες, ἀπ' ἐκεῖσε τοὺς Ῥωμάνους ἐναπεδίωξαν, οὓς ὁ βασιλεὺς Διοκλητιανὸς ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἐκεῖσε κατεσκήνωσεν, διὸ καὶ Ῥωμαῖοι ἐκλήθησαν διὰ τὸ ἀπὸ Ῥώμης μετοίκους αὐτοὺς γενέσθαι ἐν ταῖς τοιαύταις χώραις, ἧγουν τῆς νῦν καλουμένης Χρωβατίας καὶ Σερβλίας. Παρὰ δὲ τῶν Ἀβάρων ἐκδιωχθέντες οἱ αὐτοὶ Ῥωμαῖοι ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ αὐτοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, Ἡρακλείου, αἱ τούτων ἔρημοι καθεστήκασιν χώραι. Προστάξει οὖν τοῦ βασιλέως Ἡρακλείου οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρα, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν. Εἶχον δὲ οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι τῷ τότε καιρῷ ἄρχοντα τὸν πατέρα τοῦ Ποργᾶ. Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἡράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ Ῥώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν· εἶχον δὲ τῷ τότε

καιρῷ οἱ τοιοῦτοι Χρωβάτοι ἄρχοντα τὸν Ποργᾶ.

Ἔτι ἡ τοιαύτη χώρα, εἰς ἣν οἱ Χρωβάτοι κατεσκηνώθησαν, ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν ἦν τοῦ βασιλέως τῶν Ῥωμαίων, ἐξ οὗ καὶ παλάτια καὶ ἵπποδρόμια τοῦ βασιλέως Διοκλητιανοῦ ἐν τῇ (τῶν) αὐτῶν Χρωβάτων χώρα μέχρι τῆς νῦν περισώζονται εἰς τὸ κάστρον Σαλώνας πλησίον τοῦ κάστρου Ἀσπαλάθου.

Ἔτι οὗτοι οἱ βαπτισμένοι Χρωβάτοι ἐξωθεν τῆς ἰδίας αὐτῶν χώρας πολεμεῖν ἀλλοτρίας οὐ βούλονται· χρησμόν γάρ τινα καὶ ὄρισμόν ἔλαβον παρὰ τοῦ πάπα Ῥώμης, τοῦ ἐπὶ Ἡρακλείου, τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, ἀποστείλαντος ἱερεῖς καὶ τούτους βαπτίσαντος. Καὶ γὰρ οὗτοι οἱ Χρωβάτοι μετὰ τὸ αὐτοὺς βαπτισθῆναι συνθήκας καὶ ιδιόχειρα ἐποίησαντο καὶ πρὸς τὸν ἅγιον Πέτρον, τὸν ἀπόστολον ὄρκους βεβαίους καὶ ἀσφαλεῖς, ἵνα μηδέποτε εἰς ἀλλοτρίαν χώραν ἀπέλθωσιν καὶ πολεμήσωσιν, ἀλλὰ μᾶλλον εἰρηνεύειν μετὰ πάντων τῶν βουλομένων, λαβόντες καὶ παρὰ τοῦ αὐτοῦ πάπα Ῥώμης εὐχὴν τοιάνδε, ὡς εἴ τινες ἄλλοι ἔθνη κατὰ τῆς τῶν αὐτῶν Χρωβάτων χώρας ἐπέλθωσιν καὶ πόλεμον ἐπενέγκωσιν, ἵνα τῶν Χρωβάτων ὁ Θεὸς προπολεμῇ καὶ προΐσταται, καὶ νίκας αὐτοῖς Πέτρος ὁ τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς προξενεῖ. Μετὰ δὲ χρόνους πολλοὺς ἐν ταῖς ἡμέραις Τερπημέρη τοῦ ἄρχοντος, τοῦ πατρὸς τοῦ ἄρχοντος Κρασημέρη, ἐλθὼν ἀπὸ Φραγγίας, τῆς μεταξὺ Χρωβατίας καὶ Βενετίας, ἀνὴρ τις τῶν πάνυ μὲν εὐλαβῶν, Μαρτίνος ὀνόματι, σχῆμα δὲ κοσμικὸν περιβεβλημένος, ὃν καὶ λέγουσιν οἱ αὐτοὶ Χρωβάτοι θαύματα ἱκανὰ ποιῆσαι· ἀσθενῆς δὲ ὢν ὁ τοιοῦτος εὐλαβῆς ἀνὴρ καὶ τοὺς πόδας ἠκρωτηριασμένος, ὥστε ὑπὸ τεσσάρων βαστάζεσθαι καὶ περιφέρεισθαι, ὅπου δ' ἂν καὶ βούλεται, τὴν τοιαύτην τοῦ ἀγιωτάτου πάπα ἐντολὴν τοῖς αὐτοῖς Χρωβάτοις διατηρεῖν μέχρι τέλους ζωῆς αὐτῶν ἐπεθέσπισεν, ἐπευξάμενος δὲ καὶ αὐτὸς αὐτοῖς τὴν ὁμοίαν τοῦ πάπα εὐχὴν. Διὰ τοῦτο οὔτε αἰ σαγῆναι τῶν τοιούτων Χρωβάτων, οὔτε αἰ κονδοῦραι οὐδέποτε κατὰ τινος πρὸς πόλεμον ἀπέρχονται, εἰ μὴ ἄρα τις κατ' αὐτῶν ἐπέλθοι. Πλὴν διὰ τῶν τοιούτων πλοίων ἀπέρχονται οἱ βουλόμενοι τῶν Χρωβάτων διοικεῖν ἐμπόρια, ἀπὸ κάστρου εἰς κάστρον περιερχόμενοι τὴν τε Παγανίαν καὶ τὸν κόλπον τῆς Δελματίας καὶ μέχρι Βενετίας.

4. L'HUMANISME CROATE ET LA CULTURE GRECQUE

4.1. & 2. DAMIANUS BENESSA, *Épigrammes*

(Vlado Rezar, „O grčkim epigramima Damjana Beneš“ („Greek Epigrams of Damianus Benessa“), *Colloquia Maruliana* 26, 2017, 157-176)

Le XVème siècle a vu de nombreux humanistes dalmatiens se consacrer à l'étude du grec. Un intérêt croissant pour la culture grecque a permis une bien meilleure connaissance de la culture grecque dans son ensemble. En plus de collecter des ouvrages classiques et des manuscrits dans leurs bibliothèques, de nombreux intellectuels parlaient le grec et écrivaient de la poésie dans les deux langues classiques. Ioannes Gotius (1451-1502) de Dubrovnik a été parmi

les premiers humanistes à apprendre le grec au XVe siècle. Son compatriote et éminent poète Damianus Benessa (1477-1539) composa des épigrammes et des épitaphes grecs. En dehors de son épopée chrétienne monumentale *De morte Christi*, Benessa a écrit neuf épigrammes en grec ancien. Parmi ses épigrammes, l'une est dédiée au Christ, l'autre à un certain Constantin. Écrites respectivement en six et quatre distiques élégiaques, ces épigrammes constituent un témoignage précieux de l'engagement de Benessa dans l'histoire littéraire croate:

Περὶ Χριστοῦ (2.22)

Πόλλ' ἰδεῖν καὶ πολλὰ νοεῖν τί γὰρ ἔσσειτ' ὄνειρα
 Μηδὲν ἂν εἰς ὄφελος πρόσφερε τόσσα σοφοῖς·
 Χαίρετέ μοι, τέχνη καὶ ποικίλα γράμματα βίβλων,
 Ψυχὴ τὸν δὴ ζεῖ, οὐ γὰρ ἔνεστιν ὑμῖν.
 Χριστὸς ἐμοὶ μόνος ἀρκεῖ, καὶ μόνον αὐτὸν ἔχοιμι
 Ἑγεμόνα θνητῶν, πρὸς τὸν ἅπαντα τρέχει·
 Αὐτὸς γὰρ τέλος, αὐτὸς ὁδὸς καὶ κτῆμα φαινόν,
 Ἄλλο δὲ οὐκ εἰ μὴ ψεῦδος ὁ κόσμος ἅπας.
 Δεῦρο πάλιν, τέχνη, πάλιν ἔλθετε, γράμματα βίβλων,
 Ὑμεῖς τὴν Ἀγάπην δεῖξετε, Χριστὸν ἐμοί.
 Πάντ' ὄφελος σῶφρόν τι γάρ, αὐ καὶ πῆμα τὰ πάντα,
 Ὅστις ἐὰν στέργων οὐχὶ νόησε μέτρον.

Κονσταντίνῳ (3.28)

Ἄλγεα καὶ νοῦσοι, παντῶς κακὰ μύρια δ' ἄλλα,
 Οἷς ἡμῶν ἔνοχος ἄθλιός ἐστι βίος·
 Πᾶν μὲν τῆς ἀρετῆς ἀγαθὸν λυμαίνεται αἰέν,
 Ἦδ' ἀλαδὸς κρατέει οὐλόμενός τε τύχη.
 Τούτων οὖν μετέχοντα ἰδῶν νῦν ἄχνυμαι αὐτῶς,
 Πένθος γὰρ τόδε, τοὶ πένθεος οὐδὲν ἄκος.
 Δειλὸς καὶ δοκέω μοι οὐτιδανός τε γενέσθαι,
 Αὐτίκα μὴ παρέχειν οὐ δυνατὸς μάκαρα.

DENMARK (Danemark)

RASMUS GOTTSCHALCK¹
N. Zahles Gymnasieskole
(rg@zahles.dk)

Ancient Greek came to Denmark with humanism in the beginning of the 16th century but was not taught regularly at the University of Copenhagen before the establishment of permanent professorships following the Reformation, in Denmark declared in 1536. Greek² was by far overshadowed by Latin that not only had come with Christianity 500 years earlier but —as a consequence of the Reformation— was also reinforced in both schools and at university in a new educational system implemented in perfect accordance with Luther's and Melancthon's educational thoughts. In the new humanist programme, *studia humanitatis*, Greek played a role, but since the university had as its most prominent task to educate clergymen for the newly reformed Danish state, Greek and Latin were considered *ancillae* to theology. This subordinated role was reflected in the fact that the professors of theology were paid twice as much as the professors of Greek and Latin. In schools, Greek was offered to the most talented pupils that continued their studies at university, and teaching methods were often of a kind that no modern teacher would like to think of today.

In the beginning, Greek school books and texts were imported from Northern Germany and no Greek-Danish dictionary was compiled until centuries later. The first was published in 1830 by Paul Arnesen —from Iceland! That it went slowly with Greek in Denmark in the beginning is seen in the title of the acceptance speech from 1575 by the new professor of Greek at the University of Copenhagen, Jacob Madsen Aarhus, who added a part: *Ad linguam Græcam discendam adhortatio* (Exhortation to learn Greek) to his speech.

The first Greek literary texts composed by Danes date from the middle and second half of the 16th century. In this period Danish Neo-Latin poetry flourished. Therefore, it is not surprising that the —admittedly few— Greek poems are often found in collections of Neo-Latin poetry and repeat some of

¹ I would like to thank Ivan BOSERUP (The Royal Danish Library), Karen SKOVGAARD-PETERSEN (Society for Danish Language and Literature) and particularly Christian TROELSGÅRD (Dept. of Classics, University of Copenhagen) for their recommendations of early Danish texts in Greek. I would also like to thank Anne-Grete ROVBJERG (N. Zahles Gymnasieskole) and Katri BÜGEL JØRGENSEN (Christianshavns Gymnasium) for their linguistic corrections of the English text. Finally I would like to thank Camille DENIZOT (Université Paris Nanterre), who has helped with the transcription of the Greek texts in a very engaged way.

² In this text *Greek* always refers to *ancient Greek*.

the common genres and metres used for Latin verse. The Greek poems usually consist of epigrams, epithalamiums, odes and tributary poems, the latter typically inserted in the beginning of a Latin work to honour the author and his edition. Often the Greek text –poetry as well as prose– is followed by a Latin translation. It was, of course, considered prestigious and learned to be able to compose a text in Greek.

An example of a Danish Renaissance poet is Hans Jørgensen Sadolin (ca. 1528–1600) who in 1581 published a collection of Latin poetry, *Sylvarum liber*, including several Greek poems. At that time, Sadolin was an experienced poet who had had several ups and downs in his career. In his younger days he had studied with Melancthon in Wittenberg like many other Scandinavian students of this period. Here, he had met another Dane, Hans Frandsen, who became his friend. They dedicated several poems to each other, Sadolin even two whole books to Frandsen, and they are good representatives of the typical poetic friendship in the Renaissance. Later, Frandsen became a doctor in Copenhagen and stopped his artistic occupation. Sadolin continued writing poetry with success and in 1570 was given the honorable title of *Poeta Laureatus* by the Danish king, Frederik II, but his success turned to failure when he made a scandal with a noble girl in a Danish convent. He fled to Germany, but was imprisoned in Denmark. Nevertheless, he was, at least partly, pardoned by the king and managed to regain his former position. Sadolin's 1581 edition is his comeback on the Danish scene. Not surprisingly, several Latin poems are dedicated to the king, among them also a small epigram in Greek disticha (*text 1*). We also find a Greek poem dedicated to his old friend, Hans Frandsen, in the collection written in Homeric style (*text 2*). No real feelings are expressed in the poem, instead that is an exhortation not to listen too much to gossip. Other Greek poems in the edition of Sadolin's selection are: a poem to an anonymous friend (*text 3*), a Christian epigram (*text 4*) and an epithalamium (*text 5*).

More ambitious texts are found towards the end of the century. One example is a mirror of princes (*text 6*) composed by the headmaster and Greek teacher Peder Iversen Borch in 1594 in honour of the young Danish king, Christian IV, son and successor of Frederik II. Borch's mirror of princes consists of 507 Greek hexameter lines based on a Byzantine prose version originally composed by the deacon in Hagia Sophia, Agapetos Diakonos, and dedicated to the Byzantine emperor Iustinian. Borch informs the reader that he has critically revised the Greek text and brought it back to a more original form, an example of early textual criticism. The preceding year, Niels Krag had been the first Dane to publish a complete ancient Greek text, Herakleides Lembos' text on ancient constitutions (2nd cent. B.C), printed 1593 in Geneva. Unusually impressive is a manuscript consisting of 31 Greek landscapes, each with an introduction of 1-1½ pages in ancient Greek prose by Hans Laurenberg, ca. 1620.

Graecia Universalis by Hans Laurenberg. The Royal Library of Copenhagen (GKS 2139 folio)

An example of the typical international friendship among the learned men of Europe at that time is a Greek tributary poem (*text 7*) found in Frederik Rostgaard's anthology of Danish poets entitled *Deliciae quorundam Poetarum Danorum*. Rostgaard published his edition in 1693 in Leiden during a nine-year-long European research travel in his youth. He later became a highly positioned secretary in the royal Danish administration, a generous patron and a famous book collector. His collection of books is one of the treasures of The Royal Danish Library today.

Rostgaard's anthology is remarkable because it only includes Neo-Latin poetry even though Danish at that time had started to challenge Latin as a literary language and prose works had begun to replace poetry. Moreover, Rostgaard only included six poets in his edition whereas literary anthologies normally included many more. Rostgaard's edition is an exclusive collection and the Greek tributary poem contributes to the exclusivity and learnedness of the edition. The author who celebrates Rostgaard's edition is probably a learned Dutchman, Johannes Jens, who lived in Leiden during Rostgaard's stay and with whom Rostgaard exchanged poetry.

The creative process of writing Greek gradually decreased and finally disappeared during the 19th century. Some Greek school poems are the last echo of this tradition (*text 8*). Instead, as in the rest of Europe, a much more philological approach to Classics took over, emphasizing the need of textual criticism to improve the editions more or less uncritically inherited from the Renaissance. This tendency went hand in hand with a general new interest for

ancient Greece during the Romantic period. The Ny Carlsberg Glyptotek in Copenhagen can be seen as a symbol of this new interest. In Denmark, both tendencies, the philological as well as the cultural, were especially inspired from Germany. This is not surprising considering the high standard of Classics in Germany through the 19th century and Denmark's close link to Germany geographically and culturally. Until 1864, the Danish kingdom comprised the two northern German states, Schleswig and Holstein, and German was self-evident as first foreign language for the Danish cultural and political elite.

The professionalism of Classics was introduced in Denmark by Johan Nicolai Madvig (1804–1886) whose unusual philological talent made him professor of Latin at the University of Copenhagen at the age of only 25, despite his modest origins. During his career, Madvig published several groundbreaking critical editions of Latin texts and published both a Latin and a Greek grammar. But Madvig was more than a dry grammarian. Already after a few years at the university he involved himself in the contemporary educational debate and the role of Greek and Latin in the school curriculum. This engagement was motivated by a crisis that Madvig faced. As a professor of Classics having spent most of his life studying Greek and Latin literature, Madvig was regarded as learned, especially because he was professor of a language that was so strongly emphasized in the educational system and together with Greek was the very symbol of learnedness.

Johan Nicolai Madvig, the founder of Classics in its modern form in Denmark, in the Ceremonial Hall at the University of Copenhagen. The Greek text on the rostrum reads: πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ (in spirit and truth). Carl Bloch, København 1880.

The problem for Madvig was that he did not feel learned. On the contrary, Madvig felt bad thinking about all the important sciences he did not know anything about. As a consequence, Madvig began to dislike Greek and Latin and other intellectual occupations. During his crisis Madvig thought deeply about the meaning of education and the place of Greek and Latin in the educational system, and after having recovered he stepped into the educational debate confronting Danish as well as foreign, especially German, educational thinkers. The result shaped Classics in Denmark. Madvig is special because he did not follow any of the typical tendencies in the educational debate of his time. On one hand, he disagreed with the Danish national romantics that put classical studies aside in order to revive an original nordic or Scandinavian spirit. Madvig simply believed that such a spirit had never existed. On the other hand, he also disagreed with many of the German educational thinkers, especially the so-called neo-humanists who strongly emphasized Greek and Latin in the school curriculum, in reality making pedagogics the same as philology. Madvig actually shared the neo-humanist ideal that the final aim of general education was purely human (rather than nature or religion or any other aim that was put forward in the debate) and to develop humanity but he completely disagreed with the neo-humanistic methods. According to the neo-humanists, this aim could only be reached by the constant reading of Greek and Latin texts, either because the ancient Greek civilisation was a unique peak in human civilisation (e.g. Wilhelm von Humboldt) or because Greek and Latin had ideal ‘formal’ values, i.e. they shaped the pupils’ minds to perfection making them able to handle any intellectual situation (e.g. Friedrich Wolf). Madvig went his own way. He was not blind to the less ideal sides of antiquity and believed that human culture since antiquity actually had developed in a positive way. Concerning language, he developed his own linguistic theory concluding that a language was nothing but a communication form consisting of arbitrary signs and that no language could by nature have superiority to others. If Greek and Latin were mostly studied for their form, the Danish children would learn more from studying Greenlandish. For Madvig, the ancient Greek culture was important, not because it was an ideal in itself to be imitated for idealistic aesthetic reasons, but simply because it was the base of modern culture; and the two languages Greek and Latin should primarily be studied because they communicated that ancient base to modern people. Madvig even hinted —with some caution— that a translation could be almost as good as an original text. Important for Madvig was the concept of *autopsy*, meaning that the ancient sources —actually any scientific subject at all— should be studied without any kind of preconceived attitude. Knowledge about antiquity should be carefully derived from the sources themselves.

In 1832 as a young professor of Classics Madvig published his ideas about school education. In practice it was a more balanced encyclopedia of subjects rather than a confirmation of the overwhelming role that Greek and Latin had

played in the Danish school before. In 1850 as a Minister of Culture he could realize his ideas giving a considerable place to natural science and modern languages and at the same time keeping Greek and Latin on a fair level. Moreover, at this reform the concept of general education was introduced for the first time in the Danish schools and has remained there ever since. Today the reform is known as The Madvig Reform.

Madvig's view on Classics paved the way for the later development of Greek and Latin in Denmark. His students followed his professional line publishing new critical editions of the classical texts, for instance Karl Hude who published the Oxford editions of Lysias and Herodotus and Johan Ludvig Heiberg who published Euclid's *Elements* at Teubner. But Madvig's influence was also felt in another way. A new school reform was passed in 1903 that divided the Danish upper secondary school (gymnasium) into three different study areas, one for ancient languages, one for modern languages and one for mathematics and science. A question in the debate was which role ancient Greek culture should play in the education of those who did not choose the ancient languages as their study area. The solution was given by Madvig's successor as the professor of Latin at the university, Martin Clarentius Gertz. He proposed a new subject where the pupils read the ancient Greek texts, not in Greek, but in reliable Danish translations. This was in accordance with Madvig's thoughts in the way that the Greek culture was given priority to the Greek language but still communicated through the ancient sources, an important approach to keep Madvig's principle about *autopsy*. The subject was a compromise, but a fair compromise, and professor Gertz immediately began an impressive production of Danish translations of Greek and Latin texts to be used in his newly invented subject, in English officially entitled *Classical Studies*, in Danish: *oldtidskundskab*.

Greek and Latin continued in the Danish upper secondary schools during the 20th century and continue today, now well into the 21st century. The present Danish school reform (launched 2017) consists of 18 different study areas and one of them is Greek and Latin on A level. The Greek classes typically consist of 8-12 pupils that study Greek for 2½ years, Latin for 3 years. Annually, around 100 pupils graduate from the Danish upper secondary school having Greek and Latin as their study area (the number of pupils having only Latin is much higher). The study area with Greek and Latin is offered in around 10% of the Danish schools and the number has been steadily growing during the last 15 years.

The introduction of Classical Culture as a compulsory subject in the Danish upper secondary school is one of the most groundbreaking turns in the history of Greek —and Classics— in Denmark. It means that Denmark has three classical subjects instead of normally two. Classical Studies is today a one year course wherein the pupils are presented to some of the most important ancient Greek authors as well as Greek art and architecture. In 2005 it was decided to include

Roman authors in the subject but still with an emphasis on the Greek side. At the same time it was decided to include post-classical texts, so-called 'perspective' texts, the idea being to demonstrate more explicitly than before the reception of the ancient Greek culture in the Western world. The teaching is, in its present form, arranged around themes. Typically an epos theme includes readings of some songs of Homer, a song of Vergil's *Aeneid*, a song of Dante's *Divine Comedy*, a text by Ludvig Holberg perhaps ending with modern examples of epic narrative in all its aspects. A philosophical theme could include Plato and Søren Kierkegaard, a political theme Thucydides, Aristotle, Cicero and Montesquieu etc. The post-classical texts are almost always in Danish translation and can be chosen from any post-classical period and from any country. The only criteria is that the traces back to ancient Greece must be clear. When it comes to visual art the teacher typically focuses either on architecture or sculpture, first presenting some selected Greek masterpieces to the pupils, afterwards demonstrating the influence on post-classical Western art and architecture from any period or country where the Greek influence is prominent.

Despite distance in geography and time, Denmark has kept a quite close relation to ancient Greece. This is reflected by the permanent teaching of ancient Greek in the Danish schools since the Renaissance and today two universities offer complete educations in Greek. There are often Danish archeological excavations in Greece, and The Ny Carlsberg Glyptotek in Copenhagen, probably the most beautiful museum in Denmark, is a proud monument of this archeological tradition. But it is probably the invention of the subject Classical Studies in 1903 as a compulsory subject in the Danish schools that today makes the ancient Greek culture most present to many Danes. During one year, the pupils read Homer, Sophocles, Euripides, Plato, Xenophon, Aristotle etc. combined with readings of later Western literature. It is not too much to say that this subject demonstrates in a very concrete way how, despite all modern diversities, Denmark and the Western world in general have a common origin in ancient Greece.

REFERENCES

- HOLM LARSEN, Signe (*et al.*), "Dansk Skolehistorie", in *Den store danske encyklopædi*.
- LARSEN, Jesper Eckhardt, "J.N. Madvigs dannelses tanker, en kritisk humanist i den danske romantik", *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskningen*, nr. 337, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen 2002.
- JENSEN, Minna Skafté, "Denmark", in JENSEN, Minna Skafté (ed.), *A History of Nordic Neo-Latin Literature*, pp. 19-65, Odense University Press, Odense 1995.
- JENSEN, Minna Skafté, *Friendship and Poetry, Studies in Danish Neo-Latin Literature* (ed. Pade, Marianne et al.), Forum for Renæssancestudier, University of Copenhagen, Copenhagen 2004.
- JENSEN, Minna Skafté, "Hans Jørgensen Sadolin's Lyric Poetry", in: *Friendship and Poetry, Studies in Danish Neo-Latin Literature*, Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen 2004.
- NØRSKOV, Vinnie, "Oldtidskundskab, et levn fra humanismens indtog i Danmark", in PLESNER HORSTER, Camilla, and ANDERSEN FUNDER, Lærke Maria (eds.), "Introduktion", in *Antikkens veje til renæssancens Danmark*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2017 (for teaching of Greek and Classical Studies (oldtidskundskab) in the Danish school during the 16th and 17th century).
- TORTZEN, Christian Gorm, "Græsk", in *Den store danske encyklopædi*.
- TROELSGÅRD, Christian, "Om græske og latinske teksters udgivelsehistorie i Danmark", presentation at the final conference of Dansk editionshistorie (Danish History of Edition), September 12, 2014; paper accessible on the web site of Dansk editionshistorie.

GREEK TEXTS

1. Poem to the Danish king, Frederik II (1534-1588) and his queen, Sophie of Mecklenburg (1557-1631). *De Friderico II Danorum Rege et Sophia Illustrissima Regina*. Hans Jørgensen Sadolin's *Sylvarum liber*, Copenhagen 1581.

Δεύτερος ἐν Δανῶν λάμπει Φριδερίκος ἄναξ,
Αἰχμητῆς κρατερός καὶ βασιλεὺς ἀγαθός·
Ἡ νεανὶς Σοφία βασιλίσσα πρεπώδης,
Καὶ δέσποινα αἰεὶ ἄζομένουσα θεόν·

Οὐράνιος τούτῳ ἀρχός τε πατήρ τε κυβερνήτῳ
Νοῦς τε πατρὸς τέκνον, πνεῦματε ἀμφοτέρῳ.

2. Poem to Sadolin's friend, Hans Frandsen, *Ad eundem Johannem Franciscum, Poëtam et Medicinae Doctorem*. Hans Jørgensen Sadolin's *Sylvarum liber*, Copenhagen 1581.

Βομβοῦσι σκαιοὶ ἄνδρες, καὶ βαττολογοῦσι·
Οἱ δ' ἦτορ σφέτερον συμβαρεοῦσιν ἄγαν.
Αὐτὸς ἔγωγε βροτοὺς λυσοῦντας δ' οὐκ ἀλεγίζω·
Νοῦν γὰρ ἔμὸν στομοῖο, πνεῦμα θεοῖο θεός.
Καὶ σὺ, Ἰωάννης Φράγκισκ', Ἀσκληπιοῦ ὦ παῖ,
Μηδενὶ σπερμολόγους ἐν θέσο θῶπολόγῳ.
Λοιδορεοὺς βόμβους καὶ ἀμούσας βαττολογείας
Ἄερος ὦ λαίλαψ ἠνεμόεντος ἔχε.

3. Sadolin to a learned friend, *Ad amicum quendam eruditum*. Hans Jørgensen Sadolin's *Sylvarum liber*, Copenhagen 1581.

Λῆγ' ἔριδος· τότε δ' οὐλομένην, ὦ φίλτατε, μνήμην
Δείκνυτι, καὶ δύναμιν βασάνιζε, τίταινέ τε χεῖρας,
Ὅππότε πρᾶγμα πάτρας φωνῆ, καὶ ὀρσῆ ἀνάγκη.
Νῦν δὲ ἀνὴρ φόρμιγγος ἐπιστάμενος καὶ αἰοιδός
Διογενὴς ψάλλει· γελάει μὲν Φοῖβος Ἀπόλλων·
Ὅρχοῦνταί τε νέοι καὶ παρθένοι ἀλφεσίβοιοι.
Καὶ σὺ φίλων μόνος τυρβάξεις φέρτατα πάντα;
Φέρτατα πάντα φίλων τυρβάξεις φέρτατος αὐτός;
Λῆγ' ἔριδος· οὐ χρὴ ραίειν θελκτῆρια δαιτός.

4. Sadolin, *Admonitiuncula de pietate*. Hans Jørgensen Sadolin's *Sylvarum liber*, Copenhagen 1581.

Λάτρευε κρήγυος θεῶ
Νικεῖν θέλων τοὺς κινδύνους.
Θεὸς κακούργους μισεῖ,
Δίδως χάριν σεβασμίοις

5. Sadolin, *Epigramma nuptiale*. Hans Jørgensen Sadolin's *Sylvarum liber*, Copenhagen 1581.

Τερπνὸς καὶ καθαρὸς θεὸς ἐστ' ἀγαθός τε καὶ ἄγνος
Τούτῳ οἱ ἔσπονται φαίδρον ἔχουσι γέρας.

Νυμφίε εὖγε, καὶ ὦ νύμφη χαριεστάτη εὖγε,
Ἵμῖν γὰρ πορέει δῶρα μέγιστα θεός.

6. Peder Iversen BORCH's hexameter poem to the Danish king, Christian IV, based on a prose version honoring the byzantine emperor, Iustinian, composed by the deacon in Hagia Sophia, Agapetos Diakonos.

Borch's dedication to the Danish king, Christian IV:

ΚΕΦΑΛΑΙΑ ΠΑΡΑΙΝΕΤΙΚΑ
τοῦ ΑΓΑΠΗΤΟΥ τὰ μετὰ μέτρου πεποιημένα καὶ συγγε-
γραμμένα τῷ τῶν Δανῶν καὶ Νορουαγιανῶν καὶ τε
ἄλλων λαῶν θειοτάτῳ καὶ εὐσεβεστάτῳ βασιλεῖ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΙ ΤΕΤΑΡΤΩΙ παρὰ Πέτρου τοῦ
Βορριχίου ὑπηρέτου μετὰ τῆς ταπεινότητος
έτοιμοτάτου.

The beginning of Borch's hexameter poem:

Παμπόλλης, Βασιλεῦ, ὃς ἔχεις κλέος ἐν μερόπεσσι
ἄφθιτον, εὐαγέσιν τιμῆς βασιλῆα μόναρχον
πρῶτον λατρεῦσαι καὶ εἰς ὃ κ' ἄυλος ἀυτμῆ
ἐν στήθεσσι μένη καὶ σοι φίλα γούνατα ὀρώρη·
ὅττι ὑπουρανίου καθ' ὁμοίωσιν βασιλείης
σοι χθονὸς εὐρυχόρου χρύσειον σκῆπτρον ἔδωκε,
ὄφρα δίκην γλυκερὴν ἀνθρώπους σφόδρα διδάξῃς
ἰθυπέροισιν ἀεὶ αὐτοὺς θεσμοῖσι δικάζων.

7. Tributary poem by the Dutschman Johannes JENS celebrating Frederik Rostgaard's edition of Danish Neo-Latin poetry, *Deliciae quorundam Poetarum Danorum*, published 1693 in Leiden.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΙΗΝΣΙΟΣ
Σπουδαιοτάτῳ καὶ φιλομαθεστάτῳ
ἀνδρὶ
ΦΡΙΔΕΡΙΚΩΙ ΡΩΣΤΓΑΡΔΙΩΙ
τῶν ἐν τῇ Δανίᾳ περιβοηθέντων
ποιητῶν ποιήματα
συλλέξαντι καὶ ἐκδόντι

Πολλὰ τυραννίζων Πεισίστρατος ἔρδεν Ἀθήναις
πένθιμα, Μούσαισι πολλὰ δ'εὐχόμενα·
ὃς τυφλὸν τε καὶ θαπτόμενον Σμυρναῖον ἀοιδόν

εὖ μάλ' ἀναστήσας λαμπρόν ἔθηκε φάος,
 Πατρίδι καὶ μούσαις, ΡΩΣΤΓΑΡΔΙΕ, πλείονα ῥέζεις
 καὶ πάσαις Χάρισι πλείον' εὐχόμενα.
 οὐδὲ γὰρ ἐκ σκοτέων ἀνορύσσεις μῦνον Ὅμηρον
 κράτιστον δ' ὄμιλον, τὸν φιλέει Ἑλικῶν.
 Σὺ κοσμησαμένων Δανίης ποτὲ πατρίδα γαῖαν
 βληθέντων μοίρας ἀλλὰ βέλει στυγερῶ
 ὡς ἀγαθὸς δαίμων μούσας, οὐδ' αὐτὸς ἄμουσος.
 Μὴ φθίνεσθαι ἔἴς, συμπολίτας τε σέβεις
 ἐξ Ἀἴδαο πυλῶν ἀνάγεις μελετήματα κρύπτα,
 ἀθάνατόν τε διδῶς ὄλλυμένοισι βίον.
 Τὰς τοιάσδε χοὰς σὺ τέοις πατρίοισιν αἰδοῖς
 σὺν χάριτι πολλῇ νερτερέοισι φέρεις.
 Ἔστ' ἂν ὕδωρ τε ῥέη, καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλη
 Ἡελίου τ' αὐγὴ Ἀρτέμιδός τε φάνοι·
 Ἔστ' ἂν πνεῦμα σφοδρὸν δεινοῦ Βορέας πνεύση,
 τοῦνομ' ἀεννάως πνεύσεται σοῦ Βορέας.
 Καὶ σφίσιν εὐεργήσαντι Δανίη χαριέσσα
 οὐποτε παυσομένην σπείσεται μνημοσύνην.
 ἌΛΛΩΣ
 Χαῖρε Ξεῖνε παρ' ἄμμι φιλήσεται, πάντας αἰοιδούς
 ὅς κεν ἐρανίζεις ἄμμι ὑπερβορέους.
 Σοί τινα δώσουσι Βαταοῦιοι ξείνια δῶρα,
 ἀγλαά σφιν πρότερον δῶρα χαριζομένῳ;
 Γῆ Βαταοῦιά σε καὶ σὰ χαρίσματ' ἐν ὠλενέαισιν
 ἀζομένη γε θυμῶ ἀμφοτέραισι κυνεῖ.

8. Peder Grib FIBIGER's poem to Sorø Academy.

Peder Grib Fibiger (1784-1833) was a teacher, later headmaster in the Danish city of Kolding, and a lover of ancient poetry. In 1827 he published a selection of his own Greek poems dedicated to the prestigious school in Sorø (Sorø Academy). Even the title was given in Greek, including the name of the publisher and the publication year:

Εἰς
 ΤΗΝ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΝ
 ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΣΩΡΑΝΗΣ
 ψῆδάριον
 συμφοικοῖς στίχοις συνετάξατο
 Π. Γ. ΦΙΒΙΓΕΡ
 Τύποις ἀπέγραψεν ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΕΙΔΕΛΙΝ
 α ω κ ξ

Fibiger's first poem is in sapphic stanza:

Σήμερον, πατρίς, τίνα βωμὸν εἰς σὸν,
ἢ λίθου στίλβη Παρίου κρατοῦντα,
ἐκκαλεῖς σεμνῶς ἱερῆα, ποῖον,
ἔννομα ῥέξειν;
Ἄνδρὰ νῦν γ', οὐ λωῖον' οὐκ ἔτρεψας,
Δάνια, μήτερ, μεγαλητόρεσσι
Κυδιῶσ', αἰεὶ, στεφάνων πλέκεσθαι
παισὶν ἄωτα.

FRANCE

FRANÇOISE GARDERA
ARELABOR-CNARELA
(francoise.gardera@orange.fr)

MARIE HELÈNE MENAUT
ARELABOR-CNARELA
(mh.menaut@sfr.fr)

LIONEL SANCHEZ
THALASSA-CNARELA
Université de Perpignan
(Lionelsanchez.66@outlook.com)

JESSICA THOULOUSE
APGLAV-CNARELA
(j.thoulouse@gmail.com)

L'HÉRITAGE GREC DANS LA CULTURE FRANÇAISE

L'héritage antique joue un rôle important dans l'histoire de la pensée, de la littérature et des arts plastiques en France. Après un rappel de l'empreinte de la Grèce antique dans la pensée et la création françaises du XVIème à nos jours, nous nous attacherons plus précisément à trois exemples précis de cette influence: les trois ordres en architecture, le *Serment* d'Hippocrate en médecine, et la fable en littérature.

a) La Renaissance

Le XVIème siècle est en France une période de grande effervescence intellectuelle et artistique à laquelle on donne le nom de Renaissance, avec la redécouverte des penseurs et des artistes de l'Antiquité gréco-romaine. Parmi les différents facteurs expliquant ce mouvement, nous en évoquerons succinctement deux: une découverte technique et un fait historique.

En 1470 est créée la première imprimerie française. Dès le siècle suivant, les textes imprimés sont nombreux, et de riches particuliers se constituent des bibliothèques souvent mises à la disposition des érudits. D'autre part, le début du XVIème siècle est marqué par les guerres d'Italie qui mettent les soldats français et leur monarque François Ier en contact avec une civilisation italienne plus douce, plus cultivée et plus raffinée que la leur: en Italie, la Renaissance artistique et littéraire avait commencé dès le XVème siècle.

On constate donc au XVIème siècle un engouement pour le grec ancien et le latin, une soif de connaissances attisée par la conviction que les individus deviennent pleinement humains grâce à la culture. Les intellectuels poussés par cet idéal, tels Rabelais et Montaigne, sont appelés humanistes. A cette époque l'influence grecque apparaît aussi dans le domaine de la médecine, où les praticiens commencent à prêter le serment d'Hippocrate, et dans l'architecture, où les trois ordres grecs sont réutilisés.

b) La période classique

Le début du XVIIème siècle est une période complexe, marquée par l'opposition des nobles à la monarchie. C'est avec l'accession de Louis XIV au pouvoir en 1661 que la puissance royale va s'imposer de manière absolue. Dans le domaine des arts, cela se traduit par la mise en place de règles codifiant les différents modes d'expression. Alors que le début du siècle avait vu sépanouir le foisonnement et la fantaisie du baroque en architecture et en littérature, la deuxième partie est dite «classique».

L'architecture classique se caractérise par des lignes droites, la symétrie des bâtiments et des proportions mathématiques; on y retrouve les caractéristiques et la décoration des monuments grecs. Quant à la littérature, elle est codifiée par plusieurs théoriciens, dont Boileau dans son *Art poétique*. Ordre, mesure, clarté, souci de la bienséance, respect de règles, notamment au théâtre: la plupart des contraintes imposées aux auteurs s'inspirent de la *Poétique* du philosophe grec Aristote. En outre, les sujets des tragédies de Racine sont souvent inspirés par l'histoire ou la mythologie grecques. Même la comédie y puise parfois, comme la pièce de Molière *Amphitryon*.

Les écrivains classiques, reprenant à leur compte le précepte du poète latin Horace, veulent à la fois «*plaire et instruire*». C'est le cas de Jean de La Fontaine, auteur de *Fables* en vers qui occupent de nos jours encore une place de choix dans l'enseignement, du primaire aux classes supérieures. Dans la première fable du livre VI, il justifie le choix de ce genre pour instruire les lecteurs:

«Une morale nue apporte de l'ennui;
Le conte fait passer le précepte avec lui (...).»

Grâce au plaisir du conte qui accompagne la morale, on retient la leçon que ce conte illustre. Car, comme il l'écrit ensuite,

«(...) il faut instruire et plaire.»

Pour mettre ce projet à exécution, La Fontaine explique dans sa *Préface* qu'il a choisi les fables du grec Esope qu'il jugeait les meilleures, pour les mettre en vers. Nous en donnerons deux exemples par la suite.

c) Le siècle des Lumières

Le XVIIIème siècle voit s'effriter la toute-puissance de la doctrine classique, et s'affaiblir le crédit dont jouissaient les Anciens depuis la Renaissance. A l'influence

italienne se substitue l'«anglomanie». Certes, l'Antiquité inspire encore certaines tragédies, mais les auteurs dramatiques utilisent aussi des sujets empruntés à des périodes plus récentes ou à l'Orient, et les comédies font la part belle au milieu contemporain et à la classe montante, la bourgeoisie.

Cependant, les fouilles d'Herculanum et Pompei vont réveiller par l'archéologie l'intérêt pour l'Antiquité, comme en témoignent la peinture des ruines d'Hubert Robert ou les poèmes d'André Chénier.

d) Le XIXème siècle

Au début du XIXème, en réaction contre le classicisme, le Romantisme demande l'abandon des règles, l'exaltation des sentiments, le retour aux sources nationales, en particulier le Moyen Age. C'est aussi un mouvement cosmopolite intéressé par la littérature anglaise et à un degré moindre par la littérature allemande, ainsi que par l'Orient.

Ce mouvement qui avait suscité un grand élan est abandonné au milieu du siècle, période de grande prospérité des banquiers et des industriels. C'est alors l'avènement du roman réaliste, puis du roman naturaliste avec Balzac, Flaubert ou Zola. Mais dans la poésie l'Antiquité est à nouveau célébrée: en effet les poètes du Parnasse, mouvement qui doit son nom à la montagne grecque où séjournaient les Muses de la mythologie, recherchent la beauté par un grand travail de la forme et s'inspirent souvent des civilisations antiques.

A la fin du siècle, les poètes dits symbolistes s'affranchissent des règles et recherchent la musicalité et la suggestion. Ils évoquent parfois l'Antiquité, comme le fait Mallarmé dans *l'Après-midi d'un faune*.

e) Le XXème siècle et le début du XXIème

Une grande diversité caractérise la production artistique du XXème, dont il serait trop long de donner un aperçu. Cependant, nous pouvons relever une nette fascination pour l'histoire et les mythes grecs dans de nombreux modes d'expression, y compris les plus récents.

Commençons par la littérature: Anouilh, Giraudoux, Sartre ont tous écrit des pièces à succès inspirés par des récits mythologiques, comme *Antigone*, *La guerre de Troie n'aura pas lieu*, *les Mouches*. Le poète Jean Cocteau a donné différentes expressions à sa fascination pour le mythe d'Orphée. Beaucoup plus récemment, l'écrivain E.-E. Schmitt a publié une version moderne de *l'Odyssée*, *Ulysse from Bagdad*, où Ulysse prend les traits d'un jeune Irakien obligé de fuir son pays.

En peinture, on évoquera les illustrations du mythe du Minotaure par Picasso. Le cinéma a produit de nombreux «peplum» spectaculaires, comme *Troie* (2004), de Wolfgang Petersen, et même la bande dessinée nous plonge parfois dans l'univers des légendes grecques: on peut citer notamment *Ulysse, les Chants du retour* de Jean Harambat.

I. LE GENRE LITTÉRAIRE DE «LA FABLE»: ESOPE, LA FONTAINE

Françoise GARDERA

La fable ou apologue est un récit bref dont les traits sont choisis en vue d'une conclusion, *la morale*, qui est un conseil ou un précepte de conduite.

Le VIème siècle av. J.C., en Grèce, est l'ère de la poésie gnomique: les Sept Sages énoncent des maximes qui sont un condensé de leur observation sur la conduite des hommes; Pythagore ainsi que ses disciples condensent leur sagesse en préceptes. Mais c'est Esope qui renouvelle et développe la fable; il en fait un genre populaire moralisant et distrayant en prose parlée qui frappe ses contemporains. Esope n'a écrit, semble-t-il, aucune de ses fables; elles se sont transmises oralement notamment par les écoles de rhétorique où elles servaient d'exercices avant d'être fixées tardivement dans divers manuscrits qui ont permis de les véhiculer jusqu'au XVIIème siècle. Sous le titre d' Αἰσώπων μῦθοι. La fable en Grèce a été vivante jusqu'à la fin du IVème siècle av. J.C.; elle s'est éteinte à l'époque alexandrine. Si elles sont attribuées à Esope, rien ne permet de dire qu'elles ont toutes été composées par le même auteur; mais on peut parler de fable ésopique qui correspond à la définition donnée en exergue. Rome a pris le relais en la personne de Phèdre qui a mis en vers les fables d'Esope tout en ajoutant des pièces de sa propre inspiration.

Si la fable connaît un renouveau à la Renaissance qui renoue avec les lettres et la culture antique par l'attachement au latin et au grec, c'est Jean de La Fontaine (1621-1695) qui va, en s'inspirant de la fable ésopique, donner vie à ce genre dans la littérature française. Au XVIIème siècle, après la découverte des *Fabulae esopicae* de Phèdre, paraît à Francfort en 1610 la *Mythologia Aesopica* d'Isaac-Nicolas Nevelet (fils de Pierre Nevelet) né à Troyes en France, qui sera rééditée en 1660. Les fables grecques étaient partout présentes, se lisaient dans tous les milieux, se contaient et avaient une place importante dans l'enseignement.

En 1668, La Fontaine publie *Fables choisies mises en vers par M. de La Fontaine*. Chaque livre débute par une dédicace ou par un morceau faisant figure de préface; le premier livre comporte une lettre au dauphin suivie d'une préface relative à la Fable et à la Vie d'Esope, ce qui montre bien que La Fontaine inscrit son œuvre dans la fable ésopique, bien qu'il ne connût pas le grec. La Fontaine est celui qui élève ce genre essentiellement scolaire et gnomique à la qualité littéraire refaisant, pour la France, et plus nettement encore, ce que Phèdre avait fait pour Rome.

A travers deux fables prenant l'une des animaux pour personnages, l'autre des hommes, nous montrerons l'imitation et l'originalité du plus grand fabuliste de la littérature française à ce jour par rapport au modèle grec.

A. “LA PERDRIX ET LES COQS” (X, 7)

1. L’apologue d’Esopé fable 21

Source: Ésope, *Fables*, éditées et traduites par Émile Chambry, Les Belles Lettres, Paris 1927, en ligne sur le site internet *hodoi elektronikai* hodoi.fltr.uc.ac.be de l’Université Catholique de Louvain.

Ἀλεκτρούνες καὶ πέρδιξ
Ἀλεκτρούνας τις ἐπὶ τῆς οἰκίας ἔχων, ὡς περιέτυχε πέρδικι τιθασῶ πωλουμένῳ,
τοῦτον ἀγοράσας ἐκόμισεν οἴκαδε ὡς συντραφησόμενον. Τῶν δὲ τυπτόντων
αὐτὸν καὶ ἐκδιωκόντων, ὁ πέρδιξ ἐβαρυθύμει, νομίζων διὰ τοῦτο αὐτὸν
καταφρονεῖσθαι ὅτι ἀλλόφυλός ἐστι. Μικρὸν δὲ διαλιπών, ὡς θεάσατο τοὺς
ἀλεκτρούνας πρὸς ἑαυτοὺς μαχομένους καὶ οὐ πρότερον ἀποστάντας πρὶν ἢ
ἀλλήλους αἰμάξαι, ἔφη πρὸς ἑαυτὸν: «Ἄλλ’ ἔγωγε οὐκέτι ἄχθομαι ὑπ’ αὐτῶν
τυπτόμενος: ὁρῶ γὰρ αὐτοὺς οὐδὲ αὐτῶν ἀπεχομένους.»
Ὁ λόγος δηλοῖ ὅτι ράδιον φέρουσι τὰς τῶν πέλας ὑβρεῖς οἱ φρόνιμοι, ὅταν
ἴδωσιν αὐτοὺς μηδὲ τῶν οἰκείων ἀπεχομένους

Les coqs et la perdrix

Un homme avait des coqs dans sa maison. Lorsqu’il trouva par hasard une perdrix mâle apprivoisée; il l’acheta et la porta chez lui pour qu’elle fût élevée avec les coqs. Comme ces derniers la frappaient et la pourchassaient, la perdrix le supportait avec peine, pensant qu’on la méprisait du fait qu’elle était d’une autre race. Elle patienta un peu et lorsqu’elle vit les coqs se battre entre eux, et ne pas s’arrêter avant qu’ils ne se soient blessés les uns les autres, elle se dit à elle-même: «Eh bien, quant à moi, je ne souffre plus d’être frappée par eux, car je le vois, ils ne s’épargnent même pas entre eux.»

La fable montre que les gens sensés supportent plus facilement les sévices d’autrui lorsqu’ils voient ceux-ci ne pas même épargner les membres de leur famille. (Traduction M.H. Menaut)

2. Au XVIème siècle, Gilles Corrozet met la fable d’Esopé en octosyllabes; en traduisant l’esprit d’Esopé sur l’attitude raciste des coqs, sur leur attitude agressive entre eux, il en tire une morale générale sur l’injustice (injure) qu’apporte un caractère agressif.

De la Perdrix et des Coqs

Quelque laboureur acheta
Une Perdrix pour son plaisir,
Dedans son hostel la porta,
Et toute nuict la fait gesir
Avec les Coqs au poulailler,
Lesquelz la vindrent travailler,
Et de leurs becqs la picquoterent,

De leur fiente l'infecterent,
Dont la Perdrix plainct et lamente,
Pensant que ce soit la manière
Que, pource qu'elle est estrangere,
On la batte ainsi et tourmente.
Ceste Perdrix, ung peu apres,
Veid ces Coqs qui s'entrchatoient;
L'ung de l'aulture approchoient si prés
Que des ongles et becqs joustoient.
«Je n'ay (dict elle) de merveille
S'ainsi on me fasche et traveille,
Veu que ces Coqs d'une nature
Ont entr'eulx une guerre dure.»
L'injure à porter est facile
Du mauvais et l'injurieux,
Qui d'une coustume incivile
Est à tous ainsi furieux.
Gilles Corrozet (1510–1568)

3. Voyons ce qu'en fait Jean de La Fontaine

La Perdrix et les Coqs

Parmi de certains¹ Coqs incivils¹², peu galants,
Toujours en noise³ et turbulents,
Une Perdrix était nourrie.
Son sexe et l'hospitalité,
De la part de ces Coqs peuple à l'amour porté
Lui faisaient espérer beaucoup d'honnêteté⁴:
Ils feraient les honneurs de la ménagerie⁵.
Ce peuple cependant, fort souvent en furie,
Pour la Dame étrangère ayant peu de respect⁶,
Lui donnait fort souvent d'horribles coups de bec.
D'abord elle en fut affligée;
Mais sitôt qu'elle eut vu cette troupe enragée
S'entre-battre⁷ elle-même, et se percer les flancs,
Elle se consola : «Ce sont leurs moeurs, dit-elle,

¹ De certains: certains.

² Qui manquent de politesse, de civilité.

³ En bagarre ou querelle.

⁴ Politesse, courtoisie.

⁵ Lieu bâti auprès d'une maison de campagne pour y engraisser des volailles ou des bestiaux.

⁶ Repect.

⁷ Idée de réciprocité; les coqs se battent entre eux.

Ne les accusons point; plaignons plutôt ces gens⁸.
Jupiter sur un seul modèle
N'a pas formé tous les esprits:
Il est des naturels de Coqs et de Perdrix.
S'il dépendait de moi, je passerais ma vie
En plus honnête⁹ compagnie.
Le maître de ces lieux en ordonne autrement.
Il nous prend avec des tonnelles¹⁰,
Nous loge avec des Coqs, et nous coupe les ailes:
C'est de l'homme qu'il faut se plaindre seulement.

La Fontaine veut «*instruire et plaire*». (VI,1) Instruire? La Fontaine l'explique quand il s'adresse au chevalier de Bouillon (V, 1): «*Je tâche d'y tourner le vice en ridicule / Ne pouvant l'attaquer avec des bras d'Hercule*». Plaire? Il le faut, car «*Une morale nue apporte de l'ennui*» (VI, 1), et «*on ne considère en France que ce qui plaît, c'est la grande règle, et pour ainsi dire la seule*» (Préface). Pour plaire, il faut introduire de la gaieté, qu'il définit dans un sens raffiné: «*Je n'appelle pas gaieté ce qui excite le rire, mais un certain charme; un air agréable qu'on peut donner à toutes sortes de sujets, même les plus sérieux*» (*ibid.*).

Du point de vue de la forme, la fable est écrite en alexandrins et en octosyllabes, de façon à donner de la vie à son récit.

Tout d'abord, il met en avant la perdrix dans le titre qu'il inverse par rapport à Esope; il en fait aussi une femelle, alors que dans le texte d'Esope, il s'agissait d'une perdrix mâle (πέρδικι τιθασῶ πωλουμένῳ). Il apporte ainsi du charme au récit. Cela va lui permettre d'introduire un esprit de galanterie que peut espérer la perdrix. Même si elle est de race différente de celle des coqs, son sexe peut lui faire espérer de la bienveillance et peut-être même plus. Ce choix permet aussi de basculer du domaine animal au domaine humain.

La conclusion philosophique qu'elle en tire est de deux ordres. La Fontaine innove en disant que la faute revient aux hommes qui, pour leur plaisir, enferment des animaux de races et de mœurs différentes entre eux, en leur faisant subir des sévices: le maître prend les perdrix avec des pièges (les tonnelles), leur coupe les ailes, les prive de liberté pour son bon-plaisir. Donc la morale est déplacée: elle s'inscrit dans le respect de la nature. La Fontaine avait pris la charge de Maître des Eaux et Forêts, ne l'oublions pas. Mais le fabuliste montre ici surtout son attachement à la liberté et à l'indépendance qu'il a toujours prônées. Liberté des animaux, liberté des hommes.

⁸ A une valeur de mépris.

⁹ De bonnes manières, qui observe les bienséances.

¹⁰ Les chasseurs roulaient devant eux des tonneaux munis de filets où venaient se prendre les perdrix.

On peut aller plus loin et penser que les animaux représentent des hommes de races différentes ἀλλόφυλος; alors, c'est le dominateur de ces différentes races qui est fautif en leur imposant une vie commune sans leur assentiment. Cette morale trouve son application dans toute nation, à toute époque...

B. "Le vieillard et ses enfants"

1) La fable d'Esopé

Source: Ésope, *Fables*, éditées et traduites par Émile Chambry, Les Belles Lettres, Paris 1927, en ligne sur le site internet *hodoi elektronikai* hodoi.fltr.ucl.ac.be de l'Université catholique de Louvain.

86 Γεωργοῦ παῖδες στασιάζοντες.

Γεωργοῦ παῖδες ἐστασίαζον. Ὁ δὲ, ὡς πολλὰ παραινῶν οὐκ ἠδύνατο πείσαι αὐτοὺς λόγοις μεταβάλλεσθαι, ἔγνω δεῖν διὰ πράγματος τοῦτο πράξει, καὶ παρήνευσεν αὐτοῖς ῥάβδων δέσμη κομίσει. Τῶν δὲ τὸ προσταχθὲν ποιησάντων, τὸ μὲν πρῶτον δούς αὐτοῖς ἀθρόας τὰς ῥάβδους ἐκέλευσε κατεάσσειν. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ πᾶν βιαζόμενοι οὐκ ἠδύνατο, ἐκ δευτέρου λύσας τὴν δέσμη, ἀνὰ μίαν αὐτοῖς ῥάβδον ἐδίδου. Τῶν δὲ ῥαδίως κατακλώντων, ἔφη· Ἀτὰρ οὖν καὶ ὑμεῖς, ὦ παῖδες, ἐὰν μὲν ὁμοφρονῆτε, ἀχείρωτοι τοῖς ἐχθροῖς ἔσεσθε· ἐὰν δὲ στασιάζητε, εὐάλωτοι.

Ὁ λόγος δηλοῖ ὅτι τοσοῦτον ἰσχυροτέρα ἐστὶν ἡ ὁμόνοια ὅσον εὐκαταγώνιστος ἡ στάσις.

86 *Les enfants désunis du laboureur*

Les enfants d'un laboureur vivaient en désaccord. Il avait beau les exhorter: ses paroles étaient impuissantes à les faire changer de sentiments; aussi résolut-il de leur donner une leçon en action. Il leur dit de lui apporter un fagot de baguettes. Quand ils eurent exécuté son ordre, tout d'abord il leur donna les baguettes en faisceau et leur dit de les casser. Mais en dépit de tous leurs efforts, ils n'y réussirent point. Alors il délia le faisceau et leur donna les baguettes une à une; ils les cassèrent facilement. «Eh bien! dit le père, vous aussi, mes enfants, si vous restez unis, vous serez invincibles à vos ennemis; mais si vous êtes divisés, vous serez faciles à vaincre.»

Cette fable montre qu'autant la concorde est supérieure en force, autant la discorde est facile à vaincre.

Analyse

Cette fable simple est située dans un passé indéfini. Les personnages sont désignés uniquement par leur métier ou leur lien de parenté, sans que les frères soient identifiés individuellement. La situation initiale est marquée par le désaccord (ἡ στάσις) entre les enfants du laboureur, signalé dans le titre et repris dans la première phrase. Pour montrer à ses enfants qu'ils doivent surmonter ce désaccord contraire à leur intérêt, le laboureur passe par une leçon pratique simple, dans

laquelle le faisceau est la métaphore d'une fratrie unie et donc indestructible, tandis que la baguette isolée représente chacun des enfants fragilisés par la désunion. C'est le père lui-même qui formule ensuite au style direct la morale, une leçon *d'homonoia*, c'est-à-dire de *conformité des sentiments*, tandis que le fabuliste la reprend à la dernière phrase en lui donnant une portée plus générale.

2) La fable de La Fontaine

Ce texte est issu du *Premier recueil de Fables*, paru en 1668. Il s'agit de la fable 18 du livre IV, en ligne sur le site *poesie.webnet.fr*.

Le vieillard et ses enfants
Toute puissance est faible, à moins que d'être unie.
Ecoutez là-dessus l'esclave de Phrygie.¹¹
Si j'ajoute du mien à son invention,
C'est pour peindre nos moeurs, et non point par envie;
Je suis trop au-dessous de cette ambition.
Phèdre¹² enchérit souvent par un motif de gloire;
Pour moi, de tels pensers me seraient malséants¹³.
Mais venons à la Fable ou plutôt à l'Histoire
De celui qui tâcha d'unir tous ses enfants.
Un Vieillard prêt d'aller où la mort l'appelait:
«Mes chers enfants, dit-il (à ses fils, il parlait),
Voyez si vous rompez ces dards¹⁴ liés ensemble;
Je vous expliquerai le noeud qui les assemble.»
L'aîné les ayant pris, et fait tous ses efforts,
Les rendit, en disant: «Je le¹⁵ donne aux plus forts.»
Un second lui succède, et se met en posture;
Mais en vain. Un cadet tente aussi l'aventure.
Tous perdirent leur temps, le faisceau résista;
De ces dards joints ensemble un seul ne s'éclata¹⁶.
«Faibles gens! dit le père, il faut que je vous montre
Ce que ma force peut en semblable rencontre.»
On crut qu'il se moquait; on sourit, mais à tort.
Il sépare les dards, et les rompt sans effort.

¹¹ Il s'agit d'Esopé.

¹² Le fabuliste romain Phèdre s'est lui aussi inspiré d'Esopé. La Fontaine suggère que lorsqu'il enchérit, c'est-à-dire lorsqu'il ajoute quelque chose à son modèle, c'est pour rivaliser avec Esopé.

¹³ Une telle intention (la recherche de la gloire personnelle) ne serait pas convenable à mes yeux.

¹⁴ Il s'agit de baguettes attachées en faisceau.

¹⁵ Je laisse aux plus forts le soin de briser le faisceau.

¹⁶ Aucun n'éclata.

«Vous voyez, reprit-il, l'effet de la concorde.
Soyez joints, mes enfants, que l'amour vous accorde¹⁷.»
Tant que dura son mal, il n'eut autre discours.
Enfin se sentant prêt de terminer ses jours:
«Mes chers enfants, dit-il, je vais où sont nos pères.
Adieu, promettez-moi de vivre comme frères;
Que j'obtienne de vous cette grâce en mourant.»
Chacun de ses trois fils l'en assure en pleurant.
Il prend à tous les mains; il meurt; et les trois frères
Trouvent un bien fort grand, mais fort mêlé d'affaires¹⁸.
Un créancier saisit¹⁹, un voisin fait procès.
D'abord notre Trio²⁰ s'en tire avec succès.
Leur amitié fut courte autant qu'elle était rare.
Le sang les avait joints, l'intérêt les sépare.
L'ambition, l'envie, avec les consultants²¹,
Dans la succession entrent en même temps.
On en vient au partage, on conteste, on chicane²².
Le Juge sur cent points tour à tour les condamne.
Créanciers et voisins reviennent aussitôt,
Ceux-là sur une erreur, ceux-ci sur un défaut.
Les frères désunis sont tous d'avis contraire:
L'un veut s'accommoder²³, l'autre n'en veut rien faire.
Tous perdirent leur bien, et voulurent trop tard
Profiter de ces dards unis et pris à part²⁴.

Analyse

La fable de La Fontaine est beaucoup plus longue et complexe que celle de son modèle Esope.

Dans les neuf premiers vers, après avoir d'emblée énoncé la morale, La Fontaine fait explicitement référence à son modèle en prétendant s'effacer derrière lui: c'est à Esope qu'il va donner la parole, dans un effet de mise en abyme. Cependant, il reconnaît ensuite que l'histoire présentée sera plus riche que celle d'Esope, tout en se défendant d'avoir voulu rivaliser avec lui: à la différence de Phèdre, La Fontaine ne

¹⁷ Que l'amour fraternel vous garde unis.

¹⁸ L'héritage laissé par le vieillard est important, mais dans une situation compliquée.

¹⁹ Une personne à qui le vieillard devait de l'argent fait intervenir la justice pour récupérer la somme.

²⁰ Les trois frères.

²¹ Les avocats.

²² On cherche querelle sur des détails.

²³ L'un veut négocier.

²⁴ Profiter de la leçon qui leur avait été donnée par ces dards (d'abord unis en faisceau, ensuite séparés).

serait pas poussé par l'émulation littéraire, mais par le souci de peindre les mœurs contemporaines. C'est donc en moraliste qu'il se pose en ce prologue.

Effectivement la fable, loin de l'intemporalité d'Esopé, reflète sur deux points les mœurs du XVIIème siècle français. Tout d'abord à l'intérieur du «trio» de frères apparaît une hiérarchie: lors de l'expérience des dards, ils interviennent selon un ordre reflétant l'importance du droit d'aînesse à cette époque: c'est l'aîné qui tente sa chance en premier, le cadet en dernier. Ensuite, la succession est l'occasion de contestations de la part des créanciers et des voisins, comme le montre l'abondance du vocabulaire juridique dans les quinze derniers vers de la fable. On est loin semble-t-il du simple laboureur d'Esopé, même si la nature du «bien» du vieillard n'est pas précisée: ce climat de chicane évoque plutôt la bourgeoisie du XVIIème, l'action s'étant déplacée de la campagne à la ville.

Pendant l'enrichissement apporté par la Fontaine ne se limite pas à la peinture des mœurs contemporaines: il est aussi d'ordre psychologique, dramatique et poétique. A la différence des frères d'Esopé, les enfants du vieillard ne sont pas brouillés avant la mort du père. L'épreuve des dards donne lieu à une scène animée où les efforts successifs des trois frères restent vains, avant la leçon solennelle du vieillard rapportée au style direct. Puis le décès du vieillard est l'occasion d'un rappel de la leçon et d'un serment ému de la part des enfants. Mais, alors qu'ils semblent bien décidés à suivre ses conseils de bonne entente, la succession va les diviser. Leur cupidité, attisée par les avocats, entraîne des querelles lors du partage. De ce fait les créanciers reviennent à la charge et auront raison de l'héritage. L'action s'inscrit ainsi dans une certaine durée et illustre les deux étapes de la leçon des dards: le succès de l'union, la catastrophe de la division sur laquelle la fable se clôt non sans pessimisme.

Enfin, comme dans ses autres fables, La Fontaine utilise une forme versifiée parfaitement maîtrisée. Il emploie ici exclusivement l'alexandrin, qui se prête bien à la solennité de la leçon du vieillard. Il met en valeur certains termes, comme le «Adieu» du père, par des coupes expressives, joue aussi sur les sonorités: ainsi, la formule paternelle «Que l'*amour vous* accorde!» est lente et douce, alors que le vers «On en vient au *partage*, on *conteste*, on *chicane*» est martelé par les dentales.

Même si La Fontaine se défend d'avoir voulu rivaliser avec son modèle, il est indiscutable qu'il a considérablement enrichi la fable d'origine, dans le contenu comme dans la forme. Après un prologue inscrivant son œuvre dans la tradition de la fable ésope, il nous fait assister à deux scènes presque théâtrales, la scène plutôt comique des dards et la scène tragique de la mort du père. Toutes deux permettent au vieillard de faire passer un message de concorde à ses fils. Enfin vient la narration de la rapide dégradation des liens familiaux. Même s'il est bien ancré dans les mœurs de l'époque, le récit des tensions liées à l'héritage et de la ruine qu'elles entraînent trouve encore des résonances de nos jours. Comme nous le conseillent Esopé et La Fontaine par le truchement du vieillard, ayons la sagesse de jouir de notre héritage commun dans la concorde!

II. LES TROIS ORDRES GRECS DE L' ARCHITECTURE: DE LA GRÈCE À NOS JOURS, SI PRÉSENTS DANS NOTRE HISTOIRE.

Lionel SANCHEZ

A l'époque de la *polis* triomphante, la communauté grecque de la période classique cherche avant tout à freiner et réprimer les préoccupations individuelles. Les grands programmes architecturaux sont mis au service de la cité et traduisent la recherche d'une politique panhellénique, dont le temple de Zeus à Olympie et le Parthénon de l'Acropole en sont l'illustration. Dans ces bâtiments, l'élégance de chaque édifice rime avec beauté de l'ensemble, tandis que la perfection technique ne cesse de frapper d'admiration les contemporains. Jusqu'au Vème siècle avant J.C., l'équilibre des forces du monde grec occidental se traduit également par une stabilité des formes architecturales dont l'ordre dorique s'impose comme le fer de lance depuis l'édification du temple d'Héra à Olympie, presque un siècle plus tôt. Il faudra pourtant attendre le IVème siècle av. J.C. pour que les événements historiques et les transformations politiques favorisent l'émergence de nouvelles formes, dont les effets seront fructueux dès l'apparition de l'ordre ionique d'abord et de l'ordre corinthien. Mais l'ordre ionique date du VIIème siècle en Ionie et dans les îles de la Mer Egée.

Ces répertoires de formes vont connaître un large succès tout autour de la Méditerranée, et pour bien des siècles à venir : dans le monde hellénistique bien sûr, mais on retrouve ces emprunts ailleurs et à d'autres époques. En effet, tandis que les Romains entreprennent la conquête de la *Mare Nostrum* en fondant leur domination sur les vestiges du monde grec, peu de changements interviennent dans le domaine de l'art en général et du langage formel de l'architecture en particulier. Le cas d'école est sans aucun doute offert par l'amphithéâtre bâti à Rome sur l'initiative de Vespasien dans les années 80 de notre ère. Le Colisée, qui caractérise parfaitement la construction romaine, ne propose finalement dans l'élévation de ses arcades qu'un répertoire formel typiquement grec. L'étage inférieur est d'inspiration dorique, et possède même son alternance de métopes et de triglyphes ; le second étage est d'ordre ionique et les deux derniers appartiennent à l'ordre corinthien. Une telle combinaison des ordres grecs sur des structures romaines a exercé une influence considérable sur les architectes des siècles futurs et les bâtiments de nos villes en témoignent encore amplement.

1. L'architecture chrétienne adopte les symboles des grecs Archimède, Platon et des néo-Pythagoriciens pour créer le plan en croix grecque.

En 394, suite aux nombreuses invasions barbares qui menaçaient l'Empire, l'empereur Théodose a attribué à ses deux fils, Honorius et Arcadius, un Empire d'Occident et un Empire d'Orient. Cette division est traditionnellement considérée par les historiens comme l'acte de naissance de l'Empire byzantin.

Très vite sous l'effet conjugué d'un pouvoir politique fort et d'une armée conquérante, la culture byzantine va reconquérir une grande partie de la Méditerranée et remettre au goût du jour certaines formes architecturales issues de la tradition grecque, qui avaient été quelque peu délaissées par les architectes romains. Si à l'origine l'architecture byzantine n'est que le prolongement de l'architecture romaine, la propagation du christianisme amène à l'édification d'églises présentant un plan largement dérivé de celui des temples païens et surtout des basiliques civiles romaines, adopte progressivement des formes mieux adaptées au culte chrétien. Alors que du IVème siècle au VIème siècle le plan basilical rectangulaire constitue aussi bien en Orient qu'en Occident le prototype des églises, Justinien encourage le développement d'une architecture où le plan centré, que l'on rencontrait souvent dans la Grèce antique, remplace peu à peu celui de forme longitudinale. L'usage du plan centré devient prédominant dans l'architecture byzantine et, à partir du IXème siècle une de ses variantes s'impose définitivement: la croix grecque inscrite». Il s'agit d'un édifice carré, dans lequel est inscrite une croix aux branches de longueur égale et dont le centre est surmonté d'une coupole. Ces dispositions spatiales ont pour principal mérite de bien s'articuler avec le rite impérial byzantin: l'espace central dégagé par le plan centré sous la coupole est propice à la célébration du culte impérial, associé à la liturgie chrétienne.

Les solutions formelles permises par le plan centré en croix grecque inscrite rappellent également la démonstration d'Archimède qui, dans son traité sur la sphère et le cylindre, énonce les propriétés relatives à la *symmetria* de chacun de ces volumes lorsqu'ils ont le même diamètre. Dans le même domaine, l'arithmétique platonicienne fait de la sphère l'image la plus parfaite de l'univers tel qu'il est créé par le Démonstrateur. D'autre part pour le néo-pythagoricien Nicomaque de Gerasa (60-120?), rédacteur d'une *Introduction mathématique*, la figure de la sphère matérialise les modèles archétypaux de l'ordre du monde dans le domaine de la géométrie et l'arithmétique. Le choix de ces modèles architecturaux et les valeurs arithmétiques mis en œuvre dans les monuments présentant ce type de plan permettent de les envisager comme la matérialisation d'une perfection rationnelle qui, pour la philosophie grecque, incarne le signe du divin. Bien qu'elle semble éloignée de nous et de notre propos, cette architecture byzantine, et l'idéologie qu'elle sous-entend, a pourtant exercé une influence considérable sur l'Europe occidentale durant le Haut Moyen Âge. On perçoit clairement cette influence dans l'architecture carolingienne impulsée par Charlemagne qui, soucieux de retrouver la grandeur et le faste de l'antiquité, utilise dans ses constructions d'importants apports byzantins. Le meilleur exemple est donné par la chapelle palatine d'Aix-la-Chapelle qui reprend le plan centré à coupole centrale si fréquent dans l'architecture byzantine. L'un des exemples les plus remarquables en sera constitué par la cathédrale Saint-Front de Périgueux, dans laquelle on retrouve avec éclat la filiation entre l'antiquité

grecque et l'architecture romane, proximité qui s'explique par la permanence des modèles établis par les architectes de l'antiquité classique.

Fig. 1: *Saint Front de Périgueux* (photo de l'auteur)

2. La Renaissance: le retour aux ordres grecs.

En Europe, l'architecture gothique ne cesse de se développer jusqu'au XVIème siècle avec des monuments remarquable, tant dans le nord du continent que jusque dans le sud de l'Espagne. Pourtant, c'est à Florence qu'apparaît au tout début du XVème siècle un nouveau mouvement artistique, qui va rapidement imposer de nouvelles références en matière architecturale. C'est la Renaissance. A cette époque, l'art de bâtir se caractérise par un retour aux ordres antiques (gréco-romains) et emploie volontiers l'arc en plein cintre, la voûte en berceau et la coupole. Dans cette période riche en création et en inventivité, l'architecture cesse d'être une simple pratique professionnelle pour aussi s'imposer comme un sujet de discussion majeur entre citoyens instruits et de bonne famille. C'est à ce moment-là que l'on (re)découvre les grands principes de l'architecture antique, notamment à travers l'œuvre de Vitruve, dont les manuscrits ont été retrouvés dans une abbaye suisse en 1414. Dès lors, les grands théoriciens de la Renaissance n'hésitent plus à publier leurs idées, aidés en cela par le développement de l'imprimerie, indispensable

pour contribuer à la diffusion des théories sur l'architecture. Leon Battista ALBERTI (1450) va d'ailleurs profiter de cette technologie moderne pour éditer le l'un des premiers traités moderne d'architecture, le *De re aedificatoria*, en grande partie inspiré par le *De architectura* de Vitruve. Quelques années plus tard, Sebastiano SERLIO (1475-1554) popularisera la notion d'ordre d'architecture avec le premier volume de son «Canon général d'architecture [...]» (*Regole generali d'architettura*), édité à Venise en 1537. Puis, en 1570, Andrea PALLADIO (1508-1580) publia également à Venise *I quattro libri dell'architettura*, qui porta jusque dans les îles britanniques les idées et les principes de la Renaissance.

3. La Renaissance en France.

C'est dans ce contexte culturel foisonnant que lors des Guerres d'Italie, la noblesse française fait main basse sur nombre d'objets d'art, et sur ses ouvrages qui vont exercer une influence majeure sur les architectes de cette époque qui redécouvrent l'architecture antique. Ce phénomène marque également le grand retour des ordres architecturaux dans la décoration des façades et des salons intérieurs. L'architecture de la Renaissance puise clairement dans le répertoire antique pour la conception des colonnes. Les trois ordres classiques reviennent au goût du jour: dorique, ionique et corinthien, complétés par les ordres toscan et le composite « inventés » par Sebastiano Serlio. La Renaissance s'approprie donc les motifs les plus apparents de l'architecture antique. Les façades de cette époque présentent un axe de symétrie vertical qui sont édifiées selon les normes de construction et dans le style grec, avec des rythmes de colonnes et de fenêtres. Celles des églises sont par exemple souvent surmontées d'un fronton et régulièrement rythmées de pilastres, d'arcs et d'entablements. Les architectes de la Renaissance ont élevé cette architecture au niveau des grandes traditions venues de l'antiquité grecque, perpétuées et modifiées par Rome et les Byzantins et ont obtenu pour ces formes architecturales, comme pour les ordres, un héritage aussi prestigieux dans son domaine que la théologie, la philosophie et les sciences grecques l'étaient dans le leur.

L'une des constructions qui illustre le mieux cette tendance est l'hôtel de ville de la Rochelle. Le bâtiment, datant de la fin du XVIème siècle et du début du XVIIème siècle, présente un corps de logis de style renaissance soutenu par un mur d'enceinte gothique flamboyant. L'élément architectural qui nous concerne en premier lieu est la grande galerie du rez-de-chaussée. Ouverte par neuf arcades, cintrées ou géminées et abondamment décorées, la galerie repose sur huit piliers et deux pilastres dont on reconnaît sans peine l'influence grecque dans l'emploi du style dorique, avec sa frise alternant métopes et triglyphes. Au-dessus, les statues des vertus cardinales sont disposées dans quatre niches encadrées de colonnes corinthiennes.

Fig. 2: *Hôtel de ville de la Rochelle*
(photo de l'auteur)

4. L'art baroque et le «classicisme».

L'architecture baroque réutilise ce langage architectural remis au goût du jour par la Renaissance: colonnes, tours, coupoles et quelques nouveautés, comme les fenêtres ovales, l'œil de bœuf, les colonnes torsadées. De l'antiquité grecque, on retrouve les colonnes ioniques et corinthiennes sur les façades, tout comme les frontons, qui sont désormais brisés pour imposer plus de rythme et de mouvement, tandis qu'ils restent le signe de la magnificence et de la sacralité des édifices sur lesquels ils sont apposés. L'architecture baroque se défait néanmoins de certaines règles classiques pour rechercher la variété, l'originalité, et l'impression de l'effet théâtral. En France, l'histoire de l'art évoque plutôt le « classicisme », pour évoquer ces choix formes qui constituent des références évidentes à l'antiquité grecque, même si c'est plutôt de la tradition romaine que cette période semble tirer toute son influence. Le classicisme ne cède jamais complètement aux débordements baroques, et, s'il en adopte parfois les marques luxueuses, il le fait avec cartésianisme et un certain sens de la raison. On en revient donc à une architecture raisonnée et cohérente, plus sobre et réfléchie, comme cela était déjà le cas à la période grecque.

Pour le classicisme français, on notera que l'Eglise va jouer un rôle moins décisif dans la propagation de cet art que dans certains autres pays, l'implication du pouvoir royal, notamment avec Louis XIV, déterminant surtout pour les artistes ce qu'ils sont susceptibles de faire, ou de ne pas faire. Ceux-ci travaillant directement selon les royales consignes, les artistes se contentent d'encenser la grandeur et les vertus du souverain. Versailles s'impose un modèle de l'architecture classique française : organisation symétrique, façades à colonnade, décoration empruntant à des mythes antiques. Les fenêtres du premier étage se caractérisent par leur hauteur : elles constituent l'élément qui rythme l'étage « noble », le plus important, où sont localisés les Grands Appartements du Roi et de la Reine, avec la galerie des Glaces en son

centre. Enfin, selon le modèle antique, une balustrade vient cacher les toits, en terrasse. Quant au corps central, en saillie par rapport au reste de la façade, il est marqué au premier étage par série de trois fenêtres et deux niches encadrées par des colonnes de style ionique, chacune constituée d'une base, d'un fût et d'un chapiteau. Celles-ci soutiennent un entablement composé d'une architrave, d'une frise et d'une corniche.

Fig. 3: *Palais de Versailles – façade arrière* (photo de l'auteur)

5. Le néo-classicisme du XVIIIème siècle et du XIXème siècle.

Dès la fin du XVIIIème siècle, les références à l'Antiquité sont évoquées dans l'architecture religieuse néo-classique. Avec le Panthéon (1757-1790), Germain SOUFFLOT ressuscite l'association du temple antique et de la coupole Renaissance. De l'architecture antique, il reprend la forme du temple grec classique à colonnades et son vocabulaire ornemental, avec les ordres corinthiens et toscans, et le plan centré en forme de croix grecque. Mais c'est Pierre Alexandre VIGNON qui propose la plus éloquente réinterprétation de l'architecture grecque à Paris, lorsque lui est confié la construction de l'église de la Madeleine, à partir de 1806. Contre l'avis de l'Académie impériale, Vignon propose un retour à l'antiquité avec l'édification d'un vaste temple péripptère. Aussi, cette solution architecturale fait de La Madeleine une restitution

quasi parfaite de l'Olympieion d'Athènes, les colonnes de La Madeleine étant légèrement plus hautes (20 m. contre 17'25 m., à comparer avec un édifice très proche, la Cour suprême d' Etats-Unis).

Fig. 4: *Panthéon de Paris* (photo de l'auteur)

Fig. 5: *Eglise de la Madeleine* (photo de l'auteur)

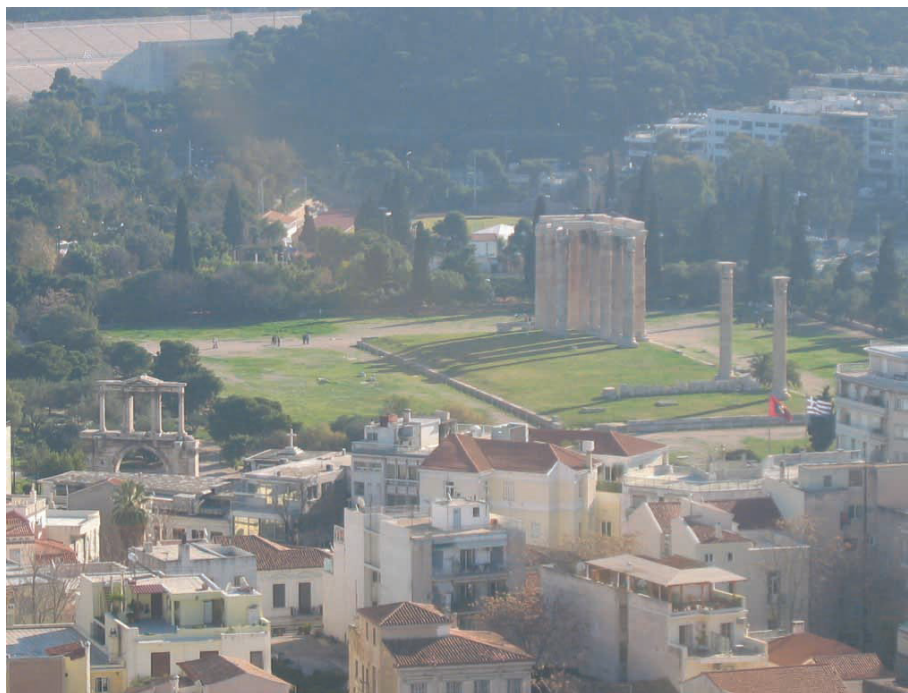

Fig. 6: Vestiges du temple de Zeus Olympien d'Athènes (photo de l'auteur)

7. La réutilisation du vocabulaire antique au XXème siècle.

On l'a vu, le vocabulaire de l'architecture antique n'a de cesse d'être réutilisé à toutes les grandes périodes de notre Histoire. Pourquoi en serait-il autrement dans notre époque contemporaine, qui voit l'évolution des techniques et qui préconise l'utilisation de solutions architecturales modernes et l'emploi de nouveaux matériaux (verre, béton, acier)? Un bon exemple de cette influence continue exercée par l'antique se trouve à Montpellier, et là encore, il n'est pas étonnant que les solutions choisies reflètent une volonté politique, dans une sorte d'évergétisme qui n'est pas sans rappeler celui de la Grèce antique. La capitale du Languedoc-Roussillon a en effet longtemps été administrée par Georges FRÊCHE, qui en a été maire entre 1977 et 2004. Durant ses mandats successifs, la ville s'est transformée sous son impulsion et s'est considérablement développée pour passer de 190.000 habitants en 1975 à 250.000 en 2007. Pour que la croissance de la ville reste ordonnée, les convictions de M. Frêche imposaient une vision cohérente de l'urbanisme moderne qu'il entendait mettre en place. Le quartier Antigone est la réalisation la plus visible de cette modernité, conçue avant tout pour ses habitants. Antigone répond aux exigences d'une ville qui grandit. M. Frêche a été professeur de droit romain en université et, à ce titre,

il connaissait la culture classique de la Grèce Antique et l'Empire Romain. C'est sans doute pour cela qu'il fit appel à l'architecte espagnol postmoderniste Ricardo BOFILL pour concevoir l'architecture d'Antigone, dont la majorité des immeubles a été construite sur un style inspiré par l'architecture de la Grèce antique: colonnes doriques, pilastres et frontons sont quasiment partout, tandis que des reproductions d'œuvres antiques comme la Victoire de Samothrace trône ainsi fièrement au beau milieu du quartier, face à l'Hôtel de Région. La même influence se retrouve dans d'autres réalisations de Bofill, comme à Paris, ou le quartier de Maine-Montparnasse ressemble à s'y méprendre au quartier Antigone. Sur la place de Catalogne se mêle le même langage classique de l'architecture, sobre et élégante, à la monumentalité et la théâtralité. Pour lui, la ville est un ensemble rempli de références formelles et théoriques et l'on retrouve dans l'ensemble de ces projets le même vocabulaire: frontons, colonnes doriques, pilastres, amphithéâtre... toutes ces formes héritées de l'architecture classique et de sa grammaire visuelle. Pour Bofill, le langage classique permettrait de faire persister et naître la citoyenneté et l'humanité dans la ville. Il est le langage parfait, celui des maîtres.

Fig. 7: *Place de Catalogne à Paris* (photo de l'auteur)

Fig. 8: Quartier Antigone à Montpellier (photo de l'auteur)

CONCLUSION

L'art et l'architecture de la Grèce antique ont légué à la culture française une longue tradition architecturale. L'évolution des ordres de l'architecture grecque débute au VIIème siècle avant notre ère. Aujourd'hui, la plupart des gens savent qu'il existe trois styles: dorique, ionique et corinthien. Beaucoup en France arrivent même distinguer des éléments de ces trois styles dans les structures modernes de leur ville, les styles grecs ayant été autant admirés que copiés. Après la Renaissance, l'esthétique humaniste et les techniques esthétiques de l'art grec ont inspiré plusieurs générations d'artistes français. Jusqu'au XXème siècle, le classicisme de l'art grec a fortement influencé l'art, et nul doute qu'il en sera encore de même pour des générations d'architectes.

Bibliographie Indicative

CHARBONNAUX, J.; MARTIN, R., *Grèce hellénistique 330-50 av. J.-C.*, Gallimard, Paris 2010.

POISSON, M., *Paris Monuments*, Minerva, Paris, 2000.

VERGARA, L. ; TOMASELLA, G.M.D., *Reconnaître les styles architecturaux : de la préhistoire à l'architecture contemporaine*, De Vecchi, Paris, 2001.

WEBER, P., *Histoire de l'architecture : De l'Antiquité à nos jours*, Librio, Paris, 2008.

III. LE SERMENT D'HIPPOCRATE HIER ET AUJOURD'HUI

Jessica THOULOUSE

Le *Serment* d'Hippocrate de Cos (c. 460-c.370 av. J.-C.) est l'un des textes les plus célèbres du *Corpus hippocratique*. Rédigé au vème ou au ivème siècle av. J.C., il a traversé les époques, trouvant aussi bien sa place parmi les morceaux choisis de l'ancienne médecine²⁵ que parmi ceux de la littérature²⁶ et donnant lieu à de nombreux commentaires²⁷ et interprétations. Perçu comme universel, ce court traité a été repris par différentes cultures –les divinités grecques invoquées au début étaient alors remplacées par le Christ ou par Allah– et c'est une variante que les étudiants en médecine prêtent aujourd'hui en France à l'issue de leur soutenance²⁸ de thèse.

Si le *Serment* d'Hippocrate semble donc intemporel, il n'en reste pas moins lié à un contexte historique précis. À l'origine en effet, le savoir médical était uniquement transmis aux membres de la famille des Asclépiades. Mais lorsque son enseignement s'est élargi au-delà de ce cercle familial, le *Serment* est devenu nécessaire et il était réellement prononcé. Car ce court traité est bien avant tout un contrat juridique passé entre le maître de médecine et les membres extérieurs à la famille des Asclépiades et il cumule un serment oral aux dieux (ὄρκον τόνδε) et un engagement écrit (ξυγγραφήν τήνδε). Après l'invocation initiale des divinités, le disciple s'engage, avec des clauses précises et contraignantes, à respecter des devoirs envers son maître et lui offre des garanties morales et financières. La famille des Asclépiades préserve de cette façon ses intérêts et la transmission du savoir à l'intérieur de la famille est assurée.

La deuxième partie du texte du *Serment* contient le fameux exposé de la déontologie et des règles que le médecin doit observer. Dans sa pratique, celui-ci doit toujours être guidé par l'intérêt du malade, ce qui rappelle le précepte bien connu des *Épidémies* I, 5: «ἀσκέειν, περι τὰ σουσήματα δύο· ὠφελεῖν ἢ μὴ βλάπτειν», c'est-à-dire «avoir, dans les maladies, deux choses en vue: être utile ou du moins ne pas nuire»²⁸. Plusieurs interdits sont énoncés dans cette partie du *Serment*: administrer du poison, favoriser un avortement ou encore

²⁵ Le *Serment* d'Hippocrate se rencontre en effet dans l'*articella* –littéralement «petit art»–, ce petit recueil dont le noyau primitif fut formé au xième siècle et qui constitue le canon des textes fondamentaux au programme pour les étudiants en médecine jusqu'au xviième siècle.

²⁶ Un *compendium*, qui regroupe principalement des fables et dans lequel se trouve également le *Serment* d'Hippocrate, est par exemple réédité tout au long du xvième siècle: *Aesopi Phrygis fabulæ cum alijs opusculis*.

²⁷ Comme l'explique Jacques Jouanna, « De tous les traités de la *Collection hippocratique*, le *Serment* est celui qui a eû le plus d'éditions comportant l'ensemble des oeuvres d'Hippocrate. Elles sont innombrables. » (Hippocrate, *Le serment. Les serments chrétiens. La loi*, texte établi et traduit par Jacques Jouanna, Paris, Les Belles Lettres, 2018, p. CLVII).

²⁸ Littré, Émile, *Cœuvres complètes d'Hippocrate*, J.-B. Baillière, Paris 1840, t. 2, pp. 634-637.

opérer quelqu'un de la pierre. Ces interdits ne correspondent cependant pas toujours avec la pratique médicale exposée dans les autres traités du *Corpus hippocratique*. Aussi, certains chercheurs, en particulier Ludwig Edelstein²⁹, ont pensé que le texte provenait non pas du milieu médical mais du milieu philosophique pythagoricien. Cette hypothèse n'est toutefois aujourd'hui pas retenue par la majorité des chercheurs. La paternité du *Serment* est également parfois remise en cause même si le traité était déjà attribué à Hippocrate lui-même dans l'Antiquité, comme en témoigne sa présence dans la liste d'Érotien (1er siècle ap. J.-C.)³⁰. Quelle que soit l'origine et l'auteur du traité, l'exposé éthique qu'il comprend est important pour le médecin car il permet de le distinguer d'autres corporations, parfois douteuses (accoucheuses, charlatans...).

ὍΡΚΟΣ

Hippocrate, *Le serment. Les serments chrétiens. La loi*, texte établi et traduit par Jacques Jouanna, Paris, Les Belles Lettres, 2018, p. 2-5.

1a. Ὀμνῶ Ἀπόλλωνα ἰητρὸν καὶ Ἀσκληπιὸν καὶ Ὑγίαν καὶ Πανάκειαν καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἴστορας ποιούμενος, ἐπιτελέα ποιήσῃς κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ὄρκον τόνδε καὶ ξυγγραφὴν τήνδε·

1b. ἠγήσασθαι τε τὸν διδάξαντά με τὴν τέχνην ταύτην ἴσα γενέτησιν ἐμοῖσι καὶ βίου κοινώσασθαι καὶ χρεῶν χρηρίζοντι μετάδοσιν ποιήσασθαι· καὶ γένος τὸ ἐξ αὐτέου ἀδελφεοῖς ἴσον ἐπικρινέειν ἄρρῃσι,

1c. καὶ διδάξῃς τὴν τέχνην ταύτην, ἣν χρηρίζωσι μανθάνειν, ἄνευ μισθοῦ καὶ ξυγγραφῆς, παραγγελίης τε καὶ ἀκροήσιος καὶ τῆς λοιπῆς ἀπάσης μαθήσιος μετάδοσιν ποιήσασθαι ὑιοῖσί τε ἐμοῖσι καὶ τοῖσι τοῦ ἐμὲ διδάξαντος καὶ μαθητῆσι ξυγγεγραμμένοισί τε καὶ ὠρκισμένοισι νόμῳ ἰητρικῷ, ἄλλῳ δὲ οὐδενί.

2. Διαιτημάσι τε πᾶσι χρῆσομαι ἐπ'ὠφελείῃ καμνόντων κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν· ἐπὶ δηλήσει δὲ καὶ ἀδικίῃ εἴρξῃς κατὰ γνώμην ἐμὴν.

3. Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγησῶμι ξυμβουλίην τοιήνδε· ὁμοίως δὲ οὐδὲ γυναιξὶ πεσσὸν φθόριον δώσω.

4. Ἄγνώω δὲ καὶ ὀσίως διατηρήσω βίον ἐμὸν καὶ τέχνην ἐμὴν.

5. Οὐ τεμέω δὲ οὐδὲ μὴν λιθιώντας, ἐκχωρήσω δὲ ἐργάτησιν ἀνδράσι πρήξιος τῆσδε.

6. Ἐς οἰκίας δὲ ὀκόσας ἂν ἐσίω, ἐσελεύσομαι ἐπ'ὠφελείῃ καμνόντων ἐκτὸς ἐὼν πάσης ἀδικίης ἐκουσίης καὶ φθορῆς τε τῆς ἄλλης καὶ ἀφροδισίων ἔργων ἐπὶ τε γυναικείων σωματίων καὶ ἀνδρείων ἐλευθέρων τε καὶ δούλων.

²⁹ EDELSTEIN, Ludwig, «The hippocratic Oath: text, translation and interpretation», supplément au *Bulletin of the History of Medicine*, 1, The John Hopkins Press, Baltimore 1943.

³⁰ C'est à Érotien que nous devons la liste la plus ancienne qui nous soit parvenue des traités hippocratiques jugés authentiques.

7. Ἡ δ' ἄν ἐν θεραπείῃ ἢ ἴδω ἢ ἀκούσω ἢ καὶ ἄνευ θεραπείης κατὰ βίον ἀνθρώπων, ἃ μὴ χρὴ ποτε ἐκλαλέεσθαι ἕξω, σιγήσομαι ἄρρητα ἡγεύμενος | εἶναι τὰ τοιαῦτα.
8. Ὅρκον μὲν οὖν μοι τόνδε ἐπιτελέα ποιέοντι καὶ μὴ ξυγγέοντι εἴη ἐπαύρασθαι καὶ βίου καὶ τέχνης, δοξαζομένῳ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἐς τὸν αἰεὶ χρόνον, παραβαίνοντι δὲ καὶ ἐπιρκοῦντι τάναντία τουτέων.

SERMENT

Hippocrate, *Le serment. Les serments chrétiens. La loi*, texte établi et traduit par Jacques Jouanna, Paris, Les Belles Lettres, 2018, p. 2-5.

1a. Je jure par Apollon médecin, par Asclépios, par Hygie et Panacée, par tous les dieux et toutes les déesses, les prenant à témoin, d'exécuter, selon ma capacité et mon jugement, ce serment et ce contrat.

1b. (Je jure) de considérer d'abord mon maître en cet art à l'égal de mes propres parents; de mettre à sa disposition des subsides et, s'il est dans le besoin, de lui transmettre une part de mes biens; de considérer sa descendance mâle à l'égal de mes frères,

1c. et de leur enseigner cet art, s'ils désirent l'apprendre, sans salaire ni contrat; de transmettre les préceptes, les leçons orales et tout le reste de l'enseignement à mes fils et à ceux de mon maître, et aux disciples liés par un contrat et un serment, suivant la loi médicale, et à nul autre.

2. J'utiliserai tout le régime pour l'utilité des malades, selon ma capacité et mon jugement; mais si c'est pour leur perte ou pour une injustice à leur égard, (je jure) d'y faire obstacle selon ma conscience.

3. Je ne remettrai à personne une drogue mortelle si on me la demande, ni ne prendrai l'initiative d'une telle suggestion. De même, je ne remettrai pas non plus aux femmes un pessaire abortif.

4. C'est dans la pureté et la piété que je passerai ma vie et exercerai mon art.

5. Je n'inciserai pas non plus les malades atteints de lithiase, mais je laisserai cela aux hommes spécialistes de cette intervention.

6. Dans toutes les maisons où je dois entrer, je pénétrerai pour l'utilité des malades, me tenant à l'écart de toute injustice volontaire, de tout acte corrupteur en général, et en particulier des relations amoureuses avec les femmes ou les hommes, libres ou esclaves.

7. Tout ce que je verrai ou entendrai au cours du traitement, ou même en dehors du traitement, concernant la vie des gens, si cela ne doit jamais être répété au-dehors, je le tairai, considérant que de telles choses sont secrètes.

8. Eh bien donc, si j'exécute ce serment et ne l'enfreins pas, qu'il me soit donné de jouir de ma vie et de mon art, honoré de tous les hommes pour l'éternité. En revanche, si je le transgresse et me parjure, que ce soit le contraire de cela.

Le serment que prêtent les médecins en France avant d'exercer leur fonction. Conseil National de l'Ordre des médecins (05/01/2012).³¹

«Au moment d'être admis(e) à exercer la médecine, je promets et je jure d'être fidèle aux lois de l'honneur et de la probité.

Mon premier souci sera de rétablir, de préserver ou de promouvoir la santé dans tous ses éléments, physiques et mentaux, individuels et sociaux.

Je respecterai toutes les personnes, leur autonomie et leur volonté, sans aucune discrimination selon leur état ou leurs convictions. J'interviendrai pour les protéger si elles sont affaiblies, vulnérables ou menacées dans leur intégrité ou leur dignité. Même sous la contrainte, je ne ferai pas usage de mes connaissances contre les lois de l'humanité.

J'informerai les patients des décisions envisagées, de leurs raisons et de leurs conséquences.

Je ne tromperai jamais leur confiance et n'exploiterai pas le pouvoir hérité des circonstances pour forcer les consciences.

Je donnerai mes soins à l'indigent et à quiconque me les demandera. Je ne me laisserai pas influencer par la soif du gain ou la recherche de la gloire.

Admis(e) dans l'intimité des personnes, je tairai les secrets qui me seront confiés. Reçu(e) à l'intérieur des maisons, je respecterai les secrets des foyers et ma conduite ne servira pas à corrompre les mœurs.

Je ferai tout pour soulager les souffrances. Je ne prolongerai pas abusivement les agonies. Je ne provoquerai jamais la mort délibérément.

Je préserverai l'indépendance nécessaire à l'accomplissement de ma mission.

Je n'entreprendrai rien qui dépasse mes compétences. Je les entretiendrai et les perfectionnerai pour assurer au mieux les services qui me seront demandés.

J'apporterai mon aide à mes confrères ainsi qu'à leurs familles dans l'adversité.

Que les hommes et mes confrères m'accordent leur estime si je suis fidèle à mes promesses; que je sois déshonoré(e) et méprisé(e) si j'y manque.»

³¹ <https://www.conseil-national.medecin.fr/le-serment-d-hippocrate-1311>.

(Página deixada propositadamente em branco)

GERMANY (Allemagne)

HELMUT MEISSNER
University of Heidelberg
(hmeissner@gmx.de)

*“If you think what I say is true, agree to it, and if not,
oppose me with every argument you can muster ...”*
(Plato, *Phaedo*, 91B/C)

SOCRATES IN SUPPORT OF TODAY’S EUROPE?

1. PROPOSITION

For many years there have been complaints that the centrifugal tendencies in Europe are posing an ever-greater threat. Anti-European nationalism is on the rise. The metaphor of Europe teetering on the edge of an abyss is already widely accepted. We need to strengthen the forces that bind Europe together – this demand has long since become a commonplace.

What has been lacking so far is a convincing public answer to the question of what means can be used to reinforce European cohesion.

I would like to look for an answer from a Central European and German perspective. As we all know, a review of German history reveals not only periods of peace, stability and cultural florescence, but also catastrophic plunges into barbarism and war. During the Nazi period (1933-1945), horrendous crimes were committed in the name of Germany, most notably the mass murder of Jews. Much research has been done on the causes of these catastrophes.

Our study, however, will not focus on the causes of such events. We want to ask the opposite question: what factors have made it possible, in the past, to overcome those dark phases of hatred, violence and barbarism? How were people able to progress once again towards civilization and culture?

For this retrospective, we will take our lead from the research findings of the British-American political scientist Leslie LIPSON (1912-2000), who clearly saw civilizing potential in the study of “the Greeks”. He wrote:

“But the Greeks were the teachers in all matters artistic and intellectual; and when one drinks from that source, the creative powers of the human mind are invariably unleashed” (*The Ethical Crises of Civilization*. Newbury Park, London, New Delhi 1993, p. 64).

At the end we will turn to the question of whether and how the findings from this historical retrospective can be utilized, now and in the future, for the stabilization of Europe.

2. CIVILIZING POTENTIAL IN PLATO'S DIALOGUES?

Let us begin by considering some extracts from ancient Greek literature which contain significant European moral concepts:

Text 1. PLATO, *Crito* 49B

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus I. Oxford 1900;
translated by H. Meissner, based on H.N. Fowler, London 1971)

Socrates is in prison, awaiting his execution. His friend Crito visits him there and urges him to flee from prison. Socrates refuses. His detailed rationale contains the sentence:

Οὐδὲ ἀδικούμενον ἄρα ἀνταδικεῖν, ὡς οἱ πολλοὶ οἴονται...
And we ought not even to repay crime with crime, as the world thinks...

Moral concept in text 1: A rejection of revenge

Text 2. PLATO, *Phaedo* 91B/C

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus I. Oxford 1900;
translated by H. Meissner, based on H.N. Fowler, London 1971)

Shortly before his execution, Socrates talks to friends about whether the soul is immortal. Before starting a new attempt to convince his friends of the immortality of the soul, he invites them:

Ἦμεῖς μέντοι, ἂν ἐμοὶ πείθησθε, σμικρὸν φροντίσαντες Σωκράτους, τῆς δὲ ἀληθείας πολὺ μᾶλλον, ἐὰν μὲν τι ὑμῖν δοκῶ ἀληθὲς λέγειν, συνομολογήσατε, εἰ δὲ μή, παντὶ λόγῳ ἀντιτείνετε...

But you, if you do as I ask, will give little thought to Socrates and much more to the truth; and if you think what I say is true, agree to it, and if not, oppose me with every argument you can muster ...

Moral concepts in text 2: Basic principles on understanding:

- truth;
- openness towards the opinions of others;
- reason-based argument (παντὶ λόγῳ ἀντιτείνετε);
- a friendly conversational tone.

Text 3. PLATO, *Protagoras* 314D/E

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus III. Oxford 1903;
translated by H. Meissner, based on B. Jowett, London 1953)

The Platonic dialogue *Protagoras* depicts how Socrates deals with a slave who provocatively refuses to admit Socrates and his companion to the house of a wealthy acquaintance, Callias; at the time, Callias is hosting a famous guest,

Protagoras. This slave is clearly very ill-humoured because a large number of visitors (“Sophists”) have already come to see Callias on that day:

ἐπειδὴ γοῦν ἐκρούσαμεν τὴν θύραν, ἀνοίξας καὶ ἰδὼν ἡμᾶς “Ἐα”, ἔφη, “σοφισταὶ τινες· οὐ σχολὴ αὐτῷ.” καὶ ἅμα ἀμφοῖν τοῖν χεροῖν τὴν θύραν πάνυ προθύμως ὡς οἶός τ’ ἦν ἐπήραξεν. καὶ ἡμεῖς πάλιν ἐκρούομεν, καὶ ὃς ἐγκεκλημένης τῆς θύρας ἀποκρινόμενος εἶπεν, “ὦ ἄνθρωποι,” ἔφη, “οὐκ ἀκηκόατε ὅτι οὐ σχολὴ αὐτῷ;” “Ἀλλ’ ὠγαθέ,” ἔφην ἐγώ, “οὔτε παρὰ Καλλιᾶν ἤκομεν οὔτε σοφισταὶ ἐσμεν. ἀλλὰ θάρρει· Πρωταγόραν γάρ τοι δεόμενοι ἰδεῖν ἤλθομεν· εἰσάγγελον οὖν.” μόγις οὖν ποτε ἡμῖν ἄνθρωπος ἀνέφωξεν τὴν θύραν.

When we knocked at the door, and he opened and saw us, he grumbled: “They are Sophists, he is not at home”; and instantly gave the door a hearty bang with both his hands. Again we knocked, and he answered without opening: “Did you not hear me say that he is not at home, fellows?” “But, my friend”, I said, “you need not be alarmed; for we are not Sophists, and we are not come to see Callias, but we want to see Protagoras; and I must request you to announce us.” At last, after a good deal of difficulty, the man was persuaded to open the door ...

Moral concepts in text 3: Solving conflicts by means of persuasion (ἀλλ’ ὠγαθέ) rather than force.

Conclusion: So far it is hardly possible to give a convincing answer to the question of the civilizing potential of such literature. There should at least be general agreement, however, that the extracts quoted tend to help pacify a society rather than divide it.

In order to be able to make more in-depth statements about this literature, we will now consider a few more extracts:

Text 4. PLATO, *Apologia* 29C/D

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus I. Oxford 1900;

In his speech of self-defence, Socrates calls on the Athenians:

εἴ μοι πρὸς ταῦτα εἶποιτε· “ὦ Σώκρατες, νῦν μὲν Ἀνύτῳ οὐ πεισόμεθα ἀλλ’ ἀφιεμέν σε, ἐπὶ τούτῳ μέντοι, ἐφ’ ὅτε μηκέτι ἐν ταύτῃ τῇ ζητήσει διατρίβειν μηδὲ φιλοσοφεῖν· ἐὰν δὲ ἀλῶς ἔτι τοῦτο πράττων, ἀποθανῆ” – εἰ οὖν με, ὅπερ εἶπον, ἐπὶ τούτοις ἀφίοιτε, εἶποιμ’ ἂν ὑμῖν ὅτι “Ἐγὼ ὑμᾶς, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι μὲν καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ μᾶλλον τῷ θεῷ ἢ ὑμῖν, καὶ ἕωσπερ ἂν ἐμπνέω καὶ οἶός τε ὦ, οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν καὶ ὑμῖν παρακελευόμενός καὶ ἐνδεικνύμενος ὅτῳ ἂν αἰεὶ ἐντυγχάνω ὑμῶν, λέγων οἷάπερ εἴωθα, ὅτι “ὦ ἀριστερεῶν ἀνδρῶν, ...”

... if you should say to me in reply to this: “Socrates, this time we will not do as Anytus says, but we will let you go, on this condition, however, that you no longer

spend your time in this investigation or in philosophy, and if you are caught doing so again you shall die”; if you should let me go under this condition which I have mentioned, I should say to you, “Men of Athens, I respect and love you, but I shall obey the god rather than you, and while I live and am able to continue, I shall never give up philosophy or stop exhorting you and pointing out the truth to any one of you whom I meet, saying in my accustomed way: ‘Most excellent man’ ...”

Moral concepts in text 4: In addition to the above-mentioned moral concepts, this passage presents:

- freedom of speech and individual responsibility; the refusal to submit to an opinion imposed by force (πέισομαι δὲ μᾶλλον);
- a refusal to be coerced by the threat of death;
- a friendly tone combined with a resolute stance (Ἐγὼ ὑμᾶς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀσπάζομαι μὲν καὶ φιλῶ, πέισομαι δὲ μᾶλλον).

Text 5. PLATO, *Laches* 185A

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus III. Oxford 1903;
translated by H. Meissner, based on B. Jowett, London 1953)

At one point, Socrates makes the following remark about child-raising:

ἢ περὶ μικροῦ οἴεσθε νυνὶ κινδυνεύειν καὶ σὺ καὶ Λυσίμαχος ἀλλ’ οὐ περὶ τούτου τοῦ κτήματος ὃ τῶν ὑμετέρων μέγιστον ὄν τυγχάνει; ὑέων γάρ που ἢ χρηστῶν ἢ τάναντία γενομένων καὶ πᾶς ὁ οἶκος ὁ τοῦ πατρὸς οὕτως οἰκίσηται, ὅποιοι ἄν τινες οἱ παῖδες γένωνται.

Is this a slight matter about which you and Lysimachus are deliberating? Are you not risking the greatest of your possessions? For children are your riches; and upon their turning out well or ill depends the whole order of their father’s house.

Moral concepts in text 5:

- awareness that child-raising has far-reaching consequences for good or evil;
- awareness that parents have a duty to raise their children as carefully as possible.

Text 6. PLATO, *Respublica* 519E/520A

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus IV. Oxford 1902;
translated by C. Emlyn-Jones and W. Preddy, Cambridge 2013)

In his principal work, *The Republic*, Plato sums up the task of the legislator as follows:

... ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἐν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ’ ἐν ὅλη τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι, συναρμόττων τοὺς

πολίτας πειθοῖ τε καὶ ἀνάγκῃ, ποιῶν μεταδιδόναι ἀλλήλοις τῆς ὠφελείας ἣν ἂν ἕκαστοι τὸ κοινὸν δυνατοὶ ὧσιν ὠφελεῖν ...

... that this is not the purpose of the law that a single section of the community will do exceptionally well, but the intention is that this will apply across the whole state by uniting the populace by persuasion and compulsion, and by making them share the services with each other which every individual can do for the common good...

Moral concepts in text 6:

- a focus on the common good; a rejection of the privileging of individual groups within the state;
- cohesion as a fundamental value of the system of government;
- the deployment of all citizens in the service of the country according to their abilities.

Text 7. PLATO, *Leges* 693B

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus V. Oxford 1907;

translation based on Fachübersetzungsdienst GmbH, Berlin 2019)

In his late work, *The Laws*, Plato argues that to achieve stability (μενοῦσαν), a system of government must be focused on three fundamental values:

ὥς ἄρα οὐ δεῖ μεγάλας ἀρχὰς οὐδ' αὐτὴν ἀμείκτους νομοθετεῖν, διανοηθέντας τὸ τοιόνδε, ὅτι πόλιν ἐλευθέραν τε εἶναι δεῖ καὶ ἔμφορα καὶ ἑαυτῇ φίλην, καὶ τὸν νομοθετοῦντα πρὸς ταῦτα βλέποντα δεῖ νομοθετεῖν.

... that one must not give any government, by law, overly great and unmixed power, on the basis of the idea that a polis should be

- free, and

- guided by reason, and

- on friendly terms with itself,

and that the legislator must pay attention to these things when making laws.

Moral concepts in text 7:

- rejection of absolute governmental power, because:
- a state must be free.
- a state must be guided by reason.
- a state must have internal coherence.

Text 8. PLATO, *Epistulae* 7.336E/337A

(I. Burnet, *Platonis opera*. Tomus V. Oxford 1907;

translation based on R. G. Bury, Cambridge 1929)

In a letter to friends who are caught up in a horrific civil war in Sicily, Plato —well over seventy years old at the time— gives the following answer

to the question of how hatred and violence between enemy camps can be overcome:

ὡς οὐκ ἔστιν παῦλα κακῶν τοῖς στασιάσασιν, πρὶν ἂν οἱ κρατήσαντες μάχαις καὶ ἐκβολαῖς ἀνθρώπων καὶ σφαγαῖς μνησικακοῦντες καὶ ἐπὶ τιμωρίας παύσωνται τρεπόμενοι τῶν ἐχθρῶν, ἐγκρατεῖς δὲ ὄντες αὐτῶν, θέμενοι νόμους κοινούς μηδὲν μᾶλλον πρὸς ἡδονὴν αὐτοῖς ἢ τοῖς ἡττηθεῖσιν κειμένους, ἀναγκάσωσιν αὐτοὺς χρῆσθαι τοῖς νόμοις διτταῖς οὐσαις ἀνάγκαις, αἰδοῖ καὶ φόβῳ, φόβῳ μὲν διὰ τὸ κρείτους αὐτῶν εἶναι, αἰδοῖ δὲ αὐτὰ διὰ τὸ κρείτους φαίνεσθαι περὶ τε τὰς ἡδονὰς καὶ τοῖς νόμοις μᾶλλον ἐθέλοντές τε καὶ δυνάμενοι δουλεῦναι. ἄλλως δὲ οὐκ ἔστιν ὡς ἂν ποτε κακῶν λῆξαι πόλις ἐν αὐτῇ στασιάσασα ...

... that there is no cessation of evils for the warring factions until those who have won the mastery cease from perpetuating feuds by assaults and expulsions and executions, and cease from seeking to wreak vengeance on their foes; and, exercising mastery over themselves, lay down impartial laws which are to satisfy the vanquished no less than themselves; and compel the vanquished to make use of these laws by means of two compelling forces, Reverence and Fear –Fear, inasmuch as they make it plain that they are superior to them in force; and Reverence, because they show themselves superior both in their attitude to pleasures and in their greater readiness and ability to subject themselves to the laws. In no other way is it possible for city at strife within itself to cease from evils ...

Moral concepts in text 8:

- a rejection of revenge (ἐπὶ τιμωρίας παύσωνται τρεπόμενοι);
- a rejection of the privileging of the rulers (μηδὲν μᾶλλον πρὸς ἡδονὴν αὐτοῖς ἢ τοῖς ἡττηθεῖσιν);
- the rulers have special obligations with regard to self-control (διὰ τὸ κρείτους φαίνεσθαι περὶ ... τὰς ἡδονὰς) and compliance with the law.

Conclusions

After considering the first three extracts, we initially concluded that they “tend to help pacify a society rather than divide it”.

If we now consider all eight extracts again, from the point of view of their civilizing potential, we believe that the following observations may also be made:

- the texts tend to foster openness towards the opinions of others rather than a defensive reflex towards anything foreign (σμικρὸν φροντίσαντες Σωκράτους ... παντὶ λόγῳ ἀντιτείνετε);
- they tend to contribute to freedom of expression rather than the intellectual subjugation of a society (πεισομαὶ δὲ μᾶλλον);
- they tend to foster an appreciation of careful child-raising and education

rather than a laissez-faire pedagogical attitude in society (κτήματος ὁ τῶν ὑμετέρων μέγιστον ὄν τυγχάνει);

- they tend to affirm public-spirited action rather than promote private interests (οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἔν τι γένος ... εὖ πράξει).

- they tend to foster a matter-of-fact style of debate rather than hateful agitation (φροντίσαντες ... τῆς δὲ ἀληθείας);

- they tend to encourage moderate rather than extremist political thinking (πόλιν ἐλευθέραν ... καὶ ἔμφρονα καὶ ἑαυτῇ φίλην);

- they tend to give priority to non-violent conflict resolution rather than affirm violent resolution (ἀλλ' ὠγαθέ);

- they tend to foster respect for the laws rather than disregard for them (τοῖς νόμοις ... δουλεύειν);

- they tend to encourage the idea that rulers have additional moral obligations, rather than the idea that they can allow themselves more freedoms than those who are dependent on them (ἐγκρατεῖς δὲ ὄντες αὐτῶν).

So far, we have concentrated on Plato's texts. To keep the study brief, we will continue to do so. But there are undoubtedly many other ancient and modern authors about whom similar things can be said.

3. CIVILIZING EFFECTS OF ANCIENT GREEK LITERATURE IN THE PAST

The observations made so far do not provide any compelling evidence that there is actually civilizing potential in ancient Greek literature. Can any historical proof be found that an educational and civilizing potential is actually present in Greek literature? Have there been moments in history where it seems plausible that the study of Greek literature contributed to an upswing in regard to the level of civilization? This hypothesis will now be tested.

We shall focus on two of these advances in civilization:

- the cultural shift that took place at the beginning of the modern era in Europe;

- what was known as the "Golden Age of Islam" in 9th to 12th century Spain.

3.1. The overcoming of the Middle Ages as a civilizing achievement

The cultural shift between the Middle Ages and the modern age was, as we all know, mainly triggered by the Renaissance and Humanism. In order to be able to assess this shift, it is helpful to compare modes of behaviour in the centuries before and after this change, in the Middle Ages and the modern age. Particularly striking are the differences in attitudes to public torture.

Medieval punishments, such as breaking on the wheel, quartering, impalement, boiling, burying alive and so on, were exceptionally cruel. As

modern-day Europeans, we find it hard to comprehend how those earlier Europeans, instead of feeling shame and indignation over such executions, could flock to them from near and far as if attending a festival. Early modern Humanism played a crucial role in ensuring that such forms of criminal justice later came to be seen, in large parts of Europe, as inhumane and abhorrent.

Did the study of Greek play a part here? Today it is sometimes forgotten that there was a kind of taboo on Greek until the end of the Middle Ages. For centuries, the schism between the Latin church of the West and the Greek church of the East (A.D. 1054) led to ideological resistance to a return to the Greek foundations of our culture, both in Germany and in Western and Central Europe in general.

It was largely by chance that the German humanist Johannes REUCHLIN (1455-1522) nonetheless became one of the first Central Europeans to be able to learn Greek: during his studies in Basel (beginning in 1474) he met a Greek exile who taught him the Greek language. And the English humanist Thomas MORE (1478-1535) faced opposition from his father when he wanted to learn Greek and study Greek literature; in England at the time, as in other countries, such studies were still seen as questionable.

Within a few years, however, an intellectual attitude had emerged that was quite new for the sensibility of the time. Johannes Reuchlin and Thomas More were key proponents. For example, Reuchlin, in an extremely anti-Semitic environment, resisted the calls of several German theological faculties to burn Jewish writings, especially the Talmud. In 1520 Reuchlin composed a soberly argued assessment of the matter for Emperor Charles V, and after long and gruelling struggles he was able to ensure that Jewish literature would be preserved.

No less unusual for that period was the intellectual independence of Thomas More, the author of the book *Utopia*. For example, he provided his three daughters with the same education as his son; his eldest daughter became one of the most learned women of her time.

Another of Germany's first Greek scholars was Philipp MELANCHTHON (1497-1560), who was not only a close collaborator of the reformer Martin LUTHER, but also —a less-known fact— devised and largely implemented a redesign of the whole German education system. Among other things, he was responsible for the introduction of history, geography and Greek as school subjects. Even in his lifetime he was accorded the honorary title of *Praeceptor Germaniae*.

It has become clear, I think, that the novel attitude of these “pioneers of Greek” already announces the “European canon of values” which many of us now see as threatened and worth defending.

On this basis, the Czech theologian John Amos COMENIUS (1592-1670), who had studied in Heidelberg, created a profound new concept of education.

Here he contradicted the frequently brutal habits of earlier times. His principles still seem very modern today: equal support for boys and girls of all classes, an education that instills humanity and personal responsibility, an avoidance of violence and coercion. A much-quoted motto of Comenius: *omnia sponte fluant, absit violentia rebus*.

3.2. The Golden Age of Islam as a civilizing achievement

Another period which, in our view, casts light on the civilizing potential of ancient Greek literature is the “Islamic Golden Age” in Spain. Today societies shaped by Islam are often said to have a comparatively low level of educational achievement. And yet there were centuries in which Islam, specifically in Spain, was culturally superior to the European West. The “Islamic Golden Age” lasted roughly from the 9th to the 12th century. A famous scholar of the period, the Aristotle commentator AVERROËS (Ibn Rushd, 1126-1198), had a substantial influence on Christian scholasticism in the Middle Ages. This period is praised for the fact that, in its best phases, an intellectual life prevailed in which Muslims and Jews worked together fruitfully. There are reasonable grounds for assuming that a causal relationship existed between this cultural florescence of Islam and the study of Greek and especially Aristotelian philosophy.

The influence of ancient Greek culture on Roman culture will be mentioned only briefly here. Many Romans were aware that ancient Greece was a major source of intellectual and cultural inspiration. The Roman poet HORACE (*Ep.* 2.1.156 f.) wrote, full of admiration: *Graecia capta ferum victorem cepit et artis / intulit agresti Latium* “Greece, the captive, made her savage victor captive, and brought the arts into rustic Latium”¹.

4. CIVILIZING IMPACT OF ANCIENT GREEK LITERATURE TODAY

The results of this historical retrospective undoubtedly give grounds for the assumption that—at least in the past—a thorough study of ancient Greek literature had the potential to develop civilizing effects. Regarding Germany, I personally believe that the philhellenic and humanist tradition helped the Germans to deal self-critically with the barbarism of the Nazi period. But now this humanist tradition is weakening. The question, then, is whether a thorough study of ancient Greek literature can have a civilizing effect in the future, as it had in the past.

¹ Kiessling, A., Heinze, A., Q. *Horatius Flaccus*. III. Berlin, 1961; translated by H. R. Fairclough, Cambridge 1991.

Of course, Greek is not a cure, and never has been. But we would like to show that a return to Greek literature presents great opportunities, particularly with regard to certain current problems in Germany and Europe, and that these opportunities are often underestimated at the present time.

4.1. European problems as problems of inner attitude

The growing European problems for which no satisfactory solution has yet been found include:

- the proliferation of public lies and slanders (“fake news”);
- the spread of hostile, antagonistic forms of controversy;
- increasing doubt in the trustworthiness of leading politicians.

The means used in the effort to fight these problems are essentially always the same: public disapproval and distancing, appeals, threats of “sanctions”, and ultimately their implementation. Yet these methods clearly have little or no success.

This limited success can be explained, we believe, by a widespread misunderstanding about the degree of difficulty of these problems. People overlook the fact that these problems which face Europe are not just about outward actions, but are largely based on *inner attitudes*. Let me try to explain this:

- concerning “truthfulness”: whether someone resists the temptation to say things that are untrue, and to pass on things that have not been verified, is undoubtedly a question of inner *attitude*;
- concerning “antagonistic argument”: undoubtedly, constructive, understanding-focused argument requires a self-critical, self-disciplined inner *attitude*.
- concerning “loss of confidence”: trust in a person relates mainly to his or her inner *attitude*.

4.2. The task of developing more civilized attitudes

Inner attitudes are harder to influence than outward actions, as they cannot be changed by punishments and rewards, or taught and learnt like examination material. If the attempt is made to change attitudes by force, this will not succeed, and negative outcomes are nearly inevitable.

This raises a difficult question: in the effort to overcome attitudes that are problematic for Europe, which means are likely to succeed? The question requires a very wide-ranging answer, differentiating between the various situations and people involved. In keeping with the intention of this paper, however, we will concentrate on one aspect, that of youth education.

Socially “valuable” inner attitudes cannot be implanted in a young person from the outside, but have to grow within him or her. Their development is a process that cannot really be planned. The role of parents and schools in this process consists in creating the best possible conditions for the development of valuable attitudes. The most important methods are: setting an example, being

available as a trustworthy person to talk to, encouraging young people to read good literature, and the like.

In the school sector there is currently no satisfactory provision for this: the fact that fostering valuable inner attitudes is an indispensable part of education has been completely overlooked in the OECD's project "*The definition and selection of key competencies*" (2005). And this sensitive topic of "attitudes" continues to be neglected in the public debate on education, although attention is now increasingly being drawn to the fact that certain attitudes are essential to the effective functioning of a democracy, and that these attitudes must be regained if we are to halt the downward trend.

Here educational policy bears considerable responsibility; it has a duty to ensure that young people can engage with good literature and thus form their own attitudes, in a process lasting many years.

Certainly, there are numerous ancient and modern authors from various nations whose works are suitable for this purpose. But again, this cannot be explored in detail here.

4.3. The civilizing potential of Plato's dialogues

To at least briefly hint at how the study of such texts can lead to the emergence of the attitudes Europe needs, we have selected one aspect: Plato's Socratic dialogues.

What are the basic principles of the Socratic dialogue? Surprisingly, these principles are never explicitly formulated in Plato's writings. But we can deduce them from the manner in which the interlocutors approach the problems and deal with each other.

The Socratic dialogue may be regarded as the embodiment of European values. The question of whether and to what extent comparable traditions exist in non-European cultures is a separate topic and will not be considered here. On the basis of four main values –reason, truth, freedom and responsibility– the basic principles of the Socratic dialogue can be roughly summarized as follows²:

- **Reason:** In an understanding-focused dialogue, it is the weight of rational arguments that should be decisive, not social rank or psychological pressure.
- **Truth:** Without the effort to at least approach the truth, a dialogue which begins from opposite positions cannot succeed. Also, self-criticism is indispensable as well as the willingness to accept a loss of prestige.
- **Freedom:** In an understanding-focused dialogue, freedom is essential, the freedom to both *express* opinions and *form* them: opinions must not be imposed by force. Unwelcome opinions and objective criticism must be tolerated. Personal insults, however, are prohibited.

² In naming these principal four European virtues, I am drawing on the work of Richard Schröder ("Europa, was ist das?" in: *Aktuelle Antike*. Leipzig 2002, pp. 31 ff.).

- **Responsibility:** Every participant must help to ensure that the debate remains focused on communication and understanding, and that the atmosphere is one of positivity towards each other. Everyone shares the responsibility for paying regard to the “rules of the game”.

These four values –reason, truth, freedom and responsibility– do not simply coexist in the Socratic dialogue, but are related to each other: thus *freedom*, here, is obviously more than the absence of slavery. Freedom, as a basic principle of dialogue, requires an inner connection to the other three values. To give a hint of how these four values interconnect, we could say that Socratic dialogues are defined by an ethos of truth, reason, freedom and responsibility. Successful dialogue thus requires not just the observation of particular rules, but also an inner *attitude*.

The great advantage of studying the Socratic dialogues is, on the one hand, that it can potentially give the desired value orientation, but, on the other hand, that it does not tell readers what to think: it grants them the necessary scope to develop their own moral concepts.

Can the study of Socratic dialogues also help to rebuild, in the minds of citizens, the *attitudes* which Europe needs if it is to survive, i.e. a respect for truth, a willingness to work towards understanding, and an effort to be reliable?

We should beware of overconfident statements. Yet there is a causal relationship which has been observable even in recent times, but has received little attention: although the “rules of play” of Socratic dialogue were not explicitly formulated by Plato at any point, the Socratic/Platonic idea of understanding-focused conversation is a living practice even today, though decreasingly. This psychological phenomenon has been well known since antiquity: if we see a behaviour and admire it, we feel the need to imitate it³. And sooner or later, anything we frequently imitate becomes a habit, and second nature⁴. And so, even if it may sound surprising at first, we can reasonably argue that we owe it largely to the exemplary effect of Plato’s dialogues that this special form of conversation, the “Socratic dialogue”, has remained alive and effective for centuries. In the present public debate on education this psychological phenomenon has widely been underestimated.

³ ... ὅτω τις ὀμιλεῖ ἀγάμενος, μὴ μμεῖσθαι ἐκεῖνο (Pl. R. 500C)

⁴ αἱ μιμήσεις ... εἰς ἔθη τε καὶ φύσιν καθίστανται (Pl. R. 395D)

5. GENERAL CONCLUSION. THE TASK OF EDUCATIONAL POLICY

In the interests of Europe, then, educational policymakers need to make greater efforts to ensure that young people in coming generations, all over Europe, have the opportunity to study Plato's Socratic dialogues and other comparable literature.

(Página deixada propositadamente em branco)

GREECE

(Grèce)

MARIA-ELEFThERIA G. GIATRAKOU
(giatramarg@yahoo.gr)

INTRODUCTION

Ancient Greece, a country placed in the crossways of the Mediterranean Sea, developed a very important civilization which influenced all the countries of Europe and we may say the whole world. The Greeks said the first and the last word in all the area of letters, education, civilization, politics, poetry, epic poetry, history, tragedy, philosophy, sculpture, architecture, painting, and all the arts. Being a poor country in material things, Greece developed a high-quality civilization thanks to the high intelligence of its inhabitants, their high mental ability and efforts to invent ways to achieve what they wanted to succeed. As Herodotus says “τῇ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεὶ κοτε σύντροφος ἔστιν” (Hdt. 7.102.1), the Greeks travelled to various countries in Europe, Asia, Africa for economic reasons, made colonies and developed an admirable civilization. They visited European countries of the north, centre and south Europe. Their important achievements are visible until today.

In this chapter, five examples of Greek achievements will be presented:

1. “Odysseus, the Civilized Man”;
2. “Pericles and the idea of Democracy”;
3. “Prehellenic and Greek presence in European culture”;
4. “The Greek Colonies in Magna Graecia”;
5. “Greek culture in south Italy and Sicily under the Byzantines”.

1. ODYSSEUS, THE CIVILIZED MAN

Fig. 1: Francesco Primaticcio, *Odysseus returning to Penelope*, XVI cent. Nevers, musée municipal Frédéric Blandin (<https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Odysseus#/media/>)

Let us begin with the influence of Greece on Europe through the voyages of Odysseus/Ulysses. We'll follow the cultural route of Ulysses' trail. Who has not heard or read of the Trojan war and of Ulysses, that resourceful hero of the Greek history and myth and the Homeric epic poems, the *Iliad* and the *Odyssey*, among the most famous works of all the time? All the museums of Europe and the world and most National Galleries exhibit paintings referring to Homer's epic poems. The heroic king of Ithaca has been a world symbol and of course an ideal guide for a voyage between the imagination, history, myth and reality, travelling in various seas, famous and delightful places, where the very ancient narrations about Ulysses continue to be vivid and inspire their inhabitants. Let's consider the characterization of the hero in Homer:

1.1. HOMER, *Odyssey*, 1.1-10

(A.T. Murray–G.E. Dimock (edd.), *Homer: Odyssey*, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts [1919], 1952)

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
 πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν·
 πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
 πολλὰ δ' ὃ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
 ἄρνυμενος ἦν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.
 ἄλλ' οὐδ' ὡς ἐτάρους ἐρρύσατο, ἰέμενός περ·
 αὐτῶν γὰρ σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο,
 νήπιοι, οἳ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἥελιοιο
 ἦσθιον· αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ.
 τῶν ἀμόθεν γε, θεά, θύγατερ Διός, εἰπέ καὶ ἡμῖν.

Odysseus is portrayed as crafty and resourceful, patient (“τλήμων”, *Il.* 10.231, cf. *Il.* 5.670), very tormented “πολύτλας”, *Il.* 8.07, 10.248), the famous (“κλυτός”, *Od.* 9.364), the magnanimous (“μεγαλήτωρ”, *Od.* 5.355), the prudent (“δαίφρων”, *Il.* 11.482), (“πολύφρων”, *Il.* 18.108), the intelligent (“ποικιλομήτης”, *Od.* 3.163, 13.293), and before acquired also another characteristic (“πολίπορθος”, *Il.* 2. 278, that means conqueror of castles, or simply “conqueror”)¹.

The cultural route of the *Odyssey* is an everlasting source of inspiration in all fields of culture and civilization. We may refer only to some examples in the field of literature: DANTE (1265–1321) presents Ulysses punished in his *Divine Comedy* (*Hell* 86, 94-100); TENNYSON (1809-1892) presents Ulysses to soliloquize; Nikos KAZANTZAKIS translated the *Iliad* into modern Greek.

¹ See the introduction of the Collective work, *Στα Χνάρια του Οδυσσέα. Ταξιδεύοντας ανάμεσα στο Μύθο και την Πραγματικότητα*, Cultural Foundation of the National Bank, Athens 2003, pp. 14-55.

Ulysses' narration remains always contemporary in spite of the decline of the heroic epic poems. It continues to feed Greek and Roman literature and art. The dramatic poets in classical Athens represent him in their tragedies, the Alexandrian authors mention him at every possibility as well as the Romans, and the orators of the second Sophistic period and the epic poets of post-Christian times.

Through the Romans, Greek history and mythology become known to the West. Later with the Renaissance and Classicism, until now, Odysseus and his fate is a beloved theme in all the fields of literature, music, science, applied and fine arts, visual arts, marketing. Let's remember some examples: opera and ballet as *Penelope* of B. GALUPPI (1741), *Il ritorno d'Ulisse in patria* of Monteverdi (1641), incidental music to *Ulyse* of Ponsard by GOUNOD (1852) and the ballet of the *Odyssey* of NEUMAIER with music of KOUROUPOS (1996); the painting of *The Return of Odysseus* by PINTURICCHIO (1459-1513), *Odysseus and Nausicaa* by RUBENS (1577-1640), *Odysseus and Calypso* of M. BECKMANN (1943); theatrical plays of *The Wandering of Odysseus* by H. SACHS (1555); *Odysseus from Ithaka* of L. HOLBERG (1723); *The Bow of Odysseus* by G. HAUPTMANN (1914); *Odysseus, Return Home* by I. KAMPANELLIS (1966); novels such as *Elpénor* by Jean GIRAUDOUX (1919), *Ulysses* by James Joyce (1921) and *Homer's Daughter* by R. Graves (1955); the sonnet by Joachim DU BELLAY, "*Happy he, who like Odysseus*" (1552), *The Lotus Eaters* (1833) and *Ulysses* (1842) by A. TENNYSON, the world famous poem *Ithaki* by Konstantinos KAVAFIS (1911), the *Rhapsody* and *Penelope* by K. PALAMAS (1902); *Odyssey: a Modern Sequel*, by N. KAZANTZAKIS (1928); in cinema and television there are *Ulysses* of PONTI and DE LAURENTIS (1954), and the recent *Odyssey* by A. KONCHALOVSKY (1997). All the above examples and the innumerable children's or popularized illustrated adaptations of the *Iliad* and *Odyssey* keep alive the tradition of the "resourceful" seaman, showing the incomparable fascination and vitality of the Odysseian myth².

According to different versions and interpretations, Odysseus travelled not only through all the Mediterranean Sea, but also through the Pillars of Hercules, from Gibraltar to the coastal regions of Africa, to the Canary Islands, to Portugal, England, Iceland, or the Scandinavian Peninsula. In some of these regions the inhabitants believed that they were his descendants or that he was the founder of their city, as we can see in the legend of the foundation and the name of Lisbon (see chapter about Portugal).

Strabo the geographer believes that myths and events referred to by Homer are traces of real persons and events:

² See *ibidem*, pp. 19-21.

1.2. STRABO, *Geography*, 1.2.14

(A.L. Jones, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts [1924], 1964)

Χωρίς γὰρ τῶν λεχθέντων περὶ τοῦ τύπου τῆς πρεπούσης Ὀμήρω μυθοποιίας καὶ τὸ πλῆθος τῶν συγγραφέων τῶν ταῦτα θρυλούντων, καὶ τῆς κατὰ τοὺς τόπους ἐπιχωριαζούσης φήμης διδάσκειν δύναται, διότι ταῦτα οὐ ποιητῶν πλάσματά ἐστιν οὐδὲ συγγραφέων, ἀλλὰ γεγενημένων ἴχνη καὶ προσώπων καὶ πράξεων.

Odysseus is the civilized person, who “πολλῶν δ’ ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω” (Od.1.3), and on the contrary the Cyclopes are considered to be wild because of their isolation:

1.3. HOMER, *Odyssey*, 9.125-129

(A.T. Murray–G.E. Dimock (edd.), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts [1919], 19952)

“οὐ γὰρ Κυκλώπεσσι νέες πάρα μιλοπάρηοι,
οὐδ’ ἄνδρες νηῶν ἐνὶ τέκτονες, οἳ κε κάμοιεν
νῆας ἐυσέελμους, αἶ κεν τελέοιεν ἕκαστα
ἄστε’ ἐπ’ ἀνθρώπων ἰκνεύμεναι, οἷά τε πολλὰ
ἄνδρες ἐπ’ ἀλλήλους νηυσὶν περόωσι θάλασσαν”.

2. PERICLES AND THE IDEA OF DEMOCRACY

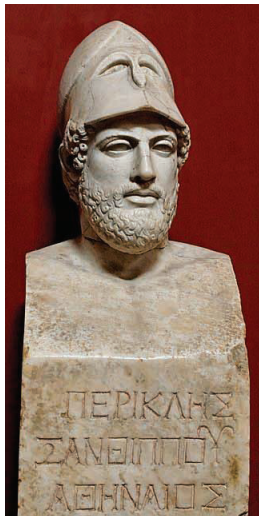

Fig. 2: Pericles
(<https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Pericles>)

As it is known all over the world the principles of democracy, freedom of speech or expression, and the Athenian democratic constitution have been a source of inspiration for all the countries of Europe and of the world. Athens has been

the cradle of the above concepts which have been the specific forms of political conduct and were first devised and practised in Greece, in the ancient city-state of Athens. The way for democracy had been paved by the legislative work of Solon (c. 630-c. 560 BC) and the progressive administration of Peisistratus (600-527 BC). It was more thoroughly consolidated under Cleisthenes (c. 570-c. 508 BC) and his constitutional reform vindicated with the Athenian victories in the Persian wars (492-449 BC). Lastly, with Themistocles (524-c. 460 BC) Athenian democracy achieved its classic form, to reach, shortly afterwards, the height of political and cultural glory under the inspired leadership of Pericles (495-429 BC)³.

Thucydides, the greatest Greek historian of the world, being present when Pericles, the great Athenian politician, was deputed to deliver the Funeral Oration over the fallen Athenians at the end of 431 BC, following the first campaign of the Peloponnesian war between Sparta and Athens, wrote down this excellent Funeral Oration. Athenian democracy as exemplified in this text is the regime, to which our contemporary world aspires regarding its archetypical institutions and political aim. It is one of the most important contributions of Hellenism to humanity, as we can see in following text:

2.1. THUCYDIDES, *History of the Peloponnesian War*, 2.37

(Ch. F. Smith (ed.), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts [1919], 1962⁴)

Χρώμεθα γὰρ πολιτεία οὐ ζηλοῦση τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται, μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμῆι, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλεόν ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων δέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανεία κекώλυται. ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδεύματων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾶ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηράς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι. ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελία τῶν ἀδικουμένων κείνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν.

3. PREHELLENIC AND GREEK PRESENCE IN EUROPE

The presence of the Prehellenic, Myceneans and Greeks, mainly establishing merchant stations at the seashores of the Mediterranean Sea, is extended from

³ See the Preface by Apostolos Kaklamanis, President of the Hellenic Parliament, in Φ.Ι. Κακριδῆς, Ευρ. Αμπατζῆ (edd.), *Pericles' Funeral Oration. Thucydides' History* 2.35-46, Hellenic Parliament, Athens 1998, p. 13.

the prehistorical period to the whole Europe, including North Europe and the famous and utopic Hyperboreans:

3.1. PINDAR, *Pythia*, 10.29-30

(W.H. Race (ed.), *Pindar* [vol. I], Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1997)

...ναυσί δ' οὔτε πεζὸς ἰών <κεν> εὖροις
ἐς Ὑπερβορέων ἀγῶνα θαυμαστὰν ὁδόν.

3.2. PINDAR, *Isthmia*, 6.23-24

(W.H. Race (ed.), *Pindar* [vol. II], Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1997)

... καὶ πέραν Νεῖλοιο παγᾶν καὶ δι' Ὑπερβορέους·
οὐδ' ἔστιν οὕτω βάρβαρος οὔτε παλιγγλωσσος πόλις, ...

Regarding the Hyperboreans inhabitants, Diodoros Sikeliotis says that Apollo and the other gods are honoured by them continuously, which sounds like a legend or myth (“μυθολογοῦσι”):

3.3. DIODORUS SICULUS, *Library of History*, 2.47.2

(C.H. Oldfather (ed.), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, [1935] 1967³)

διὸ καὶ τὸν Ἀπόλλω μάλιστα τῶν ἄλλων θεῶν παρ' αὐτοῖς τιμᾶσθαι· εἶναι δ' αὐτοὺς ὥσπερ ἱερεῖς τινὰς Ἀπόλλωνος διὰ τὸ τὸν θεὸν τοῦτον καθ' ἡμέραν ὑπ' αὐτῶν ὑμνεῖσθαι μετ' ᾧδῆς συνεχῶς καὶ τιμᾶσθαι διαφερόντως... .

Diodoros Sikeliotis also mentions that the Hyperboreans (Ὑπερβόρειοι) have a Greek dialect⁴:

3.4. Diodorus Siculus, *Library of History*, 2.47.4-5

(C.H. Oldfather (ed.), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, [1935] 1967³)

Ἔχειν δὲ τοὺς Ὑπερβορέους ἰδίαν τινὰ διάλεκτον, καὶ πρὸς τοὺς Ἑλληνας οἰκειότατα διακειῖσθαι, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ Δηλίους, ἐκ παλαιῶν χρόνων παρειληφότας τὴν εὐνοίαν ταύτην, καὶ τῶν Ἑλλήνων τινὰς μυθολογοῦσι παραβαλεῖν εἰς Ὑπερβορέους καὶ ἀναθήματα πολυτελεῖ καταλιπεῖν γράμμασιν Ἑλληνικοῖς ἐπιγεγραμμένα. ὡσαύτως δὲ καὶ ἐκ τῶν Ὑπερβορέων Ἄβαριν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατανήσαντα τὸ παλαιὸν ἀνασῶσαι τὴν πρὸς Δηλίους εὐνοίαν τε καὶ συγγένειαν».

⁴ L. DE ANNA, *Conoscenza e immagine della Finlandia e del Settentrione nella cultura classico - medievale*. Annales Universitatis Turkuensis Ser. B, Humaniora, Akateeminen kirjakauppa, Turku 1988.

According to the tradition, Heracles obeying the orders of Eurystheas went to take the golden apples of the Hesperides in the northern countries (Ἵπερβόρειες):

3.5. APOLLODORUS, *The Library*, 2.5.11

(J.G. Frazer (ed.), Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1921)

... τελεσθέντων δὲ τῶν ἄθλων ἐν μηνὶ καὶ ἔτεσιν ὀκτώ, ... ἐνδέκατον ἐπέταξεν ἄθλον παρ’ Ἑσπερίδων χρύσεια μῆλα κομίζειν. ταῦτα δὲ ἦν, οὐχ ὡς τινες εἶπον ἐν Λιβύῃ ἀλλ’ ἐπὶ τοῦ Ἄτλαντος ἐν Ἵπερβόρειοις.

Heodotus also refers to the “grypes” who keep the gold, and far away from them are the Hyperboreans (Ἵπερβόρειοι):

3.6. HERODOTOS, *The Persian Wars*, 4.13.1

(A.D. Godley, Loeb Classical Library, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1922, 19636)

Ἴσσηδόνων δὲ ὑπερὶ κείνῃ Ἄριμασποὺς ἄνδρας μονοφθάλμους, ὑπὲρ τούτων τοὺς χρυσοφύλακας γρύπας, τούτων δὲ τοὺς Ἵπερβόρειους κατήκοντας ἐπὶ θάλασσαν...

4. THE GREEK COLONIES IN MAGNA GRAECIA

Fig. 3: Greek Colonization in the Archaic Period (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Maps_of_the_Greek_colonies#/media/File:Greek_Colonization_Archaic_Period.png)

Magna Graecia is a historical and geographical term, referring to the Greek colonies of South Italy and Sicily during the archaic and classical period.

After the foundation of *Pithecusae* and *Cumae* near Naples, the main Greek colonies of Magna Graecia started to be founded c. 750 BC in Calabria, Sicily, and Apulia, having the typical form of the city-state, being in close contact with their metropolis, and having the right to participate in the Panhellenic Competitions. Dorian cities had been *Taras*, *Kallipolis*, *Lokri Epizephyrii*, *Syracuse*, *Gela*; Ionian colonies as *Region*, *Naxos*, *Elea*, *Kymi*; while the cities *Metapontio*, *Sybaris*, *Kroton* and *Poseidonia* had been Achaian⁵.

The cultural contribution of the Greeks of Magna Graecia was very important. The written logos that the Romans adapted comes from the western Greek area of *Kymi* (Cumae). The end of the flourishing of Magna Graecia was caused because of the imperialist policy of Rome. In 272 BC *Taras* was destroyed but Magna Graecia continued being a spiritual and cultural creation and even nowadays a part of the civilization, morals and traditions and the Greek language exists in south Italy.

Sometimes the natives caused some other problems to the Greek colonies and some other times they cooperated in a friendly way with them as it happened with *Massabia* and *Naucratis* participating in the Panhellenic athletic competitions and the religious festivities⁶. In all the countries where the Greeks settled down and in southern Italy, they transferred the Greek way of life and thought and enriched it. The colonization that started in the first half of the 8th until the 6th century BC and transferred the Greek civilization to the whole Mediterranean area and created a lot of Greek cities at the seashores of the three continents, from the Iberian Peninsula and Libya until the Crimea, especially in Sicily, South Italy, Propontis and Euxeinos Pontos where Greek populations were concentrated.

All the Greek colonies became multi-populated dynamic centres through commercial, naval and cultural development. This colonization in Magna Graecia contributed to the development of European civilization. In Italy, Sicily, Sardinia and the whole world Greek centres became wealthy and new classes appeared in the Greek cities: the merchants and the sailors. This wealth, along with the relationship of the Greeks with the natives contributed to the flourishing in all the fields of science, art, philosophy, architecture, etc.

⁵ See Maria Eleftheria G. Gitrakou, "Η Μεγάλη Ελλάδα", *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 421 (7/2003), pp. 82-89, *Encycl. Papyros Larousse Britannica*, vol. 10, s.v. ἀποικισμός. Selene Psoma, "Greece of the millennium and the world", *Greek an everlasting Modern Language*, Ministry of Culture, Athens 1979. Roberto Aprilie, *Κάτω Ιταλία, Μεγάλη Ελλάδα, Ινφογνώμων*, Athens 2003.

⁶ M.-E G. Gitrakou, "Cultural relationships of Greece and South Italy from the very ancient times, during the Byzantine period and the Modern times", in "Η Μεγάλη Ελλάδα", *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 421 (7/2003), pp. 82-89.

Fig. 4: Greek Temples in Sicily: Agrigento, Selinunte, Segesta (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a5/Greek_temples_in_Sicily-Agrigento-Selinunte-Segesta.jpg)

The remains of temples and sculpture show the high level of the artistic development of all the colonies of the Greeks in the Mediterranean areas. In *Aegistha* (Segesta) we admire the Doric Temple of the 5th century BC. This temple informs us of the building arts of this time. In *Ereiki* there is the temple of Aphrodite. In *Selinounta* (Selinunte), one of the outstanding centres of Magna Graecia, we are impressed seeing the multitude of the temples; one third of the area of the city is devoted to the pantheon of the Olympic Gods: temple of Apollo, of Hera, of Dimitra Malaforos. In *Akraganta* (Agrigento) is the large Doric temple of Concord, which has been changed into the first Christian basilica of the first Christian times, has been saved intact. Empedocles the philosopher used to say for his compatriots that they were living as if they were going to die next day and used to build as if they were going to live forever. The area of Agrigento is named “Valley of the Greek Temples”. The very beautiful city of *Syracuse* with its imposing archaeological museum and the archaeological zone shows the presence of the Corinthians (733 BC) in the most powerful colony of the Mediterranean. On the temple of Athena was built the modern cathedral of the city, where rituals took place from the 7th century AD. There the fountain of *Arethousa* at the seashore of Ortygia, the remains of the temple of Apollo, and the well-preserved ancient Greek theatre⁷ prove the presence of Greeks far away from Greece.

⁷ “Manos” Travel Agency, *Europe–Mediterranean 2000–2001*, Athens 2000, pp. 94-97.

The mirror of the Greek language and thought are the coins of the Greek colonies of South Italy: the celery on the coin of *Selinounta* and other Greek cities; *Sybaris* with the symbol (ΣΥ); *Kroton* with the letters (ΚΡΟ); *Metapontion* with the word (ΜΕΤΑ), *Ακράγας* (ΑΚΡΑ), etc. Many metropolises and cities will show their civilization and rituals by the images on their coins. Later they will substitute the letters and the acrophonic symbols with national names in genitive plural, e.g. ΣΥΡΑΚΟΥΣΙΩΝ⁸. In Sicily and South Italy there is a charming custom to write the names of the local river gods or nymph near the figure of GELAS, APHAGETAS, LEUKAPIS, PARAS⁹. In Italy is adapted the Euboean alphabet, perhaps through *Kymi* (of Campania) and this had beneficial results for the further development of these areas¹⁰.

5. GREEK CULTURE IN SOUTH ITALY AND SICILY UNDER THE BYZANTINES

Byzantium also had influence on South Italy. According to an epigraph of the 9th century, the emperor Basileios I the Macedonian (867-886 A.D.) built the city of Bari and also the temple of St. Demetrios. Bari had been for two centuries the centre of the Byzantine Italy¹¹.

Byzantines occupied the island *Meliti* (nowadays Malta), *Syracuse*, *Sicily*, *Calabria*, *Taranta*, and the Byzantine domination was established thanks to the important victories of the emperor Nikiphoros Phokas, who reoccupied Calabria and established Logovardia with the capital city *Bari*, and so Byzantium with these achievements had been an important Italian power¹².

The Byzantine regal princess Theophano, daughter of Romanos II, married the emperor Otho II (978-983) and transferred the emperor's ideas and the customs of the Byzantine palace and contributed to the development of the Arts¹³. Theophano was brought up in Greek culture through the Greek monk from Calabria Ioannis Philagathos, and Otho III had an excellent relationship with the Byzantines until the end of his life. The monk Philagathos with the favour of the empress Theophano became Archbishop of Plakentia¹⁴. Greeks also built the city of Troy in the position of the ancient Aicon, in the entrance

⁸ Selena PsOMA, "Greece of the millennium and the world", *Greek an everlasting Modern Language*, Ministry of Culture, Athens 1979, pp. 57-71.

⁹ As above, p. 63

¹⁰ As above, p. 64.

¹¹ Dionysios ZAKYTHENOS, *Byzantine History, 324-1071*, Ed. Myrtidi, Athens 1972, p. 261, and footnotes 2 and 3.

¹² As above, pp. 261-262.

¹³ As above, p. 402, footnote 4.

¹⁴ As above, p. 406.

of Apulia. Hellenism which flourished in Italy has the stamp of the Byzantine spirit¹⁵.

The Greek element had been alive in Sicily and South Italy from the ninth until the fifteenth century. Until 1071 the Hellenism of Italy was developed under the emperor's government. Even the Byzantines contributed to the flourishing of art as the Christ of Carpignano in the "thema" of Logovardia. The Ecclesia with the hierarchy, the centres of worship and the monastic foundations had been the main centres of Italian Hellenism. In 754 Illyrikon, Sicily and Calabria left Rome and were united with the Patriarchate of Constantinople¹⁶.

In 800 AD a Metropolis was established in Syracuse, which was transported to Catania when the Arabs occupied the cities of South Italy and then in 800 the archdiocese of Calabria was established, which flourished and supported the monastic life in Sicily and the whole of Italy. There are 265 Byzantine monasteries in this area. In Italy there is today a centre of Byzantine Studies, Musicology, Codicology and in the archives of Italy there are many Greek diplomatic texts, which enrich the material of the byzantine diplomacy¹⁷. The origin of the famous hymnographers of Byzantine period such as Josef Hymnographer (816-886) is Sicily and Italia. There is also a famous literature of hagiology and these texts are important for the history of the Byzantine Italy and its society.

The contribution of the Greeks in the Italian Renaissance is great and was continued during the Turkish occupation. In the village Cargeze or Karges in Corsica, a Greek settlement was established by the Greek Maniates who went there. The names of the streets and monuments retain something Greek. Many cities in Italy use the Greek dialects. In a distance of some kilometres from Reggio (Ρήγιο) Calabria and from Lecce there are linguistic small islands with about seven communities each. They are named Bovesia and Grecia Salentina. And researchers call their inhabitants "nephews of Homer"¹⁸. The Greek speaking community of Salento, totally named Greece Salentina, consisted of nine communities. The Greek speaking population teaches the Greek language orally from generation to generation. According to a research of the municipality of Kastrianians in nine communities of Grecia Salentina, in 2,525 families with children of school, in totally 13,531 families, 95.5% of the inhabitants believe that the Greek language and civilization must be kept and taught. The wish for the revival of the special linguistic and cultural heritage has been stronger

¹⁵ Ciro GIANNELLI, "L'ultimo ellenismo nell'Italia meridionale", in *Scripta Minora*, RSBN, Roma 1963, pp. 307 ff.; *L'Italia meridionale nell'alto medioevo e i rapporti con il mondo bizantino*, Atti del 3° Congresso internazionale di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1959, pp. 275-298.

¹⁶ André GUILLOU, "Notes sur la société dans le Katépanat d'Italie au XI siècle", in *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, vol. 78.2, École Française de Rome, Rome 1966, pp. 439-65.

¹⁷ See ΖΑΚΥΘΕΝΟΣ, *op. cit.*, p. 411.

¹⁸ G. DA COSTA-LONILLET, "Saints de Sicile et d'Italie meridionale aux VIIIème, IXème et Xème siècles", *Byzantion*, vol. 29/30 (1960), pp. 29 ff.

during the last years. Recently an arrangement has been signed between the nine communities of Grecia Salentina for forwarding a common cultural identity¹⁹. These dialectic linguistic pockets, in spite of the time, are maintained and are the real signs of the Greek tradition and its undoubted continuous cultural presence in Magna Graecia²⁰.

CONCLUSION

To sum up, the aim of this paper was to present in an effective way Greece's immense contribution to the cultural and spiritual progress of Europe and mostly to the global civilization. Ancient Greece developed a high standard of thought which has influenced almost all modern countries in various ways. Being inhabitants of a region with few resources, archaic Greeks travelled to distant locations of Europe, Asia, Africa for economic reasons, founded colonies there and developed local admirable cultures.

Odysseus, the resourceful hero of the Homeric epics has gradually become a world symbol, especially nowadays that social conditions force more and more people to migrate. Furthermore, the cultural route of *Odysseia* is an everlasting source of inspiration, a fact reflected in all fields of culture and art. According to different traditions, Odysseus reached the last frontiers of Europe. In some of these regions the inhabitants believed they were his descendants. The presence of the Prehellenic Greeks at the seashores of the Mediterranean Sea was thus progressively extended even to Northern Europe and the famous and utopic Hyperboreans.

However, the great heritage of Classical Greece to the modern world can be found in the Athenian democratic constitution, where the principles of democracy, freedom of expression, the right of equal speaking and the love of peace shaped the most overwhelming state of all ages. Solon's legislative work, after the progressive administration of Peisistratus and Cleisthenes' reforms, finally reached the height of political and cultural glory under the inspired leadership of Pericles (495-429 BC). Athenian democracy is the regime, to which our contemporary world aspires regarding its archetypical institutions and political aims.

In parallel, the cultural contribution of the Greeks in Magna Graecia was very important. Local Greek communities of South Italy gradually formed a spiritual and cultural creation and even nowadays are recognized as part of

¹⁹ Olga PROPHILI, "The Greek in Southern Italy", in A.-Ph. CHRISTIDES, Maria ARAPOPOULOU, Giannoula GIANNOULOPOULOU, *Dialects enclaves of the Greek language*, Ministry of National Education and Religious Affairs, Athens 1999, p. 31.

²⁰ See M.-E. G. GIATRAKOU, "The cultural relationships of Greece and South Italy, from the very ancient times, during the byzantine period and the Modern years", in "Η Μεγάλη Ελλάδα", *Ιστορία Εικονογραφημένη*, 421 (7/2003), pp. 82-89.

the domestic civilization. Traces of the Greek language, ancestral customs and traditions still survive in South Italy.

In all the countries where they settled down the Greeks have transferred a Greek way of life and a piece of thought which became enriched, if we consider the high level of the artistic development of most Greek colonies in the Mediterranean.

South Italy was highly influenced by Byzantium as well. Bari had been the centre of Byzantine Italy for two centuries, and the Greek element had been quite clear in Sicily and South Italy during the last two centuries. The contribution of the Greeks in the Italian Renaissance is evaluated as great and remained uninterrupted during the Turkish occupation. Street-names and monuments remind us of something Greek even nowadays. Many cities in Italy still use the Greek dialects and renowned researchers call their inhabitants “nephews of Homer”. The Greek speaking population continues to teach the Greek language orally from generation to generation, maintaining the gist of their ancestral past and wishing to transmit it to the future generations and the rest of the world.

(Página deixada propositadamente em branco)

ITALIE (Italy)

SERENA FERRANDO
Liceo Scientifico "A. Issel", Finale Ligure
(serena_ferrando@libero.it)

UN RAYON DE SOLEIL DE LA GRÈCE EN ITALIE

ἦν δέ ποτε καὶ νῦν ποιηταῖς τε καὶ ἀνθρώποις ἐστὶν
Ἑλλάς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ¹...

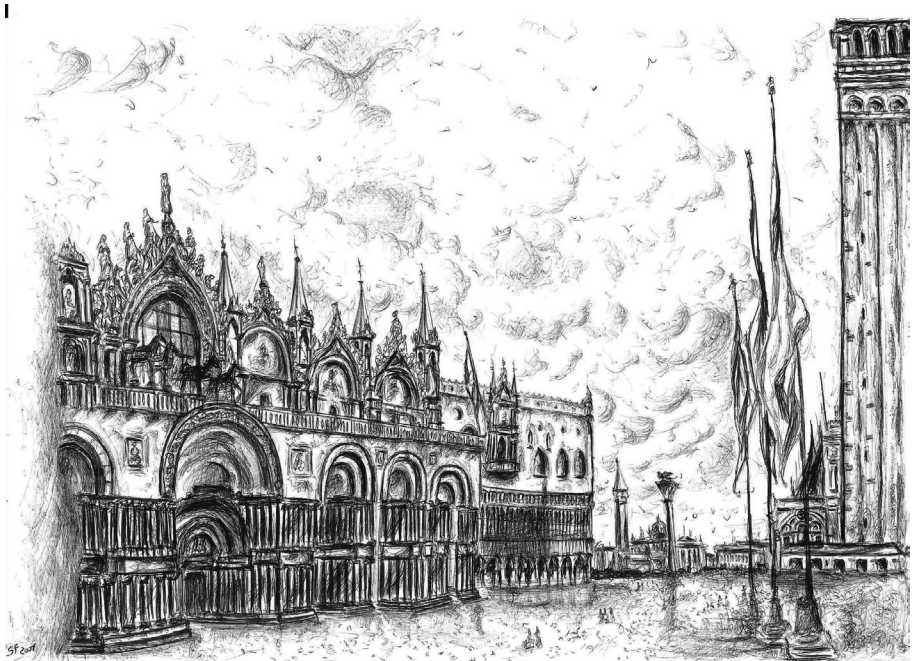

Fig. 1: Venise, piazza San Marco (disegno dell'autore)

INTRODUCTION

La culture grecque pénètre profondément au fil des siècles la culture italienne. Aux contacts commerciaux noués par les Mycéniens et les Hellènes avec les peuples de l'Italie préromaine dès le XIVème siècle av. J.C. succéda la grande colonisation grecque du VIIIème au VIIème siècle av. J.C., qui a créé une

¹ "Aux temps anciens, comme encore aujourd'hui, pour les poètes et les hommes il y avait un peu de Grèce en Italie"...

réalité historique, politique, sociale et artistique extraordinaire: *la Grande-Grèce*. Ce nom désigne la réalité géographique et culturelle des colonies que les Grecs, pendant l'âge historique, établirent sur les côtes de l'Italie ancienne pour des raisons sociales et commerciales, en commençant par des fondations dans les pays qu'ils avaient déjà fréquentés aux temps des routes mycéniennes: les côtes de la Sicile (même si cette réalité géographique ne fut jamais officiellement une véritable partie de la Grande-Grèce), les côtes de la Calabre, des Pouilles, de la Campanie. Ainsi naquirent beaucoup de villes riches, comme Naples, Crotona, Sybaris, Syracuse, dans lesquelles la civilisation grecque a laissé des empreintes tangibles avec des monuments grandioses comme les temples et les vestiges archéologiques qu'on peut visiter encore aujourd'hui, par exemple "la vallée des temples" à Agrigente ou le centre archéologique de Poseidonia-Paestum.

À l'époque de l'expansion romaine, la civilisation de la Grande-Grèce a fourni aux Romains – dont la littérature a commencé au IIIème siècle av. J.C. – des modèles littéraires et culturels qui ont laissé à leur tour des empreintes tangibles et durables: le théâtre comique et tragique, la poésie épique, les traditions religieuses et la pensée philosophique. Si pendant de longs siècles Rome fut, avec son empire, la capitale politique et culturelle de la péninsule italique, il est vrai aussi que les modèles civils, culturels et institutionnels helléniques avaient profondément pénétré son esprit, sa culture et ses institutions elles-mêmes. Alors les aristocrates romains, surtout à partir de l'âge des Scipions (III-IIème siècle av. J.C.), regardaient avec admiration vers le monde grec, dont les modèles furent ainsi repris par beaucoup d'empereurs romains.

Avec sa progressive et presque inexorable expansion territoriale, l'empire au cours des siècles s'affaiblit, jusqu'au moment où, lors du partage en une partie orientale et une partie occidentale, Byzance fut choisie (395 apr. J.C.) comme capitale de la première et l'ancienne ville de Rome comme capitale de la seconde. Et c'est à partir de ce moment que l'Italie aussi commence son époque byzantine, dont la culture s'exprime principalement en langue grecque (songeons à PROCOPE). Encore une fois, alors, le sud de la péninsule italienne paraît jouir d'une grâce particulière en comparaison avec le reste de l'Italie, en tant que centre culturel et politique important et considérable. L'histoire de l'empire romain, même si le partage a réduit l'Italie à une province secondaire, dure jusqu'au seuil du Moyen-Âge, qui en Italie, substantiellement, est latin. Il paraît étrange de penser que des personnalités littéraires comme DANTE ALIGHIERI (1265-1321), père de la littérature italienne, n'ont pas connu la langue grecque. L'alphabet grec et les rudiments de la langue des Hellènes avaient en effet survécu seulement entre les murs et les jardins des monastères, mais il n'existait pas encore –ou il n'existait plus– d'apprentissage de la lecture de textes en langue grecque ancienne à étudier, commenter, partager, enseigner. La langue grecque était restée une prérogative de l'Eglise orientale et on peut affirmer que c'est seulement dans le domaine étroit de la religion que le grec

était encore vivant dans l'Orient byzantin. Du grec littéraire enseigné on a donc perdu le souvenir, jusqu'à l'époque des érudits, comme Giovanni BOCCACCIO (1313-1375), auteur du *Decameron*, qui devinrent les initiateurs, à la fin du Moyen-Âge, d'une redécouverte du grec ancien, lente mais intense et irrésistible. Giovanni Boccaccio était d'ailleurs en contact avec Leonzio PILATO (début du XIVème siècle - 1374), maître de grec ancien à Florence.

On arrive ainsi à l'Humanisme, qui a conduit l'Italie à découvrir les beautés du grec ancien, avec l'édition philologique des textes, la recherche de préceptes moraux dans les textes des auteurs latins et grecs, la réflexion sur les oeuvres des philosophes anciens, avant tout, Platon. Parmi les auteurs de l'Humanisme florentin qui approfondirent et enseignèrent la langue et la culture grecques anciennes, le premier fut le grec Manuele CRISOLORA (1355-1415), mais on se souvient aussi de Leonardo BRUNI (1370-1444) et surtout de Angelo POLIZIANO (1454-1494). Entre le XVème et le XVIème siècle, l'âge d'or de l'Humanisme, Aldo MANUZIO (1449-1515) créa à Venise une imprimerie qui permettait une large diffusion des textes en grec ancien, réalisant même des éditions bilingues en grec et en latin. L'amour pour les Classiques et la nécessité de donner encore au texte en langue grecque sa dimension d'authenticité linguistique, pour retrouver la beauté et les enseignements moraux utiles à la société civile, telle est la priorité de la culture humaniste italienne, qui se développa surtout en Toscane, puis se diffusa dans les seigneuries raffinées de l'Italie du nord (Mantoue, Ferrare), alors qu'en Italie centrale l'État pontifical de Rome profitait du génie de Lorenzo VALLA (1407-1457), érudit et philologue exceptionnel qui démontra l'inauthenticité de la "Donation de Constantin". L'étude du monde classique et de sa langue avait donc retrouvé totalement l'intérêt de la culture italienne.

Entre le XVIIIème et le XIXème siècle le classicisme italien devient une vraie mode littéraire: surtout après les découvertes archéologiques d'Ercolano et de Pompei, financées au XVIIIème siècle (1748) par le roi de Naples et de Sicile Charles III de Bourbon, l'Italie redécouvre la finesse et la beauté élégante des oeuvres classiques et commence ainsi à imiter le monde ancien dans tous ses aspects, surtout dans le domaine littéraire: citons la personnalité extraordinaire de Ugo FOSCOLO (1778-1827), profondément inspiré par la Grèce et les Classiques, comme l'atteste le célèbre poème *I sepolcri* ou l'oeuvre *Le Grazie*. L'inspiration classique de Foscolo s'explique aussi par sa naissance en terre grecque, à l'époque de la domination vénitienne, sur l'île de Zante en mer Ionienne, île qu'il appelle lyriquement "Zacinto" dans sa fameuse poésie. À côté d'Ugo Foscolo existèrent en Italie au XIXème siècle d'autres classicistes importants comme Giacomo LEOPARDI (1798-1837) et Vincenzo MONTI (1754-1828), auteur d'une très célèbre édition italienne de *Illiade* d'Homère, choisie depuis longtemps par les écoles d'Italie comme texte scolaire et utilisée jusqu'il y a peu.

Après l'unification de l'Italie (1861), à la fin du 19e siècle et au début du 20e, deux poètes très différents, Gabriele D'ANNUNZIO (1863-1938) et Giovanni

PASCOLI (1855-1912), représentent les deux visages du Décadentisme italien. Si d'un côté d'Annunzio, grand poète et héros de la première guerre mondiale, ne manquait pas de scandaliser le public avec sa vie "comme une oeuvre d'art", riche d'amours tourmentées et de coups de théâtre, d'un autre côté il aimait chaleureusement le monde grec et avait fait en 1895 une stupéfiante et merveilleuse croisière en Grèce pour découvrir les beautés classiques, après avoir étudié et aimé les textes grecs anciens au Lycée "Cicognini" de Prato. Mais c'est avec Giovanni Pascoli que la poésie italienne décadente connaît son classiciste le plus pur. Ce poète, nourri d'un amour profond pour le monde grec et romain, traducteur raffiné et commentateur, auteur de plusieurs *carmina latina*, avait eu un maître exceptionnel: le grand classiciste Giosuè CARDUCCI (1835-1907). Pascoli consacra au monde grec et romain une production poétique d'un intéressant esprit alexandrin: ce sont ses *Poemi conviviali*, où il avait aussi imaginé, langoureusement et avec une certaine tristesse, le dernier voyage d'Ulysse.

Fig. 2: Roma, scalinata di Trinità dei Monti (disegno dell'autore)

Pendant le XXème siècle, affligé par deux guerres mondiales, le classicisme n'est pourtant pas oublié en Italie: les anciens, avec leur grande, éternelle voix, enseignent encore leur précieuse et immortelle humanité. Et ils parlent surtout avec Salvatore QUASIMODO (1901-1968), dont les *Lirici greci* permettent de jouir de la culture grecque, celle de la Sicile ensoleillée du poète, avec la douce traduction des auteurs anciens et les mots mystérieux de sa poésie cryptique et dense

(*Ed è subito sera*) qu'il consacra constamment à la Grèce ancienne en célébrant les beautés de l'Italie du sud et de la mer Ionienne. La poésie lyrique de Salvatore Quasimodo, comme ses extraordinaires traductions, représente ainsi une parenthèse de beauté et de couleur dans une Italie et une Europe encore détruites mais déjà occupées à la reconstruction. C'était le moment où, à la fin de la tragédie de la seconde guerre mondiale, ces pays étaient en train de rechercher parmi les mots des Grecs anciens, encore une fois, un instant de Paradis en vue d'une vie nouvelle et d'un avenir meilleur.

1. Ἀρχαῖα ὀνόματα²

Nous connaissons l'Italie ancienne aussi grâce aux pages de STRABON, qui dans son oeuvre, la *Géographie*, parle du nom du pays et de ses habitants (Str. 5.1.1):

Μετὰ δὲ τὴν ὑπέρειαν τῶν Ἄλπεων ἀρχὴ τῆς νῦν Ἰταλίας³. Οἱ γὰρ παλαιοὶ τὴν Οἰνωτρίαν⁴ ἐκάλουσαν Ἰταλίαν ἀπὸ τοῦ Σικελικοῦ πορθμοῦ⁵ μέχρι τοῦ Ταραντίνου⁶ κόλπου⁷ καὶ τοῦ Ποσειδωνιάτου⁸ διήκουσαν, ἐπικρατήσαν δὲ τοῦνομα καὶ μέχρι τῆς ὑπέρειας τῶν Ἄλπεων προῦβη. Προσέλαβε δὲ καὶ τῆς Λιγυστικῆς⁹ τὰ μέχρι Οὐάρου ποταμοῦ¹⁰ καὶ τῆς ταύτη θαλάττης ἀπὸ τῶν ὀρίων τῶν Τυρρηνικῶν¹¹ καὶ τῆς Ἰστρίας¹² μέχρι Πόλας. Εἰκάσαι δ' ἂν τις εὐτυχήσαντας¹³ τοὺς πρῶτους ὀνομασθέντας Ἰταλοὺς μεταδοῦναι καὶ τοῖς πλησιοχώροις, εἴθ' οὕτως ἐπίδοσιν λαβεῖν μέχρι τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας. (F. Sbordone, *Strabonis Geographica*. Romae 1970)

2. Τί σχῆμα τῆς Ἰταλίας;¹⁴

Strabon continue avec la discussion sur la forme physique de l'Italie, en

² “Des noms anciens”.

³ ἀρχὴ τῆς νῦν Ἰταλίας; aux temps de Strabon, c'est à dire au Ier siècle av. J.C.

⁴ Οἰνωτρίαν: l'ancien nom de l'Italie, dérivé des Oenotriens, anciens habitants du pays. Le nom peut être lié au vin (οἶνος), avec l'huile, la réalité culturelle, sociale et économique la plus importante pour l'ancienne mer Méditerranée.

⁵ πορθμοῦ: “étroit”.

⁶ Ταραντίνου: Tarente est une ville de fondation achéenne.

⁷ κόλπου: “crique”.

⁸ Ποσειδωνιάτου: la fameuse ville de Poseidonia, Paestum, avec ses importants temples.

⁹ τῆς Λιγυστικῆς: la Ligurie, la région de Gênes.

¹⁰ μέχρι Οὐάρου ποταμοῦ: “jusqu'au fleuve Vare”.

¹¹ τῶν Τυρρηνικῶν: les peuples qui vivaient sur le bord de la mer Tyrrhénienne. Τυρσηνοὶ était le nom grec des Étrusques.

¹² τῆς Ἰστρίας: “l'Istrie”. À l'époque de la première guerre mondiale, l'Istrie a été l'objet d'un long contentieux politique avec les Habsbourg.

¹³ εὐτυχήσαντας: ces Ἰταλοὺς, très prospères, ont, peut-être, amené les autres peuples à s'appeler “Italiques”.

¹⁴ “Quelle figure géométrique a l'Italie?”.

termes presque mathématiques, en expliquant à quelles figures géométriques l'Italie peut être assimilée et pourquoi (Str. 5.1.2):

Ἐνὶ μὲν οὖν σχήματι σύμπασαν τὴν νῦν Ἰταλίαν¹⁵ οὐ ῥάδιον περιλαβεῖν γεωμετρικῶς¹⁶, καίτοι φασὶν ἄκραν εἶναι τρίγωνον¹⁷ ἐκκειμένην πρὸς νότον¹⁸ καὶ χειμερινὰς ἀνατολάς¹⁹, κορυφουμένην δὲ πρὸς τῷ Σικελικῷ πορθμῷ, βάσιν δ' ἔχουσαν τὰς Ἄλπεις²⁰. [...] Τρίγωνον δὲ ἰδίως²¹ τὸ εὐθύγραμμον καλεῖται σχῆμα. [...] Πλευρὰν γὰρ λέγομεν τὴν ἀγώνιον γραμμὴν, ἀγώνιος δ' ἐστὶν ὅταν ἢ μὴ συννεύῃ πρὸς ἄλληλα τὰ μέρη ἢ μὴ ἐπὶ πολὺ. Ἡ δὲ ἀπὸ Ἀριμίνου ἐπὶ τὴν ἄκραν τὴν Ἰαπυγίαν²² καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ πορθμοῦ ἐπὶ τὴν αὐτὴν ἄκραν πάμπολύ τι συννεύουσιν. Ὀμοίως δ' ἔχειν οἴομαι καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ μυχοῦ τοῦ Ἀδρίου καὶ τὴν ἀπὸ τῆς Ἰαπυγίας συμπίπτουσαι γὰρ ἐπὶ τοὺς περὶ Ἀρίμινον καὶ Ράουενναν²³ τόπους, γωνίαν ποιούσιν, εἰ δὲ μὴ γωνίαν, περιφέρειάν γε ἀξιόλογον. [...] Οὕτω δὲ τετράπλευρον²⁴ μᾶλλον ἢ τρίπλευρον φαίη τις ἂν τὸ σχῆμα, τρίγωνον δ' οὐδοπώσουν, πλὴν εἰ καταχρώμενος²⁵. Βέλτιον δ' ὁμολογεῖν, ὅτι τῶν ἀγεωμετρήτων σχημάτων²⁶ <οὐκ> εὐπερίγραφος ἡ ἀπόδοσις.
(F. Sbordone, *Strabonis Geographica*. Romae 1970)

3. Εὐποτον τι ποτήριον ἐν τῇ νήσῳ τῶν Πιθηκουσῶν²⁷

Notre voyage continue avec la Grande-Grèce, en particulier avec Pithécuse, sur l'île d'Ischia, considérée comme le lieu le plus ancien de fréquentation

¹⁵ τὴν νῦν Ἰταλίαν: Strabon parle encore de "l'Italie d'aujourd'hui", en disant donc qu'au cours des siècles l'Italie a changé.

¹⁶ οὐ ῥάδιον περιλαβεῖν γεωμετρικῶς: "il est difficile de représenter l'Italie au moyen d'une figure géométrique".

¹⁷ τρίγωνον: "un triangle".

¹⁸ πρὸς νότον: "au midi".

¹⁹ χειμερινὰς ἀνατολάς: "levant d'hiver".

²⁰ κορυφουμένην δὲ πρὸς τῷ Σικελικῷ πορθμῷ, βάσιν δ' ἔχουσαν τὰς Ἄλπεις: "l'Italie s'étend alors entre les Alpes et la Sicile".

²¹ ἰδίως: Strabon dit que "proprement" l'Italie montre la forme d'un triangle.

²² τὴν Ἰαπυγίαν: où habitaient les anciens Iapyges, dans les Pouilles actuelles.

²³ περὶ Ἀρίμινον καὶ Ράουενναν: "entre Rimini et Ravenne". Non loin de Rimini se trouve le fleuve Rubicon, que traversa César avant de devenir dictateur de Rome (49 av. J.C.). Ravenne est une ville très importante pour les derniers siècles de la partie orientale de l'empire Romain, quand Théodoric était empereur (455-526 apr. J.C.). On rappelle ici les belles mosaïques de la basilique Saint-Vital (VIème siècle apr. J.C.), avec la figure hiératique de Justinien (483-565 apr. J.C.) et de sa femme Théodora. Sur Justinien et son empire en Italie a écrit, entre autres, Procope de Césarée (500-565 apr. J.C.) dans son *Histoire secrète de Justinien et dans Les Guerres de Justinien*.

²⁴ τετράπλευρον: l'Italie a quatre côtes, pas trois.

²⁵ καταχρώμενος: "pour approximation".

²⁶ ἀγεωμετρήτων σχημάτων: on ne peut pas définir exactement la forme de l'Italie à l'aide d'une figure géométrique.

²⁷ "Une coupe, bien faite pour boire, sur l'île de Pithécuse".

des colons et marchands grecs (VIIIème siècle av. J.C.). Ici on a trouvé la “Coupe de Nestor”, jusqu’aujourd’hui la pièce archéologique la plus ancienne retrouvée en Italie avec une inscription en langue grecque²⁸. L’inscription²⁹, fragmentée, parle d’amour:

Νέστορος [εἰμι] εὖποτον ποτήριον³⁰ ὃς δ’ ἄν τοῦδε πίησι ποτηρίου αὐτικά
κῆνον³¹ ἴμερος αἰρήσει³² καλλιστεφάνου³³ Ἀφροδίτης

La coupe atteste la diffusion de l’éropée homérique à Pithécuse ainsi que la vaste propagation des récits qui la composent dans le bassin méditerranéen.

4. Πῦρ καὶ θερμὰ ὕδατα ἐν τῇ νήσῳ³⁴

Strabon parle de l’île de Pithécuse pour sa singularité hydro-géomorphologique: elle se caractérise par des phénomènes de volcanisme secondaire, comme on peut le voir dans les Champs Phlégréens et à Pouzzoles, lieux très connus des Romains pour les propriétés hygiéniques de l’eau bouillante et de la vapeur (Str. 5.4.9):

Τοῦ μὲν οὖν Μισσηνοῦ πρόκειται νῆσος ἡ Προχύτη, Πιθηκουσῶν δ’ ἔστιν ἀπόσπασμα. Πιθηκούσας δ’ Ἐρετριεῖς ᾤκισαν καὶ Χαλκιδεῖς³⁵, εὐτυχήσαντες³⁶ δι’ εὐκαρπίαν³⁷ καὶ διὰ τὰ χρυσεῖα³⁸ ἐξέλιπον τὴν νῆσον κατὰ στάσιν, ὕστερον δὲ καὶ ὑπὸ σεισμῶν ἐξελαθέντες καὶ ἀναφυσημάτων πυρὸς καὶ θαλάττης καὶ

²⁸ La coupe, une cotyle en céramique de Rhodes, fut retrouvée au 1954 dans la nécropole de la Vallée de San Montano, tombe n. 168. L’inscription a été publiée en 1955. Le texte, incomplet, se déroule sur trois lignes. La coupe est datée de 720 av. J.C.

²⁹ 32 Pour la coupe, *cf.* G. BUCHNER e D. RIDGWAY, *Pithekoussai I. La necropoli: tombe 1-723, scavate dal 1952 al 1961*, vol. 1 testo, vol. 2 tavole. Monumenti antichi dell’Acc. Naz. dei Lincei, serie monografica vol. IV (Roma 1993); C. O. PAVESE, “La iscrizione sulla kotyle di Nestor da Pithekoussai”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 114, Bonn (1996), pp. 1-23 (texte adopté ici).

³⁰ Νέστορος [εἰμι] εὖποτον ποτήριον: c’est l’objet qui parle, selon la tradition la plus ancienne des Grecs, des Romains et des Étrusques. Ποτήριον et εὖποτον ont la même racine que le mot grec πίνω et latin *poto*, “boire”.

³¹ κῆνον: “lui”, l’homme qui boira.

³² ἴμερος αἰρήσει: “le désir le prendra”. En buvant de cette coupe, on sera victime d’Aphrodite, déesse de l’amour.

³³ καλλιστεφάνου: Aphrodite est la déesse avec “une belle couronne”. Pour Sappho elle est Ποικιλόθρονος, “avec un trône bariolé”.

³⁴ “Du feu et des eaux chaudes sur l’île”.

³⁵ δ’ Ἐρετριεῖς ᾤκισαν καὶ Χαλκιδεῖς: ce sont surtout les Érétriens et les Chalcidiens, parmi d’autres, qui ont colonisé de façon intensive l’ancienne mer Méditerranée. Ils fondèrent aussi Pithécuse.

³⁶ εὐτυχήσαντες: prospérité des colons qui dura jusqu’aux temps des guerres civiles et des événements naturels qui les obligèrent à abandonner Pithécuse.

³⁷ δι’ εὐκαρπίαν: “avec des bons fruits”, riche.

³⁸ τὰ χρυσεῖα: l’île avait des “mines d’or”.

θερμῶν ὑδάτων³⁹.

(F. Sbordone, *Strabonis Geographica*. Romae 1970)

5. Ὁ βίος ἐν τοῖς λίθοις⁴⁰

La baie de Naples et les côtes anciennes de la Campanie sont très connues surtout grâce aux villes d'Ercolano et Pompei, détruites par l'éruption du Vésuve en 79 apr. J.C. et citées pour leur richesse et leur grandeur dans des sources littéraires et historiques. Ces villes étaient sans doute des centres culturels très importants. À Ercolano, par exemple, florissait une école épicurienne où plusieurs érudits étudièrent la philosophie, parmi eux le jeune Virgile. L'école avait son siège dans la célèbre "Villa des Papyrus", propriété de Lucius Calpurnius Piso Caesoninus, grand-père des deux Pisons auxquels Horace (65-8 av. J.C.) a dédié l'*Ars poétique*. Les papyrus d'Ercolano sauvegardent sans doute un trésor littéraire et philosophique inestimable et on attend encore la possibilité de lire un jour les oeuvres grecques cachées dans les rouleaux carbonisés qu'on ne peut pas ouvrir sans les endommager. La zone littorale de la Campanie est certainement un lieu de découverte de nombreux documents épigraphiques importants en langue grecque, souvent témoins authentiques et touchants de la vie quotidienne que les oeuvres littéraires dévoilent seulement de façon indirecte et filtrée. C'est le cas d'une inscription de Pouzzoles, près de Naples, provenant de la nécropole de la rue Antiniana⁴¹:

Πατρὶς μὲν ἱερὴ Καισάρια⁴² ἔστιν ἐμεῖο⁴³,
ἀθλητῶν δὲ πόθῳ ἱεροῦς ἐπέβην
ἐς ἀγῶνας
ἀντολίην πᾶσαν καὶ χρύσειον ἄστν⁴⁴
τὸ Ῥώμης,

5

³⁹ ὑπὸ σεισμῶν ἐξελαθέντες καὶ ἀναφυσημάτων πυρὸς καὶ θαλάττης καὶ θερμῶν ὑδάτων: "des phénomènes naturels terribles ont chassé les colons: des tremblements de terre, des éruptions de feu, d'eau salée et d'eau bouillante".

⁴⁰ "La vie dans les pierres".

⁴¹ N. EDR103625 (in "Epigraphic Database Roma"). L'inscription funéraire, de 201-300 apr. J.C., est un carmen sur marbre, qui se trouve au Musée Archéologique des Champs Phlégréens. Pour l'édition de l'inscription, *cf.* *Nova antiqua phlegraea. Nuovi tesori archeologici dai Campi Flegrei*. Naples 2000, p. 71 sg. (S. De Caro) - AE 2005 (1). Pour les inscriptions en grec de l'Italie, *cf.* *Corpus Inscriptionum Graecarum*, auctoritate et impensis Academiae Litterarum Regiae Borussicae ex materia collecta ab Augusto Boeckhio Academiae socio. Edidit Ioannes Franzius. Volumen tertium. Pars XXXIII: *Inscriptiones Italiae*.

⁴² Καισάρια: la ville orientale de Césarée est la patrie du défunt, qui parle aux visiteurs et pèlerins qui passent devant sa tombe.

⁴³ ἐμεῖο: c'est une forme ancienne de génitif singulier du pronom personnel, appelée "achéenne", qu'on trouve aussi dans les textes d'Homère.

⁴⁴ χρύσειον ἄστν: "ville d'or".

ἔλθῶν δ' ἐν Ποτεόλοις, Βαϊαῶν ὕδα'
 ἀθρήσαι
 οὐκ ἔτυχον, μέλεος λειφθεῖς
 ἀδρανοῦς ὑπὸ γήρωσ,⁴⁵
 ἀλλ' ἔτυχον μοίρης κοινῆς μερό-
 πεσσιν ἅπασιν.⁴⁶ 10
 Εἰ δ' ἐθέλεις μαθέειν ἐμὸν οὔνομα⁴⁷
 καὶ τόδε λέξω,⁴⁸
 ξυστοῦ γραμματέα⁴⁹ καλέουσί με
 Βεττινιανόν. 15

6. Ἡκουσιν οἱ βάρβαροι⁵⁰

PROCOPE (500-565 apr. J.C.), originaire de Césarée sur mer⁵¹, est l'auteur d'un ouvrage intitulé *Sur les monuments*,⁵² consacré aux bâtiments commandés par l'empereur. Après avoir expliqué, dans l'introduction, le but de l'historien, il décrit la situation de l'Italie et de l'Empire à l'époque de Justinien: les invasions barbares avaient déjà ébranlé la puissance de Rome bouleversant ainsi le destin de l'Italie, qui commençait à perdre de son importance, comme tout l'Occident et la partie occidentale de l'Empire Romain (Procop. *De aed.* 1):

Ἐν χρόνῳ τῷ καθ' ἡμᾶς Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς γέγονεν⁵³, ὃς τὴν πολιτείαν πλημμελῶς κινουμένην⁵⁴ παραλαβὼν μεγέθει μὲν αὐτὴν μείζω τε καὶ πολλῶ ἐπιφανεστέραν εἰργάσατο, ἐξέλασας ἐνθὲνδε τοὺς ἐκ παλαιοῦ βιασαμένους αὐτὴν βαρβάρους⁵⁵, ὥσπερ μοι λεπτολογουμένῳ ἐν τοῖς ὑπὲρ τῶν πολέμων δεδήλωται λόγοις. Καίτοι λέγουσί ποτε Θεμιστοκλέα τὸν Νεοκλέους ἀποσεμνύνεσθαι ὅτι δὴ οὐκ ἀνεπισημόνως ἔχοι πόλιν μικρὰν ποιῆσαι μεγάλην⁵⁶. [...] Ἀλλὰ καὶ βαρβάρους πανταχόθεν ὑποκειμένην τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν⁵⁷ στρατιωτῶν τε πλήθει ἐπέρρωσε καὶ ὀχυρωμάτων οἰκοδομαῖαι

⁴⁵ ὑπὸ γήρωσ: "pour la vieillesse".

⁴⁶ μερόπεσσιν ἅπασιν: "tous les mortels".

⁴⁷ οὔνομα: ὄνομα.

⁴⁸ τόδε λέξω: le défunt révèle son nom à la fin de l'inscription.

⁴⁹ γραμματέα: "secrétaire".

⁵⁰ "Les barbares sont arrivés".

⁵¹ On connaît plusieurs villes anciennes appelées "Césarée".

⁵² Pour l'édition critique de ce texte de Procope, *cf.* H. B. DEWING, *On Buildings*. Cambridge, Mass. 1940 (ancienne édition en italien *De aedificiis, ovvero degli edifici di Giustiniano imperatore*. Venezia 1547).

⁵³ Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεὺς γέγονεν: quand "Justinien devint empereur".

⁵⁴ τὴν πολιτείαν πλημμελῶς κινουμένην: "l'état se trouvait en révolte".

⁵⁵ ἐξέλασας ἐνθὲνδε τοὺς ἐκ παλαιοῦ βιασαμένους αὐτὴν βαρβάρους: "il a chassé de l'empire les populations barbares qui usaient de violence".

⁵⁶ πόλιν μικρὰν ποιῆσαι μεγάλην: Themistocles se vantait d'être capable de rendre grande une ville petite.

⁵⁷ Ἀλλὰ καὶ βαρβάρους πανταχόθεν ὑποκειμένην τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν: "l'empire de Rome

ἀπάσας αὐτῆς τὰς ἐσχατίας ἐτειχίσατο⁵⁸.

(H. B. DEWING, *On Buildings*. Cambridge, Mass. 1940)

7. Τὸ στράτευμα τῶν βαρβάρων ἐς Φλωρεντίαν⁵⁹

C'est encore Procope qui, dans son oeuvre consacrée aux guerres de Justinien, parle de la conquête de l'Italie par Totila (541-552 apr. J.C.). Il raconte la marche des armées barbares vers Florence (Procop. *Goth.* 3.5):

Χρόνω δὲ Τωτίλας οὐ πολλῶ ὕστερον στράτευμα ἐπὶ τῆς Ἰουστίνων καὶ Φλωρεντίαν ἔπεμψεν, οἷς δὴ ἄρχοντας⁶⁰ Γότθων τοὺς μαχιμωτάτους ἐπέστησε, Βλέδαν καὶ Ῥουδορίχον καὶ Οὐλίριον⁶¹. Οἵπερ ἐπειδὴ ἐς Φλωρεντίαν ἤλθον, ἐγκαθεζόμενοι ἀμφὶ τὸ τεῖχος ἐς πολιορκίαν⁶² καθίσταντο. Ἰουστίνος δὲ ξυνταραχθεὶς ἐπεὶ τῶν ἐπιτηδείων ἐσκομισάμενος οὐδὲν ἔτυχεν, ἔπεμψεν ἐς Ῥάβενναν πρὸς τοὺς τοῦ Ῥωμαίων στρατοῦ ἄρχοντας, βοηθεῖν σφίσι κατὰ τάχος δεόμενος.

(*La guerra gotica di Procopio di Cesarea, testo greco emendato sui manoscritti con traduzione italiana a cura di Domenico Comparetti*, Forzani & C. Tipografi del Senato, Palazzo Madama, vol. II. Rome, 1896)

8. Φλωρεντία πατρίς τοῦ κάλλους καὶ τῆς ἀρετῆς⁶³

L'oeuvre de Procope, de même que les autres oeuvres littéraires de l'antiquité tardive, montre la situation désolée des villes italiennes, jadis les plus glorieuses⁶⁴, assiégées et détruites pendant les guerres des Goths et des autres peuples barbares attaquant l'Italie. Cette même ville de Florence, qui a été attaquée par les barbares de Totila, et qui, au Moyen-Âge, fut la patrie de DANTE ALIGHIERI (1265-1321), eut l'heureuse fortune de devenir "la perle" de l'Humanisme et de la Renaissance. Entre le XVème et le XVIème siècle, cette ville, où fleurissent art et beauté, accueillit Sandro BOTTICELLI (1445-1510), LÉONARD DE VINCI (1452-1519), MICHEL-ANGE (1475-1564). Leur contemporain fut Agnolo Ambrogini, dit Angelo POLIZIANO (1454-1594)⁶⁵. Célèbre poète et humaniste, philologue, professeur à Florence et

était de partout exposé aux barbares".

⁵⁸ αὐτῆς τὰς ἐσχατίας ἐτειχίσατο: les fortifications des frontières que Justinien construisit pour défendre l'empire Romain.

⁵⁹ "L'armée des barbares (en marche) vers Florence".

⁶⁰ ἄρχοντας: "comme commandants".

⁶¹ Βλέδαν καὶ Ῥουδορίχον καὶ Οὐλίριον: Bleda, Rudorico et Uliari sont "les plus belliqueux" des Goths.

⁶² ἐς πολιορκίαν: Florence a été assiégée, mais pas détruite.

⁶³ "Florence, patrie de la beauté et de la vertu".

⁶⁴ Surtout Rome, assiégée et détruite plusieurs fois par les barbares.

⁶⁵ Agnolo (Angelo) Ambrogini, dit Poliziano du lieu de sa naissance, Montepulciano (en Toscane), où il naquit au 1454, mort à Florence en 1494. Il fut ami et collaborateur de Lorenzo il Magnifico (Laurent de Médicis, le Magnifique), dont il partagea les idées à la base de l'Humanisme italien et florentin. Auteur de poésie italienne, grecque et latine, il incarne l'idéal humaniste de beauté et de perfection qui recherche dans les textes des Anciens les idées philosophiques et

auteur de poèmes grecs et latins, il composa, au moment du retour à Florence (1475) de son maître GIOVANNI ARGIROPULO de Constantinople, cette épigramme en grec⁶⁶, la première écrite en grec dorique au cours de l'Humanisme italien:

Ὅσσον⁶⁷ διψάνων⁶⁸ ἔλαφος κράνα⁶⁹ μελανύδρω⁷⁰
 ἄδεται⁷¹, ὅσσον οἷς⁷² θέρεος μέσω⁷³ εὐσκίω⁷⁴ ἄλσει⁷⁵,
 ὅσσον ἄλω⁷⁶ μύρμαξ⁷⁷, ὅσσον κάποισι⁷⁸ μέλισσα,
 ὅσσον δενδρέω⁷⁹ τέττιγες, ὅσσον δ' ἄ ὀλολυγών⁸⁰,
 ὅσσον δ' ἄ λαλιά τε χελιδονίς⁸¹ εἴαρι⁸² πράτω⁸³,
 τόσσον νῦν πάντες Μουσάων⁸⁴ εὐφρανθεν⁸⁵ ὄπαδοί⁸⁶

morales, l'équilibre et la sagesse afin d'en tirer avantage pour le présent. Il fut l'humaniste florentin qui connut le mieux la littérature grecque et édita plusieurs textes importants de l'antiquité avec une vraie méthode philologique. Il traduisit en latin, utilisant, lui aussi, les hexamètres, les premiers livres de l'*Iliade*. Il composa également des épigrammes, surtout au cours de sa jeunesse, qui attestent une connaissance remarquable du lexique et de la langue grecque. Mentionnons enfin ses vers italiens, toujours inspirés par les classiques, ses leçons académiques et la *Fable d'Orphée* (*Fabula di Orfeo*), le premier texte de théâtre italien à sujet laïc, inspiré de l'histoire d'Orphée et Eurydice. Poliziano fut professeur de grec et de latin à l'Étude florentine.

⁶⁶ Pour cette épigramme, et surtout pour le caractère naturaliste des premiers 7 vers, il y a plusieurs sources: Théocrite, les Psaumes, l'Anthologie de Planude, Euripide. Le texte de l'épigramme de Poliziano, qui est le n. XI, suit ici l'édition critique de F.M. Pontani, *Angeli Politiani Liber epigrammatum graecorum*, Edizioni di storia e letteratura. Roma 2002. Cfr. aussi *Prose volgari inedite e poesie latine e greche edite e inedite di Angelo Ambrogini Poliziano*, raccolte e illustrate da Isidoro del Lungo. G. Barbera Editore, Firenze 1867.

⁶⁷ dor. ὅσσον=att. ὅσον, lat. *sicut*.

⁶⁸ dor. διψάνων=att. διψών.

⁶⁹ dor. κράνα=att. κρήνη.

⁷⁰ μελανύδρω: μελάνυδρος κρήνη est une source profonde (cfr. Hom. *Il.* 9.14; *Od.* 20.158).

⁷¹ ἄδεται: de ἡδομαι, "se délecter de"... + dat.: le cerf assoiffé se délecte d'une source μελανύδρω, "de l'eau noire", "sombre".

⁷² dor. οἷς=att. οἶς, "mouton". Cfr. lat. *ovis*.

⁷³ θέρεος μέσω: "en pleine été"; dor. θέρεος=att. θέρους. De θέρος, -ους, τό, "été".

⁷⁴ εὐσκίω: de εὐσκιος, -ον: "bien ombragé".

⁷⁵ ἄλσει: de ἄλσος, -ους, τό, "bois".

⁷⁶ ἄλω: "la basse-cour"; cfr. lat. *area*.

⁷⁷ dor. μύρμαξ=att. μύρμηξ, -κος, ὄ, "la fourmi".

⁷⁸ dor. κάποισι=att. κήποισιν. La forme dorienne est κᾶπος, att. κήπος, -ου: "jardin". Μέλισσα = μέλιττα. "Labeille" se délecte "des jardins".

⁷⁹ dor. δενδρέω=att. δένδρω.

⁸⁰ dor. δ' ἄ ὀλολυγών=att. ἡ ὀλολυγών, "la chouette". Cfr. lat. *ulula*. La forme est une onomatopée.

⁸¹ dor. δ' ἄ λαλιά χελιδονίς=att. ἡ λάλη χελιδονίς, de λάλος, λάλη, λάλον. "La hirondelle qui gazouille". Χελιδών, -όνος, ἡ: "aronde", "hirondelle". Cfr. lat. *hirundo*, -inis, it. rondine.

⁸² dor. εἴαρι=att. ἔαρι. De ἔαρ, -ρος, τό, "printemps". Cfr. lat. *ver*, *veris*.

⁸³ εἴαρι πράτω: "au début du printemps"; dor. πράτω=att. πρῶτω, du dor. πρᾶτος=att. πρῶτος.

⁸⁴ dor. Μουσάων=att. Μουσών.

⁸⁵ "réjouir".

⁸⁶ ὄπαδοί: "les élèves". De ὄπαδος, -οῦ, de ὄπαδέω, "suivre".

χ' ἄμμες⁸⁷ δ' ἐν πρᾶτοις⁸⁸, ὅτε τεῦ⁸⁹ ἀγγέλλετο⁹⁰ νόστος
 τᾶς ἱερᾶς κεφαλᾶς⁹¹, σοφίας πρόμος⁹² Ἀργυρόπουλε.
 Κούδ⁹³ οὔτω Βορέω⁹⁴ χρυσοπτέρυγας⁹⁵ πόκα⁹⁶ κούρως⁹⁷
 Φινέα⁹⁸ φαντί⁹⁹ ποθεῖν¹⁰⁰, ὥσθ¹⁰¹ Ἄρπυίας¹⁰² ἀπελαύνει,
 ὡς τό γε πάντες νῦν σοφίας μαϊήτορες¹⁰³ ὄσοι¹⁰⁴
 ἀθανάτω πελόμεσθ¹⁰⁵ ὁμοθυμαδόν¹⁰⁶ ὦδε ποθεῦμε¹⁰⁷
 ὥστε νόφ βλεφάρων¹⁰⁸ ἀχλὺν¹⁰⁹ ἰλιγγας¹¹⁰ τ' ἀποβάλλειν.
 Νῦν γὰρ φεῦ¹¹¹ σχέτλιοι λοξῆσι¹¹² πλανώμεθ¹¹³ ἀταρποῖς¹¹⁴,
 κούχ¹¹⁵ οἶον τε τυφλῶς¹¹⁶ εὐρεῖν εὐκαμπέα¹¹⁷ οἶμαν¹¹⁸
 ὀρθοπόρω βιότοιο¹¹⁹, καὶ ἐξυπαλύξαι¹²⁰ βάραθρον

⁸⁷ dor. χ' ἄμμες=att. καὶ ἡμεῖς: "nous aussi".

⁸⁸ dor. ἐν πρᾶτοις=att. ἐν πρώτοις: "parmi les premiers".

⁸⁹ dor. τεῦ=att. σοῦ.

⁹⁰ dor. ἀγγέλλετο=att. ἠγγέλλετο, sans l'augment.

⁹¹ dor. τᾶς ἱερᾶς κεφαλᾶς=att. τῆς ἱερῆς κεφαλῆς: "tête sacrée".

⁹² πρόμος: "guide". Ὁ πρόμος c'est le *dux* du latin.

⁹³ dor. κούδ' =att. καὶ οὐδέ.

⁹⁴ Βορέω: gen. de Βορέας, "Borée", le vent du Nord.

⁹⁵ χρυσοπτέρυγας: "avec les ailes d'or". De χρυσοπτέρυγος, -ον.

⁹⁶ dor. πόκα=att. ποτέ.

⁹⁷ dor. κούρως=att. κούρους: "les fils". De κούρος, -ον.

⁹⁸ Φινέα: Phinée est le fils d'Agénor (ou fils de Poséidon) et de Téléphassa. Les Harpies le tourmentèrent en souillant ses plats.

⁹⁹ dor. φαντί=att. φασίν. De φημί, "dire".

¹⁰⁰ ποθεῖν: infinitif de ποθέω, "désirer".

¹⁰¹ dor. ὥσθ' =att. ὥστε.

¹⁰² Ἄρπυίας: pour chasser "les Harpies", les terribles monstres. Le mot dérive de ἀρπάζω, "enlever". Cfr. lat. *rapio*.

¹⁰³ μαϊήτορες: de μαϊήτωρ, -ορος, ὁ, "enquêteurs"; c'est-à-dire, nous à la recherche du savoir immortel.

¹⁰⁴ dor. ὄσοι=att. ὄσοι.

¹⁰⁵ πελόμεσθ': de πέλομαι.

¹⁰⁶ ὁμοθυμαδόν: "tous ensemble".

¹⁰⁷ ποθεῦμε: de ποθέω: "nous désirons".

¹⁰⁸ βλεφάρων: gen. pl. de βλέφαρον, -ον, τό, "la paupière".

¹⁰⁹ ἀχλὺν: "obscurité".

¹¹⁰ ἰλιγγας: de ἰλιγξ, -γος, ἡ, "le tourbillon".

¹¹¹ φεῦ: expression typique de la tragédie. "Pauvre de moi"!

¹¹² dor. λοξῆσι=att. λοξοῖς, de λοξός, λοξή, λοξόν. On parle ici d'une route "oblique". "Loxias", "L'Oblique", était le surnom d'Apollon, pour l'ambiguïté de ses oracles.

¹¹³ πλανώμεθ': de πλανάω, "nous baguenaudons".

¹¹⁴ ἀταρποῖς: de ἀταρπός, -ον, ὁ, "chemin".

¹¹⁵ dor. κούχ=att. καὶ οὐχ.

¹¹⁶ τυφλῶς: "aveugle".

¹¹⁷ εὐκαμπέα: de εὐκαμπής, -ές, "bien courbé".

¹¹⁸ οἶμαν: de οἶμη, -ης, ἡ, "chant", "poésie".

¹¹⁹ dor. ὀρθοπόρω βιότοιο=att. ὀρθοπόρου βιότου (de βιότος, -ον, ὁ, "vie" chez Homère): "d'une vie saine". On parle ici de la route qui mène à une vie juste et saine.

¹²⁰ ἐξυπαλύξαι: de ἐξυπαλύσκω.

ἀνδρομέας¹²¹ ἀνοίας¹²², πολύφλοισβόν¹²³ τε κυδοιμόν¹²⁴,
 εἰ μὴ χεῖρα λαβῶν σύ γε νῦν, πάτερ, ἄμμιν¹²⁵ ὄδαγοῖς¹²⁶,
 πυρσῶς¹²⁷ ἀτρεκέων¹²⁸ ὑποθημοσυνῶν¹²⁹ ἄψας¹³⁰.
 ἀλλὰ τί οὐ σπεύδεις ἐνθῶν¹³¹; τί δ' ἄρ' οὐχ ὑπακοῦεις;
 πάντες κοινᾶ κοινὸν ὀπι¹³² κληῖζομες¹³³ αἰὲν
 ἐνθεῖν¹³⁴, οἷα βρέφη¹³⁵ ποθ' ἐδὸν κνυζῶντα¹³⁶ τιθηνόν¹³⁷.
 πάντων δ' αὖ πέρι αὐτὸς¹³⁸ ἐπ' ἐλπίδι τάκομαι¹³⁹ ὥς τις
 πιδακόεσσα¹⁴⁰ λιβάς¹⁴¹ σέλας¹⁴² ἀλίω¹⁴³ ἀνίκα¹⁴⁴ φρύγη¹⁴⁵.
 ἦ μὰν¹⁴⁶ καὶ λευκῶ λίθακος¹⁴⁷ καὶ ἄσματος¹⁴⁸ ἔσται
 τῆνο¹⁴⁹ τὸ ἄμαρ¹⁵⁰ ἐμοὶ πάνυ ἄξιον, ὀππόκα¹⁵¹ κέν¹⁵² τυ¹⁵³
 ἄψ ἀπονοστήσαντα¹⁵⁴ φίλαν ὀράοιμι¹⁵⁵ πρόσοψιν.

¹²¹ ἀνδρομέας: de ἀνδρόμιος, -α, -ον: “humain”.

¹²² ἀνδρομέας ἀνοίας: “de la folie humaine”.

¹²³ πολύφλοισβον: c'est une épithète homérique de la mer. De πολύφλοισβος, ον, “au bruit retentissant”.

¹²⁴ κυδοιμόν: “confusion”.

¹²⁵ ἄμμιν=att. ἡμῖν.

¹²⁶ ὄδαγοῖς: de ὄδηγός, *cfr.* ὄδεγέω; “si tu ne guides pas notre voyage”.

¹²⁷ πυρσῶς: de πυρσός, -ου, ὁ, “torche”.

¹²⁸ ἀτρεκέων: de ἀτρεκής, -ές, “vrai”.

¹²⁹ ὑποθημοσυνῶν=att. ὑποθημοσυνῶν, “des enseignements”.

¹³⁰ ἄψας: de ἄπτω, avec gen.: “toucher”.

¹³¹ ἐνθῶν=att. ἐλθῶν.

¹³² ὀπι: de ὄψ, ὀπός, ἦ, “voix”.

¹³³ πάντες κοινᾶ κοινὸν ὀπι κληῖζομες: “une invocation à une voix”, comme pour une divinité. Κληῖζομες: de κλήζω, “appeler”.

¹³⁴ ἐνθεῖν=att. ἐλθεῖν.

¹³⁵ βρέφη: “les bébés”.

¹³⁶ κνυζῶντα: “qui vagissent”. De κνυζέω (-άω).

¹³⁷ τιθηνόν: de τιθήνη, -ης, ἦ, “la nounou”.

¹³⁸ πάντων δ' αὖ πέρι αὐτὸς: Poliziano parle de soi-même, qui n' attend que ce retour.

¹³⁹ τάκομαι=att. τήκομαι, “je me consume”.

¹⁴⁰ πιδακόεσσα: de πιδακόεις, πιδακόεσσα, πιδακόν, “d'une source”.

¹⁴¹ λιβάς: de λιβάς, ἄδος, ἦ, “goutte”.

¹⁴² σέλας: de σέλας, τό, “splendeur”.

¹⁴³ ἀλίω=att. ἠλίου.

¹⁴⁴ ἀνίκα=att. ἠνίκα, “quand”.

¹⁴⁵ φρύγη: de φρύγειν, “brûler”.

¹⁴⁶ μὰν=att. μήν.

¹⁴⁷ λευκῶ λίθακος: “la pierre blanche” servant à marquer le retour de l'Argiropulo: réminiscence de Catulle. La forme vient de λίθαξ, -κος, ἦ, “pierre”.

¹⁴⁸ ἄσματος: de ἄσμα, -τος, τό, “chant”.

¹⁴⁹ τῆνο, τῆνον=att. κῆνον, ἐκεῖνον.

¹⁵⁰ ἄμαρ=att. ἡμαρ, ἡματος, “le jour”.

¹⁵¹ ὀππόκα=att. ὀπότε, “quand”.

¹⁵² κέν, κέ=att. ἄν.

¹⁵³ τυ=att. σύ.

¹⁵⁴ ἄψ ἀπονοστήσαντα: “déjà revenu”.

¹⁵⁵ ὀράοιμι: forme d' optatif.

Fig. 3: Florence (par gentillesse de Luca Giacobbe)

9. Χαῖρε, ὦ ξεῖνε¹⁵⁶

À la fin de ce voyage dans le temps et les lieux de l'Italie grecque, lisons encore cette épigramme, composée en grec par Giovanni PASCOLI (1855-1912) pour son professeur bien aimé Giosuè CARDUCCI (1835-1907). Le nom des anciens habitants mythiques de l'Italie, les Oenotriens, revient ici, parce que

¹⁵⁶ “Salut, étranger” (ou “hôte”).

“Enotrio Romano” était le pseudonyme littéraire de ce grand classiciste, qu’ est Giosuè Carducci (G. Pascoli, *Epigrammata* 65):

ΟΙΝΩΤΡΙΟΣ

Τῆδ¹⁵⁷, ὃ ξεῖνε, φίλοις¹⁵⁸ Οἰνώτριος ἔξετ’ ἀείδων¹⁵⁹,
 τρίς δ’ ὄγε Πιερίδων μνήσατ’ ἰοπλοκάμων¹⁶⁰
 οἱ δὲ σιωπῶντες μελιθδέα¹⁶¹ οἶνον ἔπινον
 τερπόμενοι τ’ οἴνω, τερπόμενοι¹⁶² τε μέλει
 οἴνου τ’ ἦν γλυκεροῦ μεγάλη χάρις¹⁶³, ἡ δέ¹⁶⁴ τ’ ἀμείνων
 ἡ μὲν γὰρ βαιῆ¹⁶⁵ γίγνεται, ἡ δ’ ἐς ἀεί.

(Giovanni Pascoli, *Poesie latine*, a cura di M. VALGIMIGLI.

A. Mondadori Editore, Milano 1961)

CONCLUSION

L’ histoire des voix différentes, anciennes et modernes, qui ont parlé grec pendant des siècles en Italie, c’est une histoire longue et fascinante. L’âme de la culture italienne est donc aussi bien latine que grecque et peut-être la partie la plus profonde de son cœur est-elle due à la Grèce ancienne et à ses superbes auteurs.

¹⁵⁷ Τῆδ, ὃ ξεῖνε: “ici, étranger” (ou “hôte”). Le poète parle au voyageur comme un poète alexandrin. Pascoli voulait que cette épigramme fût gravée sur une plaque scellée dans le mur d’un bistrot de Livourne, où Carducci aimait rencontrer les amis classicistes pour déclamer les vers des Anciens. L’épigramme contient plusieurs réminiscences classiques: les Alexandrins, mais aussi Homère, Simonide et d’autres Anciens.

¹⁵⁸ φίλοις: “pour les amis”.

¹⁵⁹ ἀείδων: “chantant”.

¹⁶⁰ ἰοπλοκάμων: les Muses ont les cheveux couleur de la violette, comme Sappho, selon Alcée.

¹⁶¹ μελιθδέα: le vin est doux “comme le miel”.

¹⁶² τερπόμενοι: les amis charmés par le vin et par le chant du poète.

¹⁶³ χάρις: “la grâce”.

¹⁶⁴ ἡ δέ: “l’autre” (joie): celle de la poésie.

¹⁶⁵ βαιῆ: brève est la joie du vin, immortelle celle de la poésie.

(Página deixada propositadamente em branco)

MALTA (Malte)

HORATIO CAESAR ROGER VELLA
University of Malta
(horatio.vella@um.edu.mt)

THE GREEKS IN MALTA AND GOZO

INTRODUCTION

The traditional view of Maltese historians has been that Malta and Gozo were occupied by the Romans at the beginning of the second Punic War in 218 B.C. by taking them over from the Carthaginians, disregarding the fact that on these islands was present also a Greek community; consequently, they left out the Greek period both before 218 B.C. and during the Roman occupation¹. They only referred to the Greek presence with the fall of the Roman Empire and the transfer of the islands to the Eastern Byzantine Empire.

After the 8th century B.C., while Malta and Gozo were occupied by the Phoenicians, the same islands were home also to a Greek community. This is known from Greek inscriptions written in Greek which were found in both Malta and Gozo. They refer both to the peoples of Malta and Gozo, and to their administrators and their religion. Apart from these, we have several literary references in Greek on Malta and Gozo: their interest would not have been so strong had not the presence of Greeks on the islands come to their attention.

These inscriptions reveal the fact that Malta and Gozo had two different governments, each operating from the capital town of every island: Melitē, that is, Rabat with its Mdina in Malta, and Gaulos, that is, Rabat with its Citadel in Gozo. We learn from the same inscriptions that the religion of Malta and Gozo was then polytheistic, that is, the veneration of Zeus as the supreme god and of other male and female gods. This religion carried its own cult and was looked after by a sect of priests. This Greek and Carthaginian governmental organization, already in existence by 218 B.C., helped the Romans to retain two

¹ S. Laspina (1971), 15, for example, dedicates only one paragraph of one page of his history book when he says the following: “Some historians maintain that the Greeks settled in Malta between 700 and 480 B.C. The evidence, however, is very scanty and somewhat conjectural. Nevertheless we cannot disregard this theory altogether, if we consider that Greece had large colonies in Sicily, Greek poets often mentioned Malta in their works, and coins with Greek wordings have been discovered in the Island”. He also adds the following footnote the sense of which this paper rebuts: “At this period Greek was the language of culture in the Mediterranean area”. See also Th. Zammit (1952), ch. 4, whose title is simply called “The Phoenicians and the Romans”.

municipalities, one for Malta and the other for Gozo, each with five Councillors, including the President of the Council, being the Governor of the island.

The two Greek communities, one in Malta and the other in Gozo, existed side by side with two Phoenician communities, each on a separate island. It is probable that both Greeks and Phoenicians knew each other's language, judging from a bilingual inscription². They certainly shared a common style of government, that of having two leaders instead of one on each island, and an official priest. No conflict seems to have been evident in their sharing of residence and government.

But what made these Greeks come to Malta and Gozo in the first place? These islands were too close to Sicily to be missed by both Greek and Phoenician traders. They both realized that these islands, with harbours and products that continued to be praised for centuries later³, were ideal places for their *emporion*, which served double purpose of places of settlement and of "re-fuelling" stations for their fellow navigators. Even today, Malta and Gozo serve as a connection spot both for travelling and for merchandize purposes. It could have been that these Greeks had no intention of settling in Malta and Gozo originally, but of doing commerce with the local indigenous inhabitants as they did with the Berbers in North Africa. There they exploited those Berbers by taking *silpium* from them and repaying them by best costly products. But, as history was to repeat itself later, mainly all foreign powers that came to Malta liked to stay.

But there was another more important reason why the Greeks as well as the Phoenicians came to Malta and Gozo. Sicily was roughly divided into two parts: western Phoenician Sicily and eastern Greek. Eastern Sicily and southern Italy were closer to Greece, while western Sicily was closer to Carthage. The rivalry between these two peoples does not seem to have existed elsewhere in the Mediterranean, excluding Alexander's invasion of Phoenician territory in the Near East. On the contrary, the alphabet itself remains a monument of how the Greeks, with more than a thousand years of prehistory and oral mythology behind them, could come to be influenced by the Phoenicians, not always described by Homer in bright colours, however⁴.

The situation of Greek and Phoenician co-habitation or integration in Malta and Gozo was far different from that found in nearby Sicily, which was divided between western Phoenician and eastern Greek domain. The border moved one way or the other resulting from the many futile wars fought there before and

² C.I.G. 3.32.5753.

³ DIOD. 5.12.2-4.

⁴ Hom. *Od.* 15.404-484. It seems, however, that every time the Phoenicians are mentioned in Homer, they appear in reported tales invented by Odysseus rather than in the actual story of the *Odyssey*.

after the rise of Carthage⁵. The more sensible Greeks and Phoenicians could have escaped from this battlefield by settling in Malta and Gozo and avoiding a repetition of similar conflict in the smaller islands. The result was either co-habitation or integration. The latter is evident from the fact that when the Romans invaded Malta, no mention of a Greek settlement is made, but of a Carthaginian garrison and leader⁶. The situation in Malta and Gozo, accommodating both Phoenicians and Greeks, is comparable to that of Cyprus before the Turkish invasion of that island. Turkish and Greek houses did not form ghettos, but alternated each other in the various towns and villages of the whole island. Larnaca today still keeps the Turkish houses empty, in case the Turks decide to come back from the North!

The most important result of the Greek settlement in both Malta and Gozo is that the Maltese names for Sicily, Malta and Gozo are of Greek, and not Punic, origin. We do not call Sicily “Sicilia” as the Italians, who influenced Malta for many centuries in modern times, call it; nor do we call it “Sishilia” as the Sicilians themselves call it today, but “Sqallija”, where we still observe the hard “c”, the Greek kappa, and the penultimate accent as in the Greek *Sikelía*, not the bispenultimate as in the late Roman pronunciation of *Sicilia*. Our name of Malta is a corruption of the Arabic *Malitah*, which itself was the Arabs’ corruption of *Melíte*, the name of a Greek nymph. We have lost the old Greek name of *Gaulos*, but retained two names for the smaller island which we inherited from *Gaudos*, the small island South-West of Crete, that of *Għawdex* and that of *Gozo* which is equally applicable to the two small islands⁷. If the names of *Melítē* and *Gaulos* or *Gaudos* were applied to our islands by Greeks, then those Greeks understood that those islands were Greek. Since then, also, we have ended up with two adjectives for Gozo: *Gaulitanus* and *Gaudisiensis*, the latter, however, derived from the ecclesiastical wrong appellation of Gozo by the name of *Gaudisium* (texte 22)⁸.

The pronunciation of *Gaudos* mentioned above turned into the present name of *Għawdex* shows that the Greek appellation of that island occurred much before the Byzantine period; for the Byzantine Greeks would have pronounced *Gaudos* as “*Gavdos*” just as the modern Greeks do today when they pronounce the name of the small Cretan island⁹. On the contrary, since we do not say in Maltese “*Għavdex*”, but “*Għawdex*”, then the conclusion is that we have retained the classical pronunciation all along the centuries.

⁵ See, for example, Ch. Warmington (1960), ch. 4.

⁶ The idea that the Greeks and the Phoenicians integrated into one society has already been expressed by A.A. Caruana (1899), 15, 20, 127, and 129.

⁷ H.C.R. Vella (2012a).

⁸ See, for example, Anonymous (1978).

⁹ On the distinction and connection between the Maltese “*Gaudos*” and the Cretan “*Gavdos*”, see H.C.R. Vella (2010).

Regarding the name of Malta, the traditional interpretation of *Melita*, which is to be pronounced as “*Mélita*”, not “*Melíta*”, as derived from *mel*, meaning “honey”, is incorrect¹⁰. The root of *mel* is *mell*, as in “mellifluous”, meaning “flowing with honey” or, metaphorically, “honey-sweet [words]”¹¹. Instead, the name of Malta also comes from Greek, that is, *Melítē*, this time to be pronounced as “*Melítē*”, not “*Mélitē*”. And our Maltese tendency to pronounce *Mélita* as *Melíta* proves a point: that as descendants of Greek-speaking inhabitants, we have ever since retained the penultimate accent in many words, both in semitic- and Romance-based vocabularies, as in “kefríja”, “kattiveríja” and “Sqallíja”, and not in “kéfrja”, “kattévérja” and “Sqállja”.

As discussed some years ago¹², the nymph called *Melítē* came to be associated with Malta, formerly called “*Thrinacia*”, the last place Odysseus landed on before coming to the island of Calypso. This island of *Thrinacia* belonged to god Helius, and *Melítē* was his cousin. While Nereus, husband of Doris, was the son of Pontus and Gaea *alias* Ge, Doris herself, like Clymene, wife of Helius, was the daughter of Oceanus. So both Clymene and Doris were Oceanids, and *Melítē*, Thetis and 48 others, children of Doris and Nereus, were grandchildren of Oceanus. The Greeks, then, from very ancient times, associated this nymph with the island of Helius who, as a sun-god, married a sea-goddess, Clymene, just as Nereus, a sea-god, married another sea-goddess, Doris, both being the parents of *Melítē*.

Not only the names of Malta and Gozo are Greek in origin, but also names of some towns. *Qormi*, for instance, situated at the far end of the entrance to the Grand Harbour of Malta, has its name derived from *hormoi* meaning “anchorage”; while *Birgu*, situated on the left side on entrance into the same harbour, has its name derived from *Pyrgos* meaning “tower”. This goes against the traditional but mistaken interpretations, namely, that *Qormi* comes from *Casal Curmi*, and that *Birgu* comes from *Borgo*¹³.

In the case of *Qormi*, if *Qormi* had been *Curmi*, a Maltese surname, it would not have changed into *Qormi*, but survived like the surname still in existence today. The Maltese language invariably changes the final o into u, like “*Rocco*” turned into “*Rokku*”, but not the “o”s in the other syllables. C, however, can turn into Q, as *Cala* became *Qala*. But the Byzantines did not pronounce *hormoi* as “*hormoi*”, but as “*ormi*”; for they no longer pronounced the “h”, and by then they were already pronouncing the diphthong “oi” as “i”. We Maltese, then, insert the “q” as a natural pronouncing aid in front of the vowel, and so we do not say

¹⁰ See for example, Jean Quintin’s *Insulae Melitae descriptio* re-edited and translated into English for the first time by H.C.R. Vella (1980), 32.

¹¹ H.C.R. Vella (2004), 165-166.

¹² Public lecture held at the Greek Embassy at Ta’ Xbiex in February, 2011. The paper was then published in Lithuania the following year, for which see H.C.R. Vella (2012b).

¹³ See, for example, S. Laspina (1971), 90.

“Ormi”, but “Qormi”. Furthermore, archaeological investigation proves that the waters of the Grand Harbour reached the outskirts of Qormi during Roman times, and the Marsa Sports Ground, further out in the harbour than Qormi, during the Great Siege of Malta of 1565¹⁴.

If *Birgu* had been *Borgo*, one would ask which place was it suburb of? If by *Birgu* we mean today’s Fort St Angelo, does it make sense to say that the fort is a suburb? If by it we mean today’s town of Victoriosa, does it make sense to say that the town is a suburb to the fort? Or to Mdina far away, as traditionally but mistakenly handed down? But here the same argument of the above is applied, namely, that in Maltese, internal “o”s in other languages do not change into “u”, nor into “i”, but the word would have become “*Borgu*” instead, which is not what we have. *Birgu*, on the contrary, was Greek *Pyrgos*, meaning “tower”, which the Byzantines pronounced as “*Pirgos*”, for their “y” had changed into “i” in pronunciation. Regarding the change of “p” into “b”, one refers to similar changes in various languages, as in “*baba*” changed into “*papa*” or “*papa*”¹⁵.

The presence of Byzantine Greek towns in the Grand Harbour of Malta shows that the Grand Harbour was once in the hands of the Byzantine power, from its entrance, the *Pyrgos*, to its innermost shelter, *Hormoi*. This means also that if the Grand Harbour was the sheltering place of the Byzantines, much of the fighting with the Arabs must have taken place there, in that part of Malta, which was claimed by other later foreign occupants, such as the Order of St John, the French and the British.

An important event that occurred on the island of Malta when it was occupied by the Romans was that of St Paul’s Shipwreck in A.D. 60. Even this incident throws light on the inhabitants of Malta. St Luke describes them as hospitable, but also superstitious¹⁶. But his term *Barbaroi* applied to those inhabitants made scholars rashly conclude that they were non-Greek speakers, that is, Carthaginians¹⁷. This was not so. The Maltese farmers that gave hospitality to St Paul were not ignorant of Greek, as is illustrated in this paper. As the forgotten Mikiel Anton VASSALLI, father of Maltese literature, explained better, more than two centuries ago, *Barbaroi* comes from “*bar barr*”, that is, “children of the countryside” in Semitic languages¹⁸. We remind ourselves here of the Biblical *Bar Jonah*, that is, “son of Jonah”, and the Maltese Hamiem il-bar, that is, “Pigeons of the countryside”, or “wild pigeons” and *barra* meaning “outside”. In fact, St Paul

¹⁴ Apart from the name of Marsa meaning “port”, there is also the fact that the part next to the present sports ground is below sea level. Today a road connects Qormi with the present inner part of the Grand Harbour at Albert Town.

¹⁵ One also here refers to *Birghi* near Trapani in Sicily, formerly *Pyrgoi* in the plural.

¹⁶ Acts 28.2-6.

¹⁷ Th. Zammit (1952), 69.

¹⁸ H.C.R. Vella (2014), 60-62.

and his company were welcomed by the peasants who happened to be working in the area we call today St Paul's Bay, quite uninhabited then¹⁹. This interesting original meaning of *Barbaroi* was not unknown to St Luke writing the account, for such is the basic meaning of the word what is Semitic in origin.

The Greek community in Malta and Gozo, by the time of the fall of the Roman Empire in A.D. 455 at the hands of the Vandals, survived when local government as well as Church administration passed on to the Eastern Roman Empire what was Greek. We do not know of Vandals occupying or pillaging Malta and Gozo. This would not be surprising since their march was southwards *via* Spain and northwards from Africa *via* Italy. PROCOPIUS (text 17) mentions Malta and Gozo only as a port of call of Belisarius when he was travelling from Sicily to Africa. The Vandals probably had not yet penetrated northwards from Africa when Procopius wrote on Malta, and so no clashes with them could have been reported. The catastrophe was to come a few years later. We, therefore, should interpret the destruction of the Byzantine church at Tas-Silġ on the premises of the former Temple of Juno and Hercules in the southeastern corner of Malta to have occurred at this period, rather than centuries later at the hands of the Arabs²⁰. Clashes with the Arabs in Malta, though not in Gozo²¹, certainly took place, and Malta became an impoverished place, without a Diocesan See, though not quite uninhabited and converted into Muslim as we often hear!²²

The Arabs were allowed by Count Roger I and Count Roger II to stay on the islands and even control them for him. This means that now the islands had a population of Carthaginians, Greeks, both probably converted into Christians by late Roman times, Jews, Sicilians representing Norman rule, and Arabs. It was in this scenario that a Greek poem was written on Gozo sometime between A.D. 1135 and A.D. 1151²³, revealing that Gozo remained Christian and Greek even during Muslim times, and that it was an independent Diocese from Malta. This poem was written by a Greek exile from Sicily, which island, by the way, remained Greek-speaking also down to those days. The interesting thing for us in this poem for the purpose of our discussion is not what this Sicilian poet said about Gozo, although important and crucial, if not controversial, but who authenticated the manuscript. The manuscript was in fact authenticated in the thirteenth century by Greeks resident on Gozo, among others, Deacon PHILIPPOS GAUTIS (text 21), which surname is probably the oldest attestation we have

¹⁹ For the identity of the site of St Paul's shipwreck with St Paul's Bay, see Jean Quintin in H.C.R. Vella (1980), 44.

²⁰ J. Busuttill, S. Fiorini and H.C.R. Vella, eds. (2010), lxii.

²¹ J. Busuttill, S. Fiorini and H.C.R. Vella, eds. (2010), lxii-lxix.

²² Al-Himyari (Brincat {1991}, 7).

²³ J. Busuttill, S. Fiorini and H.C.R. Vella, eds. (2010), xiii.

of the present Maltese surname of Gauci²⁴. Indeed, a man from Gozo is said to be “*Għawdxi*”, which is exactly what the surname implies. This Gozitan resident, judging from his role of deaconship, belonged to the Greek Orthodox rite²⁵, even almost three centuries since Count Roger and his son, Roger II, introduced the return of the local Church in Malta to Latin rite.

Significantly, the Greek form of *Gauci* is not given in the Byzantine or modern Greek form of *Gavtis*, with the *av* as in Cretan *Gavdhos* of today, but in the Classical Greek form and pronunciation of *Gaoutis*, rendered as *Gautis*, where the diphthong *ou* has always remained since Classical times the representation of our *u*. This last point is, I repeat, of *fundamental* importance for our dating of the Greek presence in Malta and Gozo: for if the Greeks came to our islands only during Byzantine times, *Gauci* would be pronounced as *Gavci*: instead, *Gauci* goes back to at least Roman times when the name of *Gaudos*, and not *Gavdhos*, was passed on from Crete to the smaller Maltese island.

I. THE CLASSICAL EPIGRAPHICAL EVIDENCE ON THE GREEKS IN MALTA AND GOZO

Prior to the Roman period, we only have three inscriptions, one bilingual in Malta (text 2) discovered in c. 1697, one in Punic from Gozo, and another in Greek from Malta (text 1), the last two referring to municipal governments and both discovered in the later part of the 18th century. This last point, incidentally, throws light on the autonomous situations in the two islands, situations which show double independence: independence from outside, and independence of one island from the other. Never again was such independence experienced on these islands, for even today we have a central government for both islands.

The idea of bilingualism in Malta and Gozo is documented by the discovery of bilingual “*cippi*” or pillars made of marble in Malta. The monument we possess is one of two which two brothers, Dionysius and Sarapion, from Tyre and rendered in Punic here as Abdasar and Aserchemor, vowed to set up as thanksgiving to Heracles/Melqart. Bilingualism in pre-Roman Malta confirms what will be illustrated below, namely, that two different communities in both Malta and Gozo, the Punic and the Greek, shared both government and peaceful residence. For what would be the use of bilingualism had Greeks and Phoenicians excluded each other? Furthermore, the reference to divinities in Greek and Punic shows that both peoples honoured the same divinities with different names, such as Heracles and Melqart, and Ashtarte and Hera. The term

²⁴ J. Busuttill, S. Fiorini and H.C.R. Vella, eds. (2010), xxvii, xciii, xcvi and 304, n.50, v. *supra*.

²⁵ J. Busuttill, S. Fiorini, H.C.R. Vella, eds. (2010), xciii.

“Archegetes” was also given to Apollo in Cyrene and Naxos, and to Heracles himself in Sparta, to Asclepius in Phocis, and to Helius in Rhodes²⁶. Heracles, Romanized as Hercules, was venerated along with Hera, translated by the Romans as Juno, in the Neolithic temple found at Tas-Silġ in Malta, used later by the Phoenicians, the Romans and the Byzantine Greeks. It has been explained earlier how Heracles came to be venerated along with his enemy, Hera, when the Phoenician counterpart, Melqart was venerated together with Ashtarte, not quite his enemy. The wrong identification was caused by the fact that both Ashtarte and Hera/Juno shared in their role of supremacy, but not Aphrodite/Venus²⁷.

The Greek and Phoenician presence was acknowledged by the Romans after 218 B.C. It is true that Livy mentions only a force of about 2000 Carthaginian soldiers, not Greek, headed by their prefect, Hamilcar²⁸. This invasion took place during the consulship of Tiberius Sempronius Longus and Publius Cornelius Scipio. The fortified town, together with the rest of the island, naturally assuming also its sister island of Gozo, were handed over to the Romans at the arrival of the consul, and no battles, therefore, were waged. But the peaceful co-existence of Greeks and Phoenicians, mixed now with those from Carthage, for several centuries, effected two things: first, the Greeks understood that such small islands could not take two different armies, and so allowed themselves to be protected by the Carthaginian army; secondly, both Greeks and Carthaginians in Malta and Gozo had long been accustomed to a peaceful settlement, and so they were culturally not prepared to resist the Romans. Their forefathers knew of the outcome of the Roman occupation of western Sicily nearly a century earlier through the sea-battle off the Aegates Islands²⁹, and so quickly avoided another repetition of useless bloodshed.

We know from Roman History that the Carthaginian settlements all over the Mediterranean were never wiped out. The exception was that of Carthage, when the inhabitants, apart from those who escaped, were sold into slavery before the city was destroyed³⁰. Recent DNA investigations held in Malta and Lebanon confirm that ultimately the Maltese people are akin to the modern Lebanese through the ancient Phoenicians. These, it should be noted here, were for a long period governed by the Seleucid Greeks, and a mixture of the two peoples followed, a mixture indeed not different from that found in our islands. Also, simple linguistic analysis of the languages spoken by the two peoples, those of Malta and Lebanon, show a kinship hardly comparable to any kinship what the same Maltese language might have with the southern neighbours in North Africa.

A Punic inscription, *C.I.S.* 1.132, unearthed in 1855 and stored at the

²⁶ Liddell & Scott, *s.v.* “ἀρχηγέτης”.

²⁷ H.C.R. Vella (1986), 320-321.

²⁸ Livy, 21.51.1-2.

²⁹ Mentioned in Livy, 21.10.7.

³⁰ Livy, *Per.* 51.

Archaeological Museum in Valletta, was found in Gozo, going back to decades before 218 B.C. The inscription mentions two magistrates (*rabs*) of the Council by the names of Arish and Sapput. Furthermore, it mentions the names of the priest (Ba'alsillek), and the inspector of the quarry (Y'), and it mentions "the people" of Gozo twice. The presence of the Phoenicians and their descendants on Gozo does not rule out their presence on Malta for, as we said, Livy mentions a garrison of little less than 2000 Carthaginians in the bigger island when Titus Sempronius Longus invaded Malta, nor, as said above, does the Greek presence on Malta exclude their own presence on Gozo.

Similarly, there were Greek-speaking inhabitants in Malta before and at the Roman occupation of our islands in 218 B.C. as much as there remained Greek speaking ones right down into Norman and, to some extent, modern times, judging from several Greek surnames in the islands in existence today³¹. One here refers to the Greek inscription (C.I.G. 14.953.24), produced in Malta on a copper plate what refers to the Council and Assembly of the Maltese, and which has been dated 288 B.C. or 279 B.C. (text 1). It was originally sent to a certain Demetrius, son of Diodotus, from Syracuse. To honour him for the friendship and generosity that he showed to the people of Malta, the Council and Assembly of Malta expressed their gratitude by publishing two copies of the inscription, one of which was sent to him in Syracuse. Only one copy survived, which now can be seen in Rome.

The reference to dual magistracy in both the Punic and the Greek inscriptions of Gozo and Malta respectively point to the same epoch. This dual magistracy does not reflect any Roman system operative only in Rome during the Republican period, when they used the terms *consules* to their chief leaders. On the contrary, both the dual *rabs* in the Punic inscription of Gozo and the dual *archontes* in the Greek inscription of Malta reflect Carthaginian style of rule, both at Carthage and in its dependant states. This point also shows that the Greek settlers on Malta and Gozo adapted themselves to Punic style of rule.

At some time during Roman rule, as a result of the destruction of Carthage in 146 B.C. and the subsequent gradual decrease in Punic influence in matters of political systems no longer sustained by the mother-country, this dual system of government gave way to the single-rule system as shown by terms like the *πρῶτον τῶν μελιταίων*, meaning, "President of the Maltese", of a lost Greek inscription of Tiberius' times, first recorded by Jean Quintin³² and referring to a certain Lucius Castricius, a Roman Knight; *πρῶτον τῆς νήσου* meaning "President of the Island", of the *Acts of the Apostles*³³, referring to a certain Publius of Malta, and to the *Patronus Municipii*, meaning, "President of the Council", as in

³¹ See below.

³² H.C.R. Vella (1980), 26.

³³ *Acts*, 28.7.

the Vallius inscription from Gozo, already mentioned in a previous discussion³⁴. One also comes across *Melitensium primus* in a Latin inscription from Malta³⁵, all being examples of Roman departure from Punic style of government, that is, from dual Presidency to single Presidency.

The Lucius Castricius inscription, *C.I.G.* 14.601, from Mdina in Malta, throws light on the political situation current in both islands (text 3). It was set up after the deification of Emperor Augustus and during the reign of Emperor Tiberius. Like Gaius Vallius in Gozo, he was a Roman Knight, a senator of the *municipium*, of which he was the President, but he was also priest in the propagation of the Cult of Augustus, which the emperor himself, during his lifetime, had instituted under the title of *Roma et Augustus*. It should be emphasized here that this inscription was produced in Greek, despite the fact that about 200 years had passed since the coming of the Romans to Malta and Gozo. This clearly shows what language the Maltese and Gozitans spoke at the time. It was first published by Jean QUINTIN in 1536, according to whom this inscription was attached to the side of a very large tomb made of marble. We know it was destroyed in the last years of the 19th century³⁶.

From 218 B.C. onward, Malta and Gozo lost their independence, although they retained their respective autonomous governments, ultimately depending on Syracuse. They remained politically under Sicily down to the take-over by the Knights of St John in 1530. One can add here that even the Arabs in Malta and Gozo came from and were responsible to Sicily.

A number of Greek coins found in Malta show not only Greek script (text 4), but also representations from Greek and Punic deities, often related to the Underworld and fertility³⁷. The presence of a tripod on most of the coins minted in Malta during the Roman period is very significant indeed. The tripod, which gave the name to the Island of Thrinacia, the island of Helius Odysseus visited last before coming to the island of Calypso, was a three-legged stool, with a hole or holes in the seat, that was placed over a particular hole in the earth commonly believed to be the *omphalos* of the world³⁸. In some of these coins, Persephone is represented as veiled³⁹. Some of them go back to the times of the first triumvirate in Rome, that is, 35 B.C. and 15 B.C., again, nearly 200 years after the coming of the Romans. If so, what was the population of Malta and Gozo like, if not Greek and Carthaginian?

The same Jean Quintin reports of being in possession of a Roman coin made

³⁴ H.C.R. Vella (1980), 47; (2002b), 82-83.

³⁵ H.C.R. Vella (2002b), 74-75.

³⁶ H.C.R. Vella (1980), 26.

³⁷ J.C. Sammut (2001), 16-19.

³⁸ H.C.R. Vella (2015), 86-87.

³⁹ See discussion in H.C.R. Vella (2012b), 24-25.

of bronze⁴⁰. Yet, even this coin, like several others, bore the inscription in Greek for the benefit of those who could read Greek. No Punic appeared any more from the times of the Romans, presumably because of the Roman ignorance of the language. Greek, however, they learned at school.

The Caicelia inscription, *C.I.G.* 3.32.5755 (text 5), was found at Mdina in a container made of pottery, while that of Eros, *C.I.G.* 3.32.5756 (text 6), was found somewhere in Malta in 1768. Zosima and Anica (text 7) were Greek names belonging to the Greek community in Malta.

II. THE CLASSICAL LITERARY SOURCES ON THE GREEKS IN MALTA AND GOZO

The autonomy of Gozo from Malta and vice-versa, reflected in the Demetrius' inscription, is further confirmed by the fact that Hecataeus (text 9), writing in the 6th century B.C., talks about Gozo without mentioning Malta. His words that Gozo was near Carthage have to be taken as relatively true, for there are at least 200 miles between the two locations. The same expression was repeated by STEPHANUS OF BYZANTIUM (text 15) 500 years later. The same literary confirmation of Gozitan autonomy from Malta comes from Diodorus Siculus writing 500 years after Hecataeus where he discusses Malta and Gozo as separate islands rather than as an archipelago, and adds that each one of them was a habitation of Phoenicians. The Phoenicians and their descendants, the Carthaginians, together with the Greeks, continued to form the population of each of the two islands. But just as Livy failed to mention the Greeks during the Roman invasion of the islands, so did DIODORUS (text 11). Malta possesses much better harbours than Gozo, contrary to what Diodorus implies; but probably he was referring, when writing about Gozo, to the advantage it possessed, namely, that being a small island, much smaller than Malta, ships on one side of the island could sail to the other side when aggressive winds blew against them. Malta with its harbour and Gozo were then mentioned by SCYLAX after Hecataeus in the fourth century B.C. (text 10), and by an anonymous author in Byzantine times (text 18).

In his description of the sea South of Sicily, STRABO (text 12) gives the distance, albeit inaccurate, of our two islands from *Pachynus*, that is, Cape Passaro, calling the two islands as "*Melítē*" and "*Gaudos*"⁴¹. Apart from fatally mistaking the name of *Gaulos* for *Gaudos*, Strabo yet commits one more mistake when he says that in this island of *Melítē* were bred small dogs called "Melitaeen". This

⁴⁰ H.C.R. Vella (1980), 26.

⁴¹ *Geog.* 6.2.11.

island of *Melítē* he had in mind, breeding these dogs, was clearly referred to by ancient scholars themselves as that island in the Adriatic Sea, not far from the *Nymphaea* of Apollonius of Rhodes, which island of *Melítē* once was also the object of controversy when it was referred to as the site of St Paul's shipwreck, as already mentioned above⁴².

In his transposition of *Melítē* and *Gaudos* from the Adriatic Sea and Cretan waters respectively to the sea south of Sicily, Strabo may have been misled by three factors.

In the first place, the second paragraph of the fragment of Callimachus⁴³ Strabo himself preserved for us has a lacuna which may or may not have contributed to his own mistake. That paragraph starts with the statement, "He (Apollodorus) censures also those who clearly mention Sicily". Then comes the lacuna, after which Strabo refers to the mistake of Callimachus according to Apollodorus when he said that *Gaudos* was the island of Calypso. If we admit the connection between the first part and the second part around the lacuna, then Strabo would be simply passing on the tradition already existing in Alexandrian times that *Gaudos* had been confused with our *Gaulos*⁴⁴. If we do not admit the connection, then the reference of *Gaudos* to our island of Gozo was made by Strabo for the first time here.

In the second place, Strabo may have been misled both by the name of *Melítē* in the Adriatic Sea and by its vicinity to *Ogygia* according to Apollonius of Rhodes who called it "*Nymphaea*", and which some writers confused with *Ogylia*, that is *Caudos* or *Gaudos* near Crete. Thus, the coupling of the islands of *Melítē* and *Ogygia* in the Adriatic Sea, the transposition of *Ogygia* from the Adriatic Sea according to Apollonius of Rhodes to *Ogylia/Gaudos* near Crete, and the similarity that exists in the names of *Gaudos* and *Gaulos* adjacent to another *Melítē*, probably misled Strabo in calling *Gaulos* as "*Gaudos*", which names, furthermore, are different from each other by only one letter.

In the third place, we know that both *Gaudos* near Crete and *Gaulos* near Malta were once Phoenician settlements. According to the anonymous writer of the *Etymologicum Gudianum*⁴⁵, we learn that in that island there was a temple dedicated to Aphrodite, a goddess venerated by both Phoenicians and Greeks, as was the case in Malta where Hera/Ashtarte was venerated at the temple of Tas-Silġ in Malta⁴⁶. One should bear in mind also that that island's city was called "*Phoenicia*", typical of Phoenician settlers. Hence, all these details contributed to the confusion of the two islands.

⁴² Apollonius of Rhodes, 4.566-575; H.C.R. Vella (2002b), 120. On this controversial question, see also N. Muscat and S. Tomašević (2018).

⁴³ Fr. 13.

⁴⁴ A discussion on the name of *Gaulos* was also carried out some years ago by H.C.R. Vella (1995a), 16-18; H.C.R. Vella (1995b), 5, 9-10, and H.C.R. Vella (2002b), 145-147.

⁴⁵ *Et. Gud. s.v.* "κυθέρεια", in H.C.R. Vella (2000b), 152.

⁴⁶ See discussion in H.C.R. Vella (1986), 320.

From the 16th century A.D., we have two important sources that confirm the confusion of the Cretan *Gaudos* with our *Gaulos*. In his description of Malta, Jean Quintin, who correctly refers to the island of Gozo as *Gaulos*⁴⁷, and not *Gaudos*, discusses, among other things, the Pauline tradition and starts with St Paul's voyage after St Luke⁴⁸, repeating the name of *Clauda*, but adding the *important* remark that during his times Cretan *Gaudos* was commonly called "Gozo", exactly as we call our *Gaulos* today. By the sixteenth century, therefore, two islands were both called "Gozo", *Gaudos* near Crete and *Gaulos/Gaudos* near Malta. This is also confirmed by a map also from the sixteenth century, quite similar to the first map of Malta and Gozo as it appeared in the first edition of Jean Quintin, where the island of Gozo is given two names: *Gozo* and *Claudus*⁴⁹.

⁴⁷ H.C.R. Vella (1980), 46.

⁴⁸ Acts 27.1-44; H.C.R. Vella (1980), 42-44.

⁴⁹ Anon. (1581), 349; Pantaleone 210.

Mistakes of this sort which Strabo committed during Roman times, repeated later by other authors, included the attribution of the so-called “Maltese dog” to our Malta, which, as I explained in the past⁵⁰, belonged to the island of Mjlet in the Adriatic Sea close to Croatia. Another mistake, never accepted by the Maltese inhabitants, was that St Paul got shipwrecked by the already mentioned island of Mjlet, when we know that the winds as described by St Luke could not have blown north-easterly from Croatia to Mjlet through a very narrow channel, but over fourteen days across the sea from the southern parts of the Adriatic Sea to our island of Malta⁵¹. Another mistake was that of confusing Gozo with Pantelleria, called in Classical times “Cossyra” to which, according to Jean Quintin, Anna, sister of Dido, fled from Libya⁵². Another mistake was that of Ovid who claimed that Battus was king of Malta, when he meant Greek Cyrene⁵³. Another mistake was the old claim that Malta was once the place where an international council of bishops was held, when Milevum in Africa was confused with Malta, and, as a result, the Maltese received the wrong adjective of “Melivetanus”⁵⁴. Yet another mistake is that of calling the island of Gozo as “the Island of Calypso”, when Classical geographers place Ogygia east of the Straits of Messina before the turn into the Gulf of Taranto⁵⁵. Ironically, some years ago, I had occasion to show how the last place Odysseus visited before coming to Ogygia, as also mentioned above, was Thrinacia, the island of Malta⁵⁶. He could not have gone from Malta to Gozo, but was described by HOMER as having travelled much greater distances than that, after passing close to the Straits of Messina (text 13)⁵⁷.

There is nowhere in the *Acts of the Apostles* (text 14) a passage which discusses a people or an event at such lengths as the account of the shipwreck of St Paul which brought him to the island of Malta in A.D. 60. St Luke, the author of the account, narrates how a ship from Alexandria, carrying St Paul among 276 inmates, was sailing to Rome having departed from Lystra in Lycia. Sailing south of the Adriatic Sea, it was caught in a north-eastern wind and driven in a storm without direction until it got shipwrecked in a bay within a beach which, judging from the direction of the wind, must have faced North-East⁵⁸.

⁵⁰ H.C.R. Vella (1980), 24; H.C.R. Vella (1995b), 11-15; H.C.R. Vella (2002a), 162-163; H.C.R. Vella (2002b), 130-137, and H.C.R. Vella (2010), 11.

⁵¹ *Acts* 27.14-44.

⁵² H.C.R. Vella (1980), 46-48.

⁵³ H.C.R. Vella (1980), 18-20. See full discussion in H.C.R. Vella (1995b), 5-8 and H.C.R. Vella (2002a), 157-158.

⁵⁴ J. Quintin in H.C.R. Vella (1980), 24. See also H.C.R. Vella (2002a), 163-164.

⁵⁵ A modern myth; but see H.C.R. Vella (2012b), 26-30.

⁵⁶ H.C.R. Vella (2012b).

⁵⁷ H.C.R. Vella (2012b), 26-27.

⁵⁸ *Acts* 27.14.

Jean Quintin was under the impression that the island of Melitē was the one in the Adriatic Sea, much further north from the harbour of Brindisi. Still, faithful to what Maltese inhabitants were saying to him on the island he was describing, he succeeded in reporting their view on the exact location of the shipwreck, namely, on the edge of a promontory washed by sea on both sides (*bimaris* for *dithalassos*) in the location named after St Paul which is within Xemxija Bay in Malta. There, says Jean Quintin, the Maltese built a church to commemorate the event, a church which has been replaced a number of times but on the spot of its original erection⁵⁹. The *Acts of the Apostles* prove that Mjlet, the present name for the Adriatic Melitē, was not the site of the shipwreck since the port of call it mentions after Malta was not Brindisi, closer to Mjlet, but Syracuse instead⁶⁰. The passage also gives us the season when the shipwreck took place, namely, at the onset of winter, for it says that navigation was already no longer safe then, and that a desire was expressed to spend the **winter** in a Punic harbour in Crete⁶¹. The same passage also says that a ship which took St Paul from Malta to Rome had spent the **winter** in Malta⁶². This means that the present celebration on the islands of Malta and Gozo of St Paul's shipwreck on the 10th of February, close to the end of the Maltese winter, could not be right. In fact, St Paul probably came to Malta in December and departed in March. There, in Malta, Publius, Governor of Malta, gave hospitality to St Paul at his own garrison, which must be located in the town of Melita, where he resided and with which he was protected. Within the same town, a cave dwelling is today venerated as being St Paul's domicile on Malta, rather than his gaol⁶³.

Literary evidence of Greek presence on Malta, at least going back to Byzantine times, include also geographical and liturgical references. Among many, we mention *Wied ir-Rum* in Malta which means "the Valley of the Byzantines", so found and retained by the Arabs who came after them. Perhaps the most important liturgical reference is the Maltese word for "Ascension", which is *Lapsi* from Byzantine Greek *Analepsis*. The Arabs did not change *Lapsi* into "*l-Għid tat-Tluġħ*", meaning, "Easter of the Ascension", nor did the Italians, who influenced Malta from Norman times onward, change it to "*Ascensione*". The survival of such terms is a stark evidence that the Maltese people, although speaking a Semitic language, from their original Hellenic roots before Roman times, turned more Greek when their rite was changed to Byzantine and continued with that influence albeit in limited form down to the present day. There are several social practices which echo Greek traditions of the past,

⁵⁹ H.C.R. Vella ed. (1980), 44.

⁶⁰ *Acts* 28.12.

⁶¹ *Acts* 27.9.

⁶² *Acts* 28.11.

⁶³ *Acts* 28.7-8; H.C.R. Vella (1980), 44-46.

discussed elsewhere⁶⁴, as well as Greek surnames common among the Maltese inhabitants of today, such as Anastasi, Apap, Bonnici, Burlo, Cachia, Calleja, Callus, Coleiro, Camenzuli, Cumbo, Cuschieri, Grech, Grixti, Chircop, Mallia, Piscopo, Schembri and Stafrage. All this confirms that the Greeks did not only come to settle in Malta and Gozo, but are still found there, but speaking Maltese.

III. MELITOGAUDOS

In medieval times, Gozo came to be referred to as *Gaudos of Melitē*, either as *Melitogaudos* or as *Melitēgaudos*. Similarly, Malta was at the same time referred to as *Melitē of Gaudos*, that is, *Gaudomelitē*. The compound name for Malta and Gozo had been created by Byzantine scholars to distinguish these islands from *Melitē* in the Adriatic Sea and *Gaudos* near Crete. The name of *Melitēgaudos* (text 20) appears in a marginal note written by the scholiast (the poet himself) of the already mentioned 12th-century Greek poem⁶⁵. However, the term *Gaudomelitē* had existed much earlier than medieval times. In fact, its first occurrence is found in the 5th-century apocryphal *Acts of Peter and Paul* (text 16) where the narrative refers to St Paul's shipwreck in Malta⁶⁶, while a second occurrence goes back to the 7th century in the *Historiae Syntomos* by Patriarch NICEPHOROS (text 19)⁶⁷.

CONCLUSION

Malta and Gozo were too near Greek Sicily to be missed by Greek navigators, businessmen and refugees from a war-torn territory. The smallness of both Malta and Gozo did not permit an antagonism to exist between them and the Phoenicians of the same islands. These two communities made the kernel of the Maltese population at the time of the arrival of the Romans in the second Punic War, a kernel what was penetrated by neither the Romans nor the Arabs. Today, Greek and Punic elements have been retained in the veins of the Maltese through their language, albeit being more semitic, and lineage evident today through DNA and surnames. History has supported this view thanks to epigraphical and literary references discussed here and elsewhere.

⁶⁴ J. Busuttill, S. Fiorini, H.C.R. Vella eds (2010), lxx-xcv.

⁶⁵ J. Busuttill, S. Fiorini, H.C.R. Vella eds (2010), f.84. See also S. Fiorini and H.C.R. Vella (2015), 53-56, and S. Fiorini and H.C.R. Vella (2016), 77.

⁶⁶ *Patrologiae* 161, 929-932.

⁶⁷ Nicephorus, H.S., in J. Busuttill (1969), 17-18. I thank Prof. Stanley Fiorini for the availability of the last two quotations. See also J. Busuttill S. Fiorini and H.C.R. Vella (2010), xxiii.

IV. SOURCES AND TRANSLATIONS⁶⁸

1. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 14.953.24

ὑπὲρ προξενίας καὶ εὐεργεσίας Δημητρίῳ Διοδότου Συρακοσίῳ καὶ τοῖς ἐγγόνουσι αὐτοῦ.

ἐπὶ ἱεροθύτου Ἰκέτα Ἰκέτου, ἀρχόντων δὲ Ἡρέου καὶ Κότητος ἔδοξε τῇ συγκλήτῳ καὶ τῷ δήμῳ τῶν Μελιταίων· ἐπειδὴ Δημήτριος Διοδότου Συρακόσιος διὰ παντὸς εὖνους ὑπάρχων τοῖς τε δημοσίοις ἡμῶν πράγμασι καὶ ἐνὶ ἐκάστῳ τῶν πολιτῶν παραίτιος ἀγαθοῦ πολλάκι γεγένηται, ἀγαθῇ τύχῃ δεδόχθαι Δημήτριον Διοδότου Συρακόσιον πρόξενον εἶναι καὶ εὐεργέτην τοῦ δήμου τῶν Μελιταίων καὶ τοὺς ἐγγόνους αὐτοῦ ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας ἧς ἔχων διατελεῖ εἰς τὸν ἡμέτερον δῆμον. τὴν δὲ προξενίαν ταύτην ἀναγράψαι εἰς χαλκῶματα δύο καὶ τὸ ἓν δοῦναι Δημητρίῳ Διοδότου Συρακοσίῳ.

To Demetrius, son of Diodotus, of Syracuse and his descendants, for (his) friendship and good services (done).

In the time of Hicetas, son of Hicetas, sacrificing priest, when Hereas and Cotetus were magistrates, the Council and the Assembly of the Maltese decided that since Demetrius, son of Diodotus, of Syracuse, being completely well-minded towards our public affairs, has often shared the well-being even of each of the citizens, they should welcome Demetrius, son of Diodotus, of Syracuse, in his position as protector and benefactor of the community of the Maltese, together with his descendants on account of the goodness and well-mindedness which he continues to bear toward our people. (It) also (decided) to register this friendship on two copper plates and to give one to Demetrius, son of Diodotus, of Syracuse.

2. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 3.32.5753

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΙ ΣΑΡΑΠΙΩΝ

ΟΙ ΣΑΡΑΠΙΩΝΟΣ, ΤΥΡΙΟΙ,

ΗΡΑΚΛΕΙ ΑΡΧΗΓΕΤΙ.

Dionysius and Sarapion, children of Sarapion, of Tyre, to Heracles Archēgetēs.

3. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 14.601

Λ[ΟΥΚΙΟΣ] ΚΑ[ΣΤΡΙΧΙΟΣ] ΥΙΟΣ ΚΥΡ[ΟΥ] ΠΡΟΥΔΗΝΗΣ

ΠΠΠΕΥΣ ΡΩΜΑΙΩΝ ΠΡΩΤΟΣ

ΜΕΛΙΤΑΙΩΝ ΚΑΙ ΠΑΤΡΩΝ ΑΡΕΑΣ ΚΑΙ ΑΜΦΙΠΟΛΕΥΣΑΣ

ΘΕΩ ΑΥΓΟΥΣΤΩ

[ΑΝ]ΕΣ[ΤΗΣ]ΕΝ

Lucius Castricius Prudens, son of Cyrus, Roman Knight, President of the Maltese and the Senators, having ruled and been priest for the divine Augustus, set up (this inscription).

⁶⁸ The translations have been made by the same author.

4.

ΜΕΛΙΤΑΙΩΝ
Of the Maltese

5. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 3.32.5755

ΚΑΣΣΕΙΟΥ
ΚΑΙΚΕΛΙΑ
Caicelia of Casseius

6. *Corpus Inscriptionum Graecarum*, 3.32.5756

ΕΡΩΣ
Eros

7. *Siciliae*⁶⁹

ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΝ
ΗΓΟΡΑΣΜΕΝΟΝ
ΑΠΟ ΖΩΣΙΜΗΣ ΤΙΝΟΣ
ΚΑΙ ΑΝΙΚΗΣ
Tomb bought from a certain Zōsimē and Anicē

8. *Siciliae*⁷⁰

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ ΔΟΜΕΣΤΙΚΟΣ
Ο ΕΥΜΕΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΚΑΙ ΙΗΤΡΟΣ
ΕΖΗΣΕΝ ΕΤΗ Ο Γ.
ΑΝΕΠΑΥΣΑΤΟ ΤΗ ΓΕ ΚΑΛΕΝΔΑΣ Δ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΑΣ
Here lies Domesticus, a good Christian and a doctor. He lived for 73 years. He found his rest in earth on the 29th of January.

9. **HECATAEUS (6th c. B.C.), quoted from STEPHANUS OF BYZANTIUM**
s.v. Γαῦλον

Γαῦλος, νῆσος πρὸς τῇ Καρχηδόνι. Ἑκαταίος περιήγησει ὁ νησιότης.
Gaulos, an island near Carthage. Hecataeus, an inhabitant of the island, will describe it.

10. **SCYLAX, 111. (4th c. B.C.)**

Πλοῦς δὲ ἀπὸ Ἐρμαίας ἐπὶ Κόσσυρον ἡμέρας. Ἀπὸ Ἐρμαίας ἄκρας πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα μικρὸν ἀπὸ Ἐρμαίας εἰσι νῆσοι τρεῖς μικραὶ κατὰ τοῦτο, ὑπὸ Καρχηδονίων οὐκούμεναι. Μελίτη πόλις, καὶ, λιμὴν, Γαῦλος πόλις, Λαμπάς

⁶⁹ *Siciliae* (1769: 67).

⁷⁰ *Siciliae* (1769: 247).

αὕτη πύργους ἔχει δύο ἢ τρεῖς.

A one-day voyage from Hermaea to Cosyrus. From the promontory of Hermaea towards the East, a small distance from Hermaea, there are three small islands in this order, inhabited by the Carthaginians: Malta, city and harbour, Gaulos, city, Lampedusa: this has two or three towers.

11. DIODORUS SICULUS, *Historic Library*, 5.12.2-4 (1st c. B.C.)

Καὶ πρώτη μὲν ἐστὶν ἡ προσαγορευομένη Μελίτη, τῶν Συρακουσῶν ἀπέχουσα σταδίου ὡς ὀκτακοσίους, καὶ λιμένας μὲν ἔχει πολλοὺς καὶ διαφόρους ταῖς εὐχρηταῖς, τοὺς δὲ κατοικοῦντας ταῖς οὐσίαις εὐδαιμόνας τεχνίτας τε γὰρ ἔχει παντοδαποὺς ταῖς ἐργασίαις, κρατίστους δὲ τοὺς ὀθόνια ποιοῦντας τῇ τε λεπτότητι καὶ τῇ μαλακότητι διαπρεπῆ, τάς τε οἰκίσεις ἀξιολόγους καὶ κατεσκευασμένας φιλοτίμως γείσσοις καὶ κονιάμασι περιττότερον... ἐστὶ δ' ἡ νῆσος Μελίτη αὕτη Φοινίκων ἄποικος. Μετὰ δὲ ταύτην τὴν νῆσον ἑτέρα τὴν μὲν προσηγορίαν ἔχουσα Γαῦλος, πελαγία δὲ καὶ λιμέσιν εὐκαίροις κεκοσμημένη, Φοινίκων ἄποικος.

And the first is the one called Malta, away from Syracuse about 800 stades, and it possesses harbours many and varied in their advantages, and inhabitants happy with their wealth; for it also has craftsmen fit for all kinds of works, especially those who fabricate textiles remarkable both for their lightness and softness. It also has habitations of worth and technically finished with cornices and plastering ... This island (of Malta) is the habitation of Phoenicians. And after this island there is the other which has the name of Gaulos, in the middle of the sea and adorned with all-weather harbours, a habitation of Phoenicians.

12. STRABO, *Geography* 6.2.11

πρόκειται δὲ τοῦ Παχύνου Μελίτη, ὅθεν τὰ κυνίδια, ἃ καλοῦσι Μελιταῖα, καὶ Γαῦδος, ὀγδοήκοντα καὶ ὀκτῶ μίλια τῆς ἄκρας ἀμφοτέραι διέχουσαι.

And away from Pachynus lie Melitē, from where come the small dogs, which they call “Melitaeen”, and Gaudos, both distant from the promontory by 88 miles.

13. HOMER, *Odyssey* 5.268-281

οὔρον δὲ προέηκεν ἀπήμονά τε λιαρὸν τε.
 γηθόσυνος δ' οὔρω πέτασ' ἰστία δίος Ὀδυσσεύς.
 αὐτὰρ ὁ πηδαλίῳ ἰθύνετο τεχνηέντως
 ἦμενος, οὐδέ οἱ ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἔπιπτεν
 Πληιάδας τ' ἐσορώντι καὶ ὄψε δύοντα Βοώτην
 Ἄρκτον θ', ἦν καὶ ἄμαξαν ἐπὶ κλησὶν καλέουσιν,
 ἦ τ' αὐτοῦ στρέφεται καὶ τ' Ὀρίωνα δοκεύει,
 οἷη δ' ἄμμορός ἐστι λοετρῶν Ὠκεανοῖο·
 τὴν γὰρ δὴ μιν ἄνωγε Καλυψώ, δία θεάων,
 ποντοπορευέμεναι ἐπ' ἀριστερὰ χειρὸς ἔχοντα.
 ἑπτὰ δὲ καὶ δέκα μὲν πλέεν ἦματα ποντοπορεύων,
 ὀκτωδαικεκάτη δ' ἐφάνη ὄρεα σκιόεντα

γαίης Φαιήκων, ὅθι τ' ἄγχιστον πέλεν αὐτῷ·
εἶσατο δ' ὡς ὅτε ῥινὸν ἐν ἠεροειδέι πόντῳ.

And she sent him a breeze both gentle and warm. With gladness did the noble Odysseus spread the sail to the breeze. Then he, as he sat, was skilfully guiding (it) with a steering oar, nor was sleep falling upon his eyelids as he was watching the Pleiades and Bootes setting late and Arctus, which they also call by the name of 'waggon', which both turns by itself and watches Orion, and alone has no part in the baths of Oceanus. For Calypso, noble among goddesses, indeed bade him sail over the sea keeping it on the left-hand side. And he kept sailing over the sea for seventeen days, but on the eighteenth the thickly wooded mountains of the land of the Phaeacians appeared, where it was even nearest to him; and it looked like an ox-hide shield in the dark sea.

14. ST LUKE, *Actus Apostolorum* 28.1-12 (1st c. A.D.)

Καὶ διασωθέντες τότε ἐπέγνωσεν ὅτι Μελίτη ἡ νῆσος καλεῖται. Οἱ τε βάρβαροι παρέϊχαν οὐ τὴν τυχοῦσαν φιланθρωπίαν ἡμῖν· ἄψαντες γὰρ πυρὰν προσελάβοντο πάντας ἡμᾶς διὰ τὸν ὑετὸν τὸν ἐφεστῶτα καὶ διὰ τὸ ψῦχος. Συστρέψαντος δὲ τοῦ Παύλου φρυγάνων τι πλῆθος καὶ ἐπιθέντος ἐπὶ τὴν πυρὰν, ἔχιδνα ἀπὸ τῆς θερμῆς ἐξελθοῦσα καθῆψεν τῆς χειρὸς αὐτοῦ. Ὡς δὲ εἶδον οἱ βάρβαροι χρεμάμενον τὸ θηρίον ἐκ τῆς χειρὸς αὐτοῦ, πρὸς ἀλλήλους ἔλεγον· πάντως φονεύς ἐστὶν ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὃν διασωθέντα ἐκ τῆς θαλάσσης ἡ δίκη ζῆν οὐκ εἶασεν. Ὁ μὲν οὖν ἀποτινάξας τὸ θηρίον εἰς τὸ πῦρ ἔπαθεν οὐδὲν κακόν· οἱ δὲ προσεδόκων αὐτὸν μέλλειν πίπρασθαι ἢ καταπίπτειν ἄφνω νεκρόν. ἐπὶ πολὺ δὲ αὐτῶν προσδοκῶντων καὶ θεωρούντων μηδὲν ἄτοπον εἰς αὐτὸν γινόμενον, μεταβαλόμενοι ἔλεγον αὐτὸν εἶναι θεόν. Ἐν δὲ τοῖς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον ὑπῆρχεν χωρία τῷ πρώτῳ τῆς νήσου ὀνόματι Ποπλίω, ὃς ἀναδεξάμενος ἡμᾶς ἡμέρας τρεῖς φιλοφρονῶς ἐξένισεν. Ἐγένετο δὲ τὸν πατέρα τοῦ Ποπλίου πυρετοῖς καὶ δυσεντερίῳ συνεχόμενον κατακεῖσθαι, πρὸς ὃν ὁ Παῦλος εἰσελθὼν καὶ προσευξάμενος, ἐπιθείς τὰς κείρας αὐτῷ ἴασατο αὐτόν. Τούτου δὲ γενομένου καὶ οἱ λοιποὶ οἱ ἐν τῇ νήσῳ ἔχοντες ἀσθενείας προσήρχοντο καὶ ἐθεραπεύοντο, οἱ καὶ πολλαῖς τιμαῖς ἐτίμησαν ἡμᾶς καὶ ἀναγομῆνοι ἐπέθεντο τὰ πρὸς τὰς χρείας. Μετὰ δὲ τρεῖς μῆνας ἀνήχθημεν ἐν πλοίῳ παρακεχειμακότι ἐν τῇ νήσῳ, Ἀλεξανδρινῷ, παρασήμῳ Διοσκούροις. Καὶ καταχθέντες εἰς Συρακούσας ἐπεμείναμεν ἡμέρας τρεῖς.

And having got saved, then we learnt that the island was called "Melitē". And the peasants provided us not with no insignificant kindness; for having lit a fire, they welcomed us all because of the falling rain and because of the cold. And when Paul had gathered some amount of sticks and placed (them) upon the fire, a snake, having come out of the heat, got hold of his hand. And when the peasants saw the small wild animal hanging from his hand, they were saying to each other: "Certainly this man is a murderer, whom justice did not allow to live, although he was saved from the sea". On the one hand, accordingly, he, having shaken off the small wild animal into the fire, suffered no harm; on the other hand, they were expecting him to be about to burn up

(with fever) or to immediately fall down dead. But when they waited for a long time and saw nothing out of place that happened to him, having changed their view, they were saying that he was a god. And in those (days) the chief of the island, by name Publius, possessed lands around that place, who, having welcomed us for three days, hosted (us) lovingly. And it happened that the father of Publius was lying down overcome with fever and dysentery, toward whom Paul, having entered and prayed, having laid (his) hands on him, healed him. And when this took place, even the rest (of the people) in the island, with ailments, used to approach (him) and be healed, who honoured us even with many things and laid on (us) at our departure the things for (our) needs. And after three months, we embarked a sailing boat harbouring in the island for the winter, an Alexandrine one, with the emblem of the Dioscuri. And having called in at Syracuse, we stayed there for three days.

15. STEPHANUS OF BYZANTIUM, s.v. Γαῦλος (5th c. A.D.)

Γαῦλος, νῆσος πρὸς τῇ Καρχηδόνι
“Gaulos, an island near Carthage.”

16. *Actus Petri et Pauli* 161, 929-932 (5th c. A.D.) (ed. P.G. Migne et al.)

ἐγένετο μετὰ τὸ ἐξελεθῆναι τὸν ἅγιον Παῦλον ἀπὸ Γαυδομελέτης τῆς νήσου ἐλθεῖν αὐτὸν ἐπὶ Ἰταλίαν ...

δεξάμενος δὲ ὁ Παῦλος τοὺς δύο ἄνδρας τοὺς ἀπεσταλμένους μετὰ τῆς ἐπιστολῆς μηνὶ Μάϊω εἰκάδι, πρόθυμος ἐγένετο καὶ ἠὺχαρίστησεν τῷ κυρίῳ καὶ δεσπότη ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ. ἀποπλεύσας δὲ ἀπὸ Γαυδομελέτης οὐκ ἔτι ἦλθεν διὰ Ἀφρικῆς ἐπὶ τὰ μέρη Ἰταλίας, ἀλλ' ἐπὶ Σικελίαν ἀνέδραμεν, ἕως οὗ ἦλθεν ἐν Συρακούσῃ τῇ πόλει... .

It came to pass that Saint Paul, after he left from the island of Gaudomelété, came to Italy...

And Paul, having received the two men, sent with the letter on the 20th day of the month of May, became eager and thanked our Lord and Master Jesus Christ. And having sailed away from Gaudomelété, he still did not come to the parts of Italy through Africa, but we made a course up to Sicily until he came to the city of Syracuse...

17. PROCOPIUS OF CESAREA, *Bellorum historia* 3.14.16 (6th c. A.D.)

ἀράμενοι τε κατὰ τάχος τὰ ἰστία, Γαύλω τε καὶ Μελίτῃ ταῖς νήσοις προσέσχον, αἱ τὸ τε Ἀδριατικὸν καὶ Τυρρηρικὸν πέλαγος διορίζουσιν.

And while they raised the sails quickly, they approached the islands of Gaulos and Melitē, which separate the Adriatic Sea and the Tyrrhenian.

18. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, 53.5 (6th c. A.D.)

Εἰσὶ δὲ αὐτοῖς καὶ νῆσοι ἐπίκοινοι αὗται· Κόρσυρα, Ταυριανίς, Ἀστυπάλαια, Κῶος, Λαμπαδοῦσα, Γαλάτῃ, Χίος, Κνίδος, Γαῦδος, Γόρσυνα, Λέσβος,

Νίσυρος, Μελίτη, Κρήτη, Τένεδος, Μεγίστη, Κέρκινα, Γαυλορήτη, Ίμβρος, Κύπρος, Μήγιξ, Θήρα, Ίασος, Σαρδανίς, Κάρπαθος, Σάμος.

And there belong to them even these islands in common: Corsyra, Tauriannis, Astypalaea, Coos, Lampadusa, Galatē, Chios, Cnidos, Gaudos, Gorsyna, Lesbos, Nisyros, Melitē, Crete, Tenedos, Megistē, Cercina, Gaulorētē, Imbros, Cyprus, Menix, Thēra, Iasos, Sardanias, Carpathos, Samos.

19. NICEPHORUS, *Historiae Syntomos* (9th c. A.D.), quoted from J. Busuttill (1969), 17-18

ἐν ᾧ δὲ διέτριβεν ἐκεῖσε, ἀγγέλλεται αὐτῷ ὡς ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀταλάριχος καὶ Θεόδωρος ὁ τὴν ἀξίαν μάγιστρος, Θεοδώρου δὲ τοῦ βασιλέως ἀδελφοῦ υἱός, σὺν ἄλλοις τισὶν ἐπιβουλεύειν αὐτῷ ἡμελλον. καὶ τοῖς μὲν γυνάσασσι πεισθεὶς τούτων τὰς ῥίνας καὶ τὰς χεῖρας ἐξέτεμε, καὶ Ἀταλάριχον μὲν εἰς τὴν νῆσον τὴν λεγομένην Πρίγκκιπον ἐξόριστον ἐξέπεμπε, Θεόδωρον δὲ πρὸς τὴν νῆσον τὴν Γαυδομελέτην προσαγορευομένην, ἐπιτρέψας τῷ ἐκεῖσε δουκί, ἡνίκα πρὸς αὐτὸν καταλάβοι. καὶ τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν ἀφελέσθαι. κατὰ ταῦτα δὲ καὶ τοὺς συγγόντας αὐτοῖς τὰ τῆς ἐπιβουλῆς ἐτιμωρήσατο.

In the time he spent there, it was announced to him that his son, Atalarichus, and Theodorus, the real teacher, and the son of the brother of King Theodorus, were about to contrive revenge against him along with others. And having been persuaded by those who disclosed (the matter), he cut off the noses and hands of these men, and he sent off in exile Atalarichus, on the one hand, to the island called “Principus”, and Theodorus, on the other hand, to the island called “Gaudomelētē”, having referred the matter to the leader so that he might arrest him, and he removed the other (man) out of the way. And in the same manner he even revenged on those who shared their feelings with them regarding the matters of the conspiracy.

20. ANONYMOUS (12th c. A.D.), *Tristia ex Melitogaudio* 166-167 (84v.7, marg.)

quoted from J. Busuttill, S. Fiorini, H.C.R. Vella (eds.), (2010)

[ἐνθάδε] φησι πῶς ὁ ποιητὴς ἐξω[ρί]σθη ἐν αὐτῇ τῇ Μελιτηγαύδῳ.

Here he says how the poet was banished in Melitēgaidos itself.

21. ANONYMUS (12th c. A.D.), *Tristia ex Melitogaudio* 98-99 (50v. supra, marg.)

quoted from J. Busuttill, S. Fiorini, H.C.R. Vella (eds.), (2010)

ἐγ[ὼ] διάκονος Φί[λι]ππος Γαούτης μ[α]ρ[τυρῶ] καὶ στέ[ργω].

I, Deacon Philip Gautēs, witness and concur..

22. *Ordo of the Diocese of Gozo* (1978)

Gaudos	Gaudisium	Gaudisiensis
Gaulos		Gaulitanus
“Ghawdex	Gaudisium	Ghawdxi
Gaulos		Gawlitanu”

BIBLIOGRAPHY

CLASSICAL AUTHORS

- Anonymous, *Etymologicum Gudianum* [E.G.], F.W. Sturz (ed.), Leipzig 1818.
- APOLLONIUS OF RHODES, *Argonautica*, H. Fränkel (ed.), Clarendon Press, Oxford 1961.
- CALLIMACHUS, *Fragmenta*, R. Pfeiffer (ed.), Clarendon Press, Oxford 1965.
- Corpus Inscriptionum Graecarum* [C.I.G.], A. Böchi and I. Franzius (eds.), 1853.
- Corpus Inscriptionum Semiticorum* [C.I.S.].
- DIODORUS SICULUS [Diod.], *Bibliotheca* III and VI, J. Henderson (ed.), Loeb Classical Library, vols II and III, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2000.
- HECATAEUS, F. Jacoby (ed.), vol. I, 1923.
- HOMER, *Odyssea* XVI [Hom. *Od.*], J. Henderson (ed.), Loeb Classical Library vol. II, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2004.
- LIVY, *Ab urbe condita* XXI-XXII. G.P. Goold (ed.), Loeb Classical Library, vol. V. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1996.
- LIVY, *Periochae*, G.P. Goold (ed.), The Loeb Classical Library, vol. XIV. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1987.
- NICEPHORUS, *Historiae syntomos*. In Busuttill, J. (1969), "Fonti greche per la storia delle isole maltesi". In *Missione archeologica italiana a Malta: rapporto della campagna 1963*. Rome, Istituto di Studi del Vicino Oriente: 15-26.
- Novum Testamentum Graece et Latine*, Nestle, D.E. (ed.), Privilegierten Württembergischen Bibelanstalt, Stuttgart 1907.
- Patrologiae cursus completus omnium Sanctorum Patrum, Doctorum Scriptorumque Ecclesiasticorum* [Series Graeca], Migne, J.P. et al. (eds.), Brepols, Turnhout.
- PROCOPIUS, *Bellorum historia*, J. Haury (ed.), Teubner, Leipzig 1905-1913.
- STEPHANUS BYZANTIUS, *Ethnica*, A. Meinekius (ed.), Graz 1958.
- STRABO, *Geographia* VI, G.P. Goold (ed.), The Loeb Classical Library, vol. III. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1995.

MODERN AUTHORS

- Anonymous, Map of Malta and Gozo, 1581.
- Anonymous, *Siciliae et objacentium insularum veterum inscriptionum nova collectio*. Palermo 1769.

- Anonymous, *Ordo Divini Officii persolvendi Sacrique peragendi in Templo Principe Gaudiensi universaque Dioecesi Exc[ellentissimi] ac Rev[erendissimi] D[omi]ni Nicolai [Joseph] Cauchi, Dei et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Gaudiensis, jussu editus pro anno liturgico*, Ħajja Press, Malta 1977-1978.
- BRINCAT, J.M, *Malta 870-1054. Al Himyari's account*, Said, Malta 1991.
- BUSUTTIL, J., FIORINI, S. and VELLA, H.C.R., *Tristia ex Melitogaudo: Lament in Greek Verse of a XIIth-century exile on Gozo*, The Farsons Foundation, Malta 2010.
- CARUANA, A.A., *Frammento critico della storia fenicio-cartaginese, Greco-romana e bisantina, musulmana e normanna-aragonesese delle isole di Malta*. Malta 1899.
- LIDDELL, H.G. and SCOTT, R., *A Greek-English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1939.
- FIORINI, S. and VELLA, H.C.R., "Truth vindicated: *Tristia ex Melitogaudo*", *Melita Classica* 2.53-72, 2015.
- FIORINI, S. and VELLA, H.C.R., "Reactions to *Tristia ex Melitogaudo*: a response", *Literatūra* 58 (3), 75-87, 2016.
- LASPINA, S., *Outlines of Maltese history*, A.C. Aquilina & Co, Malta 1971.
- MUSCAT, N. and S. TOMAŠEVIĆ, *Melita Illyrica and Melita Africana: the islands of Saint Paul*, The Holy Land Commissariat (Malta), Malta, 2018. Pantaleone, H., *Militaris Ordinis Iohannitarum, Rhodiorum, aut Melitensium Equitum*, Basel 1581.
- SAMMUT, J.C., *Currency in Malta*, Central Bank of Malta, Malta 2001.
- VELLA, H.C.R. (ed. & tr.), *The earliest description of Malta: Lyons, 1536*, Debono Enterprises, Malta 1980.
- VELLA, H.C.R., "Quintinus (1536) and the Temples of Juno and Hercules in Malta", *Athenaeum* (Università di Pavia), 60.272-276, 1982.
- VELLA, H.C.R., "Juno and fertility at the Sanctuary of Tas-Silġ, Malta". In A. Bonanno (ed.), *Archaeology and fertility cult in the Ancient Mediterranean*, The University of Malta, 315-322.
- VELLA, H.C.R., "Gozo in Classical literature". In L. Briguglio and J. Bezzina (eds), *Gozo and its culture*, Formatek, Malta 1995 (a).
- VELLA, H.C.R., *The Island of Gozo in Classical texts. Occasional Papers on islands and small States* (ed. L. Briguglio) No. 13. Malta: Islands and Small States Institute, Foundation for International Studies, University of Malta Building, St Paul Street, Valletta (This work is a more elaborate version of Vella 1995 (a), 1995 (b)).
- VELLA, H.C.R., "Jean Quintin's *Insulae Melitae descriptio* (1536): an anniversary

- and a discussion on its sources, *Humanitas – Journal of the Faculty of Arts, University of Malta*, 155-171, 2002 (a).
- VELLA, H.C.R., *Malta u Għawdex fl-Era Klassika. Kullana Kulturali* (M. Schiavone and Ch. Briffa eds.) No. 38. Pubblikazzjonijiet Indipendenza, Malta 2002 (b).
- VELLA, H.C.R., “Gaudos”, *Gozo observer*, 23.9-16, 2010.
- VELLA, H.C.R., “The origin of the name of Gozo”, *The Gozo observer*, 27.3-20, 2012 (a).
- VELLA, H.C.R., “Thrinacia, the Island of Malta”, *Literatūra* 54 (3), 7-36, 2012 (b).
- VELLA, H.C.R. (ed. & tr.), *Il-Prefazju Storiku ta’ L-Mylsen Fenicju Puniku jew Il-Grammatika tal-Malti ta’ Mikiel Anton Vassalli*, Klabb Kotba Maltin, Valletta, Malta 2014.
- VELLA, H.C.R., *Malta: Thrinax of the Maltese*. In P. Glatz and A. Thiel (eds.), *European Symbols: united in diversity. A schoolbook for European students*. Austria, Amici Linguae Latinae, Euroclassica and Sodalitas (2015), 86-90, Austria 2015.
- WARMINGTON, CH., *Carthage*, London 1960.
- ZAMMIT, TH., *Malta: the Maltese islands and their history*, A.C. Aquilina & Co., Malta 1952.

(Página deixada propositadamente em branco)

THE NETHERLANDS (Hollande)

JOHN THOLEN
Utrecht University
(j.tholen@uu.nl)

GREEK COMING TO LIFE AGAIN EVERYWHERE!

THE GREEK LANGUAGE IN THE EARLY MODERN NETHERLANDS¹

INTRODUCTION

After antiquity, ancient Greek largely disappeared from Western cultural history. In the 14th century, the early and influential Italian humanist Francesco PETRARCA was one of the first to be interested again in Greek. Petrarch frequently encountered references by Latin authors to Greek source texts, which he was unable to read. Together with his friend Giovanni BOCCACCIO, he invited Leonzio PILATO to Florence to teach Greek.

Pilato was a scholar from the southern Italian region of Calabria, where the study of Greek sources had not fallen into oblivion since southern Italy until the 11th century was under the authority of the Greek-speaking Byzantines. Besides teaching, Pilato also accepted Boccaccio's invitation to make a translation of the *Iliad* and *Odyssey*. Hitherto, access to Homer's work was mostly gained through the *Ilias Latina*, a brief summary of the *Iliad* in 1070 Latin hexameters. Pilato's work provided a literal, verbatim prose translation (*ad verbum*), devoid of any stylistic embellishment. This did not satisfy the interest in the character of Homer's Greek language. Moreover, Pilato's Greek lessons did not turn out to be a success.

Although these first initiatives did not immediately launch a fruitful cross-fertilization in the development of the humanistic study of ancient Greek, it was a beginning of renewed interest in the language in the West. Pilato's Byzantine successor Manuel CHRYSOLORAS, by introducing a grammar and many manuscripts containing unknown textual sources, accomplished a more lasting impact. Moreover, Chrysoloras promoted a translation strategy concerned with the notion of a text (*ad sententiam*), holding in mind specific characteristics.

¹ This introduction is an adaptation of a previously published article in Dutch: John Tholen, "Eerst boeken, dan kleren. Grieks in de vroegmoderne Nederlanden", in: *Hermeneus. Tijdschrift voor antieke cultuur* 3 (2017), pp. 126-133. I thank John Bulwer for correcting my English.

In the 15th century there existed a small group of humanists who translated Greek texts into Latin, for example Thucydides by Lorenzo VALLA and Aristotle by Leonardo BRUNI. Primarily through translations in Latin, Aristotle had an enormous influence on early modern theology, political science and rhetoric, amongst other disciplines. Knowledge of Plato, however, was mainly provided by Marsilio FICINO's Latin commentaries on Plato's texts. So, although most scholars had little knowledge of the language, the Greek discourse was not at all out of the picture.

Erasmus of Rotterdam

Desiderius ERASMUS (1466-1536) taught himself Greek, propagated the knowledge of Greek, stigmatised everyone without knowledge of Greek as ignorant, and transformed Greek into a political-religious instrument. Doing so, he made the most significant contribution to a renewed interest in the Greek language in the early modern period. Erasmus believed that without knowledge of Greek few things could be achieved: "*for experience teaches me this, at any rate, that we can do nothing in any field of literature without a knowledge of Greek*", he wrote in one of his letters².

In retrospect, Erasmus complained about the lack of Greek during his own Dutch school period: "*we had no supply of Greek books and no less a shortage of teachers*"³. Such an observation shows us that the position of Greek had little importance in Erasmus' time in Northern Europe. For studying the language textbooks were necessary, but to Erasmus they proved unavailable. Indeed, at that time few printers were occupied with publishing Greek, as this was not an easy way to make money. For a long time, proper dictionaries did not exist either. The Parisian humanist Guillaume BUDÉ, who had mastered Greek by himself too, published a comprehensive dictionary in 1529: his *Commentarii linguae Graecae* was the dictionary that represented the renewed knowledge of the Greek language for the first time.

Despite the poor education and scarce learning material, Erasmus managed to become proficient in Greek. In letters he deliberately presented himself as self-taught: "*I have turned my entire attention to Greek. The first thing I shall do, as soon as the money arrives, is to buy some Greek authors; after that, I shall buy clothes*"⁴. Erasmus had great difficulty to return a borrowed edition of Homer, as we learn from his response to such a request from the rightful owner: "*Indeed my affection for this particular author is so warm that, even though I should fail to understand him, I should still derive refreshment and sustenance from the very*

² CWE 181, 101-3.

³ CWE 1341A, 225-6.

⁴ CWE 124, 72-4.

sight of his work. Nevertheless, I consider it most unfair to oppose you in any matter, even under difficult conditions, especially when you are undergoing misfortune, so I am sending you one part of my Homer, in order that [...] I myself be not wholly bereft of solace”⁵. However, it is difficult to assess how seriously such statements should be taken. Foremost it seems that Erasmus deliberately appropriated Greek for the purpose of self-fashioning.

In his correspondence, Erasmus consciously made use of Greek, echoing Cicero. By using Greek words instead of Latin ones, Erasmus for example underlined the special nature of a subject, a humorous aspect, or the composition. Sometimes he applied Greek words to contrive a soothing effect of his statement. The choice of Greek above Latin was for example based on liveliness and expressiveness (e.g. λογομαχία “war of words” for *contentio* “quarrel”) or brevity (e.g. γαστροδούλοι “slaves of the stomach” and μυσόμουσοι “Muse haters” are examples of catching a concept in one word).

Erasmus put much effort into translating ancient Greek texts into Latin. On the one hand he regretted that these translations were necessary. He bewailed the poor state of education in Greek that made translations into Latin necessary to unlock the Greek authors. On the other hand, he hoped that his translations would contribute to their superfluity. They would invoke an increasing enthusiasm for the language, resulting in better education, according to Erasmus.

One of the Greek authors that were translated by Erasmus was Lucian. The Latin translations produced together with his friend Thomas MORE resulted in Lucian becoming one of the Greek authors who was printed most frequently in the early modern period, both in Greek and in Latin translation.

Really in the spotlight was Greek from the moment when Erasmus started a most controversial project: publishing a revised Greek edition of the New Testament, accompanied by a new Latin translation, printed by JOHANN FROBEN in Basle in 1516 as *Novum Instrumentum*. Since the 6th century the Vulgate translation of the church father Jerome had been used in every church. In other words: the Vulgate was considered the undisputed Word of God. Erasmus discovered and documented that the Vulgate was not always an accurate representation of his revised version of the Greek source text. By putting the Biblical Greek at the core of his argumentation, Erasmus within humanist circles made Greek into a controversial issue linked to the Reformation. The essence of the controversy consisted of the question whether or not Greek was necessary for the study of the Bible. Indeed, Erasmus made use of his knowledge of the Greek language to create a more genuine version of the Bible that LUTHER, in turn, used as the basis for his vernacular edition. Erasmus himself, however,

⁵ CWE 131, 4-11.

remained faithful to the dogmas of the Roman Catholic Church, although he criticized aspects of the religious practice.

Printing practice

Erasmus hopefully noticed with excitement the trend that was developing around him: “*How fortunate [...] is our generation, in which we see Greek coming to life again everywhere!*”⁶. Indeed, the interest in Greek was increasing. Libraries such as the one in the Vatican and of the Medici in Florence now contained hundreds of Greek manuscripts, often gathered by “manuscript hunters”. From the 16th century, many Greek authors were printed in an editio princeps, for example by the influential ALDUS MANUTIUS in Venice. This shows a growing interest in ancient Greek texts, to both read and research them. Nevertheless it remained most common to publish Greek authors in Latin translation.

Although books with Greek as the main text were much less prevalent than books mainly consisting of Latin, it was common that some Greek appeared in Latin works. A humanist commentary on a Roman source could for example refer to Greek commonplaces, providing Greek quotes. And, as already showed for Erasmus, early modern authors used Greek words in their texts. Therefore, Greek was a common element in printing practice and many printers would have had an assortment of Greek characters available in their workshop. For example the Hebrew and Arabic alphabets were much less prevalent, and therefore mainly reserved for specialized printers or vast printing companies, such as Christopher PLANTIN in Antwerp. By printing a lot of easily saleable products like almanacs, classics and religious texts, Plantin could afford such a massive production project as the Polyglot Bible, consisting of the Latin, Greek, Hebrew, Aramaic, and Syriac Bible texts.

From our modern perspective, Greek looks different in early modern print. This is the result of the many ligatures that were used in printing Greek, but which are not in use anymore.

Greek education

Early modern secondary education was traditionally focussed on Latin. The growing interest in Greek within humanist circles also had an impact on education. In his treatise on education (*De ratione studii*) Erasmus had emphasized the importance of both Latin and Greek, as the foundation of learning: “*Grammar, therefore, claims primacy of place and at the outset boys must be instructed in two – Greek, of course, and Latin. This is not only because almost everything worth learning is set forth in these two languages, but in addition because each is so cognate to the other that both can be more quickly assimilated when they are*

⁶ CWE 428, 42-3.

taken in conjunction than one without the other, or at least Latin without Greek”⁷. Additionally, Erasmus published a treatise on the pronunciation of Greek and Latin (*De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*), in which he defended a pronunciation of Greek by stressing words according to the Greek accent.

In the Netherlands, Greek was first introduced as a school subject in Deventer by Alexander HEGIUS. He was the headmaster of the local Latin school when Erasmus got his education there. Erasmus showed great admiration for his teacher, about whom he wrote that he was “*extremely proficient in oratory and poetic theory, and moreover as well acquainted with Greek as with Latin*”⁸.

In Leuven the Collegium Trilingue (College of the Three Languages) opened in 1518. The local printer Dirk MARTENS provided the language institute of many educational materials in Latin, Greek and Hebrew. The creation of such an institute focused on education in these three languages, is another clear sign of renewed interest in the study of Greek.

In this way, Greek slowly became a regular part of the educational curriculum. In 1625, the States of Holland and West-Friesland mentioned in their *School-ordre*, which prescribed the obligatory curriculum for Latin schools, the *Institutiones linguae Graecae* as mandatory grammar book.

Nevertheless, in spite of the standardised role of Greek in the educational system, most middle and upper class men barely mastered Greek, although they did have proficiency in Latin. Its utility in professional lives was nominal. Therefore, Greek remained the domain of a select group of humanistic scholars.

Selective bibliography

- GOLDHILL, S., *Who needs Greek? Contests in the Cultural History of Hellenism* (Cambridge 2002).
- GRENDLER, P. F., P., *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300-1600* (Baltimore & London 1989).
- PONTANI, F., “Ancient Greek”, in: A. Grafton e.a. (eds.), *The classical tradition* (Cambridge & London 2010), pp. 405-409.
- RUMMEL, E., “The use of Greek in Erasmus’ letters”, in: *Humanistica Lovaniensia* 30 (1981), pp. 55-92.
- SANDY, G., “Hellenism”, in: Ph. Ford e.a. (eds.), *Brill’s Encyclopaedia of the Neo-Latin world* (Leiden & Boston 2014), pp. 113-125.
- THOLEN, J., “Eerst boeken, dan kleren. Grieks in de vroegmoderne Nederlanden”, in: *Hermeneus. Tijdschrift voor antieke cultuur* 3 (2017), pp. 126-133.
- VAN HOUT, T. and BLOEMENDAL, J., “The Netherlands. Testimonia Belgica”, in:

⁷ CWE 667, 1-6.

⁸ CWE 23, 59-61.

F. Oliveira, *Europatria*. Imprensa da Universidade, Coimbra 2015, pp. 331-374.

VAN ROOY, R. and VAN HOUT T., “De colleges Grieks aan de Oude Leuvense Universiteit: een schets vanuit Europees perspectief”, in: J. Papy, *Het Leuvense Collegium Trilingue 1517-1797* (Leuven 2017), pp. 131-156.

NEOHELLENISTIC TEXTS

Besides the interest in the Greek language as an aspect of antiquity, from the late 16th century humanists themselves wrote original Greek texts. Greek primarily was regarded as an amusing but elegant way to showcase yourself or others, or to disparage someone. It was a lofty game which could be played only by a small group of like-minded humanists. Occasional poetry (poems to celebrate special family or public events) and threshold poems (which often applaud the author or the subject in the front matter to a book publication) were genres in which Greek was applied frequently.

Hugo DE GROOT (Grotius), for example, made vitriolic accusations in Greek against other prominent figures in the politics of the Republic. Hugo sent to his brother Willem a two-line satire on the Swedish ambassador (Spiring), who he rendered to have owed his position mainly because of his wealth, contrasting his predecessor (Camerarius), who was really knowledgeable through experience. The epigram (in an elegiac distich) is as follows:

Κλαῖε Δημοσύνη Καμεράριον εἰσορόωσα,
πλοῦτος ὅτι φρενοπλήξ εἶο πλέον δύναται.
“Weep, Skill, when you look at Camerarius, for mad riches can achieve more than him”⁹.

Willem de Groot answered Hugo’s epigram by sending a Latin translation in return, demonstrating his understanding of the Greek original:

Doctrina aspectu Camerari percita plorat,
vis sua quod gazis est minor illicibus.
“Doctrine, agitated by the sight of Camerarius, cries, because his strength is less than tempting riches”¹⁰.

Willem was afraid of the possibility that the ambassador would happen to face the poem when it would be circulated. Hugo wrote his brother in response

⁹ The epigram and translation are derived from: M. van Oosterhout, *Hugo Grotius’ Occasional poetry (1609-1645)* (dissertation Nijmegen 2009), F.3, 266-7, providing an introduction and commentary to the lines.

¹⁰ *Ibid.*

that the man “understands no Greek” anyway, but nevertheless refrained from circulation. This kind of *Spielerei* shows how Greek in the early modern period functioned as an extra dimension within the Latin Republic of Letters.

Within the Netherlands, the university in Leiden was an important centre for the study and practice of Greek. The most famous professor of Greek was Daniel HEINSIUS (1580-1655). He edited and published many Greek text editions, and furthermore wrote original Greek poetry himself. Heinsius has been one of the few early modern authors from the Netherlands who have published in Greek on this scale. In his *Peplus Graecorum Epigrammatum in quo omnes celebriores Graeciae philosophi [...] recensentur* (“Spectrum of Greek epigrams in which all most famous Greek philosophers are recounted”), published in 1613 by Johannes PATIUS in Leiden¹¹, he included a variety of short poems on, for example, Plato and Homer.

¹¹ STCN record number: 113724845; see Daniel Heinsius, *Peplus Graecorum Epigrammatum* (Leiden: Patius, 1613), pp. 16-25 — Google Books).

Εἰς τὸν Ὀμηρον, τὸν Πά-
σης φιλοσοφίας τὰ πρῶτα.

⊖ Εἶε Μελισσιγνές, σὺ μὲν οὐρανόθεν περιβόηκός,
Ἄρχῳ Μουσάων μήσαο ἔθφίης.
Ὡς γὰρ ἀπ' Ὠκεανοῖο τ' μυεῖον ἔλκειαι ὕδωρ,
Κελυέων αἰενάων, ἃ̄ ἀνα, καὶ ποταμῶν,
Τῶς καὶ (βουγεγάασιν ἀφ' αἴμαλθ, οὐς τραίφε θεῖς
Κήρυκας θφίης Ἑλλάς ἀπειρεσίη.
Μοῦνθ' δ' ὕψι βέβηκας, ἄτε Στέντωρ ἢ γελωνός,
Πᾶσαν πλήρωσας γλῶ ὀπὸς ἀθανάτου·
Τῆς ἐπὶ νῦν μάλα πάντες ἀκούομεν, ὡς πατράγοιο
Βοηθῆς, ἐκ νεφέων μίγδα κυλινδομένων.
Ἀλλά μοι ἰλήκοις πανυπέροισι. (βῶ γὰρ αἰδέειν
Ὡς ὕψι βερέμετε Ζηνὸς ἀπαρχόμεθα.

Εἰς Ἡσίοδον.

Δήμητερ τέλλισε, (εἰ μὲν πολυγηθῆα καρπὸν
Ἄλδαιίνθ θφίης εἰκός, ἄτε σαχύων.
Τὸν μὲν παῖς Δίοιο ἔαγχινός Πυκιμήδης,
Ἄσκης ἐνναέτης, οἶδεν ἀμυσάμθ.
Σὺ γὰρ ὑπο τρεφθεῖς μεγαλώνυμε, χεῖρ δ' ἐχέτλιω
Τῇ μὲν ἀερίάζων, τῇ ἢ μέγα δρέπανον,
Ἄρξ' ἔντ' ὀκλάβλωμον, αἰκία λιμὸν ἀμύνειν,
Παυθίης κορυφῶ δρέψαι ἀπ' ἰδμοσσώης.
Τῶν δέ θι ἀγλαόκαρπα θαλύσια δῶκε κομίζεν,
Μελπόμθ γλυκερῆς ἔργα γειπονίης.

A

DANIELIS HEINSII

Σωφροσύνην δ' ἐδίδαξε, καὶ ὡς πλέον ἤμισυ παυτός,
 Ἐκ Μουσέων ἑφίης μέτρα διδασκόμενῳ.
 Ἀλλὰ γέρον μάλα χαῖρε, πανόλβιε· τοῖ γ' ἔνεγκε
 Πολλῶ καὶ πινυλῶ γαῖα· φύσασσ' οἴλω.

Εἰς Θάλην.

Ἐπὶ δὲ ἑσπέρων τὰ πρῶτα Θαλίῳ τέκε δια Μίληθ',
 Ἀστέρων κάλλιπον Πλειάδ' Ἑλλαδικῆς.
 Ὑδωρ δ' οἱ πέλε πάντα· ἔσ' ἔσ' ἔσ' φησι γ' ἡμέας
 Ὅσα πανομφαῖ' ἔδρακε' ἠέλιθ'.
 Πρῶτ' ἔσ' οὐρανὸν ἀεὶ δὴ δὴ χθονὸς ἀμφιπολίσσας,
 Ἐσπόλον ἕεσθη τὴν πάρε' ἔξέμαθε.

Εἰς Σόλωνα

Διὲ γέρον, ὅτ' ἔμψ' ἄερον ἀμαυροτάτῳ κ' ἠνύκτα
 Παισὶν ἔρεχθῆ' τειρομένοισι ἐφάνης,
 Σείων πρῶτα μὲν ἄχθ' Ἀθιναίοις δὴ πᾶσι,
 Κοινῇ δ' ἐλοσσύνῳ κ' ἡεῖα λυσάμεν'.
 Εἴτανόμμε, νέον ἄχθ', ἀμφίλιτρο Δράκοι',
 Θεσμῶν μελιχίαν ἑὼν διαμειρόμεν'.
 Πάσης δ' αὖ Σαλαμῖν' ἀπώσαο δούλιον ἡμᾶρ,
 Καλῶς ἀφραδέων, κ' ἑφ' ἀμαγνόμεν'.

Εἰς

PEPLVS.

ΕΙΣ ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΝ.

Οὐδ' ἐμὲ τὸν Κλεόβουλον ἀπείρηνα Λίνδ' ἔπικλε
 Ζωᾶς τὰς βροχίας, οὐ μὰ τὸν Ἡρακλέα,
 Τὸν πατρὸς γόνον μὲν Φανίη· τῷ Ἑλλάδι φέγγ' ἔθηκα,
 Θεασίξας χροσμῶν πλάθ' ἀπειρεσιῶν.
 Εἰ δ' ὀλίγα μοι πατρὶς· ὄρη Δία, τὸν πρὶν ἀνάσσειν
 Κρητὲς ἐνὶ Κυμικῷ θρέψατε νασίδω.

ΕΙΣ ΠΕΡΙΑΝΔΡΟΝ.

Οὐδὲ μάττω Περίανδρον δρισολόχοιο Κοεῖνθα
 Ἔτερεφε γῆ, σαθρὸν ἦθε', ὄμμα δικῆς.
 Φασὶ δέ νιν πολλὰς δ' ὑποθημοσιώας ἢ δρίσας
 Μουσαίων ἱερῆς ἀνθέμεν ἐν ταλαεργίς.
 Ἀλλὰ τὰ μὲν μίμνῃς τε παρπλόωφοί τ' ἐνναυτοῖ
 Κλέπται Μνημοσιώης ἤε πασαν ἠδ' ἀρετῆς.
 Οἱ δ' ἢ πρηνῆσσι ψύσαντο νιν· ἢ γὰρ ἀνασσει
 Κοιρανίης ἄλλης οἴκου ὄθειαι Κοφία.

ΕΙΣ ΧΕΪΔΩΝΑ.

Χείλων ὠκ Σπάρτας εἰμὶ ξένος· τὰς δ' πόλιν
 Πρὸς ἑλὼ ἀμείρεας κάρτε' τοι ἐμπειάμως·
 Χρῆσιμα δ' ἐς βίον εἶπον ὅσα κόνις, οὐ πολὺ μὲν
 Οὐδ' ἀφαιμαρτεπῆς Ἀτθίδ' ἐνναέτας.
 Μῦθ' ἄν γὰρ πυκνός τε, καὶ ἀσεργπαῖσιν ἔοικώς,
 Ἄ Κοφία μῶνων τῷ Λακεδαιμονίων.

DANIELIS HEINSII

ἮΣ ἈΠὸ Πιττακοῦ.

Τὸν Μίσυλιν αἶον πρῶτον εἶσδε Πιττακὸν ἦρω,
 Τὸν Σοφίῳ δεινὸν Φῶτα, καὶ Λυορέῳ.
 Ἦν δ' ἀπιθῆς, Φριώνά μοι εἴρεο, πῶς ἐκύλισα,
 Ἐν δαί νιν, κρυπλῶ ἀμφιβαλῶν παγίδα.
 Πολλὰ ἢ θέσσιζον μάλα καίρια· τῷ χάριν αἰεὶ
 Πάτρῳ ἡμέτερῳ Φημί μοι ἐκτελέσθην.
 Εἰ ἢ καὶ Ἀλκαῖός μοι ἐπέχεα, λί πλεόν ἦδη;
 Οὐκ ἐπ' ἐμοὶ γλωσσῶν Συκοφάσθης ἀδίκων.

ἮΣ ἈΠὸ Βίαντος.

Ἦρωσ Τυταμίδης, ὁ Σοφοῖς ἐναείθμι ἄλλοις
 Ἑλλάδ' ἀρχαίης, εἰμι Βίας ὁ γέρον,
 Κρείσσων τ' πενίης καὶ ἀπέρθητ' κατ' Ἄρηα,
 Πάσης ἡμέτερος γῆς κεραιζομένης.
 Μοῦσ' ἢ Σοφίης πλουτ' βαθύς, οὔτε λείσος
 Οὔτε δορυκλήτ' γίνε' ἐν πολέμῳ.

Εἰς Ἀνάχαρσιν.

Ἦρα μάτῳ Ἀνάχαρσι ποθ' Ἑλλάδα κυδιανέσθην
 Τῆς Σοφίης πολλῶ ἦλθες ἐπ' ἐμπορείῳ,
 Ὅφρα νόμους πίθησθα καὶ ἀγλαὰ θεσμά πολιταῖς
 Τοῖσι γαλακτοφάγοις Σαῖς καὶ ἀμαξοβίοις.
 Ἄλλ' εἰ τ' ἔξοφῆσαι νόμων μέλθ, οἱ Σοι οὔσθον
 Πέμπον ἀνώισον, καὶ μόρον ἀνόμορον.

P E P L U S .

Εἰς Μύσωνα τὸν Χηνέα.

Θεσμοθέτης Ἀνάχαρις ὅτε Σκυθίης δὸπ' αἰεὶς
 Ἦλυθεν, Ἐλλύων γλῶσσει ἐρχόμενῳ,
 Ἐζήτησ' Ἐοφίλῳ πν' ἰδεῖν σάσιμόν τε καὶ ἔργῳ
 Χρήσιμον, οὐχ' οἴη πολλάκι Κερραπιδῶν.
 Ρήτρικόν τι σοφισμα, λόγοι μόνον, ἄσ' ἅπαντα,
 Οὐδ' ἐν πλῶν ἐειδές καὶ κενεοφροσύνη.
 Ἦλθε δ' καὶ κοίλῳ Λακεδαίμονα, μήτερά δ' ἴδω
 Ἀνδρῶν κεινομένων ἐν δαίῳ καὶ σοφίῃ.
 Εἶρε δ' ἐκεῖ Χλωδύσι παρ' ὠρυγίαισι, γέροντα
 Χλωέα, μενοβάτιν, χῶρη ἐν οἰοπόλῳ.
 Ἦν δέ τ' ἐν χερσὶ μέγας ἰσοβοδὺς, τὸν δρόστῳ
 Ἦρμοσεν, ἀμφοτέρῳ κοπιόμενῳ παλάμα.
 Τέχνη δ' ἔσκε γέροντι, γενηπονίῳ τρυπιδῶν,
 Παῖδας δ' ἔφειερας θρέψαι Ἰπταμνῶν,
 Ἦς ἀλόχευε παρσιῶν ὅπη θέμις, οἶκον ἀέξεν
 Εὐμελέως, μέμνη δ' ἔργα δικαιοσύνης.
 Καὶ τὰ μὲν ἰδόμεναι εἶπεν, ἄλλ' ἔτι πλέον εἰδέν' ἄλλο,
 Τῆς καλῆς σοφίης οὐπότε γασάμενῳ.
 Ταῦτα μαθὼν Ἀνάχαρις, ἀνήλυθεν· εἶπε γὰρ διρεῖν
 Γυμνῶ τινὶ σοφίῳ, ἐσοφροσυλίῳ.

Εἰς Ἐπιμενίδαην.

Ἦν τις θεῖον ἀνῆς, ὁμοπάτερον, ἐν πόλει Κρήτης,
 Ζηλὸς ἐλεγδῆς, μανθουσίας δεδαώς.
 Μέλψατο δ' ὡς Κορύβαντας, ἰδὲ Κρηθία φάλα
 Κρητῶν μεγάλων, ἑὼν ποτε Ζεὺς τροφῶν.

6

DANIELIS HEINSII

Ἀργυτ' αὐδήσαν ἀνὰ μέλαν οἶδμα θύσαν,
 Μέντω Λευδρομάδων σὺν ἀλεγιζομένω.
 Πενήκοντα δ' ἔτη κοιμήσατο, πρὸς ᾧ ἔπια,
 Τῆς δ' αὐτοῦ βιοῆς εἶδε τεληκόσια.
 Ταῦτα πάλαμ Κρήτες ἠμὲν εἶπασι πολλά καὶ ἄλλα,
 Περσθένεες, μάλα δὴ τέρασιν εἰδόμην.
 Ἰλαθι Ζῶ Κρήτεων· αἰὲ ψεύσασιν γὰρ ἔασιν,
 Οὐ μόνον ἡμεῖς Λαῶ Φείσειζομένοι.

Εἰς Φερεκτῆν.

Οὐδὲ τεὸν Φερέκυδες ἀγακλύσαν δῖχ' ὀλεῖται,
 Πρῶτον ἀληθείης φέγγ' ἀναχόμενε,
 Πυθαγόρης σοφὸς οἶδεν ὀτηλίχ', ἂν Λὺ δίδαξας
 Τὴν περὶ τὴν ψυχῆς πᾶσαν ἀληθοσύνην.
 Ὡς ἠμὲν ἀπήμαλός τε ἔθανά τ' ἔα γήρας,
 Θεῖν δ' ἠγεμόνη Κίλιεσ' ἀνδρομέες.
 Ταῦτα γούς, φθείρεσσι ὅλον δέμας ἄς βεῦρον εἶδες,
 Ἐμὸν τῷ φθορέων εἶχες ὑπερβέβη.

Εἰς Ἀναξαγόραν.

Νῦν ἔμηναι τὰ πρῶτα, καὶ ὅν θνήθισι, ἔφηδα,
 Πᾶσιν τ' ἀθανάτοις, πρῶτ' Ἀναξαγόρα·
 Τὸν γὰρ κοσμήσαντα χά' ἄμμεγα, τῇ πρὶν ἐφ' ὕλη
 Οἴλων νῦν βλέπομεν τάξιν ἐνηνοχένας.
 Χαῖρ' Εὐβελιάδη φασίμβροτε ταῦτα γὰρ ἐπὶ
 Νοῦ πέει, νοῦν πάσι μ' εἶχες ὑπερβέβη.

ὩΣ ἌΠΟ' ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ.

Τῷ Σοφίῃ Πειθῶ, τὸ φεισόνου γλυκὺ φίλῳ
 Ἄτθιδ' ὀδραίης Σωκράτη εἰ ποθέεις,
 Τὸν τὰ Σειλιῶ παρομοίον αὐτῆ ἰδέσθαι,
 Τὸ κανόνα μορφής, καὶ πρὸς ἀμορφότατον,
 Αὐτὸς ξεῖνέ τί εἰμι πανεργότατον ὡσαύτως
 Ἐν λόγῳ ἰσάναμ δίκτυα ἔπαγίδας.
 Αὐτὸς δ' οὐκ ἔχομαι, διαθρευπτόμην καὶ ἀθύρων,
 Καὶ πάλιν ἀκκίζων, ἔσπερασιζόμεν.
 Εἶμι δ' ἐν Ἡλυσίοισιν αἰετῶν γοργῶν,
 Ἐνθεα βακχάων εἰσέπαι καὶ μεθύων.
 Αὐτῷ τὸ γλυκερὸν κάτα γῶγον εἰσέπαι ναίω,
 Τὸ πρὸς τῆ πηγῆ, καὶ ὡσαύτως τῆ πλατάνω.
 Αὐτῷ Γοργίῳ τύφον πατῶ, ὡς τὸ πάροσπες,
 Ἄντισοφισθῶ δ' εἰσέπαι τὰ Περσίδω.
 Εἰσέπαι ἢ μηδὲν φημί εἰδέναί, ἐστὶ ἢ μούνη
 Μοὶ Σοφίῃ, Σοφίῃς χημά πει μηδεμιῆς.

ὩΣ ἌΠΟ' ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ.

Ὁ Γρύλλος παῖς εἰμὶ ἐν δρυγρότῳ Ἀπόλλων
 Περσίδι Σαῦ, τηλοῦ πέμπε μαχεσόμενον,
 Σωκρατικοῦ μάλα δηρὸν ἀποσασθέντα γάλακτι,
 Ὡς πνὶ ἀπὸ μαζῶν παῖδα καὶ ἀγαλίδων.
 Ἡμῶν δ' ἀμφοτέρη φειδέξει, ἄλλοτε μὲν δὴ
 Κήρυξ Μυσσῶν ἠπύτα καὶ χαρίτων,

DANIELIS HEINSII

Ἄλλοτε δ' ἐν παρμάχοισι κ' κλονὸν ὄξω Ἄρη
 Ἀσπίδα νωμύσας γῆς ὑπὲρ ἡμετέρης.
 Τῷ μὲν, Βαρβαρῆς δ' Ἑλλάδα μόνον ἐρύσας·
 Τῷ δ' αὖ Βαρβαρίῳ Ἑλλάδ' ὄξελάσας.

Εἰς Φαίδωνα τὸν Σωκράτους τὰ
 παιδικὰ, ἔ τ' Ἠλειακῆς καὶ πινὰς ἀρίστως πε-
 σησάμενος. ὡς ἀπ' αὐτοῦ.

Εἶ πινὰ που Φαίδωνα φίλον Χαρίτεσιν ἀκούεις,
 Ἥλείον, παλῆρων παῖδά ποτ' ἀγχιμένων,
 Δαλσομῆς ἢ πάλιν πειρωμῆρον, αὐτὰρ ἐπεὶ
 Αὐτῆς δαλσομῆς ἄχθ' ἀπώσαμῆρον,
 Ζεῖνε πέπον, τίός τι ἔλω ἴδ' ἐτὶ κεφαλῷ μου,
 Καλὸν Σωκρατικῆς παίγνιον διφροσμῆς·
 Οἷα γὰρ ἐψίασκε κατὰ ψῆσας ἐ κατ' ἀχρεα,
 Εὐθύς ἔτι θεῖον φήσ' Ἀεισοκλέης.
 Ἄμ' οὐ τὼ τευ φερέω μου ἐπαυχένιον τείχεα δήεις·
 Τὼ γὰρ ὅπασα φέρει κείνῳ λοποχομῆν.
 Ὡς ποτε Πηλείδαι κέαρ μέγα, τὼ πρὶν ἔβοσκε,
 Ἐν Φθίῃ κταμῆν κείρε Μενοικιάδῃ.

Εἰς τὰς τοῦ Πλάτωνος βίβλους.

Παῖδες Ἀεισοκλέους, θεῖον πόνον, δῖχον Ἀθληῶν,
 Σωκρατικῆς ἱερῆς μάξιμης διεπίης,
 Ὑμέας ἐσομῆρας μαλίστατ' ἀμείλιοντα,
 Χεῖλεσιν ἀχεράνοις κείνου ἐφεζομῆν.
 Αὐτὰρ ὁ καλά πρὸς ὄψωπα καὶ ἡμέρην σόμα Φαίδρου

Γεγά-

PEPLVS.

Γράψατο, καὶ μαλακοῦ Φάσα Χαρμίδεω.
 Ναὶ ναὶ ζώειέ μοι τὴν Σωκρατικὴ αἰὲν εἶναι,
 Καὶ μὴ ἔδω δεσμὸς, καὶ μὴ τὴν θανάτων.
 Ἄλλ' ὅπ κ' ζώῃ καὶ ἀγήραο ἔασε) αἰεὶ,
 Τῷ Μελίτῳ κατὰ μοι λέξαίε, τῷ τ' Ἀνύτῳ.

Ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος κατόχοσ.

Ἐρρέε θηλύτεραι καὶ παρθένοι, ἔρρετ' ἔρωτες,
 Καὶ κῶμοι, καὶ μοι χαίρειε παννυχίδες,
 Χαίρ' αὐτῇ Κυβέβεια δολοπλόκε· χαίρεσ' ἔστω
 Τοξότα λωβητῆς, κοῦρε Φαρίεσφορα·
 Ἄλλ' ἔρωσ, ἄλλ' δέ μ' ἔχθ' πόθο· ἐς χάλειν ἄλλω,
 Καὶ τὰς Σωκρατικὰς ἀπιδόμην ἀγλαίας.
 Οὐ γὰρ ἐμοὶ Σεμνῆς Σοφίης μέλιθ' ἔσθ' ἀγαμαὶ ἔ
 Τὰς πωγωνιάδας, τὰς Σοβαρδοιμύρας.
 Αὐτὸ δ' εἰσορέων περφερῶ Φαίδων' ἐθείρω,
 Κεῖνον ἔμαλακῶς τῆσδε καθαπίόμνον,
 Χαρμίδεω δ' ὀφθαλμὸν ἀμήχανον, ἄστρον ἔρωτο,
 Καὶ τὴν Κλεινίω παῖδα μεθυσφαλέα,
 Οὐδὲν προσδέομαι Γανυμήδεσ'· οἰνοχοεῖ γὰρ
 Αὐτὸς ἐμοὶ θεῖο νέκταρ Ἀεισονίδης.

Ἐἰς Μάξιμον τὸν Τύριον,
 Πλατωνικὸν ὄντα Φιλόσοφον.

Σωκρατικῶν μελίγηρῳ ἀπιδόνα μενδοσιμῶσ,
 Ἀρχελύπε πιεσὸν φέγγ' ἐτηλυμίας

B

10

DANIELIS HEINSII

Μάξιμον αἰ Λιβάνοιο χορδιλίδες ἔτρεφον ὦραι,
 Δέξατο ἡ μεγάλων κοίραν Αὔσονίων·
 Τέπιξι ποθέρις πανομοίον, οἱ πόλ' Ἀθλιῆς
 Δένδρεσιν ἀρχαίοις ἦδον ἐφεζόμενοι.
 Χαῖρε ἔσθ' ὄν νεκρῆς φίλε Σώκρτες, ἀντὶ ἡ φίλτε
 Τέρπεο σὴ νέκταρ σπενδόμυθ' κύλικι.
 Ἦ ῥα καὶ εἰν Αἴδαο πολὺ ποθέβηκας ἀπάντων,
 Σὴ γλυκερῆ δαμάσας Αὔσονίης Κοφίη.

Εἰς τὸν ἄττον.

Ἰμερρέντα Πλάτωνα θεοῖς ὀναλίγκιον ἦσα
 Ἰγνώ καὶ γλυκερῶ κόμαλι θελγόμενον,
 Βρέξέ τε καὶ μέλι μήδετ' Ἰπὶ σωματέωςι μέλισσας,
 Μελλούσης ἰσθ' μαῖσας εὐλαλίας·
 Τοῦτ' τεαῖς Κελίδεσσιν Ἰπιβλύδ' εἰσέτι ἔτι νῦν
 Μάξιμε, θεοτάτης κληρονομ' ἀεπίης.
 Ἔνθεν δ' Αὔσονίαν μέγας ὄρχαμθ' αὐτὸς ἔλειξεν,
 Ὡς γάλα, μητρῶων δὴθὺς ἀπὸ λαγόνων·
 Ρῶμη δ' ἠρθὸν ἀνάσσει, γάλα σάξασα λυκανῶν
 Ἦρωσι ποθέρις, νῦν μέλι βαχχύων.

εἰς

(Página deixada propositadamente em branco)

PORTUGAL

FRANCISCO OLIVEIRA

Sociedade Portuguesa de Estudos Clássicos (APEC)
Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos da Universidade de Coimbra
ORCID: 0000-0003-4871-243X
(foliveir@fl.uc.pt)

1. INTRODUCTION¹

Portuguese territory was frequented by the Greeks almost 2000 years before the existence of Portugal, a country whose definitive geographical identity was established shortly after it became independent in 1139 (formally, in 1143) by the 1297 Treaty of Alcañices². It should, however, be emphasised that by the time of the Christian Reconquista (Reconquest) of territories occupied by the Moors after the Arab invasion of the Iberian Peninsula in the eighth century, a County of Portugal (*Condado Portucaleense*) had existed since the eleventh century, corresponding to the territory within the Kingdom of Asturias and later the Kingdom of León (from 926 to 930, Count Ramiro Ordóñez used the Latin title of “King of Portugal”). It is also significant that the western coastline of Iberia, corresponding to Portugal and Galicia, has maintained its cultural and linguistic identity since very ancient times (at the end of the ninth century the language spoken in Portuguese territory was already free of Latin). Regardless of their diverging political fates, this identity is still evident nowadays.

Evidence of contact with the Greek world is provided by archaeological finds throughout the Atlantic coastal area (in the Algarve, Álcacer do Sal, Santa Olaia, the area around Figueira da Foz and Esposende)³, and in legends that refer to the presence of the Greeks on the western coast of Iberia and Hispania or Hispaniae. Thus, Ulysses appears as the founder of *Olysip(p)o* or Lisbon, with Strabo attesting to the wanderings of various Homeric heroes through Iberia and the existence of a city called *Odyseia* (cf. STR. 3.2.13); the River Lima, to the north of Porto, would have been called Lethes; and the area immediately north of the River Minho would have been inhabited by Greeks (cf. PLIN. *Nat.* 4.112: *a Cilenis conventus Bracarum Helenni, Grovi, castelum Tude Graecorum*

¹ English translation by dr. Sheena Caldwell.

² The Portuguese borders were defined following the conquest of the Algarve in 1249 and in the Treaty of Alcañices in 1297.

³ The exhibition “Greek Vases in Portugal: Beneath the Pillars of Hercules”, which presented over fifty fragments discovered in Lusitanian territory, opened on 25 January 2007 at the National Archeological Museum in Lisbon. See Rocha Pereira, 2010.

subolis omnia (“After the Cileni, under the jurisdiction of the Bracari, we have the Heleni, the Gravii, and the castle of Tyde, all of Greek origin”).

References by Greek authors to the regions and peoples who partially or entirely inhabited the territory that would eventually become present-day Portugal, in particular the peoples named by the pagan authors as *Bracari*, *Conii*, *Kallaikoi* or *Callaeci*, *Keltikoi* or *Celtici*, *Lysitanoi* or *Lusitani*, and *Turduli*, fall within the concepts of *Hispania*, *Hispaniae* and *Iberia*⁴. As these sources are usually common, we refer to some texts from the chapter on Spain, highlighting only the passages that deal more specifically with Lusitania.

Since they are very controversial and even derived from legend, I do not intend to consider references to peoples and islands in the Atlantic Ocean, such as the *Kimmerioi* or Cimerians (cf. HOM. *Od.* 11.9-22, text 1.1. in the chapter on Spain; cf. STR. 3.2.12-13), the famous Atlantis (see text. 1.4. in the chapter on Spain) and the Fortunate Isles (μακάρων νῆσοι), which have been identified as both the Spanish Canary Islands and the Portuguese islands of Madeira, Porto Santo and the Azores.

Moreover, this is not the place to discuss chronologies or literary and archaeological sources, but only to indicate certain texts that clearly refer to territories from which an Iberian nation –Portugal– would be founded, or which illustrate how the Greek legacy has survived in Portuguese culture.

The contact between the territory destined to become the future Portugal and the Greek civilisation was increased by the presence of the Romans, from 218 BC onwards. Prolonged resistance to the invaders was led, amongst others, by Viriathus, who was betrayed and murdered in 139 BC and is considered a national hero, and Sertorius. However, the Roman conquest was consolidated and in 27 BC Augustus created the province of Lusitania, which was already largely Romanised. Hence a culture imbued with Hellenic influence was transmitted to the indigenous peoples.

In the Late Roman Empire, despite the surrender of the province to the Alans (411) and the fall of the Western Roman Empire, local culture was imbued with classical values, in particular legends, mythical names and anthroponyms. Significant figures included PAULUS OROSIUS, the author of a world history written in around 416-417; PASCASIUS DUMIENSIS, who translated the *Apothegmata Patrum* from Greek to Latin, probably between 551 and 556, and MARTINUS BRACARENSIS (d. 579), heir to the Eastern monasticism of St Martin of Tours, who came from Pannonia, to found the famous Monastery of Dumio (Braga), a great cultural centre of Hellenism which he provided with Greek codices from the East. In his book *De correctione rusticorum*, Martinus

⁴ In addition to these pre-Roman peoples there were others, including the Alans, Suevi, Visigoths, Arabs and Jews (see the chapter on Spain, 2. The Byzantine Period), as well as miscegenation involving peoples from Portuguese settlements in the East, in Africa and in Brazil.

criticised the habit of using the Roman system for naming the days of the week and imposed the Christian and Byzantine system, later incorporated into the Portuguese language (*segunda feira, terça feira, quarta feira, quinta feira, sexta feira*), a unique case amongst the Romance languages.

Even under Arab rule, from 711 to the conquest of the Algarve in 1249, contact was maintained with Greek culture and with Aristotelianism in particular, via the Arab presence and through the episcopal and monastic schools⁵ and the university, founded in 1290. Important references in the second half of the sixteenth century include the Portuguese Aristotle (PETRUS FONSECA, 1528-1599) and the *Conimbricenses*, eight commentaries on the works of Aristotle published between 1592 and 1606 as the *Commentarii Collegii Conimbricencis Societatis Iesu*, which had a significant international impact (see Coxito 1999).

Although many quotations from Greek authors, myths and heroes can be found in medieval Portuguese literature, it may be assumed that, in general, this implied indirect knowledge. However, some data and facts indicate that the Portuguese still maintained some interest in the Greek language and culture, particularly during the transition from the fifteenth to the sixteenth century.

The Bishop of Viseu, D. Luís do Amaral (d. 1444), for example, was chosen by the Council of Basle (1433) to go on a mission to Constantinople, due to his knowledge of the Greek language. Vasco de Lucena (d. 1512) translated Xenophon's *Cyropaedia* into French in 1470 (using the Latin version by Bracciolini). Aires Barbosa (c. 1470-1540) introduced the teaching of Greek to the University of Salamanca in 1495, creating the first Chair of Greek in the Iberian Peninsula. In the 1500 edition of the *Opera* of Cataldus Parisius Siculus (1455-1514), Greek quotations were transliterated into Latin characters because no Greek fonts were available, although according to Clenardus (1493-1542), the printing press in the Santa Cruz Monastery in Coimbra had Greek characters⁶.

From the Renaissance and the age of humanism to the present day, the presence of the Greek matrix within Portuguese language and culture has remained real and very inspiring⁷. It is worth recalling certain key figures: in the 16th century Luísa Sigeia mastered the Greek language; in the period between Arcadism (Neoclassicism) and Romanticism, the Marchioness of Alorna, was "*the first Portuguese writer to appreciate the beauty of Greek vases*" (Rocha Pereira 1988, p. 203); the poet Sophia Andresen (d. 2004), and others amongst her contemporaries, considered that "*Ancient Greek is,*

⁵ There was a *Dictionarium Graecum copiosissimum* in the library of the Santa Cruz Monastery in Coimbra (founded in 1131/1132), and the library of the Cistercian Monastery in Alcobaca (founded in 1153) contained the works of Aristotle and the Greek Church Fathers.

⁶ This paragraph and some other references are citations or the abstract from F. Oliveira 2005, pp. 164-165. This article deals with the Greek heritage in Portugal from its origins to the Renaissance. For the period from the Renaissance to the present day, see F. Oliveira 2002 and A. P. Couto – F. Oliveira 2006.

⁷ For a general approach, see F. Oliveira 1999 and 2005; Rocha Pereira 1999 (a).

above all, an intellectual fatherland, where the ideal of justice, of freedom, of wisdom, of beauty was born” (Rocha Pereira 1999 (b), p. 13); Manuel Alegre (1937-), a poet who campaigned in exile to return to his country and for democracy, focussed in various poems and in particular in his book *Um barco para Ítaca* (1971, “A boat to Ithaca”) on the theme of Ulysses or Odysseus in exile, yearning to return to Ithaca, the archetypal symbol of the homeland.

No less importantly, the vocabulary and morphosyntactical structures of modern Portuguese, which began to take shape in the sixteenth century, were greatly enriched by Hellenisms imported directly from Greek or via Latin that are still a strong feature of the language today and not only in the field of medicine.

In selecting the texts below, I have sought to highlight the physical and cultural image of Portugal as a country which has always been in contact and dialogue with Hellenism since its earliest days.

From the Greek sources, for obvious reasons I have focussed on Strabo (c. 64 BC – c. 24 AD), whose work also provides earlier information, in particular from Polybius and Posidonius.

Fig. 1: Camões by an unknown painter, Goa, 1581 (https://pt.wikipedia.org/wiki/Lu%C3%ADs_de_Cam%C3%B4es) \l “/media/File:Blackletter_G.svg)

From the Portuguese language sources dating from the Renaissance and the age of humanism, I have taken examples from the work of LUÍS DE CAMÕES (c. 1524-1580), the national poet who, in the classic epic *Os Lusíadas* (“The

Lusiads”) celebrated the genesis of the Portuguese Discoveries, focussing on the discovery of the sea route to India by the navigator Vasco da Gama.

Finally, I have opted for FERNANDO PESSOA (1888-1935), the multifaceted modernist poet whose heteronym Ricardo Reis described himself as a Latinist and semi-Hellenist. In his literary works, Pessoa reveals a wide experience of classical culture and explores the question of national identity, particularly in *A Mensagem* (“The Message”), which was published in 1934. This work revisits the glories of the Portuguese past using a tripartite structure in which the poems celebrate symbols and characters from Portuguese history from the perspective of heroism and apologetics.

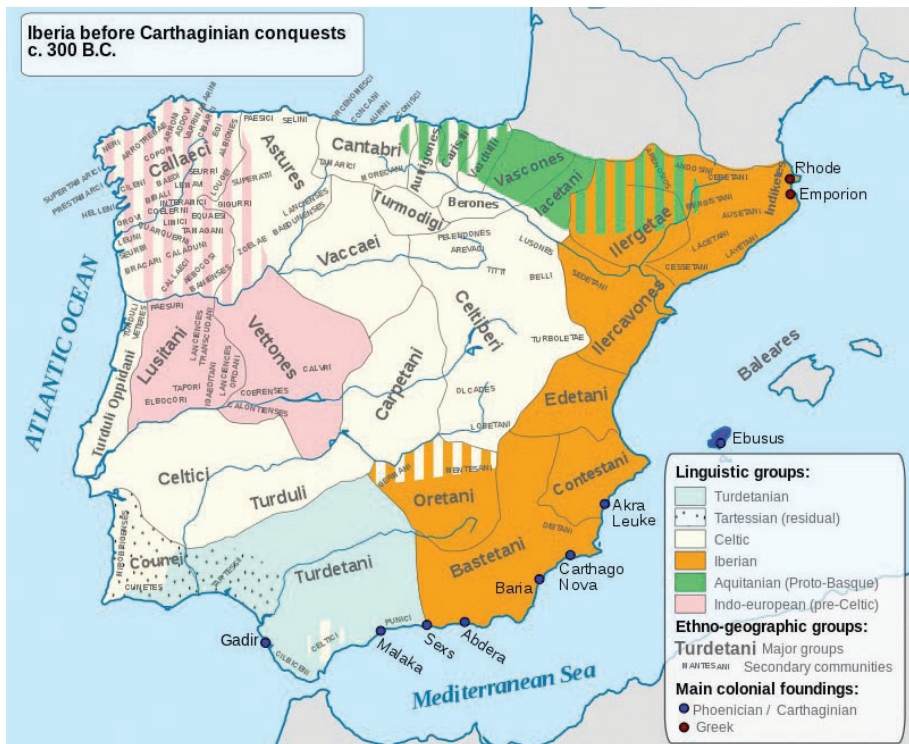

Fig. 2: Hispania and Lusitania (<https://en.wikipedia.org/wiki/Lusitania> \ \ “/media/File:Iberia_300BC-en.svg)

2. TEXTS IN ANCIENT GREEK ABOUT LUSITANIA

2.1. A description of the Algarve, the land of the Conii, in southern Portugal STRABO, *Geography* 3.1.4 (A. MEINEKE, Teubner, Leipzig 1877)

Ἀναλαμβάνοντες δὲ λέγωμεν τὰ καθ’ ἕκαστα ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀκρωτηρίου ἀρξάμενοι. τοῦτο δὲ ἐστὶ τὸ δυτικώτατον οὐ τῆς Εὐρώπης μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης σημεῖον. περατοῦται μὲν γὰρ ὑπὸ τῶν δυεῖν ἠπείρων

ἡ οἰκουμένη πρὸς δύσιν, τοῖς τε τῆς Εὐρώπης ἄκροις καὶ τοῖς πρώτοις τῆς Λιβύης, ὧν τὰ μὲν Ἴβηρες ἔχουσι τὰ δὲ Μαυρούσιοι. προὔχει δὲ τὰ Ἴβηρικὰ ὄσον χιλίους καὶ πεντακοσίους σταδίους κατὰ τὸ λεχθὲν ἄκρωτήριον. καὶ δὴ καὶ τὴν προσεχῆ τούτῳ χώραν τῇ Λατίνῃ φωνῇ καλοῦσι Κούνεον, σφῆνα σημαίνειν βουλόμενοι.

2.2. The region between the River Tejo and the Algarve

STRABO, *Geography* 3.1.6 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

A description of the southern region of Portugal, inhabited by the Celts and Lusitanians: the northern border is the River Tejo, the eastern border is the River Guadiana, and the Atlantic Ocean forms the western and southern boundaries (for the full quotation, see text 1.11. of the chapter on Spain):

Τῆς δὲ συνεχοῦς τῷ ἱερῷ ἄκρωτηρίῳ παραλίας ἢ μὲν ἐστὶν ἀρχὴ τοῦ ἑσπερίου πλευροῦ τῆς Ἰβηρίας μέχρι τῆς ἐκβολῆς τοῦ Τάγου ποταμοῦ, ἢ δὲ τοῦ νοτίου μέχρι ἄλλου ποταμοῦ τοῦ Ἄνα καὶ τῆς ἐκβολῆς αὐτοῦ. φέρεται δ' ἀπὸ τῶν ἑύων μερῶν ἐκάτερος, ἀλλ' ὁ μὲν ἐπ' εὐθείας εἰς τὴν ἑσπέραν ἐκδίδωσι πολὺ μείζων ὧν θατέρου, ὁ δ' Ἄνας πρὸς νότον ἐπιστρέφει τὴν μεσοποταμίαν ἀφορίζων, ἣν Κελτικοὶ νέμονται τὸ πλεόν καὶ τῶν Λυσιτανῶν τινὲς ἐκ τῆς περαιᾶς τοῦ Τάγου μετοικισθέντες ὑπὸ Ῥωμαίων.

2.3. From the *Sacrum Promontorium* to the Guadiana and Baetis rivers

STRABO, *Geography* 3.1.9-10 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

The area between *Gadeira* (modern Cádiz), the *Sacrum Promontorium* (Cape St. Vincent) or Holy Promontory, and the Guadiana River, which formed the border between the Baeturia region, through which the River Baetis (nowadays the Guadalquivir) flows, and the territory corresponding to the Algarve and Alentejo regions of Portugal:

... καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Ἄνας ποταμός, δίστομος καὶ οὗτος, καὶ ὁ ἐξ αὐτῶν ἀνάπλους εἶθ' ὕστατον τὸ ἱερὸν ἄκρωτήριον, διέχον τῶν Γαδείρων ἐλάττους ἢ δισχιλίους σταδίους. τινὲς δ' ἀπὸ μὲν τοῦ ἱεροῦ ἄκρωτηρίου ἐπὶ τὸ τοῦ Ἄνα στόμα ἐξήκοντα μιλία φασιν, ἐντεῦθεν δ' ἐπὶ τὸ τοῦ Βαίτιος στόμα ἑκατόν, εἶτα εἰς Γάδειρα ἐβδομήκοντα.

2.4. Mineral wealth in the Alentejo

STRABO, *Geography* 3.2.3 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

According to Strabo (see also 3.2.8), the mineral wealth in the Alentejo region, which lies between the Guadiana and Tejo rivers, was common to the whole of Iberia.

ἔχει δὲ καὶ ὁ Ἄνας ἀνάπλουν, οὔτε δὲ τηλικούτοις σκάφεσιν οὔτ' ἐπὶ τοσοῦτον. ὑπέρκειται δὲ καὶ αὐτοῦ μεταλλείας ἔχοντα ὄρη, καθήκει δὲ ταῦτα πρὸς τὸν

Τάγον. τὰ μὲν οὖν τὰς μεταλλείας ἔχοντα χωρία ἀνάγκη τραχέα τε εἶναι καὶ παράλυπρα, οἷάπερ καὶ τὰ τῆ Καρπητανία συνάπτοντα καὶ ἔτι μᾶλλον τοῖς Κελτίβηρσι.

2.5. The coastal region between the *Sacrum Promontorium* or Holy Promontory and the River Tejo

STRABO, *Geography* 3.3.1 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

Coastal and riverside settlements between the *Sacrum Promontorium* and the Tejo: Salacia or Alcácer do Sal; Olysipo or Lisbon; Moron or Almeirim/Santarém); the fertile Ribatejo region; the borders of Lusitania:

Ἀπὸ δὲ τοῦ ἱεροῦ πάλιν ἀκρωτηρίου τὴν ἀρχὴν λαμβάνουσιν ἐπὶ θάτερον μέρος τῆς παραλίας τὸ πρὸς τὸν Τάγον κόλπος ἐστίν· ἔπειτε ἄκρα τὸ Βαρβάριον καὶ αἱ τοῦ Τάγου ἐκβολαὶ πλησίον, ἐφ' ἃς εὐθυπλοία ... στάδιοι δ' εἰσὶ δέκα· ἐνταῦθα δὲ καὶ ἀναχύσεις, ὧν μία ἐπὶ πλείους ἢ τετρακοσίους σταδίου ἀπὸ τοῦ λεχθέντος πύργου, καθ' ἣν ὑδρεύονται εἴ που Σαλάκεια. ὁ δὲ Τάγος καὶ τὸ πλάτος ἔχει τοῦ στόματος εἴκοσι πού σταδίων καὶ τὸ βάθος μέγα, ὥστε μυριαγωγὸς ἀναπλεῖσθαι. δύο δ' ἀναχύσεις ἐν τοῖς ὑπερκειμένοις ποιεῖται πεδίοις, ὅταν αἱ πλημῆαι γίνωνται, ὥστε πελαγίζειν μὲν ἐπὶ ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα σταδίου καὶ ποιεῖν πλωτὸν τὸ πεδίον, ἐν δὲ τῇ ἐπάνω ἀναχύσει καὶ νησίον ἀπολαμβάνειν ὅσον τριάκοντα σταδίων τὸ μήκος, πλάτος δὲ μικρὸν ἀπολείπον τοῦ μήκους, εὐαλσὲς καὶ εὐάμπελον. κείται δ' ἡ νῆσος κατὰ Μόρωνα πόλιν εὖ κειμένην ἐν ὄρει τοῦ ποταμοῦ πλησίον, ἀφεστῶσαν τῆς θαλάττης ὅσον πεντακοσίους σταδίου, ἔχουσαν δὲ καὶ χώραν ἀγαθὴν τὴν πέριξ καὶ τοὺς ἀνάπλους εὐπετεῖς μέχρι μὲν πολλοῦ καὶ μεγάλοις σκάφεσι, τὸ δὲ λοιπὸν τοῖς ποταμίοις· καὶ ὑπὲρ τὸν Μόρωνα δ' ἔτι μακρότερος ἀνάπλους ἐστὶ. ταύτη δὲ τῇ πόλει Βρούτος ὁ Καλλαϊκὸς προσαγορευθεὶς ὀρητηρίῳ χρώμενος ἐπολέμησε πρὸς τοὺς Λυσιτανοὺς καὶ κατέστρεψε τούτους. τοῖς δὲ τοῦ ποταμοῦ πλήθροισι ἐπετείχισε τὴν Ὀλυσιπῶνα, ἵν' ἔχοι τοὺς ἀνάπλους ἐλευθέρους καὶ τὰς ἀνακομιδὰς τῶν ἐπιτηδείων, ὥστε καὶ τῶν περὶ τὸν Τάγον πόλεων αὐταὶ κράτισται.

2.6. Lusitania: north of the River Tejo

STRABO, *Geography* 3.3.2-3 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

A description of Lusitania, north of the Tejo including Gallaecia, annexed in 7 BC but rapidly separated, and the province of Lusitania, created by Augustus in 27 BC, by dividing Hispania Ulterior into Baetica and Lusitania; a reference to the campaigns led by Iunius Brutus Callaecus, who conquered the Lusitanians, between 138 and 136 BC:

3.3.2. Οἱ δὲ ὑπερκειμένοι τῶν λεχθέντων μερῶν Ὀρητανοὶ μὲν εἰσι νοτιώτατοι καὶ μέχρι τῆς παραλίας διήκοντες ἐκ μέρους τῆς ἐντὸς στηλῶν, Καρπητανοὶ δὲ μετὰ τούτους πρὸς ἄρκτους, εἶτα Ὀυέττωνες καὶ Ὀυακκαῖοι, δι' ὧν ὁ

Δούριος ρεῖ κατ' Ἀκούτειαν πόλιν τῶν Ὀυακκαίων ἔχων διάβασιν, Καλλαῖκοι δ' ὕστατοι, τῆς ὀρεινῆς ἐπέχοντες πολλήν· διὸ καὶ δυσμαχώτατοι ὄντες τῷ τε καταπολεμήσαντι τοὺς Λυσιτανοὺς αὐτοὶ παρέσχον τὴν ἐπωνυμίαν, καὶ νῦν ἤδη τοὺς πλείστους τῶν Λυσιτανῶν Καλλαῖκοὺς καλεῖσθαι παρεσκεύασαν. τῆς μὲν οὖν Ὠρητανίας κρατιστεύουσα ἔστι πόλις Καστουλῶν καὶ Ὠρία.

3.3.3 Τοῦ δὲ Τάγου τὰ πρὸς ἄρκτον ἢ Λυσιτανία ἔστι μέγιστον τῶν Ἰβηρικῶν ἐθνῶν καὶ πλείστοις χρόνοις ὑπὸ Ῥωμαίων πολεμηθέν. περιέχει δὲ τῆς χώρας ταύτης τὸ μὲν νότιον πλευρὸν ὁ Τάγος, τὸ δ' ἐσπέριον καὶ τὸ ἀρκτικὸν ὁ ὠκεανός, τὸ δ' ἑωθινὸν οἱ τε Καρπητανοὶ καὶ οἱ Ὀυέττωνες καὶ Ὀυακκαῖοι καὶ Καλλαῖκοί, τὰ γνῶριμα ἔθνη· τᾶλλα δὲ οὐκ ἄξιον ὀνομάζειν διὰ τὴν μικρότητα καὶ τὴν ἀδοξίαν· ὑπεναντίως δὲ τὰ νῦν ἔθνη καὶ τούτους Λυσιτανοὺς ὀνομάζουσιν. Ὅμοροι δ' εἰσὶν ἐκ τοῦ πρὸς ἔω μέρους οἱ μὲν Καλλαῖκοι τῷ τῶν Ἀστούρων ἔθνει καὶ τοῖς Κελτίβηρσιν, οἱ δ' ἄλλοι τοῖς Κελτίβηρσι.

Τὸ μὲν οὖν μήκος τρισχιλίων σταδίων, τὸ δὲ πλάτος πολὺ ἔλαττον, ὃ ποιεῖ τὸ ἑωθινὸν πλευρὸν εἰς τὴν ἀντικειμένην παραλίαν· ὑψηλὸν δ' ἔστι τὸ ἑωθινὸν καὶ τραχύ, ἢ δὲ ὑποκειμένη χώρα πεδιάς πᾶσα καὶ μέχρι θαλάττης πλὴν ὀλίγων ὄρων οὐ μεγάλων·

2.7. Rivers in Lusitania

STRABO, *Geography* 3.3.4 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

A list of rivers: the Tejo, Mondego, Vouga, Douro, Lima and Minho. The River Minho as the northern border of Lusitania:

Ἡ δ' οὖν χώρα περὶ ἧς λέγομεν εὐδαίμων τέ ἐστι καὶ διαρρεῖται ποταμοῖς μεγάλοις τε καὶ μικροῖς, ἅσασιν ἐκ τῶν ἑωθινῶν μερῶν, παραλλήλοις τῷ Τάγῳ· ἔχουσι δὲ καὶ ἀνάπλους οἱ πλείους καὶ ψήγμα τοῦ χρυσοῦ πλείστον. γνωριμώτατοι δὲ τῶν ποταμῶν ἐφεξῆς τῷ Τάγῳ Μούνδας ἀνάπλους ἔχων μικροὺς καὶ Ὀυακούα ὠσαύτως· μετὰ δὲ τούτους Δούριος μακρόθεν τε ῥέων παρὰ Νομαντίαν καὶ πολλὰς ἄλλας τῶν Κελτιβήρων καὶ Ὀυακκαίων κατοικίας, μεγάλοις τ' ἀναπλεόμενος σκάφεσιν ἐπὶ ὀκτακοσίους σχεδόν τι σταδίου. εἴτ' ἄλλοι ποταμοὶ καὶ μετὰ τούτους ὁ τῆς Λήθης, ὃν τινὲς Λιμαίαν οἱ δὲ Βελιώνα καλοῦσι· καὶ οὗτος δ' ἐκ Κελτιβήρων καὶ Ὀυακκαίων ρεῖ καὶ ὁ μετ' αὐτὸν Βαινίς οἱ δὲ Μίνιον φασι πολὺ μέγιστος τῶν ἐν Λυσιτανίᾳ ποταμῶν ἐπὶ ὀκτακοσίους καὶ αὐτὸς ἀναπλεόμενος σταδίου.

2.8. Characteristics of the Lusitanians

STRABO, *Geography* 3.3.5-6 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ, Teubner, Leipzig 1877)

The Lusitanians lived from pillage and war until the Roman conquest, making incursions into the territories south of the Tejo⁸. The skills of

⁸ See Alarcão 2001, p. 311: "In 153 BC, a group of Lusitani commanded by Caucenus attacked the Conii and took Conistorgis. Describing these victories, Appian, *Ib* 56-57 refers to the Lusitani from the 'opposite bank of the Tejo'. Situated north of Ossonoba/Faro, Conistorgis was the capital of the Conii.

the Lusitanians in ambushes, and their weapons; the Spartan lifestyle of the Lusitanians living in the Douro region; the practice of divination by haruspicy⁹:

3.3.5 ... ἔθνη μὲν οὖν περὶ τριάκοντα τὴν χώραν νέμεται τὴν μεταξὺ Τάγου καὶ τῶν Ἀρτάβρων· εὐδαίμονος δὲ τῆς χώρας ὑπαρχούσης κατὰ τε καρποῦς καὶ βοσκήματα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ τῶν παραπλησίων πλήθος, ὅμως οἱ πλείους αὐτῶν τὸν ἀπὸ τῆς γῆς ἀφέντες βίον ἐν ληστηρίοις διετέλουν καὶ συνεχεῖ πολέμῳ πρὸς τε ἀλλήλους καὶ τοὺς ὁμόρους αὐτοῖς διαβαίνοντες τὸν Τάγον, ἕως ἔπαυσαν αὐτοὺς Ῥωμαῖοι ταπεινῶσαντες καὶ κώμας ποιήσαντες τὰς πόλεις αὐτῶν τὰς πλείστας, ἐνίας δὲ καὶ συνοικίζοντες βέλτιον. ἤρχον δὲ τῆς ἀνομίας ταύτης οἱ ὄρειοι, καθάπερ εἰκός· λυπρὰν γὰρ νεμόμενοι καὶ μικρὰ κεκτημένοι τῶν ἀλλοτρῶν ἐπεθύμουν, οἱ δὲ ἀμυνόμενοι τούτους ἄκυροι τῶν ἰδίων ἔργων καθίσταντο ἐξ ἀνάγκης, ὥστ' ἀντὶ τοῦ γεωργεῖν ἐπολέμουν καὶ οὗτοι, καὶ συνέβαινε τὴν χώραν ἀμελουμένην στεῖραν οὖσαν τῶν ἐμφύτων ἀγαθῶν οἰκεῖσθαι ὑπὸ ληστῶν.

3.3.6 Τοὺς δ' οὖν Λυσιτανούς φασιν ἐνεδρευτικούς ἐξερευνητικούς ὀξεῖς κούφους εὐεξελίκτους· ἀσπίδιον δ' αὐτοὺς δίπουν ἔχειν τὴν διάμετρον, κοῖλον εἰς τὸ πρόσθεν, τελαμῶσιν ἐξηρημένον· οὔτε γὰρ πόρπακας οὔτ' ἀντιλαβὰς ἔχει ... παραξιφίς πρὸς τούτοις ἢ κοπίς. λινοθώρακες οἱ πλείου· σπάνιοι δὲ ἀλυσιδωτοῖς χρῶνται καὶ τριλοφίαις, οἱ δ' ἄλλοι νευρίνοις κράνεσιν· οἱ πεζοὶ δὲ καὶ κνημίδας ἔχουσιν, ἀκόντια δ' ἕκαστος πλείω· τινὲς δὲ καὶ δόρατι χρῶνται· ἐπιδορατίδες δὲ χάλκεαι. ἐνίους δὲ τῶν προσοικούντων τῷ Δουρίῳ ποταμῷ λακωνικῶς διάγειν φασίν, ἀλειπτηρίοις χρωμένους δις καὶ πυρίαῖς ἐκ λίθων διαπύρων, ψυχρολουτροῦντας καὶ μονοτροφοῦντας καθαρείως καὶ λιτῶς. θυτικοὶ δ' εἰσὶ Λυσιτανοὶ τὰ τε σπλάγχνα ἐπιβλέπουσιν οὐκ ἐκτέμνοντες· προσεπιβλέπουσι δὲ καὶ τὰς ἐν τῇ πλευρᾷ φλέβας, καὶ ψηλαφῶντες δὲ τεκμαίρονται. σπλαγχνεύονται δὲ καὶ δι' ἀνθρώπων αἰχμαλώτων καλύπτοντες σάγοις· εἶθ' ὅταν πληγῇ τὰ σπλάγχνα ὑπὸ τοῦ ἱεροσκόπου, μαντεύονται πρῶτον ἐκ τοῦ πτώματος. τῶν δ' ἀλόντων τὰς χεῖρας ἀποκόπτοντες τὰς δεξιὰς ἀνατιθέασιν.

2.9. Changes to the organisation of the province of Lusitania

STRABO, *Geography* 3.4.20 (A. MEINEKE, Teubner, Leipzig, 1877)

Changes to the provincial borders, military organisation and administration of justice between 197 and 27 BC, and the situation in Strabo's time. On the organisation of the provinces, see the testimony by Appian (text 1.19 of the chapter on Spain):

⁹ The warlike spirit of the Lusitanians was reflected in their practice of sacrificing a goat and a horse to the gods of war.

Νυνὶ δὲ τῶν ἐπαρχιῶν τῶν μὲν ἀποδειχθεισῶν τῷ δήμῳ τε καὶ τῇ συγκλήτῳ τῶν δὲ τῷ ἡγεμόνι τῶν Ῥωμαίων, ἡ μὲν Βαιτικὴ πρόσκειται τῷ δήμῳ, καὶ πέμπεται στρατηγὸς ἐπ’ αὐτὴν ἔχων ταμίαν τε καὶ πρεσβευτήν· ὄριον δ’ αὐτῆς τεθείκασι πρὸς ἠῶ πλησίον Καστλῶνος. ἡ δὲ λοιπὴ Καίσαρός ἐστι· πέμπονται δ’ ὑπ’ αὐτοῦ δύο πρεσβευταί, στρατηγικός τε καὶ ὑπατικός, ὁ μὲν στρατηγικός ἔχων σὺν αὐτῷ πρεσβευτήν, δικαιοδοτήσων Λυσιτανοῖς τοῖς παρακειμένοις τῇ Βαιτικῇ καὶ διατείνουσι μέχρι τοῦ Δουρίου ποταμοῦ καὶ τῶν ἐκβολῶν αὐτοῦ· καλοῦσι γὰρ οὕτω τὴν χώραν ταύτην ἰδίως ἐν τῷ παρόντι. ἐνταῦθα δ’ ἔστι καὶ ἡ Αὐγοῦστα Ἡμερίτα. ἡ δὲ λοιπὴ (αὕτη δ’ ἐστὶν ἡ πλείστη τῆς Ἰβηρίας ὑπὸ τῷ ὑπατικῷ ἡγεμόνι στρατιάν τε ἔχοντι ἀξιόλογον τριῶν πηλίκων καὶ πρεσβευτὰς τρεῖς, ὧν ὁ μὲν δύο ἔχων τάγματα παραφρουρεῖ τὴν πέραν τοῦ Δουρίου πᾶσαν ἐπὶ τὰς ἄρκτους, ἦν οἱ μὲν πρότερον Λυσιτανούς ἔλεγον οἱ δὲ νῦν Καλλαϊκοὺς καλοῦσι· συνάπτει δὲ τούτοις τὰ προσάρκτια μέρη μετὰ τῶν Ἀστύρων καὶ τῶν Καντάβρων.

3. PORTUGUESE TEXTS

3.1. LUÍS DE CAMÕES (c. 1524-1580)

The poet Luís de Camões was the prime exponent of vernacular humanism and Portuguese culture. The anniversary of his death, on 10 June, is commemorated every year as the *Dia de Portugal* (Day of Portugal, Camões, and the Portuguese Communities). His outstanding work is the epic *Os Lusíadas* (“The Lusíads”), which pays tribute to the Portuguese people through the narrative of the voyage made by its hero, Vasco da Gama, to India, with the customary analepses, ekphrases and *post eventum* prophecies associated with the glorious deeds and heroes of Portugal. Faithful to the classical Greek and Latin epic models, and greatly influenced by the Castilian and Italian poets, the text abounds with Greek allusions, periphrases, epithets, geonyms, anthroponyms and mythological names.

Hence, in this small selection of examples, Vasco da Gama, like other Portuguese heroes, is compared to Heracles (4.80; cf. 4.49), the Argonauts (1.18.6; 4.87-83; 9.64.2; cf. 4.85.8 and the prosopopoeia of the sails of the Portuguese ships), and Alexander the Great (the theme of *imitatio Alexandri* in 5.95.1-2 extended to Lusitania, which created “*Cipiões, Césares, Alexandros, e dá Augustos*” (“Scipios and Caesars giveth Lusialand, / gives Alexanders and Augusti gives”). The theme of *imitatio Alexandri* appears at the beginning of the epic (*Lusíadas*, 1.3; translated by R. F. Burton):

Cessem do sábio Grego e do Troiano
 As navegações grandes que fizeram;
 Cale-se de Alexandro e de Trajano
 A fama das vitórias que tiveram;
 Que eu canto o peito ilustre Lusitano,
 A quem Neptuno e Marte obedeceram.
 Cesse tudo o que a Musa antiga canta,
 Que outro valor mais alto se alevanta.

Cease the sage Grecian, and the Man of Troy
 to vaunt long Voyage made in bygone day:
 Cease Alexander, Trajan cease to joy the fame
 of victories that have pass'd away:
 The noble Lusian's stouter breast sing I, whom
 Mars and Neptune dared not disobey:
 Cease al that antique Muse hath sung, for now
 a better Brav'ry rears its bolder brow.

With regard to the physical geography of Lusitania, in Canto III in order to tell the king of Melinde about the genealogy and glories of the Portuguese, Vasco da Gama begins with the “*larga terra*” (*Lusiads* 3.5: “the wide-spread Continent”). The description of the terrestrial globe, with Europe recumbent at its centre (fig. 3), suggests the ekphrasis of a *mapa mundi* (*Lusiads* 3.6, translated by R. F. Duff):

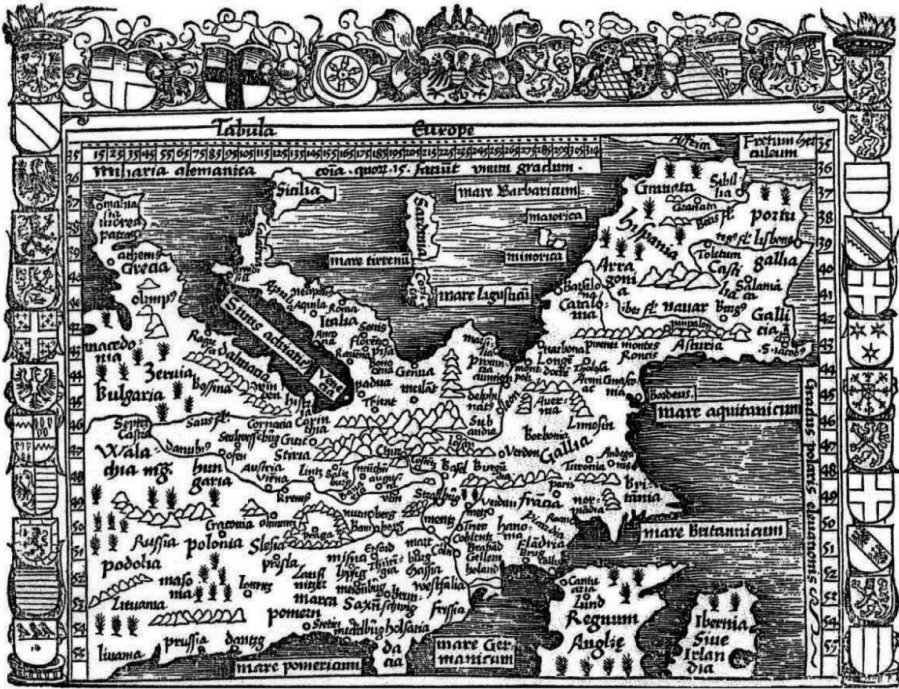

Fig. 3: S. mapa de Europa recumbens, de Münster, *Mappa Europae*, Frankfurt am Main, 1536

<p>“Entre a Zona que o Cancro senhoreia, Meta Setentrional do Sol luzente, E aquela que por fria se arreceia Tanto, como a do meio por ardente, Jaz a soberba Europa, a quem rodeia, Pela parte do Arcturo e do Ocidente, Com suas salsas ondas o Oceano, E, pela Austral, o Mar Mediterraneo”.</p>	<p>“Between the zone where Cancer holds his sway, And cearly marks the utmost northern bound E’er traversed by the brilliant orb of day, And that cold clime where snows and ice abound, Much shunned like that where torrid heats are found, Europa’s fair and fertile regions lie: Her northern, western coasts are girded round By Ocean’s briny waves; whilst, gliding by, The middle sea bathes those beneath the southern sky”</p>
---	--

This geographical description ranges from east to west, passing through Macedonia and “*clara Grécia*”, which achieved immortality “*não menos por armas, que por letras*” (3.13.7-8; “noble Greece ... no less by arts... than arms and wars”), ending in the kingdom of Portugal (*Lusíadas*, 3.20-21; translated by R. F. Burton):

<p>3.20 “Eis aqui, quási cume da cabeça De Europa toda, o Reino Lusitano, Onde a terra se acaba e o mar começa E onde Febo repousa no Oceano. Este quis o Céu justo que florece Nas armas contra o torpe Mauritano, Deitando-o de si fora; e lá na ardente África estar quieto o não consente”.</p>	<p>“See the head-crowning coronet is she, of general Europe, Lusitania’s reign, where endeth land and where beginneth sea, and Phoebus sinks to rest upon the main. Willed her the Heavens with all-just decree by wars to mar th’ignobile Mauritan, to cast him from herself: nor there consent he rule in peace the Fiery Continent.</p>
<p>3.21 “Esta é a ditosa pátria minha amada, À qual se o Céu me dá que eu sem perigo Torne, com esta empresa já acabada, Acabe-se esta luz ali comigo. Esta foi Lusitânia, derivada De Luso ou Lisa, que de Baco antigo Filhos foram, parece, ou companheiros, E nela então os incolas primeiros”.</p>	<p>“This is my happy land, my home, my pride; where, if the Heavens but grant the prayer I for glad return and every risk defied, there may my life-light fail and fade away. This was the Lusitania, name applied by Lusus or by Lysa, sons, they say, of ancient Bacchus, or his boon compeers, eke the first dwellers of her eldest years”.</p>

This short extract contains many important themes from Camões’ work:

1) the physical presentation of Portugal as the head of Europe, a representation probably based on gynomorphic cartography, i.e. maps that represent Europe in the form of a woman reclining (see fig. 3) or standing upright, as in fig. 4, a reproduction of the *mappa Europae* by Sebastian Münster (1588), following the *Europa Virgo* by Johann Putsh (1537, reprinted 1544, 1588), a tradition which continued with Heinrich Bünting’s map of Europe (1595, 1610, 1638; see fig. 5), amongst others¹⁰;

¹⁰ Concerning the engravings reproduced here (fig. 3, 4 and 5), see S. Pinho 2007.

Fig. 4: S. Münster, *Cosmographia*, 1588

Fig. 5: H. Bünting, 1638 (name Lusitania in the helmet)

2) the location of Lusitania in the far west, i.e. the *última Hespéria*, according to the *Lusiads*, 2.108: the “ultimate Hispanian ground”;

3) the origins of the Lusitanian conquest of Africa and its links with the sea and navigation;

4) the nationalist apologetics of the poet;

5) the explanation for the name Lusitania, on the basis of the Greek mythological names Luso or Lisa¹¹. The terms *Luso(s)*, *Lusitano(s)*, *Lusitânico* and *Lusitania* are used by Camões dozens of times as synonyms for *Portugal* and *Portuguese*, in a ratio of approximately 4 to 6 in relation to the latter. This fundamental relationship with Hellenism also occurs in relation to the founding of Lisbon, the capital of Portugal, which would have been built by “Ulysses” (*Lusiadas*, 8.5) and called “Ulisseia” (4.84.1; see also 3.57.1-4, 3.58.8, 3.74.8).

¹¹ See Plin., *Nat.* 3.8: *lusum enim Liberi patris aut lyssam cum eo bacchantium nomen dedisse Lusitaniae et Pana praefectum eius universae.*

3.2. FERNANDO PESSOA (1888-1935)

Mensagem opens with the poem *Os castelos* (“The Castles”), a geographical and political description of Europe which recalls the aforementioned tradition of maps in the form of the female body, in this case reclining. As in classical physiognomy, in presenting Portugal as the face and eyes of Europe, Pessoa gives it the most important position in the portrait, as an expression of the author’s nationalist apologetics¹².

Fig.6: Retrato de Fernando Pessoa by the modernist Painter Almada Negreiros, 1964. Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa (https://pt.wikipedia.org/wiki/Retrato_de_Fernando_Pessoa)

With regard to the iconic, legendary figures from Portuguese history, in the poem *Ulisses* (“Odysseus, Ulysses”) Pessoa refers to the legend of the founding of Lisbon by the hero from Ithaca, *Este, que aqui aportou* (“This one who called here at port”); in the poem *Padrão* (“Landmark with Escutcheon”) he proclaims the superiority of Portuguese navigation in relation to the Greeks and Romans: *Que o mar com fim será grego ou romano: / O mar sem fim é português* (“The bounded sea may be Greek or Roman: / The sea without bounds is Portuguese”); in the poem *Epitáfio de Bartolomeu Dias* (“Dias’ Epitaph”), the famous navigator

¹² The English versions come from: <https://www.inverso.pt/Mensagem/Brazao/castellos.htm> \ “inglesa (17.10.2018).

who rounded Cape Bojador and opened up routes to all the seas in the world is compared to Atlas: *Atlas, mostra alto o mundo no seu ombro* (“Atlas shows the world high on his shoulder”); in the poem *Fernão de Magalhães* (“Magellan”), the first navigator to circumnavigate the earth is presented as the conqueror of the Titans; finally, in the poem *Ascensão de Vasco da Gama* (“The Ascension of Vasco da Gama”), the man who discovered the sea route to India is referred to as an Argonaut and is deified.

4. CONCLUSION

The territory in which Portugal would eventually be established was, from the earliest of times, always open to contact with the Greeks, either directly or via the Romans. Hence, contact with Hellenic culture –its myths, gods and heroes, language, philosophical ideas and literary and artistic expression– contributed a great deal towards shaping the identity of Portugal.

At the same time, Portugal understood how to integrate within European culture shaped by the Hellenistic paideia, establishing various exchanges and receiving, but also making, significant contributions, which were extended to its the vast territories in Asia, Africa and the Americas.

The achievements of the Lusitanian people included their significant involvement in the Reconquest and the Discoveries. Within the realm of culture, there have been authentic representatives of the Lusitanian character but also intellectuals on a European and international level, such as Luís de Camões, Fernando Pessoa and José Saramago, the winner of the 1998 Nobel Prize for Literature –recalling his translation of A. Bonnar’s *Greek Civilization* (1984) and his novel *A Caverna* ‘The cavern’ (2010, referencing Plato’s cavern)– a critical voice infused with a Greek rationalism and a questioning of beliefs, principles, symbols and icons from the biblical and Graeco-Latin as well as the Portuguese and European tradition.

5. BIBLIOGRAPHY

J. de ALARCÃO, “Novas perspectivas sobre os Lusitanos (e outros mundos)”, *Revista Portuguesa de Arqueologia* 2001 4.2 293-349.

The Lusiad of Camoens, translated into English spenserian verse by Robert French Duff, Lisbon 1880 (translation quoted); https://archive.org/stream/lusiadofcamoenst00camrich/lusiadofcamoenst00camrich_djvu.txt.

Os Lusíadas (The Lusíads), englished by Richard Francis Burton. London 1880

(translation quoted).

- L. de CAMOËNS, *The Lusiad*, transl. W. J. Mickle, ed. E. R. Hodges, 2010, Ebook #32528: https://www.gutenberg.org/files/32528/32528-h/32528-h.htm#page_130.
- A. P. COUTO, F. OLIVEIRA, “Portugal” in *Classics Teaching in Europe*, ed. J. Bulwer, London 2006, pp. 97-106.
- A. COXITO, “A projecção de Aristóteles no pensamento português” in F. Oliveira (ed.), *Raízes Greco-Latinas da Cultura Portuguesa*. Coimbra 1999, pp. 271-278.
- ESTRABÃO, *Geografia, Livro III*. Introdução, tradução do grego e notas de J. Deserto e S. H. M. Pereira. Coimbra 2016.
- MARTINHO DE BRAGA, *Instrução Pastoral sobre Superstições Populares. De correctione rusticorum*, ed., trad. A. A. Nascimento, M. J. V. Branco. Lisboa 1997.
- M. A. MUÑOZ, *Viriato. O herói Lusitano que lutou pela liberdade do seu povo*. Lisboa 2006.
- F. OLIVEIRA (ed.), *Raízes Greco-Latinas da Cultura Portuguesa*. Coimbra 1999.
- F. OLIVEIRA, “Portugal”, in *Der Neue Pauly*. Stuttgart 2002, pp. 516-526.
- F. OLIVEIRA, “Greek Heritage in Portugal” in *Atlhon. Festschrift für Hans-Joachim Glücklich*. Speyer 2005, pp. 157-166.
- F. OLIVEIRA, “Portugal”, in *Classics Teaching in Europe*, ed. J. Bulwer. London 2006.
- Fernando PESSOA, *Mensagem*, in *Obra Poética*, I vol. Lisboa 1987.
- M. H. U. PRIETO, “Personagens homéricas n’Os Lusíadas”, *Humanitas* 61 2009 165-177.
- S. T. DE PINHO, “Fórmulas de expressão cronotópica”, in *Decalógia Camonianiana*. Coimbra 2007, pp. 73-100.
- M. H. ROCHA PEREIRA, *Novos Ensaio sobre temas clássicos na literatura portuguesa*. Lisboa 1999 (a).
- M. H. ROCHA PEREIRA, “Paisagem real e paisagem espiritual da Grécia em alguns poetas portugueses contemporâneos”, *Ágora* 1 1999 (b) 11-30.
- M. H. ROCHA PEREIRA, *Greek Vases in Portugal*. Coimbra 2010.
- L. SILVA, *Viriathus and the Lusitanian Resistance to Rome 155-139 BC*. Bamsley 2013.
- STRABO, *Geographica*, ed. A. Meineke. Teubner, Leipzig 1877.
- J. WILLIAMS, *The Archaeology of Roman Surveillance in the Central Alentejo, Portugal*. Berkeley 2017.

ROUMANIE (Romania)

THEODOR GEORGESCU
Université de Bucarest
(theorgeorgescu@yahoo.com)

Depuis le deuxième millénaire avant J.C. et jusqu'à nos jours il y eut un contact permanent entre les Grecs et les habitants vivant sur le territoire de la Roumanie actuelle. Les premières preuves sont archéologiques et témoignent des échanges commerciaux entre les Mycéniens et les populations locales.

Les premières informations concernant les Grecs sur le territoire de la Roumanie de nos jours viennent de sources littéraires archaïques: elles portent soit sur le fleuve Istros (aujourd'hui *le Danube*), soit sur la côte ouest du Pont-Euxin (la mer Noire). Les écrivains grecs parlent de l'Île Leuke (Λευκή «la claire») aux bouches du Delta du Danube, aujourd'hui *l'Île des Serpents*, connue pendant l'Antiquité aussi comme l'Île d'Achille.

Selon les informations des mythographes, les contacts les plus anciens entre les Grecs et les habitants du territoire de la Roumanie actuelle remontent aux mythes: après l'enlèvement de la Toison d'or, l'expédition du navire Argo traversa les bouches du Danube pour tenter d'échapper aux poursuites des Colchidiens. Pendant la guerre de Troie, la reine des Amazones, Penthésilée, d'origine thracique, soutint les Troyens dans leur combat contre les Achéens. Les auteurs grecs archaïques n'avaient toutefois que de vagues connaissances concernant le territoire situé au nord du Danube. Leurs informations devaient s'enrichir grâce à la colonisation du Pont-Euxin par les Grecs à partir du VIème siècle.

La principale source d'informations sur les premiers rapports entre les Grecs et les populations qui habitaient le territoire situé au nord du Danube reste l'Histoire d'HÉRODOTE. Même si elles n'ont pas toutes la même valeur, ces informations sont très précieuses: Hérodote fut le premier à faire une description plus précise du cours du Danube; il avait aussi des informations sur les populations de Scythes au nord du Pont-Euxin, mais affirmait que personne ne savait qui habitait au-delà du fleuve Istros (Hdt. 5.9). Il parla aussi pour la première fois des Gètes qui habitaient entre les Balkans, le Danube et la mer Noire, en les identifiant comme des Thraces, particularisés toutefois par leurs mœurs (Hdt. 4. 93): ce fut la première mention des ancêtres les plus éloignés du peuple roumain, une population sédentaire, formée d'agriculteurs et d'éleveurs d'animaux. THUCYDIDE les décrivit comme des archers à cheval. Selon des vers de Ménandre, ils auraient vécu en polygamie.

Jusqu'à l'affirmation de la Macédoine comme puissance régionale, les informations sur le Gètes furent très pauvres. En ce qui concerne la littérature,

on doit mentionner que les auteurs de comédie introduisirent dans leurs pièces des personnages-type, comme Daos «le Dace», probablement en raison de l'approvisionnement du marché grec en esclaves provenant de la Dacie par l'intermédiaire des colonies grecques du Pont-Euxin.

Hérodote, suivi par PLATON, STRABON, ARRIEN et JAMBLIQUE, évoqua la religion des Daces: ils étaient polythéistes mais avaient un prophète nommé Zalmoxis (que les auteurs présentaient comme disciple de Pythagore), qui introduisit le culte de Gebeleizis, une divinité suprême. Les Daces jetaient leurs flèches vers le ciel pour bannir les nuages quand Zalmoxis tonnait. Ils croyaient en l'immortalité de l'âme et avaient un culte à mystères. Platon utilisa dans *Charmide* cette conception liée à sa théorie de l'âme.

Les informations étaient toutefois très pauvres et c'est seulement suite à l'expansion de la domination macédonienne sur le territoire thrace que cette zone serait mieux connue. Faute d'informations littéraires, les preuves archéologiques attestent un contact continu parmi les colons grecs et les habitants de la côte de la mer Noire.

Au cours du VIIème siècle av. J.C., les Ioniens de Milet fondèrent sur le littoral de la mer Noire la colonie d'Istros (nommée ensuite Histria par les Romains). Durant l'Antiquité tardive, l'alluvionnement danubien envasa son port, transformant le golfe d'Istros en une lagune. Les ruines de la cité antique se trouvent aujourd'hui au bord du lac de Sinoe et représentent un très important site archéologique de Roumanie.

Fig. 1: vue d'ensemble de la colonie d' Istros (<http://www.flickr.com>)

Un siècle plus tard, les Doriens d'Héraclée Pontique fondèrent la cité de Callatis à l'endroit où aujourd'hui se trouve la ville de Mangalia, et les Grecs de Milet la cité de Tomis (aujourd'hui Constanța). Toutes ces cités conservent l'organisation des villes d'origine. En naviguant le long du Danube et d'autres grands fleuves, les Grecs entrèrent lentement en contact avec les Gètes qui habitaient la Dacie et entretenirent des relations commerciales avec eux.

En 436 av. J.C., Péricles entreprit une expédition au bord de la mer Noire et satisfait toutes les doléances des cités grecques; un siècle plus tard, Alexandre le Grand mena lui aussi une brève expédition contre les Gètes, une démonstration de force d'une seule journée. Ce fut la première mention des Gètes des plaines de Valachie. La zone du nord du Danube commença à être mieux connue à partir du milieu du IVème siècle. Quelques décennies plus tard, un roi gète, Dromichètes, lutta contre les visées expansionnistes de Lysimaque, roi hellénistique de Thrace. Il dût y avoir une coopération entre les villes grecques du Pont-Euxin et les populations locales. La paix fut parachevée par le mariage de Dromichètes avec la fille de Lysimaque.

Aux IIIème et IIème siècles av. J.C., plusieurs Grecs provenant de colonies grecques du Pont-Euxin s'affirmèrent pendant l'époque hellénistique: *ISTROS DE CALLATIS*, auteur d'un traité sur la tragédie; *SATYROS PERIPATHETICUS*, biographe d'Euripide; *DEMETRIOS DE CALLATIS*, historien et géographe, auteur d'une œuvre sur l'Europe et l'Asie. On sait aussi qu'au IIème siècle, l'alphabet grec était utilisé à travers la Dacie, comme en témoignent plusieurs inscriptions.

Les témoignages d'ordre historique sont inséparables de l'influence grecque sur la langue roumaine. Nous avons beaucoup des documents qui nous permettent d'étudier les traces laissées par la culture grecque ancienne et byzantine sur la langue roumaine. Comme continuatrice du latin, on doit remonter aux Romains pour comprendre l'influence des hellénismes du latin sur notre langue.

La première influence du grec sur les régions danubiennes se manifesta par l'intermédiaire du latin au cours des six premiers siècles de notre ère. Bien que le nombre d'hellénismes du latin soit considérable, l'influence fut plutôt savante et non populaire. L'étude des inscriptions démontra qu'il y avait dans les Balkans deux zones de culture au long du Danube: au sud, une influence grecque; au nord, une culture romaine. La plupart des hellénismes qui se retrouvent dans les sources latines des provinces furent importées par les Romains, et non par des Grecs, étant considérés comme des éléments intégrants de la langue latine. Quelques mots seulement pourraient provenir du contact direct entre le grec ancien et le latin oriental. Après le VIème siècle, une masse compacte de Slaves sépara du monde grec la population romanisée des provinces danubiennes, qui se retrouva englobée dans l'aire d'influence byzantino-slave, sans avoir de contact direct avec le territoire grec. Par conséquent, la langue roumaine assimila des hellénismes par l'intermédiaire d'idiomes slaves. Une influence importante de la langue grecque sur le roumain se produisit, à partir

du Xème siècle, par la terminologie ecclésiastique d'origine byzantine utilisée dans la liturgie slave qui s'est imposée dans les régions de la Roumanie actuelle. Au moment où le Danube est devenu la frontière septentrionale de l'Empire byzantin (après 1018), la langue roumaine s'enrichit soit par emprunt direct du grec (toponymes, termes du vocabulaire commercial), soit par l'intermédiaire des Slaves.

1. HÉSIODE, *THÉOGONIE* 337-339

Hésiode, dans la *Théogonie*, fit la première mention dans la littérature grecque du fleuve d'Istros, «aux belles eaux courantes», nommé plus tard en Germanie Δανούβιος, aujourd'hui le Danube, qui sépare la Roumanie et la Bulgarie¹ :

Τηθὺς δ' Ὠκεανῶ ποταμοὺς τέκε δινήεντας,
Νεῖλόν τ' Ἀλφειὸν τε καὶ Ἡριδανὸν βαθυδίνην,
Στρυμόνα Μαίανδρόν τε καὶ Ἴστρον καλλιρέεθρον.

2. HERODOTE, *HISTOIRE* 2.33.3-4

Ἴστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρήνης πόλιος ῥέει μέσην σχίζων τὴν Εὐρώπην ... τελευτᾷ δὲ ὁ Ἴστρος ἐς θάλασσαν ῥέων τὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου διὰ πάσης Εὐρώπης, τῆ Ἰστροῖν οἱ Μιλησίων οἰκέουσι ἄποικοι.

3. APOLLONIUS RHODIUS, *ARGONAUTICA* 4. 298-328

Selon la légende des Argonautes, Jason, avec ses compagnons, fut le premier grec à naviguer sur le Danube:

γηθόσυνοι δέ, Λύκοιο καταυτόθι παῖδα λιπόντες,
λαίφεσι πεπταμένοισιν ὑπεῖρ ἄλα ναυτίλλοντο
οὔρεα Παφλαγόνων² θηεύμενοι· οὐδὲ Κάραμβιν³
γνάμψαν, ἐπεὶ πνοιαὶ τε καὶ οὐρανίου πυρὸς αἴγλη
μίμνεν ἕως Ἴστροιο μέγαν ῥόον εἰσαφίκοντο.
Κόλχοι δ' αὐτ', ἄλλοι μὲν ἐτώσια μαστεύοντες
Κυανέας⁴ Πόντοιο διὲκ πέτρας ἐπέρησαν,

¹ Plusieurs auteurs ont mentionné ce fleuve depuis l'époque archaïque: Pind. *O.* 8.47; A. *Fr.* 330; Simon., 7.496, etc.

² Selon Apollonios, les monts de Paphlagonie commencent au bassin du fleuve Billaios et s'étendent jusqu' à Sinope (en Assyrie).

³ Le cap le plus septentrional de la côte sud du Pont.

⁴ Roches situées à l'embouchure septentrionale du Bosphore.

ἄλλοι δ' αὖ ποταμὸν μετεκίαθον, οἷσιν ἄνασσεν
 Ἄψυρτος, Καλὸν δὲ διὰ στόμα πείρε λιασθεῖς·
 τῷ καὶ ὑπέφθη τούσγε βαλὼν ὑπὲρ αὐχένα γαίης
 κόλπον ἔσω πόντοιο πανέσχατον Ἴονιοιο.
 Ἴστρω γάρ τις νῆσος ἐέργεται οὖνομα Πεῦκη
 τριγλώχιν, εὖρος μὲν ἐς αἰγιαλοὺς ἀνέχουσα,
 στεῖνον δ' αὐτ' ἀγκῶνα ποτὶ ῥόον, ἀμφὶ δὲ δοιαί
 σχίζονται προχοαί· τὴν μὲν καλέουσι Νάρηκος,
 τὴν δ' ὑπὸ τῇ νεάτῃ Καλὸν στόμα· τῆδε διαπρὸ
 Ἄψυρτος Κόλχοι τε θωώτερον ὠρμήθησαν,
 οἱ δ' ὑψοῦ νήσοιο κατ' ἀκροτάτης ἐνέοντο
 τηλόθεν. εἰαμενησι δ' ἐν ἄσπετα πάεα λείπον
 ποιμένες ἀγραυλοὶ νηῶν φόβῳ, οἷά τε θῆρας
 ὁσσομένοι πόντου μεγακήτεος ἐξανιόντας·
 οὐ γάρ πω ἀλίας γε πάρος ποθὶ νῆας ἴδοντο
 οὔτ' οὖν Θρήξιν μιγάδες Σκύθαι οὐδὲ Σίγυννοι,
 οὔτ' αὖ Γραυκένιοι, οὔθ' οἱ περὶ Λαύριον ἤδη
 Σίνδοι ἐρημαῖον πεδῖον μέγα ναιετάοντες.
 αὐτὰρ ἐπεὶ τ' Ἄγγουρον ὄρος καὶ ἄπωθεν ἐόντα
 Ἄγγουρου ὄρεος σκόπελον παρὰ Καυλιακοῖο,
 ᾧ πέρι δὴ σχίζων Ἴστρος ῥόον ἔνθα καὶ ἔνθα
 βάλλει ἀλός, πεδῖον τε τὸ Λαύριον ἠμείψαντο,
 δὴ ῥα τότε Κρονίην Κόλχοι ἄλαδ' ἐκπρομολόντες,
 πάντη, μὴ σφε λάθοιεν, ὑπετμήξαντο κελεύθους.

4. PROCLUS, *CHRESTOMATHIE* 175-200

Penthésilée, Amazone d'origine thracique, vint à l'aide des Troyens. Achille fut enterré dans l'Île de Leuke (aujourd'hui l'Île des Serpents, à environ 45 km du port roumain de Sulina) :

Ἀμαζῶν Πενθεσίλεια παραγίνεται Τρωσὶ συμμαχήσουσα, Ἄρεως μὲν θυγάτηρ, Θρᾶσσα δὲ τὸ γένος· καὶ κτείνει αὐτὴν ἀριστεύουσαν Ἀχιλλεύς, οἱ δὲ Τρῶες αὐτὴν θάπτουσι. καὶ Ἀχιλλεύς Θερσίτην ἀναιρεῖ λοιδορηθεὶς πρὸς αὐτοῦ καὶ ὄνειδισθεὶς τὸν ἐπὶ τῇ Πενθεσιλείᾳ λεγόμενον ἔρωτα· καὶ ἐκ τούτου στάσις γίνεται τοῖς Ἀχαιοῖς περὶ τοῦ Θερσίτου φόνου. μετὰ δὲ ταῦτα Ἀχιλλεύς εἰς Λέσβον πλεῖ, καὶ θύσας Ἀπόλλωνι καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Λητοῖ καθαίρεται τοῦ φόνου ὑπ' Ὀδυσσέως. ... τρεψάμενος δ' Ἀχιλλεύς τοὺς Τρῶας καὶ εἰς τὴν πόλιν συνεισπεσῶν ὑπὸ Πάριδος ἀναιρεῖται καὶ Ἀπόλλωνος· καὶ περὶ τοῦ πτώματος γενομένης ἰσχυρᾶς μάχης Αἴας ἀνελόμενος ἐπὶ τὰς ναῦς κομίζει, Ὀδυσσέως ἀπομαχομένου τοῖς Τρωσίν. ἔπειτα Ἀντίλοχόν⁵ τε θάπτουσι καὶ τὸν νεκρὸν τοῦ Ἀχιλλέως προτίθενται. καὶ Θέτις ἀφικομένη σὺν Μούσαις καὶ ταῖς

⁵ Fils de Nestor et de Anaxibia, *cfr. Il.* 4.457.

ἀδελφαῖς θρηνεῖ τὸν παῖδα· καὶ μετὰ ταῦτα ἐκ τῆς πυρᾶς ἢ Θέτις ἀναρπάσασα τὸν παῖδα εἰς τὴν Λευκὴν νῆσον διακομίζει. οἱ δὲ Ἄχαιοι τὸν τάφον χώσαντες ἀγῶνα τιθέασι, καὶ περὶ τῶν Ἀχιλλέως ὄπλων Ὀδυσσεὶ καὶ Αἴαντι στάσις ἐμπίπτει.

Fig. 2: Penthésilée et Achille, Alte Pinothek, Munich (<http://www.flickr.com>)

5. HERODOTE, *HISTOIRE* 4. 94-95

Les Gètes croient être immortels :

Ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον· οὔτε ἀποθνήσκειν ἑωυτοὺς νομίζουσι ἰέναι τε τὸν ἀπολλύμενον παρὰ Σάλμοξιν δαίμονα· οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον ὀνομάζουσι Γεβελείζιν. Διὰ πεντετηρίδος δὲ τὸν πάλω λαχόντα αἰεὶ σφῆων αὐτῶν ἀποπέμπουσι ἄγγελον παρὰ τὸν Σάλμοξιν, ἐντελλόμενοι τῶν ἂν ἐκάστοτε δέωνται. Πέμπουσι δὲ ὧδε· οἱ μὲν αὐτῶν ταχθέντες ἀκόντια τρία ἔχουσι, ἄλλοι δὲ διαλαβόντες τοῦ ἀποπεμπομένου παρὰ τὸν Σάλμοξιν τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, ἀνακινήσαντες αὐτὸν μετέωρον ῥιπτέουσι ἐς τὰς λόγχας. Ἦν μὲν δὴ ἀποθάνη ἀναπαρεῖς, τοῖσι δὲ ἴλεος ὁ θεὸς δοκέει εἶναι· ἦν δὲ μὴ ἀποθάνη, αἰτιῶνται αὐτὸν τὸν ἄγγελον, φάμενοί μιν ἄνδρα κακὸν εἶναι, αἰτιησάμενοι δὲ τοῦτον ἄλλον ἀποπέμπουσι. Ἐντέλλονται δὲ ἔτι ζῶντι. Οὗτοι οἱ αὐτοὶ Θρήικες καὶ πρὸς βροντὴν τε καὶ ἀστραπὴν τοξεύοντες ἄνω πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀπειλέουσι τῷ θεῷ, οὐδένα ἄλλον θεὸν νομίζοντες εἶναι εἰ μὴ τὸν σφέτερον. Ὡς δὲ ἐγὼ πυνθάνομαι τῶν τὸν Ἑλλήσποντον καὶ Πόντον

οικεόντων Ἑλλήνων, τὸν Σάλμοξιν τοῦτον ἐόντα ἄνθρωπον δουλεῦσαι ἐν Σάμφ, δουλεῦσαι δὲ Πυθαγόρη τῷ Μνησάρχου· ἐνθεῦτεν δὲ αὐτὸν γενόμενον ἐλεύθερον χρήματα κτήσασθαι συχνά, κτησάμενον δὲ ἀπελθεῖν ἐς τὴν ἑωυτοῦ. Ἄτε δὲ κακοβίων τε ἐόντων τῶν Ὀρηκίων καὶ ὑπαφρονεστέρων, τὸν Σάλμοξιν τοῦτον ἐπιστάμενον δίαίταν τε Ἰάδα καὶ ἦθεα βαθύτερα ἢ κατὰ Ὀρηκίας, οἷα Ἑλλησι τε ὀμιλήσαντα καὶ Ἑλλήνων οὐ τῷ ἀσθενεστάτῳ σοφιστῇ Πυθαγόρῃ, κατασκευάσασθαι ἀνδρεῶνα, ἐς τὸν πανδοκεύοντα τῶν ἀστῶν τοὺς πρῶτους καὶ εὐωχέοντα ἀναδιδάσκειν ὡς οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ συμπόται αὐτοῦ οὔτε οἱ ἐκ τούτων αἰεὶ γινόμενοι ἀποθανέονται, ἀλλ' ἦξουσι ἐς χώρον τοῦτον ἵνα αἰεὶ περιεόντες ἕξουσι τὰ πάντα ἀγαθὰ. Ἐν ᾧ δὲ ἐποίεε τὰ καταλεχθέντα καὶ ἔλεγε ταῦτα, ἐν τούτῳ κατάγαιον οἶκημα ἐποίεετο. Ὡς δὲ οἱ παντελέως εἶχε τὸ οἶκημα, ἐκ μὲν τῶν Ὀρηκίων ἠφανίσθη, καταβάς δὲ κάτω ἐς τὸ κατάγαιον οἶκημα διαιτάτο ἐπ' ἕτερα τρία. Οἱ δὲ μιν ἐπόθεόν τε καὶ ἐπένθεον ὡς τεθνεῶτα. Τετάρτῳ δὲ ἕτει ἐφάνη τοῖσι Ὀρηξί, καὶ οὕτω πιθανά σφι ἐγένετο τὰ ἔλεγε ὁ Σάλμοξις. Ταῦτά φασί μιν ποιῆσαι.

6. ARRIEN, *ANABASE OU EXPÉDITION D'ALEXANDRE*, 1.3.1-1.4.5

Alexandre le Grand traversa le Danube où il rencontra les Gètes qui se croyaient immortels. Une démonstration de force qui mit en fuite les Gètes, terrifiés par la phalange macédonienne :

Ἀπὸ δὲ τῆς μάχης τριταῖος ἀφικνεῖται Ἀλέξανδρος ἐπὶ τὸν ποταμὸν τὸν Ἰστρον, ποταμῶν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην μέγιστον ὄντα καὶ πλείστην γῆν ἐπερχόμενον καὶ ἔθνη μαχμώτατα ἀπείργοντα, τὰ μὲν πολλὰ Κελτικά, ὅθεν γε καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῷ ἀνίσχουσιν, ὧν τελευταίους Κουάδους καὶ Μαρκομάνους· ἐπὶ δὲ Σαυροματῶν μοῖραν· Ἰάζυγας· ἐπὶ δὲ Γέτας τοὺς ἀπαθανατίζοντας· ... Ἐνθα δὴ Ἀλέξανδρος ἀπαγαγὼν τὰς ναῦς ἔγνω διαβαίνειν τὸν Ἰστρον ἐπὶ τοὺς Γέτας τοὺς πέραν τοῦ Ἰστροῦ ὤκισμένους, ὅτι τε συνειλεγμένους ἑώρα πολλοὺς ἐπὶ τῇ ὄχθῃ τοῦ Ἰστροῦ, ὡς εἶρξοντες, εἰ διαβαῖνοι, –ἦσαν γὰρ ἵππεις μὲν ἐς τετρακισχιλίους, πεζοὶ δὲ πλείους τῶν μυρίων– καὶ ἅμα πόθος ἔλαβεν αὐτὸν ἐπέκεινα τοῦ Ἰστροῦ ἔλθειν. τῶν μὲν δὴ νεῶν ἐπέβη αὐτός· τὰς δὲ διωφθέρας, ὑφ' αἷς ἐσκήνουν, τῆς κάρφης πληρώσας καὶ ὅσα μονόξυλα πλοῖα ἐκ τῆς χώρας ξυναγαγῶν –ἦν δὲ καὶ τούτων εὐπορία πολλή, ὅτι τούτοις χρώνται οἱ πρόσοικοι τῷ Ἰστρῷ ἐφ' ἀλιεία τε τῇ ἐκ τοῦ Ἰστροῦ καὶ εἶποτε παρ' ἀλλήλους ἀνὰ τὸν ποταμὸν στέλλοιντο καὶ ληστεύοντες ἀπ' αὐτῶν οἱ πολλοί– ταῦτα ὡς πλείστα ξυναγαγῶν διεβίβαζεν ἐπ' αὐτῶν τῆς στρατιᾶς ὅσους δυνατὸν ἦν ἐν τῷ τοιῶδε τρόπῳ. καὶ γίνονται οἱ διαβάντες ἅμα Ἀλεξάνδρῳ ἵππεις μὲν ἐς χιλίους καὶ πεντακοσίους, πεζοὶ δὲ ἐς τετρακισχιλίους. Διέβαλον δὲ τῆς νυκτὸς ἢ λήιον ἢ σίτου βαθύ· καὶ ταύτη μᾶλλον τι ἔλαθον προσχόντες τῇ ὄχθῃ. ὑπὸ δὲ τὴν ἔω Ἀλέξανδρος διὰ τοῦ ληίου ἦγε, παραγγείλας τοῖς πεζοῖς πλαγίαις ταῖς σαρίσσαις ἐπικλίνοντας τὸν σίτον οὕτω προάγειν ἐς τὰ οὐκ ἐργάσιμα. οἱ δὲ ἵππεις ἔστε μὲν διὰ τοῦ ληίου προῆει ἢ φάλαγξ ἐφείποντο· ὡς δὲ ἐκ τῶν ἐργασίμων ἐξήλασαν, τὴν μὲν ἵππον ἐπὶ τὸ δεξιὸν κέρας αὐτὸς Ἀλέξανδρος παρήγαγεν, τὴν φάλαγγα δὲ ἐν πλαισίῳ Νικάνορα ἄγειν ἐκέλευσε. καὶ οἱ

Γέται οὐδὲ τὴν πρώτην ἐμβολὴν τῶν ἰππέων ἐδέξαντο· παράδοξος μὲν γὰρ αὐτοῖς ἢ τόλμα ἐφάνη τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅτι εὐμαρῶς οὕτως τὸν μέγιστον τῶν ποταμῶν διεβέβηκει ἐν μιᾷ νυκτὶ τὸν Ἴστρον οὐ γεφυρώσας τὸν πόρον, φοβερὰ δὲ καὶ τῆς φάλαγγος ἢ ζύγκλεισις, βιαία δὲ ἢ τῶν ἰππέων ἐμβολή· καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἐς τὴν πόλιν καταφεύγουσιν, ἢ δὴ ἀπέιχεν αὐτοῖς ὅσον παρασάγγην τοῦ Ἴστρου· ὡς δὲ ἐπάγοντα εἶδον σπουδῇ Ἀλέξανδρον τὴν μὲν φάλαγγα παρὰ τὸν ποταμόν, ὡς μὴ κυκλωθεῖεν πη οἱ πεζοὶ ἐνεδρευσάντων τῶν Γετῶν, τοὺς ἰππέας δὲ κατὰ μέτωπον, λείπουσιν αὐ καὶ τὴν πόλιν οἱ Γέται κακῶς τετειχισμένην, ἀναλαβόντες τῶν παιδαρίων καὶ τῶν γυναικῶν ἐπὶ τοὺς ἵππους ὅσα φέρειν οἱ ἵπποι ἠδύνατο· ἦν δὲ αὐτοῖς ἢ ὀρμῇ ὡς πορρωτάτω ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ ἐς τὰ ἔρημα. Ἀλέξανδρος δὲ τὴν τε πόλιν λαμβάνει καὶ τὴν λείαν πᾶσαν ὅσην οἱ Γέται ὑπέλιποντο.

7. DIODORE DE SICILE, *Bibliothèque Historique* 21.12.3-6

Au cours d'un festin, le roi de Macédoine, Lysimaque, reçut une leçon de la part du roi des Gètes, Dromichètes:

“Ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Λυσιμάχου δυνάμεως συνδραμόντων τῶν Θρακῶν καὶ βοώντων ἄγειν εἰς τὸ μέσον τὸν ἠλωκότα βασιλέα πρὸς τὴν κόλασιν –δεῖν γὰρ τὴν ἐξουσίαν ἔχειν τὸ τῶν κινδύνων μετεσχηκὸς πλήθος βουλευσασθαι πῶς χρηστέον ἐστὶν τοῖς ἠλωκόσιν– ὁ μὲν Δρομιχαίτης περὶ τῆς τιμωρίας τοῦ βασιλέως ἀντειπὼν ἐδίδαξε τοὺς στρατιώτας ὅτι συμφέρει σῶσαι τὸν ἄνδρα. ἀναιρεθέντος μὲν γὰρ αὐτοῦ βασιλεῖς ἄλλους καταλήψεσθαι τὴν Λυσιμάχου δυναστείαν, φοβρωτέρους, ἂν τύχη, τοῦ προϋπάρχαντος· διαφυλαχθέντος δὲ χάριν ἔξειν ὀφειλομένην τοῖς Θραξὶ παρὰ τοῦ σωθέντος, καὶ τὰ φρούρια τὰ πρότερον ὑπάρξαντα Θρακῶν ἀπολήψεσθαι χωρὶς κινδύνων, συγκαταθεμένου δὲ τοῦ πλήθους, ὁ Δρομιχαίτης ἀναζητήσας ἐκ τῶν αἰχμαλώτων τοὺς φίλους τοῦ Λυσιμάχου καὶ τοὺς περὶ τὴν θεραπείαν εἰωθότας διατρίβειν, ἀπήγαγε πρὸς τὸν ἠλωκότα βασιλέα. μετὰ δὲ ταῦτα συντελέσας θυσίαν παρέλαβεν ἐπὶ τὴν ἐστίασιν τὸν τε Λυσιμάχον μετὰ τῶν αὐτοῦ φίλων καὶ τῶν Θρακῶν τοὺς ἐπιτηδειοτάτους, διττὰς δὲ κλισίας κατασκευάσας τοῖς μὲν περὶ τὸν Λυσιμάχον ἔστρωσε τὴν ἀλοῦσαν βασιλικὴν στρωμνὴν, ἑαυτῷ δὲ καὶ τοῖς φίλοις εὐτελεῆ στιβάδα. ὁμοίως δὲ διττῶν ἐτοίμασθέντων δεῖπνων, ἐκείνοις μὲν παντοδαπῶν πολυτέλειαν βρωμάτων παρέθηκεν ἐπὶ τραπέζης ἀργυρᾶς, τοῖς δὲ Θραξὶ λάχανα καὶ κρέα μετρίως ἐσκευασμένα, ἐπὶ σανίδος εὐτελοῦς ἐπικειμένης αὐτοῖς τῆς τραπέζης. τὸ δὲ τελευταῖον τοῖς μὲν ἐνέχει τὸν οἶνον ἀργυροῖς καὶ χρυσοῖς ποτηρίοις, τοῖς δὲ μεθ’ ἑαυτοῦ κερατινοῖς καὶ ξυλίνοις, καθάπερ ἦν ἔθος τοῖς Γέταις. προβαίνοντος δὲ τοῦ πότου πληρώσας τὸ μέγιστον τῶν κεράτων καὶ προσαγορεύσας πατέρα τὸν Λυσιμάχον ἠρώτησε πότερον αὐτῷ δοκεῖ δεῖπνον βασιλικώτερον, τὸ Μακεδονικὸν ἢ τὸ Θράκιον. (...) Ὅτι τοῦ Δρομιχαίτου τὸν Λυσιμάχον ἐπὶ δεῖπνον κεκληκόςτος καὶ προβαίνοντος τοῦ πότου, πληρώσας τὸ μέγιστον τῶν κεράτων καὶ προσαγορεύσας πατέρα τὸν Λυσιμάχον ἠρώτησε πότερον αὐτῷ δοκεῖ δεῖπνον εἶναι βασιλικώτερον, τὸ Μακεδονικὸν ἢ τὸ Θράκιον. τοῦ δὲ Λυσιμάχου τὸ Μακεδονικὸν εἰπόντος, Τί

οὖν, ἔφη, νόμιμα τοιαῦτα καὶ βίον λαμπρὸν ἀπολιπών, ἔτι δὲ ἐπιφανεστέραν βασιλείαν, ἐπεθύμεις εἰς ἀνθρώπους παραγενέσθαι βαρβάρους καὶ ζώντας θηριώδη βίον καὶ χώραν δυσχείμερον καὶ σπανίζουσιν ἡμέρων καρπῶν, ἐβιάσω δὲ παρὰ φύσιν ἀγαγεῖν δύναμιν εἰς τόπους τοιοῦτους ἐν οἷς ξενικὴ δύναμις ὑπαίθριος οὐ δύναται διασώζεσθαι; εἰπόντος δὲ πάλιν πρὸς ταῦτα τοῦ Λυσιμάχου διότι τὰ μὲν περὶ ταύτην τὴν στρατείαν ἠγνόησεν, εἰς δὲ τὸ λοιπὸν πειράσεται φίλος ὧν συμμαχεῖν καὶ χάριτος ἀποδόσει μὴ λειψθῆναι τῶν εὐπεποιηκότων, ἀποδεξάμενος αὐτὸν φιλοφρόνως ὁ Δρομιχαίτης παρέλαβε τῶν χωρίων τὰ παραιρεθέντα ὑπὸ τῶν περὶ Λυσίμαχον καὶ περιθεῖς αὐτῷ διάδημα ἐξαπέστειλεν.

8. PAUSANIAS, *DESCRIPTION DE LA GRÈCE* 1.9.5-6

La paix entre Lysimaque et le roi des Gètes, Dromichètes :

ὁ δὲ Λυσίμαχος οὗτος γένος τε ἦν Μακεδῶν καὶ Ἀλεξάνδρου δορυφόρος, ὃν Ἀλέξανδρός ποτε ὑπ' ὀργῆς λέοντι ὁμοῦ καθεῖρξας ἐς οἴκημα κεκρατηκότα εὔρε τοῦ θηρίου· τὰ τε οὖν ἄλλα ἤδη διετέλει θαυμάζων καὶ Μακεδόνων ὁμοίως τοῖς ἀρίστοις ἦγεν ἐν τιμῇ. τελευτήσαντος δὲ Ἀλεξάνδρου Θρακῶν ἐβασίλευεν ὁ Λυσίμαχος τῶν προσοίκων Μακεδόσιν, ὧσιν ἤρχεν Ἀλέξανδρος καὶ ἔτι πρότερον Φίλιππος· εἶεν δ' ἂν οὗτοι τοῦ Θρακίου μοῖρα οὐ μεγάλη. Θρακῶν δὲ τῶν πάντων οὐδένας πλείους εἰσὶ τῶν ἀνθρώπων ὅτι μὴ Κελτοὶ πρὸς ἄλλο ἔθνος ἐν ἀντεξετάζοντι, καὶ διὰ τοῦτο οὐδεὶς πω πρότερος Θρακῆς Ῥωμαίων κατεστρέψατο ἀθρόους· Ῥωμαίοις δὲ Θράκη τε πᾶσα ἐστὶν ὑποχείριος, καὶ Κελτῶν ὅσον μὲν ἀχρεῖον νομίζουσι διὰ τε ὑπερβάλλον ψῦχος καὶ γῆς φαυλότητα, ἐκουσίως παρῶπται σφισι, τὰ δὲ ἀξιόκτητα ἔχουσι καὶ τούτων. τότε δὲ ὁ Λυσίμαχος πρώτοις τῶν περιοίκων ἐπολέμησεν Ὀδρῦσαις, δευτέρα δὲ ἐπὶ Δρομιχαίτην καὶ Γέτας ἐστράτευσεν· οἷα δὲ ἀνδράσι συμβαλῶν οὐκ ἀπίεροις πολέμων, ἀριθμῶ δὲ καὶ πολὺ ὑπερβεβληκόσιν, αὐτὸς μὲν ἐς τὸ ἔσχατον ἐλθὼν κινδύνου διέφυγεν, ὁ δὲ οἱ παῖς Ἀγαθοκλῆς συστρατεύομενος τότε πρῶτον ὑπὸ τῶν Γετῶν ἔαλω. Λυσίμαχος δὲ καὶ ὕστερον προσπταίσας μάχαις καὶ τὴν ἄλωσιν τοῦ παιδὸς οὐκ ἐν παρέργῳ ποιούμενος συνέθετο πρὸς Δρομιχαίτην εἰρήνην, τῆς τε ἀρχῆς τῆς αὐτοῦ τὰ τέραν Ἰστρου παρεῖς τῷ Γέτῃ καὶ θυγατέρα συνοικίσας ἀνάγκη τὸ πλεον· οἱ δὲ οὐκ Ἀγαθοκλέα, Λυσίμαχον δὲ αὐτὸν ἀλῶναι λέγουσιν, ἀνασωθῆναι δὲ Ἀγαθοκλέας τὰ πρὸς τὸν Γέτην ὑπὲρ αὐτοῦ πράξαντος. ὡς δὲ ἐπανήλθεν, Ἀγαθοκλεῖ Λυσάνδραν γυναῖκα ἠγάγετο, Πτολεμαίου τε τοῦ Λάγου καὶ Εὐρυδίκης οὖσαν.

9. SYNÉSIUS, *DE REGNO* 21

Sur la «maladie féminine des Scythes» :

Σκύθας δὲ τούτους Ἡρόδοτός τέ φησι καὶ ἡμεῖς ὀρώμεν κατεχομένους ἅπαντας ὑπὸ νόσου θηλείας. οὗτοι γάρ εἰσιν, ἀφ' ὧν οἱ πανταχοῦ δούλοι, οἱ μηδέποτε γῆς ἐγκρατεῖς, δι' οὓς ἡ Σκυθῶν ἐρημία πεπαροιμιάσται,

φεύγοντες αἰετὴν οἰκειάν· οὐς ἐξ ἠθέων τῶν σφετέρων, φασὶν οἱ τὰ παλαιὰ παραδόντες, Κιμμέριοι τε ἀνέστησαν πρότερον, καὶ αὖθις ἕτεροι, καὶ αἱ γυναῖκές ποτε, καὶ οἱ πατέρες ὑμῶν, καὶ ὁ Μακεδῶν, ὑφ' ὧν τῶν μὲν εἰς τοὺς εἴσω, τῶν δὲ εἰς τοὺς ἔξω προὐχώρησαν· καὶ οὐ παύονται γε, ἕως ἂν ὧσι τοῖς κατανακτικῶν παρὰ τῶν ἐλαυνόντων ἀντιδιδόμενοι, ἀλλ' ὅταν ἐμπέσωσιν ἄφνω τοῖς οὐ προσδεχομένοις, ἐπὶ χρόνον ταράττουσιν, ὡσπερ Ἀσσυρίους πάλαι καὶ Μήδους καὶ Παλαιστίνους, καὶ τὸ νῦν δὴ τοῦτο, παρ' ἡμᾶς οὐ πολεμησεῖοντες ἦλθον, ἀλλ' ἰκετεύοντες, ἐπειδὴ πάλιν ἀνίσταντο· μαλακωτέροις δὲ ἐντυχόντες, οὐ τοῖς ὅπλοις Ῥωμαίων, ἀλλὰ τοῖς ἠθεσιν, ὡσπερ ἴσως ἔδει πρὸς ἰκέτας, γένος ἀμαθῆς τὸ εἶκος ἀπεδίδου, καὶ ἐθρασύνετο, καὶ ἠγνωμόνει τὴν εὐεργεσίαν, ὑπὲρ οὐ πατρὶ τῶ σῶ δίκας ἐπ' αὐτοὺς ὠπλισμένῳ διδόντες, αὖθις ἦσαν οἰκτροὶ καὶ ἰκέται σὺν γυναιξὶν ἐκάθιζον· ὁ δὲ τῶ πολέμῳ νικῶν ἐλέφ παρὰ πλεῖστον ἠττάτο, καὶ ἀνίστη τῆς ἰκετείας, καὶ συμμάχους ἐποίει, καὶ πολιτείας ἠξίου, καὶ μετεδίδου γερῶν, καὶ γῆς τι ἐδάσατο τοῖς παλαμναίοις Ῥωμαϊκῆς, ἀνὴρ τῶ μεγαλόφρονι καὶ γενναίῳ τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ ρᾶον χρησάμενος. ἀλλ' ἀρετῆς γε τὸ βάρβαρον οὐ ξυνήσιν. ἀρξάμενοι γὰρ ἐκείθεν τὸ μέχρι τοῦδε καταγελάσιν ἡμῶν, εἰδότες ὧν τε ἦσαν ἄξιοι παρ' ἡμῶν καὶ ὧν ἠξιώθησαν· τό τε κλέος τοῦτο γείτοσιν αὐτῶν ἤδη τὴν ἐφ' ἡμᾶς ὠδοποίησεν. καὶ τινες ἐκφοιτῶσιν ἵπποτοξοταὶ ξένοι παρὰ τοὺς ῥαδίους ἀνθρώπους φιλοφροσύνην αἰτοῦντες παράδειγμα ἐκείνους τοὺς χεῖρους ποιούμενοι·

10. THEMISTIUS, *DISCOURS* 211. a.1- b.5

Les conquérants préférèrent transformer les Scythes de guerriers en agriculteurs plutôt que les tuer. Un pays d'agriculteurs est préférable à un jonché de cadavres :

Ἄλλ' ἰδοὺ τὸ ἔχθιστον ὄνομα Σκύθαι ὅπως νῦν ἀγαπητόν, πῶς νῦν κεχαρισμένον, πῶς νῦν προσήγορον. συμπαναγγυρίζουσιν ἡμῖν τὴν τοῦ στρατηγοῦ πανήγυριν, ὑφ' οὗ καλῶς ποιοῦντες ἐάλωσαν, καὶ συνεορτάζουσι τὰ καθ' ἑαυτῶν ἐπινίκια. εἰ δὲ μὴ πρόρριζοι παντελῶς ἀπολώλασιν, οὐ χρὴ δυσχεραίνειν· λόγου γὰρ καὶ φιλανθρωπίας αἱ νίκαι τοιαῦται, οὐκ ἀνελεῖν, ἀλλὰ βελτίους ποιῆσαι τοὺς λελυπηκότας. ἔστω γὰρ ὅτι καὶ τὸ ἀνελεῖν ἦν ἐν ῥαστώνῃ καὶ δρᾶσαι πάντα ὑπῆρξεν ἂν ἡμῖν, ἀντιπαθεῖν δὲ μῆδ' ὀτιοῦν, καίτοι γε ἐκ τῶν πολλάκις συμβεβηκότων οὐ ταῦτα ἦν ἀκόλουθα καὶ εἰκότα, ἀλλ', ὅπερ εἶπον, ἔστω καὶ τοῦτο κείσθαι ἡμῖν ἐπ' ἐξουσίας. πότερον οὖν βέλτιον νεκρῶν ἐμπλήσαι τὴν Θράκην ἢ γεωργῶν; καὶ τάφων ἀποδείξαι μεστὴν ἢ ἀνθρώπων; καὶ βαδίζειν δι' ἀγρίας ἢ δι' εἰργασμένης; καὶ ἀριθμεῖν τοὺς πεφονευμένους ἢ τοὺς ἀροῦντας; καὶ μετοικίζειν, εἰ τύχοι, Φρύγας καὶ Βιθυνοὺς ἢ συνοικίζειν οὐς κεχειρώμεθα; ἀκούω παρὰ τῶν ἐκείθεν ἀφικνουμένων ὅτι μεταποιοῦσι τὸν σίδηρον ἐκ τῶν ξιφῶν καὶ τῶν θωράκων εἰς δικέλλας νῦν καὶ δρεπάνας, καὶ τὸν Ἄρην πόρρωθεν ἀσπαζόμενοι προσεὔχονται Δήμητρι καὶ Διονύσῳ.

L'INFLUENCE DU GREC SUR LE ROUMAIN

1. Des hellénismes entrés dans la langue latine conservés par le roumain:

- roum. *biserică* «église» < lat. *basilica* < βασιλική (στοά)
- roum. *a blestema* «maudire» < lat. *blasphemare* < βλασφημεῖν
- roum. *a boteza* «baptiser» < lat. *baptizare* < βαπτίζειν
- roum. *carte* «livre» < lat. *charta* < gr. χάρτης
- roum. *creștin* «chrétien» < lat. *christianus* < Χριστιανός
- roum. *drac* «diable» < lat. *draco* < δράκων

2. Des mots roumains qui proviennent du contact direct avec le grec ancien par l'intermédiaire du latin oriental:

- roum. *frică* «peur» < φρίκη
- roum. *ciumă* «enflure» < κῦμα
- roum. *mic* «petit» < μίκκος
- roum. *proaspăt* «frais» < πρόσφατος

3. Des hellénismes conservés en roumain par l'intermédiaire d'idiomes slaves:

- roum. *colibă* «cabane» < sl. *koliba* < καλύβη
- roum. *drum* «chemin» < sl. *drumǔ* < δρόμος
- roum. *humă* «argile» < sl. *huma* < χῶμα

4. Des termes ecclésiastiques d'origine byzantine entrés dans la langue roumaine par l'intermédiaire des Slaves:

- roum. *acatist* «type de chant religieux» < sl. *akatistǔ* < ἀκάθιστος (ῥυμος)
- roum. *parastas* «type de cérémonie religieuse» < sl. *parastasǔ* < παράστασις
- roum. *colivă* «type de dessert» < sl. *kolivo* < κόλιβα

5. Des termes d'origine byzantine entrés dans la langue roumaine par emprunt direct:

a. des toponymes: roum. *Constanța* < Κωνσταντία, roum. *Sulina* < σωλήνα «canale», roum. *Calafat* < καλαφάτης «oindre de goudron» ;

b. des mots du vocabulaire commercial: roum. *Agonisi* «gagner» < gr. ἀγωνίζειν, roum. *folos* «avantage» < ὄφελος (φελός), roum. *traistă* «sac» < pl. τάγιστρα

BIBLIOGRAPHIE

- GEORGESCU, C., *Cuvintele remigrante în limba greacă*, Editura Universității din București, București 2008.
- ILIESCU, V., POPESCU, C. V., ȘTEFAN, GH., *Izvoare privind istoria României*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București 1964.
- MIHĂESCU, H., *Influența grecească asupra limbii române*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1966.
- SCALCĂU, P., *Hellenism in Romania*, Omonia Publishing House, Bucharest 2011.

ÉDITIONS

- FRAENKEL, H., *Apollonii Rhodii Argonautica*, Clarendon Press, Oxford 1961 (repr. 1970).
- LEGRAND, Ph.-E., *Hérodote. Histoires*, 9 vol., Les Belles Lettres, Paris 1932-54.
- ROOS, A.G., WIRTH, G., *Flavii Arriani quae exstant omnia*, Teubner, Leipzig 1967.
- SCHENKL, H.-DOWNEY, G., *Themistii orationes quae supersunt*, vol. 1, Teubner, Leipzig 1965.
- SEVERYNS, A., *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus*, vol. 4, Les Belles Lettres, Paris 1963.
- SPIRO, F., *Pausaniae Graeciae descriptio*, Teubner, Stuttgart 1967.
- TERZAGHI, N., *Synesii Cyrenensis opuscula*, Polygraphica, Roma 1944.
- VOGEL, F., FISCHER, K.T., *Diodori bibliotheca historica*, Teubner, Stuttgart 1964.
- WEST, M.L., *Hesiod. Theogony*, Clarendon Press, Oxford 1966.

SPAIN (Espagne)

RAMÓN MARTÍNEZ
(ramonmarfer@gmail.com)

JOSÉ LUIS NAVARRO
(navarrakis@hotmail.com)
Spanish Society of Classical Studies (SEEC)

1. ANTIQUITY

As a result of its situation at the very Western limit of the World, according with the geographic knowledge of the Ancient Greeks, Iberia was always drawing the attention and the imagination of the Greeks; it is easy to understand that this distant Western area became a scene for mythical and legendary stories. So, the hero *Herakles* would have achieved some of his exploits far away, somewhere in the South of Iberia. In fact, some remind of the hero has been kept in the so-called Heracles' "columns" or Heracles' *pillars* (*cf.* texts 1.3 and others). As a matter of fact, two mountains placed in Europe and Africa are considered to be the proper limit for the nowadays Gibraltar Strait. Through this strait the link and communication were possible between the Mediterranean Sea (*the Inner Sea*), well known and familiar to the coastal inhabitants, and the unknown (*the Outer Ocean*, *cf.* text 1.1). The so-called *Atlantida* was located just in front of the southwestern shore of Iberia. The continent of *Atlantida* was supposedly named after the eldest son of God *Poseidon*, who shared the whole land among his nine children (*cf.* text 1.4). Because of a geological cataclysm the continent sank, with some islands remaining as actual vestiges of the old continent: The Canary Islands –nowadays belonging to Spain– and the Azores, with Madeira, which nowadays are under Portuguese rule.

In the 10th century B.C. the Phoenician together with the Greeks started travelling quite frequently: of course, those trips always had commercial purpose. The travellers were not interested at all in creating permanent settlements in the area. The Phoenicians were bold enough to cross the so-called Heracles boundary and to arrive as far as Tartessos (Betica). Such was the report, that both, the city and the surrounding area, was a prosperous and happy region (*cf.* texts 1.2 and 1.3). They were even able to set up a new city *Gadeira* –today known as Cádiz– (*cf.* text 1.7).

Contacts between Greece and Iberia become little by little more frequent after the beginning of the Greek Settlement, the pioneer being *Coleo* from Samos (*cf.* text 1.3). Trips became more continuous and frequent between 7th B.C. and 3rd B.C. up to the Roman Occupation. In this way, the presence of the Greeks

inside Iberia became permanent and coincident with the development of Iberian Civilisation, not forgetting that Phoenicians and later on Carthaginians were also present into Iberia. The Iberian Civilisation, whose roots were somewhat unknown, spread all over the peninsula giving it its name, and was especially developed along the eastern area, whilst the western area instead maintained a permanent presence of Celtic inhabitants of no doubt indo-European origin.

As a result of such much contact, both commercial and cultural exchanges were achieved: importation of wine, oil, pottery and Greek bronze was counter balanced with exportation of Iberian wheat, pickled food and tin. At the same time, there is an increasing influence of Greek Art and Greek Culture seen through the statues, bronzes and *terracotae* made by the Iberian people. The Ionian alphabet was even introduced in the south-eastern area –nowadays land of Murcia and Alicante– in order to adapt to the Iberian phonetic system. Today it is possible to read Iberian language, but the writing system remains un-deciphered.

The meeting point was supposed to be somewhere in the Northeastern area of the Iberian Peninsula, just at the foothills of Pyrenean Mountains. This is where the Phocian coming from Marsella settled for good; they created *Emporion* –today Ampurias– very near *Rhode* –today Rosas. Both, Emporion and Rhode would be the only two Greek cities in Iberia.

For this reason, buildings, bridges, stone roads do not form part of the Greek legacy in Iberia. Instead, many playwrights and mostly historians were interested and attracted by this mysterious distant peninsula. The authors writing about Iberia seemed to know quite in detail the geographic environment together with the political, cultural and economic one. This was specially remarkable since 3rd B.C. once the Romans went into the area. So, besides Homer, Anacreon, Herodotus and Plato, who spoke of the most genuine and ancient legends, it is compulsory to mention now quite a lot of historians and playwrights: Polibius of Megalopolis, Diodorus of Sicily, Strabo, Plutarchos of Cheronea, Apianus, Lucian of Samosata, not to forget either some of the others maybe not so well known, such as Philo of Byzantium, Scimnos of Chios, Paulus of Tarsos, Flavius Arrianus, Dio Casius and Claudius Elianus.

These authors depict a very accurate image of the land: detailed geographic descriptions, exhaustive lists of natural resources, artisan activities to be found everywhere. The authors used to mention different human ethnic tribes living in the peninsula together with the names they gave to the small settlements they founded. Last, but not least, a quite remarkable number of portraits of famous people is also to be found amongst the texts. They used to be native and foreign military leaders. Many chapters deal with war affairs mostly from the very moment the Roman Army invaded Iberia. Some relaxing anecdotic apparently meaningless texts are also to be found here and there.

As far as authors and texts go, the number is so great and the subjects mentioned so different, that we have been forced to define the frame of our

contribution to the project. We will present a selection of the most wellknown authors or those who pay more attention to Iberia in their works. We have emphasized texts dealing with geography and anthropology, excluding those related to biographies and war episodes, these being found to an exhaustive extent in the Roman sources and Roman Literature.¹

Iberia: Geography and Civilisations

Iberia: Towns and Tribes

¹ We must acknowledge Mr. Roberto ELIZALDE, teacher of English, to supervise the English text of the chapter, and Mr. Pablo OLÓRIZ to prepare the maps of Iberia from the texts of ancient writers.

1.1. The Cimmerians of the end of World – *Les cimmeriens du but du Monde*

HOMER, *Odyssey* 11.9-22 (T.W. ALLEN. Oxford U.P., Oxford, 1917)

Odysseus explains how, following Circe's advice, he decides to sail on his way to Hades, arriving to an exotic and mysterious region on the Western Ocean:

ἡμεῖς δ' ὄπλα ἕκαστα πονησάμενοι κατὰ νῆα
ἤμεθα· τὴν δ' ἄνεμός τε κυβερνήτης τ' ἴθυνε.
τῆς δὲ πανημερίας τέταθ' ἰστία ποντοπορούσης·
δύσετό τ' ἠέλιος σκιῶντό τε πᾶσαι ἀγυαί.
ἡ δ' ἐς πείραθ' ἴκανε βαθυρρούου Ὠκεανοῖο.
ἔνθα δὲ Κιμμερίων ἀνδρῶν δῆμός τε πόλις τε,
ἠέρι καὶ νεφέληι κεκαλυμμένοι· οὐδέ ποτ' αὐτοῦς
ἠέλιος φαέθων καταδέρκεται ἀκτίεσσιν,
οὔθ' ὅποτ' ἂν στείχησι πρὸς οὐρανὸν ἀστερόεντα,
οὔθ' ὅτ' ἂν ἄψ ἐπὶ γαίαν ἀπ' οὐρανόθεν προτράπηται,
ἀλλ' ἐπὶ νύξ ὀλοή τέταται δειλοῖσι βροτοῖσι.
νῆα μὲν ἔνθ' ἐλθόντες ἐκέλσαμεν, ἐκ δὲ τὰ μῆλα
εἰλόμεθ'· αὐτοὶ δ' αὐτε παρὰ ῥόον Ὠκεανοῖο
ἦιομεν, ὄφρ' ἐς χῶρον ἀφικόμεθ', ὃν φράσε Κίρκη.

1.2. Prosperity of Tartessos and long life of their Kings – *Prosperité de Tartessos et longévité de ses rois*

ANACREON, fr. 16 Page (D.L. PAGE. Oxford U.P., Oxford, 1968)

Extant text at STRABO, *Geography* 3.2.14, a paragraph mentioning Herodotus and his specific allusion to king Argantonios (*cf.* the following text):

ἔγωγ' οὔτ' ἂν Ἀμαλθίης
βουλοίμην κέρασ οὔτ' ἔτεα
πεντήκοντά τε καὶ ἑκατὸν
Ταρτησοῦ βασιλεῦσαι,

1.3. Koleos' Travel and arrival to Tartessos – *Voyage de Coléos et arrivée à Tartessos*

HERODOTUS, *History* 4.152.1-3 (C. HUDE, Oxford U.P., Oxford 1927)

Koleos from Samos deviates his way to Egypt, comes through Mediterranean Sea, gets across Gibraltar Strait and finally arrives to Tartessos. Herodotus himself mentions Argantonios as being the king of the city at 1.163:

(1) ἀποδημεόντων δὲ τούτων πλέω χρόνον τοῦ συγκειμένου τὸν Κορώβιον ἐπέλιπε τὰ πάντα. μετὰ δὲ ταῦτα νηὺς Σαμίη, τῆς ναύκληρος ἦν Κωλαῖος, πλέουσα ἐπ' Αἰγύπτου ἀπηνείχθη ἐς τὴν Πλατέαν ταύτην· πυθόμενοι δὲ οἱ Σάμιοι παρὰ τοῦ Κορωβίου τὸν πάντα λόγον, σιτία οἱ ἑνῆαυτοῦ καταλείπουσι.

(2) αὐτοὶ δὲ ἀναχθέντες ἐκ τῆς νήσου καὶ γλιχόμενοι Αἰγύπτου ἔπλεον, ἀποφερόμενοι ἀπληρώτῃ ἀνέμῳ. καὶ οὐ γὰρ ἀνίει τὸ πνεῦμα, Ἡρακλέας στηλάς διεκπερήσαντες ἀπίκοντο ἐς Ταρτησσόν, θείῃ πομπῇ χρωόμενοι. (3) τὸ δὲ ἐμπόριον τοῦτο ἦν ἀκήρατον τοῦτον τὸν χρόνον, ὥστε ἀπονοστήσαντες οὗτοι ὀπίσω μέγιστα δὴ Ἑλλήνων πάντων τῶν ἡμεῖς ἀτρεκεῖν ἴδμεν ἐκ φορτίων ἐκέρδησαν, μετὰ γε Σώστρατον τὸν Λαοδάμαντος Αἰγινήτην· τούτῳ γὰρ οὐκ οἶά τέ ἐστὶ ἐρίσαι ἄλλον.

1.4. The Atlantida – *L'Atlantida*

PLATO, *Critias* 113e-114b (J. BURNET. Oxford U.P., Oxford 1902)

Poseidon, married to Clito, distributes the Atlantida, located into the Ocean at the West of Iberia (*cf. Timaeus* 24e-25d about its sinking into the sea), among his five couples of twin children. He gave to Atlas' twin —they both were the eldest couple— a piece of land in front of the mainland. Γάδειρον is the actually named Cadiz:

(Ποσειδῶν) παίδων δὲ ἄρρένων πέντε γενέσεις διδύμους γεννησάμενος ἐθρέψατο, καὶ τὴν νήσον τὴν Ἀτλαντίδα πᾶσαν δέκα μέρη καταλείψας τῶν μὲν πρεσβυτάτων τῷ προτέρῳ (114a) γενομένῳ τὴν τε μητρῶαν οἴκησιν καὶ τὴν κύκλῳ λῆξιν, πλείστην καὶ ἀρίστην οὔσαν, ἀπένευμε, βασιλέα τε τῶν ἄλλων κατέστησε, τοὺς δὲ ἄλλους ἄρχοντας, ἐκάστῳ δὲ ἀρχὴν πολλῶν ἀνθρώπων καὶ τόπον πολλῆς χώρας ἔδωκεν. ὀνόματα δὲ πᾶσιν ἔθετο, τῷ μὲν πρεσβυτάτῳ καὶ βασιλεῖ τούτῳ οὐ δὴ καὶ πᾶσα ἡ νήσος τὸ τε πέλαγος ἔσχεν ἐπωνυμίαν, Ἀτλαντικὸν λεχθέν, ὅτι τοῦνομ' ἦν τῷ πρώτῳ βασιλεύσαντι (114b) τότε Ἄτλας τῷ δὲ διδύμῳ μετ' ἐκεῖνόν τε γενομένῳ, λῆξιν δὲ ἄκρας τῆς νήσου πρὸς Ἡρακλείων στηλῶν εἰληχότι ἐπὶ τὸ τῆς Γαδειρικῆς νῦν χώρας κατ' ἐκεῖνον τὸν τόπον ὀνομαζομένης, Ἑλληνιστὶ μὲν Εὐμηλον, τὸ δ' ἐπιχώριον Γάδειρον, ὅπερ τ' ἦν ἐπὶ κλην ταύτῃ ὄνομ' ἂν παράσχοι.

1.5. Iberia

POLYBIUS, *History* 3.37.9-11 (F. HÖFER. Hachette, Paris 1865)

As a matter of fact, Iberia (before to be named Hispania), supposed to be the furthest boundary of Europe, alludes at that moment only to the Eastern area of the Peninsula: that means the Mediterranean seashore together with the inner territories linked to, an area occupied by different population of Iberian origin. On the other side, also different Celtic population of Indoeuropean origin occupied the Western area in a diagonal shape. As it is easy to suppose, the expected relationship between both groups of people, mostly in the border areas, created a new mingled region called Celtiberia, in fact inner territories away from the sea:

(9) ἀπὸ δὲ τοῦ Νάρβωνος καὶ τὰ περὶ τούτου Κελτοὶ νέμονται μέχρι τῶν προσαγορευομένων Πυρρηναίων ὁρῶν, ἃ διατείνει κατὰ τὸ συνεχές ἀπὸ

τῆς καθ' ἡμᾶς θαλάττης ἕως εἰς τὴν ἑκτός. (10) τὸ δὲ λοιπὸν μέρος τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τῶν προειρημένων ὁρῶν τὸ συνάπτον πρὸς τε τὰς δύοσεις καὶ πρὸς Ἡρακλείους στήλας περιέχεται μὲν ὑπὸ τε τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ τῆς ἔξω θαλάττης, καλεῖται δὲ τὸ μὲν παρὰ τὴν καθ' ἡμᾶς παρῆκον ἕως Ἡρακλείων στηλῶν Ἴβηρία, (11) τὸ δὲ παρὰ τὴν ἔξω καὶ μεγάλην προσαγορευομένην κοινὴν μὲν ὀνομασίαν οὐκ ἔχει διὰ τὸ προσφάτως κατωπεῦσθαι, κατοικεῖται δὲ πᾶν ὑπὸ βαρβάρων ἔθνων καὶ πολυανθρώπων, ὑπὲρ ὧν ἡμεῖς μετὰ ταῦτα τὸν κατὰ μέρος λόγον ἀποδώσομεν.

1.6. Strange features of Iberian soldiers – *Traits bizarres des soldats ibères*

POLYBIUS, *History* 3.114.1-4 (F. HÖFFER. Hachette, Paris 1865)

The author underlines the remarkable contrast between Carthaginian and Iberian soldiers, even if they both fought together the battle at Cannas.

(1) ἦν δ' ὁ καθοπλισμὸς τῶν μὲν Λιβύων Ῥωμαϊκός, οὐς πάντας Ἀννίβας τοῖς ἐκ τῆς προγεγενημένης μάχης σκύλοις ἐκλέξας κατακεκοσμήκει. (2) τῶν δ' Ἴβήρων καὶ Κελτῶν ὁ μὲν θυρεὸς ἦν παραπλήσιος, τὰ δὲ ξίφη τὴν ἐναντίαν εἶχε διάθεσιν. (3) τῆς μὲν γὰρ οὐκ ἔλαττον τὸ κέντημα τῆς καταφορᾶς ἴσχυε πρὸς τὸ βλάπτειν, ἡ δὲ Γαλατικὴ μάχαιρα μίαν εἶχε χρεῖαν τὴν ἐκ καταφορᾶς, καὶ ταύτην ἔξ ἀποστάσεως. (4) ἐναλλάξ δὲ ταῖς σπείραις αὐτῶν παρατεταγμένων, καὶ τῶν μὲν Κελτῶν γυμνῶν, τῶν δ' Ἴβήρων λινοῖς περιπορφύροις χιτωνίσκοις κεκοσμημένων κατὰ τὰ πάτρια, ξενίζουσαν ἅμα καὶ καταπληκτικὴν συνέβαινε γίνεσθαι τὴν πρόσοψιν.

1.7. Foundation of Cádiz – *Fondation de Cádiz* (Γάδειρα)

DIODORUS SICULUS, *Historic Library* 5.20.1-2 (I. BEKKER, L. DINDORF, F. VOGEL. Teubner, Leipzig 1888-1890)

The Phoenician were bold enough as for travelling beyond Gibraltar:

(1) ... Φοίνικες ἐκ παλαιῶν χρόνων συνεχῶς πλέοντες κατ' ἐμπορίαν πολλὰς μὲν κατὰ τὴν Λιβύην ἀποικίας ἐποίησαντο, οὐκ ὀλίγας δὲ καὶ τῆς Εὐρώπης ἐν τοῖς πρὸς δύοσιν κεκλιμένοις μέρεσι. τῶν δ' ἐπιβολῶν αὐτοῖς κατὰ νοῦν προχωρουσῶν, πλούτους μεγάλους ἤθροισαν, καὶ τὴν ἑκτὸς Ἡρακλείων στηλῶν ἐπεβάλοντο πλεῖν, ἦν ὠκεανὸν ὀνομάζουσι. (2) καὶ πρῶτον μὲν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ κατὰ τὰς στήλας πόρου πόλιν ἔκτισαν ἐπὶ τῆς Εὐρώπης, ἦν οὖσαν χερρόνησον προσηγόρευσαν Γάδειρα, ἐν ἧ ταῦτε ἄλλα κατεσκεύασαν οἰκείως τοῖς τόποις καὶ ναὸν Ἡρακλέους πολυτελεῖ, καὶ θυσίας κατέδειξαν μεγαλοπρεπεῖς τοῖς τῶν Φοινίκων ἔθεσι διοικουμένας. τὸ δ' ἱερὸν συνέβη τοῦτο καὶ τότε καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τιμᾶσθαι περιττότερον μέχρι τῆς καθ' ἡμᾶς ἡλικίας. πολλοὶ δὲ καὶ τῶν Ῥωμαίων ἐπιφανεῖς ἄνδρες καὶ μεγάλας πράξεις κατειργασμένοι ἐποίησαντο μὲν τούτῳ τῷ θεῷ εὐχάς, συνετέλεσαν δ' αὐτὰς μετὰ τὴν συντέλειαν τῶν κατορθωμάτων.

1.8. Foundation of Cartagena – *Fondation de Cartagena* (Νέα Καρχηδόν)

DIODORUS SICULUS, *Historic Library* 25.12 (I. BEKKER, L. DINDORF, F. VOGEL Teubner, Leipzig 1888-1890)

Once Hannibal escaped, his son in law Hasdrubal comes to Iberia. The so mentioned Λευκή Ἄκρα (its foundation is cited in XXV 10) to be identified with the actual city Alicante:

(12) Ἀσδρούβας δὲ ὁ γαμβρὸς Ἀμίλκα μαθὼν τοῦ κηδεστοῦ τὸ ἀκλήρημα, ταχέως ἀναζεύξας πρὸς τὴν Λευκὴν Ἄκραν ἦλθεν, ἔχων θηρία πλεόν τῶν ἑκατόν. Οὗτος δὲ στρατηγὸς ἀναγορευθεὶς ὑπὸ τε τοῦ λαοῦ καὶ Καρχηδονίων πεντακισμυρίους ἐμπείρους πεζοὺς συνέλεξε καὶ ἵππεις ἑξακισχιλίους, ἐλέφαντας δὲ διακοσίους. Πολεμήσας δὲ πρῶτον τὸν Ὀρισσῶν βασιλέα κατέσφαξε πάντας τοὺς αἰτίους τῆς Ἀμίλκα φυγῆς. Παρέλαβε δὲ τὰς πόλεις αὐτῶν οὖσας δώδεκα καὶ πάσας τὰς πόλεις Ἰβηρίας. Γήμας δὲ θυγατέρα βασιλέως Ἰβήρου ὑπὸ πάντων τῶν Ἰβήρων ἀνηγορεύθη στρατηγὸς αὐτοκράτωρ. Ὅθεν ἔκτισε παραθαλασσίαν πόλιν, ἣν προσηγόρευσε Νέα Καρχηδόνα, καὶ ἑτέραν πόλιν ὕστερον, θέλων τὴν Ἀμίλκα δύναμιν ὑπερβῆναι. Καὶ ἐστράτευσεν ἑξακισμυρίους, ἵππεις ὀκτακισχιλίους, ἐλέφαντας διακοσίους. Ὑπὸ δὲ οἰκέτου ἐπιβουλευθεὶς ἐσφάγη, στρατηγῆσας ἔτη ἑννέα.

1.9. Climate and ground accidents – *Climat et relief*

STRABO, *Geography* 3.1.2 (A. MEINEKE. Teubner, Leipzig 1877)

The full book III is devoted to the description of Iberia: it is divided into 5 long chapters dealing with lands located between the Sacred Hill (Cape San Vicente at the south of Portugal) and the so called Heracles Pillars (Gibraltar); Turdetania (Bética) and its resources; West and North sides (Lusitania and the Cantabrian shore, together with neighbour territories of the inland occupied by tribes of Celtic origin); the Eastern shore together with the inland territories (Iberian and Celtiberian); and finally the islands located both in Mediterranean Sea and Atlantic Ocean:

(2) Πρῶτον δὲ μέρος αὐτῆς ἐστὶ τὸ ἐσπέριον, ὡς ἔφαμεν, ἡ Ἰβηρία. ταύτης δὲ τὸ μὲν πλεόν οἰκεῖται φαύλως· ὄρη γὰρ καὶ δρυμοὺς καὶ πεδία λεπτήν ἔχοντα γῆν οὐδὲ ταύτην ὁμαλῶς εὐυδρον οἰκοῦσι τὴν πολλήν· ἡ δὲ πρόσβορος ψυχρά τέ ἐστὶ τελέως πρὸς τῇ τραχύτητι καὶ παρωκεανίτις, προσειληφύια τὸ ἄμικτον κἀνεπίπλεκτον τοῖς ἄλλοις, ὥσθ' ὑπερβάλλει τῇ μοχθηρίᾳ τῆς οἰκίσεως. ταῦτα μὲν δὲ τὰ μέρη τοιαῦτα, ἡ δὲ νότιος πᾶσα εὐδαίμων σχεδόν τι καὶ διαφερόντως ἡ ἔξω στηλῶν· ἔσται δὲ δηλὸν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα ὑπογράψασιν ἡμῖν πρότερον τό τε σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος.

1.10. Limits and extension – *Limites et étendue*

STRABO, *Geography* 3.1.3 (A. MEINEKE. Teubner, Leipzig 1877)

Following the former paragraph, STRABO achieves his description of the

main geographic features concerning shape and size of the Peninsula. The so-called Artabroi were a Celtic tribe located at the northwestern area of the Peninsula. Νέριος seems to be the actual cape Finisterre:

(3) Ἔοικε γὰρ βύρση τεταμένη κατὰ μῆκος μὲν ἀπὸ τῆς ἐσπέρας ἐπὶ τὴν ἕω τὰ πρόσθια ἐχούση μέρη πρὸς τῆ ἕω, κατὰ πλάτος δ' ἀπὸ τῶν ἄρκτων πρὸς νότον. ἔχει δὲ σταδίων ἑξακισχιλίων ὁμοῦ τὸ μῆκος, πλάτος δὲ πεντακισχιλίων τὸ μέγιστον, ἔστι δ' ὅπου πολὺ ἔλαττον τῶν τρισχιλίων καὶ μάλιστα πρὸς τῆ Πυρρήνῃ τῇ ποιούσῃ τὴν ἑώϊαν πλευράν· ὄρος γὰρ διηνεκὲς ἀπὸ νότου πρὸς βορρᾶν τεταμένον ὀρίζει τὴν Κελτικὴν ἀπὸ τῆς Ἰβηρίας. οὐσης δὲ καὶ τῆς Κελτικῆς ἀνωμάλου τὸ πλάτος καὶ τῆς Ἰβηρίας, τὸ στενώτατον τοῦ πλάτους ἑκατέρας ἀπὸ τῆς ἡμετέρας θαλάττης ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν ἔστι τὸ τῆ Πυρρήνῃ πλησιάζον μάλιστα ἐφ' ἑκάτερον αὐτῆς τὸ μέρος καὶ ποιοῦν κόλπους τοὺς μὲν ἐπὶ τῷ ὠκεανῷ τοὺς δὲ ἐπὶ τῇ καθ' ἡμᾶς θαλάττῃ· μείζους δὲ τοὺς Κελτικούς, οὓς δὴ καὶ Γαλατικούς καλοῦσι, στενώτερον τὸν ἰσθμὸν ποιοῦντας παρὰ τὸν Ἰβηρικόν. καὶ δὴ τὸ μὲν ἑώϊον πλευρὸν τῆς Ἰβηρίας ἢ Πυρρήνῃ ποιεῖ, τὸ δὲ νότιον ἢ τε καθ' ἡμᾶς θάλαττα ἀπὸ τῆς Πυρρήνης μέχρι σπηλῶν καὶ ἢ ἐκτὸς τὸ ἐξῆς μέχρι τοῦ ἱεροῦ καλουμένου ἀκρωτηρίου· τρίτον ἔστι τὸ ἐσπέριον πλευρὸν παράλληλόν πως τῇ Πυρρήνῃ, τὸ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἀκρωτηρίου μέχρι τῆς πρὸς Ἀρτάβροις ἄκρας ἢν καλοῦσι Νέριον· τέταρτον δὲ τὸ ἐνθένδε μέχρι τῶν βορείων ἄκρων τῆς Πυρρήνης.

1.11. The Baetica: language and writing – *La Bétique: langue et écriture*

STRABO, *Geography* 3.1.6 (A. MEINEKE. Teubner, Leipzig 1877)

Inside the wide southwest area, the Betica (Βαιτική) is very well known since first contacts between Greeks and Phoenician took place, being probably the ancient Tartessos a part of it. There was both spoken and written a still undeciphered language. Concerning the actual rivers Guadiana, Tajo and Guadalquivir, they can be identified with the ancient Ἄνας, Τάγος and Βαίτις:

(6) Τῆς δὲ συνεχοῦς τῷ ἱερῷ ἀκρωτηρίῳ παραλίας ἢ μὲν ἔστιν ἀρχὴ τοῦ ἐσπερίου πλευροῦ τῆς Ἰβηρίας μέχρι τῆς ἐκβολῆς τοῦ Τάγου ποταμοῦ, ἢ δὲ τοῦ νοτίου μέχρι ἄλλου ποταμοῦ τοῦ Ἄνα καὶ τῆς ἐκβολῆς αὐτοῦ. φέρεται δ' ἀπὸ τῶν ἑώϊων μερῶν ἑκάτερος, ἀλλ' ὁ μὲν ἐπ' εὐθείας εἰς τὴν ἐσπέραν ἐκδίδωσι πολὺ μείζων ὢν θατέρου, ὁ δ' Ἄνας πρὸς νότον ἐπιστρέφει τὴν μεσοποταμίαν ἀφορίζων, ἢν Κελτικοὶ νέμονται τὸ πλεόν καὶ τῶν Λυσιτανῶν τινὲς ἐκ τῆς περαιᾶς τοῦ Τάγου μετοικισθέντες ὑπὸ Ῥωμαίων· ἐν δὲ τοῖς ἄνω μέρεσι καὶ Καρπητανοὶ καὶ Ὀρητανοὶ καὶ Οὐεττῶνων συχνοὶ νέμονται. αὕτη μὲν οὖν ἢ χώρα μετρίως ἔστιν εὐδαίμων, ἢ δ' ἐφεξῆς πρὸς ἕω κειμένη καὶ νότον ὑπερβολὴν οὐκ ἀπολείπει πρὸς ἅπασαν κρινομένη τὴν οἰκουμένην ἀρετῆς χάριν καὶ τῶν ἐκ γῆς καὶ θαλάττης ἀγαθῶν. αὕτη δ' ἔστιν ἢν ὁ Βαίτις διαρρεῖ ποταμός, ἀπὸ τῶν αὐτῶν μερῶν τὴν ἀρχὴν ἔχων ἀφ' ὧν περ

καὶ ὁ Ἄναξ καὶ ὁ Τάγος, μέσος πῶς ἀμφοῖν τούτων ὑπάρχων κατὰ μέγεθος· παραπλησίως μέντοι τῷ Ἄνα κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τὴν ἐσπέραν ῥυεῖς εἶτ' ἐπιστρέφει πρὸς νότον καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν ἐκδίδωσι τούτῳ παραλίαν· καλοῦσι δ' ἀπὸ μὲν τοῦ ποταμοῦ Βαιτικήν, ἀπὸ δὲ τῶν ἐνοικοῦντων Τουρθητανίαν· τοὺς δ' ἐνοικοῦντας Τουρθητανούς τε καὶ Τουρδούλους προσαγορεύουσιν, οἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς νομίζοντες οἱ δ' ἑτέρους· ὧν ἔστι καὶ Πολύβιος συνοίκους φήσας τοῖς Τουρθητανοῖς πρὸς ἄρκτον τοὺς Τουρδούλους· νυνὶ δ' ἐν αὐτοῖς οὐδεὶς φαίνεται διορισμός· σοφώτατοι δ' ἐξετάζονται τῶν Ἰβήρων οὗτοι καὶ γραμματικῇ χρῶνται καὶ τῆς παλαιᾶς μνήμης ἔχουσι συγγράμματα καὶ ποιήματα καὶ νόμους ἐμμέτρους ἑξακισχιλίων ἐπῶν, ὡς φασι· καὶ οἱ ἄλλοι δ' Ἰβηρες χρῶνται γραμματικῇ, οὐ μιᾶ δ' ἰδέα· οὐδὲ γὰρ γλώττη μιᾶ· τείνει δὲ ἡ χώρα αὕτη ἢ ἐντὸς τοῦ Ἄνα πρὸς ἕω μὲν μέχρι τῆς Ὠρητανίας, πρὸς νότον δὲ μέχρι τῆς παραλίας τῆς ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ἄνα μέχρι στηλῶν· ἀνάγκη δὲ διὰ πλειόνων περὶ αὐτῆς εἰπεῖν καὶ τῶν σύνεγγυς τόπων, ὅσα συντείνει πρὸς τὸ μαθεῖν τὴν εὐφυΐαν τῶν τόπων καὶ τὴν εὐδαιμονίαν.

1.12. Romanization and latinization – *Romanisation et latinisation*

STRABO, *Geography* 3.2.15 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ. Teubner, Leipzig 1877)

The chapter devoted to Turdetania (Bética) ends here with a mention of the Roman influence concerning customs and language of its population. The cities of Beja, Mérida and Zaragoza are identified as Παξαυγοῦστα, Αὐγοῦστα Ἡμέριτα and Καισαραυγοῦστα:

(15) Τῇ δὲ τῆς χώρας εὐδαιμονία καὶ τὸ ἡμερον καὶ τὸ πολιτικὸν συνηκολούθησε τοῖς Τουρθητανοῖς, καὶ τοῖς Κελτικοῖς δὲ διὰ τὴν γειτνίασιν, ὡς δ' εἶρηκε Πολύβιος διὰ τὴν συγγένειαν· ἀλλ' ἐκείνοις μὲν ἦττον· τὰ πολλὰ γὰρ κωμηδὸν ζῶσιν· οἱ μὲντοι Τουρθητανοὶ καὶ μάλιστα οἱ περὶ τὸν Βαίτιν τελέως εἰς τὸν Ῥωμαίων μεταβέβληνται τρόπον οὐδὲ τῆς διαλέκτου τῆς σφετέρας ἔτι μεμνημένοι· Λατῖνοί τε οἱ πλείστοι γεγόνασι καὶ ἐποίκουσιν εὐλίφασιν Ῥωμαίους, ὥστε μικρὸν ἀπέχουσι τοῦ πάντες εἶναι Ῥωμαῖοι· αἱ τε νῦν συνωικισμέναι πόλεις, ἢ τε ἐν τοῖς Κελτικοῖς Παξαυγοῦστα καὶ ἢ ἐν τοῖς Τουρδούλοις Αὐγοῦστα Ἡμέριτα καὶ ἢ περὶ τοὺς Κελτίβηρας Καισαραυγοῦστα καὶ ἄλλα ἔναι κατοικίαι, τὴν μεταβολὴν τῶν λεχθειῶν πολιτειῶν ἐμφανίζουσι· καὶ δὴ τῶν Ἰβήρων ὅσοι ταύτης εἰσὶ τῆς ἰδέας τογαῖοι λέγονται· ἐν δὲ τούτοις εἰσὶ καὶ οἱ Κελτίβηρες οἱ πάντων νομισθέντες ποτὲ θηριωδέστατοι· ταῦτα μὲν περὶ τούτων.

1.13. Northern highlanders – *Montagnards du nord*

STRABO, *Geography* 3.3.7-8 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ. Teubner, Leipzig 1877)

Book III ends mentioning the most northern areas of the peninsula together with the closest areas to the inland (7). Between all the tribes (successively cited), those nearer to the shore (Asturian and Cantabrian) were the most hard-resistant to the Roman rule. The chapter closes with a short survey on the influence of the *Pax Romana* on the daily life of its inhabitants (8):

(7) ἅπαντες δ' οἱ ὄρειοι λιτοὶ ὑδροπόται χαμαιεῦναι βαθεῖαν κατακεχυμένοι τὴν κόμην γυναικῶν δίκην· μιτρωσάμενοι δὲ τὰ μέτωπα μάχονται. τραγοφαγοῦσι δὲ μάλιστα, καὶ τῷ Ἄρει τράγον θύουσι καὶ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἵππους· ποιοῦσι δὲ καὶ ἑκατόμβας ἑκάστου γένους ἑλληνικῶς¹. τελοῦσι δὲ καὶ ἀγῶνας γυμνικούς καὶ ὀπλιτικούς καὶ ἵππικούς, πυγμῆ καὶ δρόμῳ καὶ ἀκροβολισμῷ καὶ τῇ σπειρηδὸν μάχῃ. οἱ δ' ὄρειοι τὰ δύο μέρη τοῦ ἔτους δρυοβαλάνῳ χρῶνται ξηράναντες καὶ κόψαντες, εἶτα ἀλέσαντες καὶ ἀρτοποιησάμενοι ὥστ' ἀποτίθεσθαι εἰς χρόνον. χρῶνται δὲ καὶ ζῦθει· οἶνω δὲ σπανίζονται, τὸν δὲ γινόμενον ταχὺ ἀναλίσκουσι κατενωχούμενοι μετὰ τῶν συγγενῶν· ἀντ' ἐλαίου δὲ βουτύρω χρῶνται. καθήμενοι τε δειπνοῦσι περὶ τοὺς τοίχους καθέδρας οἰκοδομητὰς ἔχοντες, προκάθηνται δὲ καθ' ἡλικίαν καὶ τιμὴν· περιφορητὸν δὲ τὸ δεῖπνον. ξυλίνοις δὲ ἀγγεῖοις χρῶνται, καθάπερ καὶ οἱ Κελτοί. καὶ παρὰ πότον ὀρχοῦνται πρὸς αὐλὸν καὶ σάλπιγγα χορευόντες, ἀλλὰ καὶ ἀναλλόμενοι καὶ ὀκλάζοντες· ἐν Βαστητανίᾳ δὲ καὶ γυναῖκες ἀναμιξὶ ἀνδράσιν ἀντιλαμβάνόμεναι τῶν χειρῶν. μελανεῖμονες ἅπαντες τὸ πλεον ἐν σάγοις, ἐν οἷσπερ καὶ στιβαδοκοιτοῦσι, αἱ γυναῖκες δ' ἐν ἐνδύμασι καὶ ἀνθίνας ἐσθήσεις διάγουσιν. ἀντὶ δὲ νομίσματος οἱ λίαν ἐν βάθει φορτίων ἀμοιβῆ χρῶνται ἢ τοῦ ἀργυροῦ ἐλάσματος ἀποτέμνοντες διδοάσι. τοὺς δὲ θανατουμένους καταπετροῦσι, τοὺς δὲ πατραλοίας ἔξω τῶν ὄρων² καταλεύουσι. γαμοῦσι δ' ὥσπερ οἱ Ἕλληνες. τοὺς δὲ ἀρρώστους, ὥσπερ οἱ Ἀσσύριοι τὸ παλαιόν, προτιθέασιν εἰς τὰς ὁδοὺς τοῖς πεπειραμένοις τοῦ πάθους ὑποθήκης χάριν. διφθερίοις τε πλοίοις ἐχρῶντο ἕως ἐπὶ Βρούτου διὰ τὰς πλημμυρίδας καὶ τὰ τενάγη, νυνὶ δὲ καὶ τὰ μονόξυλα ἤδη σπάνια. ἄλες πορφυροὶ, τριφθέντες δὲ λευκοί. ἔστι δὲ τῶν ὄρειων ὁ βίος οὗτος, ὥνπερ ἔφην, λέγω δὲ τοὺς τὴν βόρειον πλευρὰν ἀφορίζοντας τῆς Ἰβηρίας, Καλλαϊκοὺς καὶ Ἄστουρας καὶ Καντάβρους μέχρι Ὀυασκῶνων καὶ τῆς Πυρήνης· ὁμοειδεῖς γὰρ ἀπάντων οἱ βίοι. ὀκνῶ δὲ τοῖς ὀνόμασι πλεονάζειν φεύγων τὸ ἀηδὲς τῆς γραφῆς, εἰ μὴ τινι πρὸς ἡδονῆς ἔστιν ἀκοῦειν Πλευταύρους καὶ Βαρδυήτας καὶ Ἀλλότριγας καὶ ἄλλα χεῖρω καὶ ἀσημότερα τούτων ὀνόματα.

(8) τὸ δὲ δυσήμερον καὶ ἀγριῶδες οὐκ ἐκ τοῦ πολεμεῖν συμβέβηκε μόνον ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἔκτοπισμόν· καὶ γὰρ ὁ πλοῦς ἐπ' αὐτοὺς μακρὸς καὶ αἱ ὁδοί, δυσεπίμικτοι δ' ὄντες ἀποβεβλήκασιν τὸ κοινωνικὸν καὶ τὸ φιλάνθρωπον. ἦττον δὲ νῦν τοῦτο πάσχουσι διὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὴν τῶν Ῥωμαίων ἐπιδημίαν· ὅσοις δ' ἦττον τοῦτο συμβαίνει, χαλεπώτεροί εἰσι καὶ θηριωδέστεροι. τοιαύτης δ' οὔσης καὶ ἀπὸ τῶν πόπων λυπρότητος ἐνίοις καὶ τῶν ὄρων, εἰκὸς ἐπιτείνεσθαι τὴν τοιαύτην ἀτοπίαν. ἀλλὰ νῦν, ὡς εἶπον, πέπαυται πολεμοῦντα πάντα· τοὺς τε γὰρ συνέχοντας ἔτι νῦν μάλιστα τὰ ληστήρια Καντάβρους καὶ τοὺς γειτονεύοντας αὐτοῖς κατέλυσεν ὁ Σεβαστὸς Καῖσαρ, καὶ ἀντὶ τοῦ πορθεῖν τοὺς τῶν Ῥωμαίων συμμάχους στρατεύουσι νῦν ὑπὲρ τῶν Ῥωμαίων οἱ τε Κωνιακοὶ καὶ οἱ πρὸς ταῖς πηγαῖς τοῦ Ἰβηρος οἰκοῦντες Πληντούσιοι. ὃ τ' ἐκείνον διαδεξάμενος Τιβέριος τριῶν ταγμάτων στρατιωτικὸν ἐπιστήσας τοῖς τόποις, τὸ ἀποδειχθὲν ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος, οὐ μόνον εἰρηνικούς ἀλλὰ καὶ πολιτικούς ἤδη τινὰς αὐτῶν ἀπεργασάμενος τυγχάνει.

1.14. East Coast, mythical foundations – *Côte de Levant, fondations mythiques*

STRABO, *Geography* 3.4.1-3 (A. MEINEKE. Teubner, Leipzig 1877)

Regions of Iberia close to Mediterranean seashore north-south are described: Celtiberia and Eastern Bética together with their inhabitants are mentioned in detail, some of them linked to mythological heroes. The so-called Trophys of Pompeius (Πομπηίου ἀναθήματα) correspond to the actual Col de Perthus (French-Spanish border); Κάληη could be identified with Gibraltar Rock and Abilix (Dschebel Musa, a mountain of Ceuta) would represent the opposite rock of Gibraltar, both identified as Herakles Pillars. The so-mentioned cities of Μάλακα, Sexi (ἡ τῶν Ἐξιτανῶν πόλις) and Ἄβδηρα correspond to the actual Málaga, Almuñecar and Adra:

(1) Λοιπὴ δ' ἐστὶ τῆς Ἰβηρίας ἢ τε ἀπὸ τῶν στηλῶν μέχρι τῆς Πυρήνης καθ' ἡμᾶς παραλία καὶ ἡ ταύτης ὑπερκειμένη μεσόγαια πᾶσα, τὸ μὲν πλάτος ἀνώμαλος τὸ δὲ μήκος μικρῶ πλειόνων ἢ τετρακισχιλίων σταδίων· τὸ δὲ τῆς παραλίας ἔτι πλεῖον καὶ δισχιλίους σταδίους εἴρηται. φασὶ δὲ ἀπὸ μὲν Κάλπης τοῦ κατὰ στήλας ὄρους ἐπὶ Καρχηδόνα νέαν δισχιλίους καὶ διακοσίους σταδίους οἰκεῖσθαι δὲ τὴν ἡῖονα ταύτην ὑπὸ Βαστητανῶν οὖς καὶ Βαστούλους καλοῦσιν, ἐκ μέρους δὲ καὶ ὑπὸ Ὀρητανῶν. ἐντεῦθεν δ' ἐπὶ τὸν Ἰβηρα ἄλλους τοσοῦτους σχεδόν τι (ταύτην δ' ἔχειν Ἐδητανούς), ἐντὸς δὲ τοῦ Ἰβηρος μέχρι Πυρήνης καὶ τῶν Πομπηίου ἀναθημάτων χιλίους καὶ ἑξακοσίους· οἰκεῖν δὲ Ἐδητανῶν τε ὀλίγους καὶ λοιπὸν τοὺς προσαγορευομένους Ἰνδικήτας μεμερισμένους τέτραχα. (2) κατὰ μέρος δὲ ἀπὸ Κάλπης ἀρξαμένοις ῥάχιν ἐστὶν ὄρεινὴ τῆς Βαστητανίας καὶ τῶν Ὀρητανῶν δασεῖαν ὕλην ἔχουσα καὶ μεγαλόδενδρον, διορίζουσα τὴν παραλίαν ἀπὸ τῆς μεσογαίας. πολλαχοῦ δὲ κἀνταῦθά ἐστι χρυσεῖα καὶ ἄλλα μέταλλα. πόλις δ' ἐστὶν ἐν τῇ παραλίᾳ ταύτῃ πρώτη Μάλακα, ἴσον διέχουσα τῆς Κάλπης ὅσον καὶ τὰ Γάδειρα· ἐμπόριον δ' ἐστὶν τοῖς ἐν τῇ περαιᾷ νομάσι, καὶ ταριχείας δὲ ἔχει μεγάλας. ταύτην τινὲς τῇ Μαινάκῃ τὴν αὐτὴν νομίζουσιν, ἣν ὑστάτην τῶν Φωκαϊκῶν πόλεων πρὸς δύσει κειμένην παρειλήφαμεν, οὐκ ἐστὶ δέ· ἀλλ' ἐκείνη μὲν ἀπώτερόν τῆς Κάλπης ἐστὶ, κατεσκευασμένη, τὰ δ' ἴχνη σώζουσα Ἑλληνικῆς πόλεως, ἡ δὲ Μάλακα πλησίον μᾶλλον, Φοινικικῇ τῷ σχήματι. ἐφεξῆς δ' ἐστὶν ἡ τῶν Ἐξιτανῶν πόλις, ἐξ ἧς καὶ τὰ ταρίχη ἐπωνύμως λέγεται. (3) μετὰ ταύτην Ἄβδηρα Φοινίκων κτίσμα καὶ αὐτὴ. ὑπὲρ δὲ τῶν τόπων ἐν τῇ ὄρεινῃ δεικνύται Ὀδύσεια καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς ἐν αὐτῇ, ὡς Ποσειδώνιος τε εἶρηκε καὶ Ἀρτεμίδωρος καὶ Ἀσκληπιάδης ὁ Μυρλεανός, ἀνὴρ ἐν τῇ Τουρθητανίᾳ παιδεύσας τὰ γραμματικὰ καὶ περιήγησιν τινὰ τῶν ἔθνων ἐκδεδωκὼς τῶν ταύτη. οὗτος δὲ φησὶν ὑπομνήματα τῆς πλάνης τῆς Ὀδυσσεῶς ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἀσπίδας προσπεπατταλεῦσθαι καὶ ἀκροστόλια. ἐν Καλλαϊκοῖς δὲ τῶν μετὰ Τεύκρου στρατευσάντων τινὰς οἰκῆσαι, καὶ ὑπάρξαι πόλεις αὐτόθι, τὴν μὲν καλουμένην Ἑλληνες τὴν δὲ Ἀμφίλοχοι, ὡς καὶ τοῦ Ἀμφιλόχου τελευτήσαντος δεῦρο καὶ τῶν συνόντων πλανηθέντων μέχρι τῆς μεσογαίας. καὶ τῶν μεθ' Ἡρακλέους δὲ τινὰς

καὶ τῶν ἀπὸ Μεσσηνίας ἱστορησθαὶ φησιν ἐποικῆσαι τὴν Ἰβηρίαν, τῆς δὲ Κανταβρίας μέρος τι κατασχεῖν Λάκωνας καὶ οὗτός φησι καὶ ἄλλοι. ἐνταῦθα δὲ καὶ Ὠκέλλαν πόλιν Ὠκέλλα κτίσμα λέγουσι τοῦ μετὰ Ἀντήνορος καὶ τῶν παίδων αὐτοῦ διαβάντος εἰς τὴν Ἰταλίαν. καὶ ἐν τῇ Λιβύῃ δὲ πεπιστευκάσι τινες τοῖς τῶν Γαδειριτῶν ἐμπόροις προσέχοντες, ὡς καὶ Ἄρτεμίδωρος εἶρηκεν, ὅτι οἱ ὑπὲρ τῆς Μαυρουσίας οἰκοῦντες πρὸς τοῖς ἐσπερίοις Αἰθίοψι Λωτοφάγοι καλοῦνται, σιτούμενοι λωτόν, πόαν τινὰ καὶ ρίζαν, οὐ δεόμενοι δὲ ποτοῦ, οὐδὲ ἔχοντες διὰ τὴν ἀνυδρίαν, διατείνοντες καὶ μέχρι τῶν ὑπὲρ τῆς Κυρήνης τόπων. ἄλλοι τε πάλιν καλοῦνται Λωτοφάγοι τὴν ἑτέραν οἰκοῦντες τῶν πρὸ τῆς μικρᾶς Σύρτεως νήσων, τὴν Μήνιγγα.

1.15. Individualism of the Iberians – *Individualisme des Ibères*

STRABO, *Geography* 3.4.5 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ. Teubner, Leipzig 1877)

Specific features of the Iberian people are described together with the problems they had to face when being in touch with other tribes in the area:

(5) Τῆς δὲ τῶν Ἑλλήνων πλάνης τῆς εἰς τὰ βάρβαρα ἔθνη νομίζοι τις ἂν αἴτιον τὸ διεσπᾶσθαι κατὰ μέρη μικρὰ καὶ δυναστείας ἐπιπλοκὴν οὐκ ἐχούσας πρὸς ἀλλήλους κατ' αὐθάδειαν, ὥστε ἐκ τούτου πρὸς τοὺς ἐπιόντας ἔξωθεν ἀσθενεῖς εἶναι. τοῦτο δὲ τὸ αὐθαδὲς ἐν δὴ τοῖς Ἰβηρσι μάλιστα ἐπέτεινε προσλαβοῦσι καὶ τὸ πανοῦργον φύσει καὶ τὸ μὴ ἀπλοῦν· ἐπιθετικοὶ γὰρ καὶ ληιστρικοὶ τοῖς βίοις ἐγένοντο τὰ μικρὰ τολμῶντες, μεγάλοις δ' οὐκ ἐπιβαλλόμενοι διὰ τὸ μεγάλας μὴ κατασκευάζεσθαι δυνάμεις καὶ κοινωνίας. εἰ γὰρ δὴ συνασπίζειν ἐβούλοντο ἀλλήλοις, οὔτε Καρχηδονίοις ὑπῆρξεν ἂν καταστρέψασθαι ἐπελθοῦσι τὴν πλείστην αὐτῶν ἐκ περιουσίας, καὶ ἔτι πρότερον Τυρίοις, εἴτα Κελτοῖς οἱ νῦν Κελτίβηρες καὶ Βήρωνες καλοῦνται, οὔτε τῷ ληιστῇ Οὐριάθῳ καὶ Σερτωρίῳ μετὰ ταῦτα καὶ εἴ τινες ἕτεροι δυναστείας ἐπεθύμησαν μείζονος. Ῥωμαῖοί τε τῷ κατὰ μέρη πρὸς τοὺς Ἰβήρας πολεμῆν καθ' ἑκάστην διὰ ταύτην τὴν δυναστείαν πολὺν τινα διετέλεσαν χρόνον, ἄλλοτ' ἄλλους καταστρεφόμενοι τέως ἕως ἅπαντας ὑποχειρίους ἔλαβον διακοσιοστῷ σχεδόν τι ἔτει ἢ μακρότερον. ἐπάνειμι δὲ ἐπὶ τὴν περιήγησιν.

1.16. The Via Augusta – *La Via Augusta*

STRABO, *Geography* 3.4.9 (A. ΜΕΙΝΕΚΕ. Teubner, Leipzig 1877)

After the coast (4, 6-8), STRABO continues describing the long way from North to South parallel to the Seashore (nowadays the National Road N-340 and the Motorway 7, both linking the French border with Algeciras, beside Gibraltar, European Itinerary E-15). Several curious names for different cities to be found all along the road are La Junquera (French-spanish frontier) an actual name that comes from Ἰουγκάριον πεδῖον, Ampurias (Ἐμπόριον), Tarragona (Ταρράκων), Tortosa (Δέρτωσσα), Sagunto (Σαγούντος), Játiva (Σαιτάβις) and Córdoba (Κορδύβη):

(9) Ῥεῖ δὲ καὶ ποταμὸς πλησίον, ἐκ τῆς Πυρήνης ἔχων τὰς ἀρχάς, ἡ δὲ ἐκβολὴ λιμὴν ἔστι τοῖς Ἐμπορίταις. λινουργοὶ δὲ ἰκανῶς οἱ Ἐμπορίται· χώραν δὲ τὴν μεσόγαιαν ἔχουσι τὴν μὲν ἀγαθὴν τὴν δὲ σπαρτοφόρον τῆς ἀχρηστοτέρας καὶ ἐλείας σχοίνου, καλοῦσι δὲ Ἰουγκάριον πεδίον· τινὲς δὲ καὶ τῶν τῆς Πυρήνης ἄκρων νέμονται [τὰ] μέχρι τῶν ἀναθημάτων τοῦ Πομπηίου, δι' ὧν βαδίζουσιν εἰς τὴν ἔξω καλουμένην Ἰβηρίαν ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ μάλιστα τὴν Βαιτικὴν. αὕτη δ' ἡ ὁδὸς ποτὲ μὲν πλησιάζει τῇ θαλάττῃ ποτὲ δ' ἀφέστηκε, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς πρὸς ἐσπέραν μέρεσι. φέρεται δὲ ἐπὶ Ταρράκωνα, ἀπὸ τῶν ἀναθημάτων τοῦ Πομπηίου διὰ τοῦ Ἰουγκαρίου πεδίου καὶ Βετέρων καὶ τοῦ Μαραθῶνος καλουμένου πεδίου τῇ Λατίνῃ γλώττῃ, φύοντος πολὺ τὸ μάραθον· ἐκ δὲ τοῦ Ταρράκωνος ἐπὶ τὸν πόρον τοῦ Ἰβηρος κατὰ Δέρτωσσαν πόλιν· ἐντεῦθεν διὰ Σαγούντου καὶ Σαιτάβιου πόλεως ἐνεχθεῖσα κατὰ μικρὸν ἀφίσταται τῆς θαλάττης καὶ συνάπτει τῷ Σπαρταρίῳ ὡς ἂν Σχοινοῦντι καλουμένῳ πεδίῳ· τοῦτο δ' ἔστι μέγα καὶ ἄνυδρον, τὴν σχοινοπλοκικὴν φύον σπάρτον ἐξαγωγὴν ἔχουσαν εἰς πάντα τόπον καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἰταλίαν. πρότερον μὲν οὖν διὰ μέσου τοῦ πεδίου καὶ Ἐγελάστας συνέβαινε εἶναι τὴν ὁδὸν χαλεπὴν καὶ πολλήν, νυνὶ δὲ ἐπὶ τὰ πρὸς θαλάττῃ μέρη πεποιήκασιν αὐτήν, ἐπιψαύουσιν μόνον τοῦ Σχοινοῦντος, εἰς ταῦτο δὲ τείνουσαν τῇ προτέρᾳ, τὰ περὶ Καστλῶνα καὶ Ὀβούλκωνα, δι' ὧν εἴς τε Κορδύβην καὶ εἰς Γάδειρα ἡ ὁδός, τὰ μέγιστα τῶν ἐμπορίων. διέχει δὲ τῆς Κορδύβης ἡ Ὀβούλκων περὶ τριακοσίους σταδίους. φασὶ δ' οἱ συγγραφεῖς ἐλθεῖν Καίσαρα ἐκ Ῥώμης ἑπτὰ καὶ εἴκοσι ἡμέραις εἰς τὴν Ὀβούλκωνα καὶ τὸ στρατόπεδον τὸ ἐνταῦθα, ἠνίκα ἔμελλε συνάπτειν τὸν περὶ τὴν Μοῦνδαν πόλεμον.

1.17. Towns of the Ebro valley – *Villes de la vallée de l'Ebro*

STRABO, *Geography* 3.4.10 (A. MEINEKE. Teubner, Leipzig 1877)

The detailed journey along the inner Iberia ends with a description of river Ebro (Ἰβηρ) valley, between Pyrenees (Πυρήνη), continuously mentioned in previous texts, and Iberic Mountains (Ἰδοῦβεδα). Actual cities mentioned are: Zaragoza (Καίσαραυγοῦστα, cf. III 2, 15; text 12), Velilla de Ebro (Κέλσα), Lérida (Ἰλέρδα), Huesca (Ὅσκα), Calahorra (Καλαγούρις), Oyarzun (Οἰασῶν, beside San Sebastián) and finally Pamplona (Πομπέλων-Πομπηιόπολις):

(10) Ἡ μὲν δὴ παραλία πᾶσα ἡ ἀπὸ στηλῶν μέχρι τῆς μεθορίας τῆς Ἰβήρων καὶ Κελτῶν τοιαυτῆ. ἡ δ' ὑπερκειμένη μεσόγαια (λέγω δὲ τὴν ἐντὸς τῶν τε Πυρηναίων ὄρων καὶ τῆς προσαρκτίου πλευρᾶς μέχρι Ἀστύρων) δυεῖν μάλιστα ὄρεσι διορίζεται. τούτων δὲ τὸ μὲν παράλληλόν ἔστι τῇ Πυρήνῃ, τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν Καντάβρων ἔχον, τελευταίην δ' ἐπὶ τὴν καθ' ἡμᾶς θάλατταν· καλοῦσι δὲ τοῦτο Ἰδοῦβέδαν· ἕτερον δ' ἀπὸ τοῦ μέσου διήκον ἐπὶ τὴν δύσιν, ἐκκλίνον δὲ πρὸς νότον καὶ τὴν ἀπὸ στηλῶν παραλίαν· ὁ κατ' ἀρχὰς μὲν γεώλοφόν ἔστι καὶ ψιλόν, διέξεισι δὲ τὸ καλούμενον Σπαρτάριον πεδίον, εἶτα συνάπτει τῷ δρυμῷ τῷ ὑπερκειμένῳ τῆς τε Καρχηδονίας καὶ τῶν περὶ τὴν Μάλακαν τόπων· καλεῖται δὲ Ὀροσπέδα. μεταξὺ μὲν δὲ τῆς Πυρήνης καὶ τῆς Ἰδοῦβέδας ὁ Ἰβηρ Ῥεῖ ποταμός, παράλληλος τοῖς ὄρεσιν ἀμφοτέροις, πληρούμενος ἐκ

τῶν ἐντεῦθεν καταφερομένων ποταμῶν καὶ τῶν ἄλλων ὑδάτων. ἐπὶ δὲ τῷ Ἰβηρι πόλις ἐστὶ Καισαραυγοῦστα καλουμένη καὶ Κέλσα κατοικία τις ἔχουσα γεφύρας λιθίνης διάβασιν. συνοικεῖται δὲ ὑπὸ πλειόνων ἔθνων ἢ χώρα, γνωριμωτάτου δὲ τοῦ τῶν Ἰακκητανῶν λεγομένου. τοῦτο δ' ἀρξάμενον ἀπὸ τῆς παρωρείας τῆς κατὰ τὴν Πυρήνην εἰς τὰ πεδία πλατύνεται καὶ συνάπτει τοῖς περὶ Ἰλέρδαν καὶ Ὅσκαν χωρίοις, τοῖς τῶν Ἰλεργετῶν οὐ πολὺ ἄπωθεν τοῦ Ἰβηρος. ἐν δὲ ταῖς πόλεσι ταύταις ἐπολέμει τὸ τελευταῖον Σερτώριος καὶ ἐν Καλαγούρι Οὐασκῶνων πόλει καὶ τῆς παραλίας ἐν Ταρράκωνι καὶ ἐν τῷ Ἡμεροσκοπεῖω μετὰ τὴν ἐκ Κελτιβήρων ἔκπτωσιν, ἐτελεύτα δ' ἐν Ὅσκα. κὰν Ἰλέρδαι ὕστερον Ἀφράνιος καὶ Πετρήιος οἱ τοῦ Πομπηίου στρατηγοὶ κατεπολεμήθησαν ὑπὸ Καίσαρος τοῦ θεοῦ. διέχει δὲ ἡ Ἰλέρδα τοῦ μὲν Ἰβηρος ὡς ἐπὶ δύοσιν ἰόντι σταδίοις ἑκατὸν ἐξήκοντα, Ταρράκωνος δὲ πρὸς νότον περὶ τετρακοσίους ἐξήκοντα, πρὸς ἄρκτον δὲ Ὅσκα πεντακοσίους τετταράκοντα. διὰ τούτων δὲ τῶν μερῶν ἢ ἐκ Ταρράκωνος ἐπὶ τοὺς ἐσχάτους ἐπὶ τῷ ὠκεανῷ Οὐάσκωνας τοὺς κατὰ Πομπέλωνα καὶ τὴν ἐπ' αὐτῷ τῷ ὠκεανῷ Οἰασῶνα πόλιν ὁδός ἐστι σταδίων δισχιλίων τετρακοσίων πρὸς αὐτὰ τὰ τῆς Ἀκυτανίας ὄρια καὶ τῆς Ἰβηρίας. Ἰακκητανοὶ δ' εἰσὶν ἐν οἷς τότε μὲν Σερτώριος ἐπολέμει πρὸς Πομπήιον, ὕστερον δ' ὁ τοῦ Πομπηίου υἱὸς Σέξτος πρὸς τοὺς Καίσαρος στρατηγούς. ὑπέρκειται δὲ τῆς Ἰακκητανίας πρὸς ἄρκτον τὸ τῶν Οὐασκῶνων ἔθνος, ἐν ᾧ πόλις Πομπέλων ὡς ἂν Πομπηῖοπολις.

1.18. Geography and folks of Iberia – *Géographie et peuples d'Iberia*

ARRIAN, *Roman History* 6.1-2 (L. MENDELSSOHN. Teubner, Leipzig 1879)

An introduction to the book VI, completely devoted to the Roman presence in Iberia until its definite submission and conquest:

(1) Ὀρος ἐστὶ Πυρήνη διήκον ἀπὸ τῆς Τυρρηνικῆς θαλάσσης ἐπὶ τὸν βόρειον ὠκεανόν, οἰκοῦσι δ' αὐτοῦ πρὸς μὲν ἕω Κελτοί, ὅσοι Γαλάται τε καὶ Γάλλοι νῦν προσαγορεύονται, πρὸς δὲ δύοσων Ἰβηρές τε καὶ Κελτίβηρες, ἀρχόμενοι μὲν ἀπὸ τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους, περιόντες δ' ἐν κύκλῳ διὰ τῶν Ἡρακλείων στηλῶν ἐπὶ τὸν βόρειον ὠκεανόν. οὕτως ἐστὶν ἡ Ἰβηρία περικλυστος, ὅτι μὴ τῇ Πυρήνῃ μόνῃ, μεγίστῳ τῶν Εὐρωπαϊῶν ὄρων καὶ ἰθυτάτῳ σχεδὸν ἀπάντων· τοῦ δὲ περίπλου τοῦδε τὸ μὲν Τυρρηνικὸν πέλαγος διαπλέουσιν ἐπὶ τὰς στήλας τὰς Ἡρακλείους, τὸν δ' ἐσπέριον καὶ τὸν βόρειον ὠκεανὸν οὐ περῶσιν, ὅτι μὴ πορθμεύεσθαι μόνον ἐπὶ Βρεττανούς, καὶ τοῦτο ταῖς ἀμπώτεσι τοῦ πελάγους συμφερόμενοι· ἐστὶ δ' αὐτοῖς ὁ διάπλους ἡμισυ ἡμέρας, καὶ τὰ λοιπὰ οὔτε Ῥωμαῖοι οὔτε τὰ ἔθνη τὰ ὑπὸ Ῥωμαίοις πειρῶνται τοῦδε τοῦ ὠκεανοῦ. μέγεθος δὲ τῆς Ἰβηρίας, τῆς Ἰσπανίας νῦν ὑπὸ τινῶν ἀντὶ Ἰβηρίας λεγομένης, ἐστὶ πολὺ καὶ ἄπιστον ὡς ἐν χώρᾳ μιᾷ, ὅπου τὸ πλάτος μυρίους σταδίους ἀριθμοῦσι, καὶ ἔστιν αὐτῇ τὸ πλάτος ἀντὶ μήκους. ἔθνη τε πολλὰ καὶ πολυώνυμα αὐτὴν οἰκεῖ, καὶ ποταμοὶ πολλοὶ ῥέουσι ναυσίποροι. (2) οἳ τινες δ' αὐτὴν οἰκῆσαι πρῶτοι νομίζονται, καὶ οἱ μετ' ἐκείνους κατέσχον, οὐ πάνυ μοι ταῦτα φροντίζειν ἀρέσκει, μόνα τὰ Ῥωμαίων συγγράφοντι, πλὴν ὅτι Κελτοὶ μοι δοκοῦσὶ ποτε, τὴν Πυρήνην

ὑπερβάντες, αὐτοῖς συνοικῆσαι, ὅθεν ἄρα καὶ τὸ Κελτιβήρων ὄνομα ἐρρῦη. δοκοῦσι δέ μοι καὶ Φοίνικες, ἐς Ἴβηριαν ἐκ πολλοῦ θαμινὰ ἐπ' ἐμπορία διαπλέοντες, οἰκῆσαι τινα τῆς Ἴβηρίας, Ἑλληνές τε ὁμοίως, ἐς Ταρτησὸν καὶ Ἀργανθώνιον Ταρτησσοῦ βασιλεῖα πλέοντες, ἐμμεῖναι καὶ τῶνδὲ τινες ἐν Ἴβηρίᾳ· ἡ γὰρ Ἀργανθωνίου βασιλεία ἐν Ἴβηρσιν ἦν. καὶ Ταρτησσοῦ μοι δοκεῖ τότε εἶναι πόλις ἐπὶ θαλάσσης, ἡ νῦν Καρπησσοῦ ὀνομάζεται. τὸ τε τοῦ Ἡρακλέους ἱερὸν τὸ ἐν στήλαις Φοινικῆς μοι δοκοῦσιν ἰδρῦσασθαι: καὶ θρησκευεῖται νῦν ἔτι φοινικικῶς, ὃ τε θεὸς αὐτοῖς οὐχ ὁ Θηβαῖός ἐστιν ἀλλ' ὁ Τυρίων. ταῦτα μὲν δὴ τοῖς παλαιολογοῦσι μεθεῖσθω.

1.19. Organisation of Hispania by Augustus – *Organisation d'Hispania par Auguste*

ARRIAN, *Roman History* 6.102 (PH. REMACLE. Teubner, Leipzig 1879)

Epilogos of book VI. There the administrative division of Hispania into three big regions (Tarraconensis, Betica and Lusitania) is explained. It took place once Augustus submitted the last resistant tribes in the North and then Rome became the ruler of the whole Peninsula:

(102) μετὰ δὲ τὸν Σύλλα θάνατον Γάιος Καῖσαρ αἰρεθεὶς Ἰβηρίας στρατηγεῖν, ὥστε καὶ πολεμεῖν οἷς δεήσειεν, ὅσα τῶν Ἰβήρων ἐσαλεύετο ἡ Ῥωμαῖος ἔτι ἔλειπε, πολέμῳ συνηγάκασε πάντα ὑπακούειν. καὶ τινα αὐθις ἀφιστάμενα Ὀκταούσιος Καῖσαρ ὁ τοῦ Γάιου παῖς, ὁ Σεβαστὸς ἐπὶ κλην, ἐχειρώσατο. καὶ ἐξ ἐκείνου μοι δοκοῦσι Ῥωμαῖοι τὴν Ἰβηριαν, ἣν δὴ νῦν Ἰσπανίαν καλοῦσιν, ἐς τρία διαιρεῖν καὶ στρατηγούς ἐπιπέμπειν, ἐτησίους μὲν ἐς τὰ δύο ἢ βουλή, τὸν δὲ τρίτον βασιλεὺς ἐφ' ὅσον δοκιμάσειεν.

1.20. Sea journey over the ocean – *Navigation par delà de l'océan*

LUCIAN OF SAMOSATA, *True stories* 1.5-7 (A.M. HARMON. Heinemann, London 1913)

LUCIAN (same as Cervantes in *Don Quijote*) writes a funny parody of literature of 2nd century A.D. He is able to imagine a fantastic travel to the Moon. He arrives to the most western lands in the world and he will find there some evidence of the presence of both Herakles and Dionysos since mythical times:

(5) ὀρμηθεὶς γάρ ποτε ἀπὸ Ἡρακλείων στηλῶν καὶ ἀφείς εἰς τὸν ἐσπέριον ὠκεανὸν οὐρίῳ ἀνέμῳ τὸν πλοῦν ἐποιούμην. αἰτία δέ μοι τῆς ἀποδημίας καὶ ὑπόθεσις ἡ τῆς διανοίας περιεργία καὶ πραγμάτων καινῶν ἐπιθυμία καὶ τὸ βούλεσθαι μαθεῖν τί τὸ τέλος ἐστὶν τοῦ ὠκεανοῦ καὶ τίνες οἱ πέραν κατοικοῦντες ἄνθρωποι. τούτου γέ τοι ἔνεκα πάμπολλα μὲν σιτία ἐνεβαλόμην, ἱκανὸν δὲ καὶ ὕδωρ ἐνεθέμην, πεντήκοντα δὲ τῶν ἡλικιωτῶν προσεποισάμην τὴν αὐτὴν ἐμοὶ γνώμην ἔχοντας, ἔτι δὲ καὶ ὄπλων πολὺ τι πλῆθος παρεσκευασάμην καὶ κυβερνήτην τὸν ἄριστον μισθῷ μεγάλῳ πείσας παρέλαβον καὶ τὴν ναῦν — ἄκατος δὲ ἦν — ὡς πρὸς μέγαν καὶ βίαιον

πλοῦν ἐκρατυνάμην. (6) ἡμέραν οὖν και νύκτα οὐρίῳ πλέοντες ἔτι τῆς γῆς ὑποφαινομένης οὐ σφόδρα βιαίως ἀνηγόμεθα, τῆς ἐπιούσης δὲ ἅμα ἠλίῳ ἀνίσχοντι. ὁ τε ἄνεμος [p. 254] ἐπεδίδου και τὸ κύμα ἠϋξάνετο και ζόφος ἐπεγίνετο και οὐκέτ' οὐδὲ στεῖλαι τὴν ὀθόνην δυνατὸν ἦν. ἐπιτρέψαντες οὖν τῷ πνέοντι και παραδόντες ἑαυτοὺς ἔχειμαζόμεθα ἡμέρας ἑννέα και ἔβδομήκοντα, τῇ ὀγδοηκοστῇ δὲ ἄφνω ἐκλάμψαντος ἠλίου καθορώμεν οὐ πόρρω νῆσον ὑψηλὴν και δασεῖαν, οὐ τραχεῖ περιηχουμένην τῷ κύματι: και γὰρ ἤδη τὸ πολὺ τῆς ζάλης κατεπαύετο. προσσχόντες οὖν και ἀποβάντες ὡς ἂν ἐκ μακρᾶς ταιλαιπωρίας πολὺν μὲν χρόνον ἐπὶ γῆς ἐκείμεθα, διαναστάντες δὲ ὅμως ἀπεκρίναμεν ἡμῶν αὐτῶν τριάκοντα μὲν φύλακας τῆς νεῶς παραμένειν, εἴκοσι δὲ σὺν ἐμοὶ ἀνελθεῖν ἐπὶ κατασκοπῇ τῶν ἐν τῇ νήσῳ. (7) προελθόντες δὲ ὅσον σταδίουσ τρεῖς ἀπὸ τῆς θαλάσσης δι' ὕλης ὀρώμεν τινα στήλην χαλκοῦ πεποημένην, Ἑλληνικοῖσ γράμμασιν καταγεγραμμένην, ἀμυδροῖσ δὲ και ἐκτετριμμένοισ, λέγουσαν Ἄχρη· τούτων Ἡρακλῆς και Διόνυσος ἀφίκοντο. ἦν δὲ και ἴχνη δύο πλησίον ἐπὶ πέτρασ, τὸ μὲν πλεθριαῖον, τὸ δὲ ἔλαττον — ἐμοὶ δοκεῖν, τὸ μὲν τοῦ Διονύσου, τὸ μικρότερον, θάτερον δὲ Ἡρακλέουσ. προσκυνήσαντες δ' οὖν προῆμεν οὕπω δὲ πολὺ παρήμεν και ἐφιστάμεθα ποταμῷ οἶνον ῥέοντι ὁμοιότατον μάλιστα οἴόσπερ ὁ Χιός ἐστιν. ἀφθονον δὲ ἦν τὸ ῥεῦμα και πολὺ, ὥστε ἐνιαχοῦ και ναυσίπορον εἶναι δύνασθαι. ἐπήει οὖν ἡμῖν πολὺ μᾶλλον πιστεῦειν τῷ ἐπὶ τῆς στήλης ἐπιγράμματι, ὀρώσι τὰ σημεῖα τῆς Διονύσου ἐπιδημίας.

2. THE BYZANTINE PERIOD

The Emperor Theodosius divided the Roman Empire into two sections: The Eastern Empire and the Western Empire. This fact together with the occupation of the Western area by the Barbarian meant a remarkable decrease of contacts between Hispania and Greece. They stopped being as fluid and frequent as they used to be during the Roman Domain.

During 6th and 7th centuries A.D. a certain part of the peninsula continued being one of the most Western provinces of Byzantium (*cf.* Procopius text 2.1.). However, it was Justinian who achieved the military occupation of the south and Southeast areas of the peninsula. In fact, those territories were under the Byzantine rule between 555 and 624 and kept on fighting continuously against the Visigoths who settled definitely in Spain after the fall of the Roman Empire.

Then a very important unexpected event occurred, smashing Hispania in a peculiar way for the whole of Middle Age: the invasion of groups of Arabs crossing Gibraltar strait and settling in the peninsula for eight centuries. They destroyed the Visigoth domain and they occupied in a short space of time the full territory of Hispania and only in the mountains near Cantabrian Sea and

at the foothills of the Pyrenees, did the Arabs face strong resistance from the local inhabitants; then small Christian kingdoms started appearing. In the year 722, king Pelayo from Asturias together with his army made of Romans and Spaniards were able to defeat the Arabs for the first time in battle at *Covadonga*. This was the first step for a stronger and wider reaction against the Arab rule. It would last 800 years and would be called “*La Reconquista*” –*The “Reconquest”* of the land–. Little by little the Christian troops pushed back the Arabs, forcing them to move south. This process would finally end in 1492 with the exile of king Boabdil from Granada forever. Immediately afterwards, the first national state in modern Europe was born out of the union of two new kingdoms: Castilla and Aragon. Navarra would join Castilla a few years later, in 1512.

It is easy to suppose the occasional presence of Spanish groups –Arabs and Christian– on Greek territory. They used to arrive in the Aegean Sea depending on various reasons at different moments; quite often they were survivors from inner conflicts or victims of the political affairs in the area. Around 827 groups of exile Arabs from Spain settled in Crete, where they will constitute an emirate lasting until 960, based on commerce and farming. A few centuries later, Emperor Andronikos II Paleologos tried to stop the Turkish invasion in Minor Asia: he decided to contract a group of the so-called *Almogávares* (also called *Great Aragonese-Catalonian Company*). This was a mix of undisciplined people from Aragon, Barcelona and Valencia, whose leader was *Roger de Flor*. These Spanish troops would arrive to Constantinople in 1303 and would stay there until 1390. They would be involved, both in Anatolia and Greek land, in several warlike conflicts and violent revolts, becoming quite often more violent and destructive than the Turks themselves were. They also came to odds with the Emperors: Roger de Flor was murdered in 1305. Later, under the leadership of *Roger de Lauria* they went to control the duchies of Athens and Neopatras (Thessaly). In fact, nowadays the mountain range to the south of Boeotia facing Corinth’s Gulf is still called “*Mountains of the Catalonians*”, and on the other side citizens from Catalonia were not allowed access to Mount Athos until 2000.

With such a history, Iberia has been drawing the attention of Byzantine writers since late Antiquity. Many references to Hispania are to be found here and there; they are used in the traditions of classical writers, who are also frequently mentioned. Note the geographer MARCIANUS of Heraclea –5th century– (*Periplus maris exteri*) together with the lexicographer STEPHANUS of Byzantium –6th century– (*Ethnika and Epitome*) and even the historian PROCOPIUS of Caesarea (ca. 500-ca. 560) in *De bellis*.

A similar trend to be underlined too concerning texts of the so-called Old Middle Age, such as *Lexicon Suidas* and some small works by the Emperor KONSTANTINE VI (909-959) along the 10th century; *The History* by Michael

ATTALEIATES; *Compendium Historiarum* by George KEDRENOS, both in the 11th century. In the next century, some other works to be found too as for example *Conspectus rerum naturalium* by Simeon SETH, *Epitome Historiarum* by John ZONARAS (ca. 1074-1130 or 1159), *Chiliades* by John TZETZES (ca. 1110-1180) and finally several *Comentarii* by EUSTATHIUS of Thessalonica (ca. 1110-1198).

Up to the end of the Byzantine period most writers prefer to compose works related to History, some of which became even exhaustive describing events from the Origins of the World. As a result, they narrate many events that are simultaneous to the writers themselves. Thus, Hispania is often mentioned in *Historiae demonstrationes* by Laonikos CHALKONDYLES (1423-1490) also in *Chronicon maius* by Makarios MELISSENOs, indeed the authentic author of the work: note that for many years George SPHRANTZES (1401-ca. 1478) was supposed to be the author himself and this is the reason why Melissenos was called PSEUDO-SPHRANTZES. This list ends at John RHYNDACENUS LASCARIS (ca. 1445-1535).

These so mentioned writers gather remarkable information about Spain. The ancient ones insist on geographic data, resources, personality and customs of the inhabitants in a similar way as the writers of the Classical period. Since 10th century onwards, war episodes and portraits of personalities related to the Spanish Middle Age are to be found. Eventually it is possible to find literary texts mentioning identified or anonymous people from Hispania.

To conclude: if we consider the peculiar situation of Hispania along the centuries of the so-called “*Reconquista*” –The “*Reconquest*” of the land–, texts dealing with historical facts should be pointed out. We think inconvenient to present texts dealing with the same subjects as those written in the Classical Greek and Roman period. Once the Greeks no longer travel to Iberia, and it is the Spaniards who travel to Greece for many purposes (not simply commercial exchanges), it is meaningless to insist on the same topics of the Ancient period. So, the selection of texts and authors that follows has been arranged according with the so mentioned patterns.²

2.1. Hispania, first earth of West Europe – *Hispania, première terre de l'Europe ouest*

PROCOPIUS OF CESAREA, *De bellis* 5.12.3-5 (G. WIRTH. Teubner, Leipzig 1962-1963)

There are not many byzantine sources about Hispania as a province of the Roman Empire, information about to be found in other authors is lacking too,

² We are extremely thankful to Professor José Manuel FLORISTÁN of the Complutense University of Madrid, for his suggestions, useful help and cooperation.

nor any archaeological evidence has been found. Only PROCOPIUS seems to be conscious of the existence of Hispania, even if his work ends at Justinianus' military attack. The text below can be considered as a certain evidence of the immediate presence of Greeks in Hispania. Procopius underlines the very extremity of that territory:

Εὐρώπη δὲ εὐθὺς ἀρχομένη Πελοποννήσῳ βεβαιοτάτα ἐμπερὴς ἐστὶ καὶ πρὸς θαλάσσην ἐκατέρωθι κεῖται. καὶ χώρα μὲν ἢ πρώτη ἀμφὶ τε τὸν ὠκεανὸν καὶ δύνοντα ἥλιόν ἐστὶν Ἰσπανία ὠνόμασται, ἄχρι ἐς Ἄλλεις τὰς ἐν ὄρει τῷ Πυρρηναίῳ οὖσας. Ἄλλεις δὲ καλεῖν τὴν ἐν στενοχωρίᾳ διόδον οἱ ταύτη ἄνθρωποι νενομίκασι. τὸ δὲ ἐνθένδε μέχρι τῶν Λιγυρίας ὀρίων Γαλλία ἐκλήθη. ἔνθα δὴ καὶ Ἄλλεις ἕτεροι Γάλλους τε καὶ Λιγούρους διορίζουσι. Γαλλία μέντοι Ἰσπανίας πολλῶ εὐρυτέρα, ὡς τὸ εἰκὸς, ἐστὶν, ἐπεὶ ἐκ στενοῦ ἀρχομένη Εὐρώπη ἐς ἄφατόν τι εὖρος ἀεὶ προϊόντι κατὰ λόγον χωρεῖ.

2.2. About the nouns “Iberia” and “Hispania” – *Sur les noms “Iberia” et “Hispania”*

CONSTANTINE PORPHYROGENNETOS, *De administrando imperio* 23-24 (G. MORAVCSIK. Dumbarton Oaks, Washington 1967)

CONSTANTINE VII was considered to be very wise and well-educated Emperor: he was also deemed as a good painter and writer, with diplomacy and good ruling of the Empire. He mentions Hispania in two works: *De legationibus* and mostly *De administrando imperio*. The text below offers some former etymological explanations, whose authors he quotes about the different names of the Iberian Peninsula along the centuries:

(23) Περὶ Ἰβηρίας καὶ Ἰσπανίας.

Ἰβηρίαί δύο· ἢ μὲν πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις, ἀπὸ Ἰβηρος ποταμοῦ, οὗ μέμνηται Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ Περὶ γῆς β'. «Ἐντὸς δὲ Πυρήνης Ἰβηρ τ' ἐστὶ μέγας ποταμὸς φερόμενος ἐνδοτέρω». Ταύτης δὲ πολλὰ φασιν ἔθνη διαιρεῖσθαι, καθάπερ Ἡρόδοτος† ἐν τῇ ι' Τῇ καθ' Ἡρακλέα γέγραφεν ἱστορία οὕτως· «Τὸ δὲ Ἰβηρικὸν γένος τοῦτο, ὅπερ φημὶ οἰκεῖν τὰ παράλια τοῦ διάπλου, διώρισται ὀνόμασιν ἐν γένος ἐὼν κατὰ φύλα· πρῶτον μὲν οἱ ἐπὶ τοῖς ἐσχάτοις οἰκοῦντες τὰ πρὸς δυσμέων Κύνητες ὀνομάζονται (ἀπ' ἐκείνων δὲ ἤδη πρὸς βορέαν ἰόντι Γλήτες)· μετὰ δὲ Ταρτήσιοι· μετὰ δὲ Ἐλευσίνιοι· μετὰ δὲ Μαστινοί· μετὰ δὲ Κελκιανοί· ἔπειτα δὲ ἡἰδιορόδανος†». Ἀρτεμίδωρος δὲ ἐν τῇ β' τῶν Γεωγραφουμένων οὕτως διαιρεῖσθαι φησιν· «Ἀπὸ δὲ τῶν Πυρρηναίων ὀρῶν ἕως τῶν κατὰ Γάδειρα τόπων ἐνδοτέρω καὶ συνωνύμως Ἰβηρία τε καὶ Ἰσπανία καλεῖται. Διήρηται δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων εἰς δύο ἐπαρχίας * * * διατεινούσα ἀπὸ τῶν Πυρρηναίων ὀρῶν ἅπανα {καὶ} μέχρι τῆς Καινῆς Καρχηδόνας καὶ τῶν τοῦ Βαίτιος πηγῶν, τῆς δὲ δευτέρας ἐπαρχίας τὰ μέχρι Γαδείρων καὶ Λυσιτανίας». Λέγεται δὲ καὶ Ἰβηρίτης. Παρθένιος ἐν Λευκαδίαις· «Ἰβηρίτη πλεύσει ἐν αἰγιαλῷ». Ἡ δ' ἕτερα Ἰβηρία πρὸς Πέρσας

ἐστίν [...]

(24) Περί Ἰσπανίας.

Πόθεν εἴρηται Ἰσπανία; Ἀπὸ Ἰσπανοῦ γίγαντος οὕτω καλουμένου. Ἰσπανίαί δύο τῆς Ἰταλίας ἐπαρχίαι· ἡ μὲν μεγάλη, ἡ δὲ μικρά. Ταύτης ἐμνήσθη Χάραξ ἐν ἰ' Χρονικῶν· «Ἐν Ἰσπανίᾳ τῇ μικρᾷ τῇ ἕξω Λουσιτανῶν πάλιν ἀποστάντων, ἐπέμφθη ὑπὸ Ῥωμαίων στρατηγὸς ἐπ' αὐτοὺς Κύνιντος». Ὁ αὐτὸς ὁμοῦ περὶ τῶν δύο· «Κύνιντος ὁ τῶν Ῥωμαίων πολέμαρχος ἐν ἀμφοτέραις ταῖς Ἰσπανίαις. Ἡσώμενος δὲ ὑπὸ Οὐριάθου σπονδὰς πρὸς αὐτὸν ἐποιήσατο». Ταύτην κεκλήσθαι φησιν Ἰβηρίαν ἐν Ἑλληνικῶν γ'· «Τὴν δὲ Ἰσπανίαν Ἕλληνες τὰ πρῶτα Ἰβηρίαν ἐκάλου, οὕτω ξύμπαντος τοῦ ἔθνους τὴν προσηγορίαν μεμαθηκότες, ἀλλ' ἀπὸ μέρους τῆς γῆς, ὃ ἐστὶν πρὸς ποταμὸν Ἰβηρα, καὶ ἀπ' ἐκείνου ὀνομάζεται, τὴν πᾶσαν οὕτω καλοῦντες»· Ὑστερον δὲ φασὶν αὐτὴν μετακεκλήσθαι Πανωνίαν.

2.3. The “lucky men” islands – *Les îles des “Bienheureux”*

MICHAEL ATTALEIATES, *History* 2.220-221 (I. PÉREZ MARTÍN, C. S. de Investigaciones Científicas. Madrid 2002)

This man was a remarkable public servant of the Empire and also a historian. He founded at Constantinople (1077) a charity home and a monastery, whose rules he wrote himself and these are a very valuable source in order to know the way of life and the customs of those years at the 11th century. Maybe because of his continuous care about social problems he alludes in detail to the so-called *Lucky Men Islands*, that classical sources used to mention only linking them to the Atlantida. Some scholars have concluded that in fact those are the Canary Islands still now known as “Fortunate Islands”:

ἡ γὰρ Ἰβηρία κυρίως καὶ αὐτὴ ἡ Κελτιβηρία πρὸς τὰ δυσμικὰ μέρη τῆς Ῥώμης διάκεινται πρὸς τὸν ἐσπέριον ὠκεανόν, ἥτις νῦν Ἰσπανία κατωνομάζεται. Τῆς Ῥώμης γὰρ ὑπὲρ τὴν Ἰταλίαν κειμένης, τὰ μὲν πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα μέρη ἄνω Γαλλίαι διονομάζονται, τὰ δὲ πρὸς ἥλιον δύνοντα μέχρις Ἄλπεων ὄρων κάτω, ὅπου νῦν ἡ Νεμιτζία γνωρίζεται, τὸν ἴδιον ἄρχοντα ῥῆγα κατονομάζουσα, τὰ δὲ πρὸς ἐγκάρσια μέρη τῶν Ἄλπεων ὡς πρὸς νότον ἄχρι τοῦ ἐσπερίου ὠκεανοῦ Ἰβηρία καὶ Κελτιβηρία ἐλέγοντο, τῶν εἰσρεόντων ἐκεῖσε ποταμῶν τῇ χώρα χαρισαμένων τουτὶ τὸ ὄνομα. Ἐκεῖθεν γὰρ τὸν μὲν βουλούμενον τὴν μὲν παρακειμένην ἀκτὴν παραπλευσαι πρὸς τὰς κάτω Γαλλίας ὁ τῶν Ἡρακλειῶν στηλῶν πορθμὸς ἐκδέχεται, τὸν δὲ πρὸς ἀνατολὰς ἐνδοτέρω δηλονότι τῆς χώρας ἐπεκτεινόμενον τοῦ αἰγιαλοῦ, πρὸς τὰ μέρη τῶν Βρεττανικῶν νήσων καθοδηγεῖ καὶ προτρέπεται, τῷ δὲ βουλομένῳ πρὸς τὰς τῶν Μακάρων νήσους ἀπᾶραι ὁ ἀπόπλους ἀχανῆς παρατείνεται, ἀπέχουσι γὰρ τῆς γῆς μέτρον μιλίων χιλίων. Δύο δὲ αἱ νῆσοί εἰσιν, οὐ πολὺ ἀλλήλων ἀπέχουσαι, παντοίων ἀγαθῶν καὶ ποικίλων διηνεκῶς βριθουσαι καὶ πόαν μαλακὴν καὶ εὐδὴ δι' ὄλου τοῦ ἔτους τρέφουσαι. Ἀπφικισμέναι γὰρ οὔσαι τῆς κοσμικῆς ἰλῦος καὶ

τῆς τοῦ ἀέρος ἐπιμιξίας, ἥτις ἐκ τῶν δυσόδμων τῆς γῆς αὐχμῶν ἐπιγίνεται, οὐδόλως μεταλαμβάνουσαι, ὑγιεινότατον καὶ ἄλυπον τοῖς ἐκεῖσε ἀνθρώποις καὶ κτήνεσι τὸν βίον πεποιήνται καὶ διατριβὴν ἡδίστην καὶ ἀπράγμονα καὶ χαρίεσσαν πάντη καὶ εὐζωΐαν παρέχουσιν.

2.4. Arabs from Hispania in Creta – *Des Arabes d’Hispania en Crète*

GEORGE KEDRENOS, *Compendium historiarum* 2.91 (I. BEKKER. Weber, Bonn 1838-1839)

During the occupation of Hispania, a group of Arabs living into the peninsula were planning to move somewhere where they could find resources lacking in the peninsula. After travelling along the Mediterranean Sea, they arrive to Crete and they finally decide to remain there, even if that one was not a land of “milk and honey” as his ruler and organiser said. That man was Abu Hafis (Ἀπόχαψ), called Al Iqritishi (The Cretan one). This fact seems to be coincident with the revolt of Thomas (Θωμάς), called The Slave (*ca.* 760-823) against the Emperor Miguel II. Both men are mentioned in the text below:

ἄρτι γὰρ τοῦ κατὰ τὸν Θωμᾶν ἄρξαντος νεωτερισμοῦ, ἐπεὶ ταῦτα ἠκούετο πανταχοῦ, οἱ τὸν ἐσπέριον κόλπον τῆς Ἰβηρίας οἰκοῦντες Ἀγαρηνοί, πρόσχωροι τῷ Ὠκεανῷ ὄντες (Ἰσπάνους τούτους κατονομάζουσιν), εἰς εὐανδρίαν ἐληλακότες, καὶ ἦν ψῆκον γῆν λυπρὰν οὖσαν καὶ μετρίως εὐδαίμονα ὀρώντες καὶ διὰ τοῦτο τρέφειν μὴ δυναμένην αὐτούς, προσελθόντες τῷ ἑαυτῶν ἄρχοντι Ἀπόχαψ (ἀμερμουμένην οἶδε τοῦτον ἢ ἐγγώριος γλῶσσα καλεῖν) ἀποικίαν καὶ γῆς μετανάστασιν ἀπήτουν γενέσθαι αὐτοῖς πλήθει τε στενοχωρουμένοις καὶ τῶν ἀναγκαίων σπανίζουσιν. ὁ δὲ ἀσπασίως τὸν λόγον δεξάμενος, πλοῖα εὐθέως ἐπισκευάσας μακρὰ καὶ δύναμιν τούτοις ἐξ αὐτῶν ἐμβιβάσας, ἐπὶ ληστείαν τέως, λανθάνουσαν ἔχων τὴν ἔννοιαν, τῶν πρὸς τῇ ἔφ κειμένων νήσων καὶ ἡμετέρων ἐτράπετο, ὁμοῦ μὲν τὸ τοῖς ὑπηκόοις ὀρεκτὸν ἐκπληρῶν καὶ ἐκ τῶν ἀλλοτρίων αὐτούς κορεννύς, ὁμοῦ δὲ καὶ μετασκεψόμενος εἴ τίς ἐστιν εὐφορος τῶν νήσων καὶ πρὸς μετοικίαν ἐπιτηδεῖα αὐτοῖς. ποιησάμενος δὲ τὸν ἀπόπλουον ἔαρος ὥρα, καὶ πολλὰς ἐπιῶν τῶν νήσων, οὐδένα εὗρισκε τὸν ἀντιπαραταττόμενον· ἐχῆρευον γὰρ πᾶσαι βοηθείας, τοῦ εἰωθότος φυλάττειν στόλου παντὸς συστρατευομένου τῷ Θωμᾶ. διὸ καὶ μεγάλας ὠφελείας ἐκ πασῶν, αἷς καὶ προσώρμιζεν, ἔκαρπούτο. ἦκε δὲ ποτε καὶ εἰς Κρήτην, καὶ ταύτην καταδραμῶν καὶ ἀνδραποδισάμενος ὡς ἐνήν, καὶ τὴν τῆς νήσου καταμαθὼν ἀρετὴν καὶ χάριν, τοῦτο ἔφη πρὸς τοὺς ὑπηκόους, «ἰδοὺ γῆ ρέουσα γάλα καὶ μέλι». καὶ τότε μὲν ἔφη πλέον οὐδέν, παντοίων δὲ τὸν στόλον ἐμπεπληκῶς ἀγαθῶν τῶν ἐπ’ οἶκον νόστων ἐμέμνητο. ὡς δ’ ὁ χειμῶν ὑπέληγε καὶ τὸ ἔαρ ἐπέλαμπε, τεσσαράκοντα ναῦς πληρώσας ἀνδρῶν μαχίμων καὶ οὐριον ἄνεμον ἐπιτηρήσας πρὸς Κρήτην ἀπέπλει, τὰς ἄλλας τῶν νήσων παρατρέχων ἐπιεικῶς. καταλαβὼν δὲ τὴν νήσον τῷ ἀκρωτηρίῳ τῷ λεγομένῳ Χάρακι προσορμίζεται. ὡς δ’ οὐδὲν αὐτῷ οὔτε κατὰ τὴν ἀπόβασιν οὔτε κατὰ τὴν καταγωγὴν ἐφάνη πολέμιον, παρεμβολὴν

πηξάμενος ὄχυρὰν τοὺς μὲν ἐπιτηδεῖους εἰς προνομὴν ἐξαπέστειλεν, αὐτὸς δὲ τοὺς λοιποὺς ἔχων ἄρτι δὴ τοῦ πνεύματος ἐπακμάζοντος, κάκεινων πορρωτέρω σταδίων δέκα ἢ καὶ ἰε' γενομένων, πῦρ ἐμβάλων ταῖς ναυσὶ τὰς πάσας κατέφλεξε, φεισάμενος τὸ παράπαν οὐδεμιᾶς. ὁ δὲ στρατὸς (καὶ γὰρ ἐπαλινόστουν εὐθέως ἐκδειματωθέντες, τῷ παραδόξῳ τοῦ θεαθέντος πράγματος καταπλαγέντες) τὴν αἰτίαν ἐπυθάνοντο καὶ εἰς λόγους ἤλθον νεωτερικοὺς. ἐπεὶ δὲ ἤκουον ἅ πάλαι ὠδινον, ὡς αὐτοὶ τε τούτων ὑμεῖς αἴτιοι, ἀποικίαν ζητοῦντες καὶ γῆν ἀγαθὴν, ἔμοι δὲ ταύτης οὐδετέρα νενόμισται κρείττων, εἰς ταύτην ἤλθον τὴν ὁδόν, τὰ ὑμῖν τε θυμῆρη πράττων καὶ ἑμαυτὸν τῆς ἐξ ὑμῶν ἀπαλλάττων ὀχλήσεως. ὡς δὲ καὶ γυναικῶν καὶ παίδων ἐμέμνητο, «καὶ γυναῖκες» ἔφη ὁ Ἀπόχαψ «ὧδε, ἡμέτεροι αἰχμάλωτοι, καὶ παῖδες μετὰ μικρὸν ἐξ αὐτῶν». τούτοις τοῖς λόγοις κατασιγασθέντες, καὶ ἀποδοχῆς ἄξια κρίναντες τὰ λεγόμενα, τάφρον μὲν ἤγειραν πρῶτον βαθεῖαν, καὶ χάρακας ἐν ταύτῃ καταπήξαντες, ἔνθα καὶ νῦν λαβῶν τὴν ἐπωνυμίαν ὁ τόπος σώζει τὴν προσηγορίαν, Χάνδαξ ὀνομαζόμενος, ἐκεῖσε διενυκτέρευον.

2.5. The expression “bull skin” – *L'expression “peau de taureau”*

EUSTATHIUS OF THESSALONICA, *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem* 285 (K. MÜLLER, *Geographi Graeci minores*, 2. Didot, Paris 1861 / Olms, Hildesheim 1965)

Just a short explanation of the typical name of Hispania, already mentioned by STRABO (*cf. Geography* III, 1, 3; see former text 1.10), without any additional commentary at all:

Ἰστορεῖ δὲ καὶ τὴν ἐκεῖ που Ἰβηρικὴν ἡπειρον ὁμοίαν εἶναι βύρση, οὐ τῷ χρώματι οὐδὲ τῇ λειότητι, ἀλλὰ τῷ σχήματι. Βύρση γὰρ τεταμένη ἔοικεν ἢ Ἰβηρία, ἣς φασὶ τὰ οἶον τραχηλιμαῖα μέρη εἰς τὴν συνεχῆ Κελτικὴν πρὸς τὴν ἔω ὑπερεκπίπτουσι.

2.6. The arabs in Hispania – *Les arabes en Hispania*

LAONIKOS CHALKONDYLES, *Historiae Demonstrationes* 1.82 (E. DARKÓ, *Academia Litterarum Hungarica*, Budapest 1922-1927)

CHALKONDYLES belonged to a high-level family in Athens and he wrote a long work devoted to the arising Turkish Empire, in fact a kind of General History of the world since 1389 until 1464. The first book describes events taking place before 1389 and he informs about the Arabs invasion of Hispania. After the first years of the occupation, the battle of Roncesvalles (Navarra/Ναβάρρη) took place in 778. The army of CARLOMAGNUS was defeated either by Vascones or by Arabs (we are still doubtful). The Emperor himself (Κάρουλος) is mentioned together with a couple of generals, ROLDAN (Ὀρλάνδος) and RENALDO DE MONTAUBAN (Ρινάλδος). The first one died into the battle and the French epic poem (*Chanson de Roland*) is devoted to him:

Λίβυες γὰρ διαβάντες τὸν πρὸς Ἡρακλείους στήλας πορθμὸν κατέσχον τε κατὰ βραχὺ προϊόντες τὴν Ἰβηρίαν, μετὰ δὲ ταῦτα Ναβάρην τε χειρωσάμενοι καὶ Πορτογαλλίαν χώραν, ἔστε ἐπὶ Ταρακῶνα ἐλαύνοντες, τὰ ἐς τήνδε αὖ τὴν χώραν καταστρεψάμενοι ἐσέβαλλον ἐς τὴν Κελτικήν. Κάρουλος μὲν οὖν καὶ οἱ σὺν αὐτῷ πόλεμον ἐξενεγκόντες πρὸς τοῦσδε τοὺς Λίβυας μεγάλα ἀπεδείκνυντο ἔργα, ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοί, καὶ τῆς τε Κελτιβήρων καὶ Κελτικῆς χώρας ἐξελάσαντες ἐς τὴν Γρανάτην πόλιν ὄχυρωτάτην ἐπὶ τοῦ ὄρους τοῦ ἐς ὠκεανὸν καθήκοντος, παρ' αὐτὸν δὲ τὸν πορθμὸν κατὰ βραχὺ προϊόντες τὴν τε Ἰβηρίας χώραν πολλὴν κατασχόντες ᾤκουν καὶ συνελαύνοντες ἐπολιόρκουν. καὶ τὴν τε χώραν ἀπέδωσαν τοῖς ἑαυτῶν προσήκουσι, τὴν Ἰβηρίαν καὶ Ναβάρην καὶ Ταρακῶνα, καὶ τοὺς σφῶν αὐτῶν προσήκοντας ὑπὸ βαρβάρων πολιορκουμένους ἀπέλυον τε τῆς πολιορκίας, καὶ τὴν χώραν ἐπιδιελόμενοι σφίσι ᾤκουν, ἀπολαβόντες ἕκαστος τὸ ἀνήκον αὐτῷ μέρος. καὶ οὗτοι μὲν ταύτῃ κάλλιστα θέμενοι τὸν πόλεμον ἐς τότε αἰεὶ ὑμνοῦνται ὡς ἄνδρες γενόμενοι ἀγαθοί. καὶ Ὀρλάνδον μὲν τὸν γε στρατηγὸν ὑπὸ δίψους ἐκπολιορκηθέντα ἀποθανεῖν, Ῥινάλδον δὲ διαδεξάμενον τὸν πόλεμον καταλιπεῖν τοῖς Ἰβηρίας βασιλεῦσιν. οἱ δὲ διαδεξάμενοι τὸνδε τὸν πόλεμον ἐς ἔτι καὶ νῦν τοὺς Λίβυας τούτους ἄγειν καὶ φέρειν νομίζουσι. τὸ δὲ γένος τοῦτο Λιβύων γλώττῃ μὲν διαχρήται τῇ Ἀραβικῇ, καὶ ἦθεσι δὲ καὶ θρησκείᾳ τῇ Μεχμέτεω, ἐσθῆτι δὲ τοῦτο μὲν βαρβαρικῇ, τοῦτο δ' αὖ καὶ Ἰβηρικῇ.

2.7. Facts of hispanes in Greece and Turkey – *Faits d'hispanes en Grèce et Turquie*

PSEUDO –SPHRANTZES, *Chronicon maius* 172 (V. GRECU, *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401-1477, Scriptores Byzantini* 5. Academia Republicae Romanicae, Bucharest 1966)

Once the ALMOGAVARES arrived to Greece, these mercenary soldiers fought the Turkish following the mandate of the Emperor. They overpass the fair play rules and so Andronikos changed his mind about them. ROGER DE FLOR (Ρογέριος, Λατίνος τις Καταλάνος) commended the Spanish Army. When he was murdered —the Emperor himself ordered it— BERENGUER DE ENTENZA (Μπιγκέριο Τέντζας) became the leader of the Spanish army, being Gallipoli (Καλιουπόλις) the head quarter:

Ἔτυχε δὲ καὶ τοῦτο ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις ἐμπεσεῖν Λατίνόν τινα Καταλάνον, Ῥογέριον τοῦνομα, ἀθροῖσαι ἐκ τῆς κάτω Ἰβηρίας στρατόπεδον. Καὶ τριῆρεις τέσσαρας πληρώσας, καὶ ληστρικὸν ἀδεῶς μετῆι βίον, δεινότατος ἐν τούτῳ γενόμενος οὐ μόνον ναυσι φορτίοις ἐπετίθετο, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς δὴ τὰς μεγάλας τῶν νήσων ἐσκύλευε καὶ φοβερὸς ἐν τῇ κάτω θαλάσῃ ἐδόκει εἶναι. Ἔδοξε τοῖνυν τούτῳ τῷ ἄρχοντι, διαπρεσβευσασμένῳ πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον συμμαχῆσαι αὐτῷ κατὰ τῶν Τουρκῶν. Καὶ ὁ βασιλεὺς τὴν πρεσβείαν δεξάμενος, ἄρας ἐκείνος ἐκ τῶν ἐσπερίων πρὸς τὸ Βυζάντιον ἔρχεται, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ δισχιλίους ἄνδρας μαχικούς· καὶ ὁ βασιλεὺς τῷ τοῦ μεγάλου δουκὸς ὀφικίῳ τοῦτον ἐτίμησε. Μετ' ὀλίγον δὲ ἦκει καὶ ἕτερος Καταλάνος

τοῦνομα Μπιγκέριο Τέντζας, συγγενῆς τοῦ Ῥογέριου. Καί ὁ βασιλεὺς μὲν τὴν τῶν χρημάτων δαπάνην τὴν ἀρκοῦσαν περὶ τὰ ἐκείνων ἐνδύματα καὶ τὰς δωρεὰς καὶ τὰ ἐπίλοιπα σιτηρέσια εἰς πλησμονὴν ἔδωκεν. Ὀλίγου δὴ καιροῦ παρελθόντος διέβησαν εἰς τὴν Ἀσίαν μετὰ στρατοῦ τοῦ πολεμῆν τοὺς ἐχθρούς. Περὶ τῶν ἐχθρῶν ὀλίγα αὐτοῖς ἔμελεν, ἀλλὰ τὸ ὑπήκοον πλεῖστα ἐλύπων. Καὶ τί χρὴ λέγειν ὅποσα εἰργάσαντο κακὰ παρόντες καὶ δεινὰ τοῖς Χριστιανοῖς; ἀνδράσι τε καὶ γυναιξίν οὐδὲν ἄμεινον οἴω ἀνδραποδισμῶ ἐχρήσαντο· καὶ οὐκ ἠλέουν τινὰ δακρύνοντα, ἀλλὰ τοῖς ὑπηκόοις ἐποίουν κακὰ ὑπὲρ ἀσεβεῖς καὶ ἐχθρούς. Καὶ ἦν ἰδεῖν οὐ μόνον τὰς οὐσίας ἀρπάζειν τῶν ταλαιπόρων Χριστιανῶν, ἀλλὰ θυγατέρας τε καὶ γυναῖκας ὑβρίζοντες. Πρεσβῦται καὶ ἱερεῖς ἐδεσμεύοντο καὶ ἔμαστιγοῦντο. Ταῦτα μαθὼν ὁ βασιλεὺς, θυμῶ ἐτήκετο καὶ τινος μηχανῆς βοηθοῦσης ἐδέετο. Διαβαίνειν πρὸς τὴν Θράκην τὸν Ῥογέριον μετὰ τοῦ στρατοπέδου ἐκέλευσε πρὸς τὸ τῆς Καλιουπόλεως φρούριον. Καὶ τὸ στρατόπεδον ἐκεῖ κατέλιπον καὶ πρὸς τὸν βασιλέα ὁ Ῥογέριος μετὰ τινων εἰς προσκύννησιν ἔρχεται, οὗ γενομένου, ὁ βασιλεὺς τοὺς περιστάτας ξιφήρεις προστάτας τούτους κατακόπτει. Μαθόντες δὲ οἱ ἕτεροι Λατίνοι, οἱ ἐν τῇ Καλιουπόλει, τὰ γενόμενα, εἰς ἀποστασίαν ἐτρέπησαν καὶ τὸ φρούριον ὀχυρώσαντες, ὡς ὀρμητήριον εἶχον. Καὶ μετὰ τῶν Τουρκῶν ὁμονοήσαντες εἰς φανεράν ληστείαν καὶ ἀρπαγὴν ἐξήλθον. Ὁ δὲ βασιλεὺς Μιχαὴλ τὰς Θρακικὰς καὶ Μακεδονικὰς δυνάμεις λαβὼν ἦλθε κατ' αὐτῶν καὶ συμβαλῶν αὐτοῖς, οὐδὲν ἐποίησεν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ζημιωμένος ἐπανεστρεψεν. Εἶτα οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῶν διαφερόμενοι ἐμερίσθησαν· καὶ τινες μὲν πρὸς τὸν βασιλέα ἦλθον, ἕτεροι δὲ μετὰ τῶν Τουρκῶν ἐστράτευον, ἕτεροι δὲ ληστεύοντες τοῦ ζῆν ἐπορίζοντο, ἕως καὶ εἰς τέλος ἐξουθενήθησαν.

3. SPANISH AUTHORS FROM RENAISSANCE PERIOD

Spain was not at all separate from the humanistic stream originated from the exile from Constantinople to Western Europe due to the Turkish occupation of the city. Since the 16th century a lot of scholars started being interested in the study and the promotion of Greek Language. The so-called Spanish Humanism becomes quite unique and cannot be considered positive especially throughout the 16th and 17th centuries.

Chairs in the study of Greek Language existed in Universities of Salamanca, Alcalá de Henares –the ancient Complutum near Madrid–, Barcelona, and Valencia. Later on, new chairs were created for a short period in Valladolid and Zaragoza throughout the 16th and 17th centuries, but in the 18th century they became permanent up to the 21st century. Those who occupied so many chairs were not well-qualified teachers: they had a low level and used inaccurate methods for teaching. We must also consider that the wages they received were extremely low, often it being quite difficult for teachers to survive. Besides there were a reduced number of pupils attending lessons in the classrooms. So the general outlook was not positive at all because of internal and external reasons.

As a matter of fact, the Greek Language was not studied for its own value but as an instrumental subject related to Arts, Laws, Theology and Medicine. On the one hand, learning Greek made it easier to understand these subjects. On the other hand, most of the scholars used to make a quite remarkable number of mistakes when writing or speaking Greek; many of those mistakes have lasted up to the 20th century.

One must also point out that printing was extremely difficult; the editors were not able to publish easily. Some editions could be found abroad and only a few texts dealing with catholic religion could be published. Their authors had to be extremely careful when writing and should bear in mind the very strict rules of the so-called “catholic orthodoxy” certified by the *Inquisition Board*. This very strict unpopular Board started working in 1478 and stopped in 1834. It was compulsory that every work would be supervised by strict short minded members of the Board who very often condemned the authors to prison or had them put to death.

Throughout the 16th and 17th centuries the use of Greek as daily current language was promoted at Universities: teachers and students spoke fluently, compositions in Greek were as usual as compositions in Latin, translations from Latin into Greek or the opposite way-round were promoted up to the 18th century. Then, they were little by little replaced by comprehension tests. This way of working and learning Greek lasted until the 20th century.

Some scholars should be pointed out. Miguel Jerónimo LEDESMA (1510-1547) who was a medical and a Professor in Ancient Greek in Valencia University since 1531; Juan Lorenzo PALMIRENO (1524-1579) playwright and an excellent teacher of Rhetoric at his birth place Alcañiz, and later on at Zaragoza and Valencia; Juan de Pablo BONET (1573-1633) who was the first scholar publishing a course book in Phonetics, and Juan GONZÁLEZ MARTÍNEZ (without dates). In the 17th century two scholars to be mentioned: Gonzalo CORREAS (1571-1631) who became a professor in Ancient Greek at University of Salamanca, together with Vicente MARINER (*ca.* 1580-1642) translator and composer of many texts in Greek. In the 18th at least four eminent scholars should also be pointed out: Manuel MARTÍ Y ZARAGOZA (1663-1737), an epigraphist and archaeologist; Pedro MERCADO (1620-1701); Antonio MARTÍNEZ DE QUESADA (1718-1751), who was an expert in History of the Religions, and José LASSO DE DIOS (without dates).

In the 19th century the so-called Real Academia Greco-Latina de Madrid starts working, the professor in Greek Saturnino LOZANO Y BLASCO (1789-1860) being one of the most eminent members together with another professor who was also an editor and translator, Antonio BERGNES DE LAS CASAS (1801-1879).

It has been a common trend in most of the Spanish Scholars to use the composition in Greek of small texts, mostly epidictic texts that their authors

use to include in their wider works. Sometimes instead, they are a simple lot of exercises for private use and enjoyment. There is not any original, poetic or dramatic style to them. It must also be pointed out that those texts were never properly edited: this means that some of them have been kept in manuscripts at National or Universities Libraries. Recent research has been achieved by Spanish Scholars. Researchers have published copies underlining peculiar features of the old scholars' writing (diacritic signs). The selection we are presenting now tries to restore the right writing we use to deal with today.

It is not difficult to conclude that most of the texts are meaningless even if they are plenty; most of them have a short extension and deal with a remarkable variety of subjects. This is the reason why we are presenting a short repertory of texts written throughout the 16th, 17th, 18th and 19th centuries, including some arguments related to Spain³.

3.1. Hermes asks the emperor Carlos V to judge the feats of the knights – *Hermes demande à l'empereur Charles V de juger les exploits des chevaliers*

Francisco y Jacobo ROCABERTÍ, *Περὶ ἀντιφιλοτιμίας πολέμου* (J. M. FLORISTÁN, *Erytheia* 30. Madrid 2009)

"*About the triumph of the military glory*" is a long dialogue dedicated to king Philip II. In it two bold soldiers of the Catholic Kings years (Gonzalo Fernández de Córdoba and Ramon Folch de Cardona), once they are dead, start a discussion about their own military value. They appoint Minos as the judge but this one does not make up his mind and decides instead to send them back to life in order to be the Emperor the one taking the final decision. So Hermes asks the Emperor Carlos V to become the definite judge in order to deliver the triumph to the best one (the text below). But the Emperor becomes unable to take the definite decision:

(Hermes) Χαῖρε, ὦ ἄμαχε καὶ ἰσχυρότατε Καῖσαρ. ἐψηφίσαντο οἱ θεοὶ οἱ κάτω διὰ τὴν σὴν τοῦ πολεμεῖν ἐμπειρίαν καὶ τὴν ἰσχύν, ἵνα μὴ τὰ ἄλλα λαμπρὰ καὶ ὑπερέχοντα λέξω, τούτου τοῦ ἀγῶνος κριτὴν γενέσθαι, οὗ πέρι ὄντος ἀναγκαίου τὸν πάνυ ἐπιστάμενον τῶν πολεμικῶν πραγμάτων ὀρίζειν, οὐχ οἶόν τε μηδένα ἄλλον πλὴν σου κρίσιν περαίνειν· περὶ ὧν γὰρ ἅπαντες ἀκριβῶς γινώσκουσι, καλῶς ὀρίζουσι. τούτων οὐς ὄρας πολλὰ καὶ λαμπρὰ ἑαυτῶν ἀνδραγαθήματα ἐνώπιον τῶν καταχθονίων θεῶν διελθόντων, δέδοκται ἐκείνοις, τῷ σε ἐν τοῖς κατὰ τὸν πόλεμον ἔξοχον εἶναι τῶν ἄλλων, τὴν δίαίταν τούτου τοῦ ἀγῶνος σοὶ ἐπιτρέψαι· σὸν ἄρα ἐστὶ τοῦτο καταστήσαι φανερόν,

³ The authors must acknowledge very respectfully the cooperation, suggestions and useful help offered once again by Prof. Dr. José Manuel FLORISTÁN, and also by Prof. Dr. Francisco GARCÍA JURADO and Prof. Dr. Alfonso MARTÍNEZ Díez, all of the Complutense University of Madrid.

ὁπότερος τούτων τῶν στρατηγῶν πάντων τῶν καθ' ἡμᾶς καὶ τοὺς ἡμῶν πατέρας ἰσχυροτάτων ἀμείνων ἐστί.

3.2. Δίκη φωνήεντων

Beginning of the dialog – *Commencement du dialogue*

Miguel Jerónimo DE LEDESMA, *Graecaum institutionum compendium* (J. LÓPEZ RUEDA, *Helenistas del siglo XVI*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1973, p. 405)

De Ledesma, born in Valencia, wrote mostly works about medicine, even if he became also a helenist achieving the two more extensive literary works in greek language in the 16th century. He called them *exercitamenta* and included them at the end of his Greek Grammar (*Compendium graecarum institutionum*). One of them is a dialogue between the consonants sigma and tau, inspired, no doubt, in Lucian of Samosata, just its six pages beginning as follows:

Πάλαι μὲν σκοπῶ πρὸς ἑμαυτόν, ὧ φωνήεντα δικασταί, τί πρῶτον ὑμῖν ἢ τί ὕστατον ἀποκρινοῦμαι τούτων, ἅτινά μοι εἰκὸς ἐπελθεῖν ἐστὶν εἰπεῖν ἀκούοντι τούτου κατ' ἐμοῦ Σίγμα τόσα τε καὶ τοῖα ματαίως διεξιόντος. Καὶ γὰρ μεταξύ λέγοντος αὐτοῦ, οὐ δίκαια μὲν ἐκεῖνα, ἃ περ ἔλεγε, οὔτε κόσμια, ὥσπερ ἦται τὸ ὑμῶν ἀξίωμα τε καὶ ἀγχίνουν, ἀπειρόκαλα δέ, καὶ ἄκοσμα, καὶ μάταια, καὶ ὡς κεφάλαιον εἰπεῖν, οὐδὲν πρὸς ἔπος, ἐς τὸ μέσον φέροντα, τί με πεπονθέναι φράσαιμι ἄν; Νῦν μὲν ἐριθρυᾶν (*sic*) ἐπήλθε, δι' αὐτοῦ νῆ Δία, νῦν δὲ λυπεῖσθαι, καὶ ἄθυμειν.

3.3. Sonet on the Philip III's death – *Sonnet dans la mort de Philippe III*

Gonzalo CORREAS ÍÑIGO

(E. DE ANDRÉS, *Helenistas españoles del siglo XVII*. Fundación Universitaria Española, Madrid 1988, p. 305)

Gonzalo Correas was not only an expert in proverbs but a scholar particularly devoted to the teaching of phonetics and orthography. His innovative proposals in the field of Grammar was the reason why of permanent discussions with his colleagues. At the end of his works *Prototypi in Graecam linguam grammatici canones* (1600) and *Arte Griega of Maestro Gonzalo Korreas* (1627), he enclose two sonets and one ode with latin translation written by himself. The text below shows one of those sonets dedicated to king Philippe III's death:

Λυγρὰ πάντα τυγχάνει τοῖς ἀηδοῦσι
καὶ θρήνων ἔστ' ἐνταῦθα ὅλα πλεῖα,
σοφίας παντοίας τὰ διδασκαλεῖα

φαίνεται ἡλλαγμένα τοῖς θρηνοῦσι.
 Φιλίππῳ τὰ ἐναγίσματα ποιοῦσι
 σοφοὶ ἄνδρες προσώπων κατηφεία,
 ὃν ἤδη ἐν οὐρανίῳ βασιλείᾳ
 σὺν θεῷ βασιλεύοντα φρονοῦσι.
 Τὸν ἅγιον ὅμως ἄρχοντα ποθοῦσα
 Σαλμαντικὴ φανόντ' Ἀκαδημία
 δάκρυα λείβει πόλλ' ἄκριτα λιγέως.
 Τὸν δὲ φρόνιμον ἄνακτα λαχοῦσα
 υἱὸν ἀντὶ πατρὸς ἐν νέᾳ ἡλικίᾳ
 δοκεῖ χρόνον τε πάντ' ἄγειν ἡδέως.

3.4. Epigram on the birth of prince of the Spains – *Epigramme pour la naissance du prince des Espagnes*

Vicente MARINER DE ALAGÓN

(E. DE ANDRÉS, *Helenistas españoles del siglo XVII*. Fundación Universitaria Española, Madrid 1988, pp. 307-308)

Mariner was mostly a translator who put into Spanish a lot of Greek works. But he was, no doubt, the most prolific author composing his own texts: it is possible to catalogue up to 380 according to 13 manuscripts kept in the National Library (*cf.* p. 375-387 of the source *essai*). Most of them are short, many of them indeed no more than two verses and quite enough do not go beyond 14 verses. These use to be epigrammes quite often presented with latin translation. One of those poems is dedicated to the borning of the so called Prince of the Spains (*sic*) very presumebly the future king Philippe IV:

ἌΜΜΙΝ ἀοσητήρ, καὶ ἐπίρρυτος ἀρχὸς ἀνέστη.
 Κόσμῳ πέμψε φάος, καὶ ὄλβια πᾶσιν ἔδω.
 Ἦλθε δὲ ὡς πάντων μὲν ἀεικέα λοιγὸν ἀλάκειν
 Δῶρα βίοιο φέρων, δῶρα νόμοιο νέμων.
 Ἐξανόρουσε βροτοῖς πατρὸς μεγάλοιο γένεθλον
 Σκηπτοῦχος βασιλεύς, ὡς φάος ἡελίου.
 Οὗτος δ' ὡς βλάστημα διοτρεφὲς ἀντὶ τέθλην
 Ἄρεος ἀνδροφόνου καὶ ἔστι κλάδος σθεναρός.
 Ἦδη τοῦ κόσμου καὶ μόρσιμον ἔλλαβε κῦδος
 Ἐμμορε καὶ τιμῆς ἔξοχα θεσπεσίης.
 Αὐτὶς μὲν τε μετεπρέπει ὃς παρὰ πολλὸν Ἰβήροις
 Οὐ μὲν ὁμοιον ἔχει εἵκελος ἔνθα θεοῖς
 Ἦλθεν καὶ κρατέων μὲν ἀρειμανέων γένος ἀνδρῶν
 Καὶ λαῶν πάντων ὄρχαμος ὃς γέγονεν.
 Εἰρήνης βαθυπέπλου ἀπείριτον ὄλβον ἔπευσεν
 Καὶ νίκησε μέγας τοῦ πολέμοιο σθένος.

Οὔτις καὶ προπάροιθε μακάρτατος, ἡμέρα δ' αὕτη.
Ἄρχῃ δ' εὐγενίης, κύδεός ἐστι τέλος.

3.5. The Virgin of Pillar in Zaragoza – *La Vierge du Pilier à Saragosse*

Pedro MERCADO

(C. HERNANDO, *Helenismo e Ilustración* (el griego en el siglo XVIII español). Fundación Universitaria Española, Madrid 1975, p. 285)

Pedro Mercado dedicated his work *Νέα ἐγκυκλοπαιδεία* to the Virgin of Pillar, the protectress of Zaragoza, including a short description of the miracle who gave birth to the tradition and her worship, as a matter of fact developed all over Spain. The work is written in Greek, translated from his own original Latin composition:

ὡς γὰρ εὐσεβῆς καὶ παλαιὰ παράδοσις ἔχει, ὅταν ὁ Ἰάκωβος ἀπόστολος ὁ μέγας θεία συμβουλῇ πρὸς Ἰσπανίαν ἦλθε, καὶ ἐπὶ χρόνον ἐν τῇ Καισαραυγούστα ἔμενε, εὐχομένῳ αὐτῷ μετὰ τινων μαθητῶν ἡ ἀγιωτάτη θεοτόκος, ἔτι ἐν τῇ ζωῇ οὔσα, παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Ἰβήρου ἐφαίνετο, καὶ ἱερὸν αὐτόθι κτίζειν ἐκέλευσε· διὰ τοῦτο οὐδὲν μέλλον ὁ Ἀπόστολος συνεργούντων τῶν μαθητῶν οἰκίδιον τῷ θεῷ πρὸς τὴν τῆς Παναγίας Παρθένου τιμὴν καθιέρωσεν· τοῦτω δὲ οἰκιδίῳ μετὰ τοὺς πολλοὺς αἰῶνας μεγαλοπρεπέστερον προσετέθη ἱερὸν, ὃ ἔχει τὸ ὄνομα πάλαι ἀπὸ τοῦ στύλου εἰλημμένον, ἐπειδὴ τῆς θεοτόκου τὸ ἄγαλμα μαρμαρίνῳ τῷ στύλῳ ἐφιστάμενον ἀπὸ τοῦ ἀπείρου τῶν λαῶν πλήθους, καὶ μεγίστη εὐσεβεία αὐτόθι σέβεται.

3.6. Greek distics – *Distiques grecs*

José LASSO DE DIOS

(C. HERNANDO, *Helenismo e Ilustración* (el griego en el siglo XVIII español), Fundación Universitaria Española, Madrid 1975, pp. 289-290)

José Lasso de Dios wrote some elegiac couplets as a prologus of *Elements of Greek Grammar* (1775), a work written by his literature master, Joseph Ortiz de la Peña:

Φέρτατε τῆς σοφίης διδάξιν ἔξοχε πάντων,
οἷς τὰ ὑπ' ἐμπείρων ἔστ' ἀναταξόμενα.
Ταῦτά σὺ ἔργῳ σοῦ συλλήβδην καὶ δὲ συνάξων,
βραχύλογος γράφειν, ἀλλά τοι εὐμεγέθης.
Πᾶς οὖν σοῦ κοιμιδῆ ἑλληνίζοντος ἀκούσει,
Ὅδε μὲν εὖ ἀγαθός, αὐτὸς ἐπεὶ δὲ νοεῖ.
Ἄνθ' ὧν οὖν ἐπιχαίρετε τῇ μεθόδῳ ἐπὶ ταύτῃ.
Καὶ δ' ἐπὶ παιδευτῇ ὅστις ἐπραγμάτευε.
Ὡστ' ἄνευ παιδαγωγοῦ, μὴτ' ἄλλου ἀκούων,
Ἐμπείρως τ' ἀκριβῶς τις διάλεκτον ἔχη.

3.7. περὶ τῆς ἑλληνικῆς φωνῆς ἔπαινος

Saturnino LOZANO Y BLASCO (P. HUALDE PASCUAL y F.-G. HERNÁNDEZ MUÑOZ, “La Real Academia Greco-Latina y un discurso griego en defensa de los estudios helénicos”, *CFC* 10 (2000), pp. 303-304)

The Royal Latin Matritensis Academy was created in 1830 under the protection of king Ferdinand VII and queen Maria Cristina and one year later it became Academia Greco-Latina, the statutes being approved in 1831. This year, on November 27th the official opening ceremony took place. For the occasion Luis de Mata y Araujo delivered his speech in Latin and the professor in Greek Saturnino Lozano delivered his own speech in Greek. After praising (as expected) Phonetics and Greek Grammar, the speaker focusses on the Greek Heritage in the fields of religion, philosophy and science, devoting them more than seventy per cent of the full text, as follows:

Ἀλλὰ μὲν τοῦτο οὐκ ἔστι μόνος τῶν θησαυρῶν τῇ φωνῇ Ἑλληνικῇ κεκλεισμένων. Τὸ δὲ φιλοσοφίας ἔργον, εἰ μὲν ἀπὸ Ἑλλήνων οὐκ ἤρξατο, γεγενῆσθαι δὲ παρὰ μὲν Πέρσαις τοὺς μάγους, παρὰ δὲ Βαβυλωνίοις ἢ Ἀσσυρίοις τοὺς Χαλδαίους, καὶ γυμνοσοφιστὰς παρ’ Ἰνδοῖς, καθά φησιν Ἀριστοτέλης, ἀλλ’ οἱ δ’ Ἑλληνας εἰς τὴν πατρίδα αὐτῶν εἰσήνεγκαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν πρῶτος ὠνόμασε Πυθαγόρας καὶ ἑαυτὸν ἐπὶ μετριότητι φιλόσοφον· καὶ περὶ αὐτὴν τοσοῦτο κατεγένοντο οἱ Ἑλληνας, ὥστε τοὺς ἀβροὺς καρποὺς διῆξαι εἰς ἡμᾶς. Διὰ τοὺς Ἑλληνας ἐπιστάμεθα τὰς τῶν παλαιῶν δόξας περὶ τοῦ θεοῦ, περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κόσμου, περὶ τῆς φύσεως τῶν ἀστρῶν καὶ ἀνθρώπων καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς. Ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς γράμμασι εὐρίσκονται πολλαὶ γνώσεις, ὧν εὕρημα οἱ νέοι ἑαυτοῖς ἀνέθεντο· τὰ δὲ στοιχεῖα τῆς νομικῆς, ἣ δὲ καὶ γένεσις τῶν χρήσεων καὶ τῶν ἠθῶν, ὧν πόλλιστα (*sic*) διῆξαν εἰς ἡμᾶς.

Ἀλλὰ καὶ (τὸ ἡμῖν χριστιανοῖς κυριώτατόν ἐστι) τοῖς Ἑλληνικοῖς γράμμασι ἡ καινὴ διαθήκη ἐστὶ γεγραμμένη, πᾶσα διδασκίμη ἦν ἡμῖν ἔλιπε ὁ Υἱὸς Θεοῦ. Χωρὶς τῆς γνώσεως τῆς Ἑλληνικῆς φωνῆς ἀπολλοιοὶ μὲν λόγοι τῶν ἁγίων βιβλίων διάκεινται ἀσαφεῖς οὐδ’ ἀποφαίνονται αἱ ἀβραϊκῆς ἰδέαι κατακεκλεισμέναι ἐν τοῖς λόγοις Ἑλληνικοῖς, καὶ ἡ ἔμφασις παντελῶς ἀφανίζεται. Ὁ ἔρμηνεύς γὰρ ῥωμαϊκὸς μεθερμηνεύων κατὰ τὴν λέξιν μετεγράψατο τὰς φράσεις, καὶ τὰς παροιμίας Ἑλληνικὰς ἠμφιεσμένας ῥήματα ῥωμαϊκὰ.

Τέλος δ’ ἀνέβλυξε ἐκ τῶν γραπτῶν Ἑλληνικῶν ἡ κρήνη, ἡ αἰδὶος τῆς παιδείας. Τὸ ὕψος τῶν ἐννοημάτων, ὁ πλοῦτος τῶν ῥημάτων, ἡ κυριολεξία καὶ ἡ τῶν φθόγγων ἀρμονία, ταῦτ’ ἐστὶ, τὸ δ’ ἀληθές, τῶν γραπτῶν Ἑλληνικῶν τ’ ἀγαθὰ. Ἀναπτυσάσθω μὲν Ὀμηρος, καὶ ὥστ’ ἐρήμιον δι’ οὐρανοῦ τὴν καθ’ ἡμέραν, οὐ φαίνεται κάλλιον ἄστρον τοῦ Ἥλιου λαμπετέωντος, τοιοῦτος ὁ αἰδοῦς τοῦ Ἀχιλλέως. Ἀναπτυσάσθω δὲ Δημοσθένης, καὶ ὥστε ποταμὸς χειμάρροος ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους καταβαίνων πάντ’ ὠκα ἐσκέδασε τὸν δ’ οὐτ’ ἄρα τε ἰσχάνουσιν αἱ γέφυραι, οὐτ’ ἀρ’ ἔρηκη, τοιοῦτός ἐστιν ὁ νικητῆς Αἰσχίνου. Ἀναπτυσάσθω

τε Πίνδαρος, καὶ ὥστ' ἀετὸς ὑπερήφανος ἐκπτερύσσεται ἐπὶ τῷ ἀέρι καὶ κρύπτεται ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ὀξυδερκεστάτων, τοιοῦτος ὁ ἀοιδὸς τῶν Ὀλυμπιάδων. Ἀναπτυσάσθω δὲ Ξενοφῶν, καὶ ὥστ' ὕδωρ διαφανές, τὸ διὰ τὸν λειμῶνα διολισθαίνει, τοιοῦτος μεταξὺ τῶν συγγραφέων ὁ τῆς Κύρου ἀναβάσεως. Ἀναπτυσάσθωσαν Θουκιδίδης, Πλάτων, Σοφοκλῆς, Εὐριπίδης, Ἀριστοφάνης, Θεόκριτος, Καλλιμαχος, Ἀνακρέων, Σαπφῶ, καὶ ὥστε πίτυς βλωθρὰ ἐν ὕλῃ πυκινῇ ὑπεραίρεται πάντων τῶν δένδρων, τοιοῦτοι ἐκεῖνοι μεταξὺ τῶν νέων γραπτῆρων.

Τίς τ' ἄρ' ἐπιθυμῶν τὴν βεβαίαν παιδεῖαν οὐκ σπουδάσει περὶ ταύτην φωνὴν οὕτω πλουσίαν, ἀρμονικὴν καὶ φιλοσοφικὴν τυγχάνουσαν, τόσους καὶ ὑπερμεγέθεις θησαυροὺς ἐκκλείουσαν; Τίς δὲ φιλόλογος ὀνομασθήσεται, ὃς μὴ διατρίβει περὶ τὰ συγγράμματα Ἑλληνικὰ νύκτα καὶ καθ' ἡμέραν;

Ἄσκειτε, ὦ Ἰβήροι, αὐτὴ βασιλικὴ Ἀκαδημία ὑμῖν λέγει, ταύτην τὴν φωνὴν, εἰ ἀληθῶς ἐπιθυμεῖτε ἐπισταμένους εἶναι ἄνδρας. Ὡ θεολόγοι, τὸ εὐαγγέλιον Ἑλληνιστί ἐστι γεγραμμένον· Ἑλληνιστὶ γεγραφήκασι οἱ μαθηταὶ τῶν ἀποστόλων, πρῶτοι δακτύλιοι τῆς σειρᾶς τῆς παραδόσεως. Ὡ φιλόσοφοι, συγγράμμασι Ἑλληνικοῖς ἐπίκεινται τὰ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας. Τὰ συστήματα τοῦ Δήσκαρτης, τοῦ Μαλήβρανκε, τοῦ Λεϊβνιθ, τοῦ Νεέδαν, τοῦ Βηρκέλει ἐπίκεινται ταῖς δόξαις Ἀναξαγόρου, Πυθαγόρου, Πλάτωνος, Λευκίππου, Δημοκρίτου, Ἐπικούρου, καὶ Πρωταγόρου. Ὡ ἱατροί, ὁ θεῖος Ἴπποκράτης Ἑλλήν ἐστί, ὁμοίως Ἀρεταῖος, ὁ τῆς Καππαδοκίας ἢ ὀνοματογραφία τῆς ἱατρικῆς, καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν αὐτῆς συμμάχων Ἑλληνικὴ οὐσα τυγχάνει. Ὡ ῥήτορες, ἐκ τῶν συγγραμμάτων Ἑλληνικῶν ἐκμαθήσετε πῶς χρῆ ἀμύνασθαι περὶ τῶν μεγάλων πραγμάτων ὑμῖν παραδιδόμενων, καὶ περὶ τῆς ἀκακίας βιαζομένης. Ὡ ποιηταί, τὰ τέλεια ἀρχέτυπα τῆς ποιήσεως ἐπίκεινται τοῖς συγγράμμασι τῶν Ἑλλήνων. Ἡ καλλίστη φύσις εἰς ἀπαξ ἦρατο τὸ κάλυμμα, ἵνα αὐτὴν ἀποτυπώσιν οἱ Ἕλληνες.

Ἐφην

Σατόρνινος Λοθάνο

(Página deixada propositadamente em branco)

SUISSE (Switzerland)

BARBARA BUCHER
(barbarab@motivsucher.ch)

Fig. 1: imitation celtique d'un statère macédonien en or, env. 200 av. J.-C.
(Münzkabinett Winterthur, Fmzh 2675)

1. ANTIQUITÉ

Les premières informations qu'avaient les Grecs sur le cours du Rhône depuis sa source dans l'actuel canton du Valais proviennent probablement d'une description massaliote du 6ème siècle av. J.C. On en trouve trace dans les *Argonautica* d'APOLLONIOS DE RHODES. POLYBE (env. 200-118) et STRABON (époque d'Auguste) ont écrit sur les régions alpines et sur les Helvètes en particulier d'après des observations personnelles.

Un grand nombre de marchandises était transporté depuis Marseille vers le pays de nos ancêtres celtiques. On a trouvé des monnaies grecques sur le col même du Grand St. Bernard. Et c'est en Helvétie que les plus belles imitations des statères d'or macédoniens ont été faites, notamment portant des inscriptions grecques. Sur pierre, il n'y a pas d'inscriptions grecques; sporadiquement on a employé la lettre grecque X pour *kh*, par ex. dans le nom de la déesse celtique Anextlomara.

A partir du 2nd siècle jusqu'à 13 av. J.C., le territoire de la Suisse actuelle a graduellement été incorporé dans l'empire romain. Cela signifiait une intégration progressive dans la riche culture de ce dernier. Il va de soi que des éléments grecs

faisaient partie de cette culture: on trouve un Dédale, fils d'Icare, sur une inscription sépulcrale de Lousonna. Et un habitant de Genava se fait le plaisir d'appeler l'un de ses fils Rusticus, l'autre Graecus (c.a.d. le cultivé). Les noms grecs sur les épitaphes sont nombreux. Il s'agit normalement d'affranchi(e)s qui continuent à porter leur ancien nom d'esclave comme cognomen. De même avec les noms de quelques médecins qui étaient souvent d'origine grecque dans l'empire. Parmi des outils médicaux, on a trouvé des marques d'onguents pour les yeux qui portent des désignations grecques très savantes. A Sion et aussi à Coire existent des coffrets de médecine antiques en ivoire avec les représentations d'Asclepios et de Hygia (*sic*).

Derrière les dédicaces fréquentes aux dieux Mars, Apollon ou Minerve par contre se cachent des divinités d'origine celtique. A l'époque tardive, on observe une intrusion de cultes orientaux, surtout de celui de Mithra. A Vidy, on a trouvé un *versus reciprocus* grec sur un fragment de crépi, à Stein am Rhein un bol en verre double avec l'inscription *PINE ZHSAIS* (bois, que tu vives). Du fameux trésor d'argent de Kaiseraugst (enfoui en 350/52), il faut mentionner le plat d'Achille et le plateau d'Ariane, fabriqués à Thessalonique et provenant probablement du riche service de table de l'entourage de l'usurpateur Magnence.

Après la chute du dernier empereur de Rome (476), les provinces au nord des Alpes étaient abandonnées à elles-mêmes. A partir du 5ème siècle, les monnaies romaines deviennent rares. Deux monnaies byzantines en cuivre (*folles*) du temps de l'empereur Phokas (602-610) ont été trouvées sur notre territoire.

BIBLIOGRAPHIE

DRACK-FELLMANN, *Die Römer in der Schweiz*, Stuttgart 1988.

HOWALD-MEYER, *Die römische Schweiz*, Zürich 1940.

STÄHELIN, F., *Die Schweiz in römischer Zeit*, Basel 1948.

WALSER, G., *Römische Inschriften in der Schweiz I-III*, Bern 1979-80.

Fig. 2: plat de parade représentant les jeunes années d'Achille. Thessalonique 330/340 apr. J.C., argent (Museum Augusta Raurica, Inv.1962.1)

2. MOYEN-AGE

Avec la prise de pouvoir des Germains, le bilinguisme (latin/grec) de l'empire romain disparut. Une présence du grec se maintenait dans la liturgie (*Kyrie*), mais ce grec, étant une des trois *linguae sanctae* de saint Jérôme, était plus vénéré qu'étudié. Il jouait un certain rôle à la cour des Carolingiens, surtout par l'influence des Irlandais. Deux d'entre eux, Marcus et Moengal, dont l'arrivée à St Gall nous est décrite par Ekkehard dans les *Casus St Galli* (c. 2), provoquèrent un épanouissement des études grecques dans ce monastère au milieu du 9ème siècle. On leur doit un groupe de manuscrits bibliques gréco-latins, dont un évangélaire (Bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Gall, ms. 48), un manuscrit des Lettres de St Paul (aujourd'hui à Dresde) et un psaltère (maintenant à Bâle). Il s'agit dans les trois cas de versions interlinéaires: le texte grec en majuscules façonne la structure des lignes, tandis que le texte latin se trouve entre les lignes en minuscules plus petites. Des initiales remplies en couleur et la régularité de l'écriture donnent à ces manuscrits une beauté d'œuvres d'art.

Bientôt suivirent à St Gall encore deux autres manuscrits bibliques bilingues, dont le plus récent donne pourtant le texte grec en transcription latine. Dans beaucoup d'autres manuscrits sont transmis juste des *graecolatina* liturgiques. Digne d'être mentionné est le manuscrit 381: il contient une très belle liturgie gréco-latine et cinq poésies liturgiques de Hartmann de St Gall, dont la dernière se termine par de paroles grecques pleines de verve.

Une oeuvre issue des études grecques de St. Gall avec de longs effets ultérieurs est le *Psalterium quadrupartitum*, qui ajoutait aux trois versions de saint Jérôme répandues au moyen âge une quatrième colonne avec le texte de la Septante, en lettres latines pourtant. L'hellénisme saint-gallois se termine avec l'oeuvre d'Ekkehard IV († env.1060) dans lequel on ne trouve pas mal de *graeca*. C'est lui aussi l'auteur du joli hexamètre qu'un jeune religieux studieux aurait présenté à la duchesse du Hohentwiel: *Esse velim Grecus, cum sim vix, domna, Latinus.*

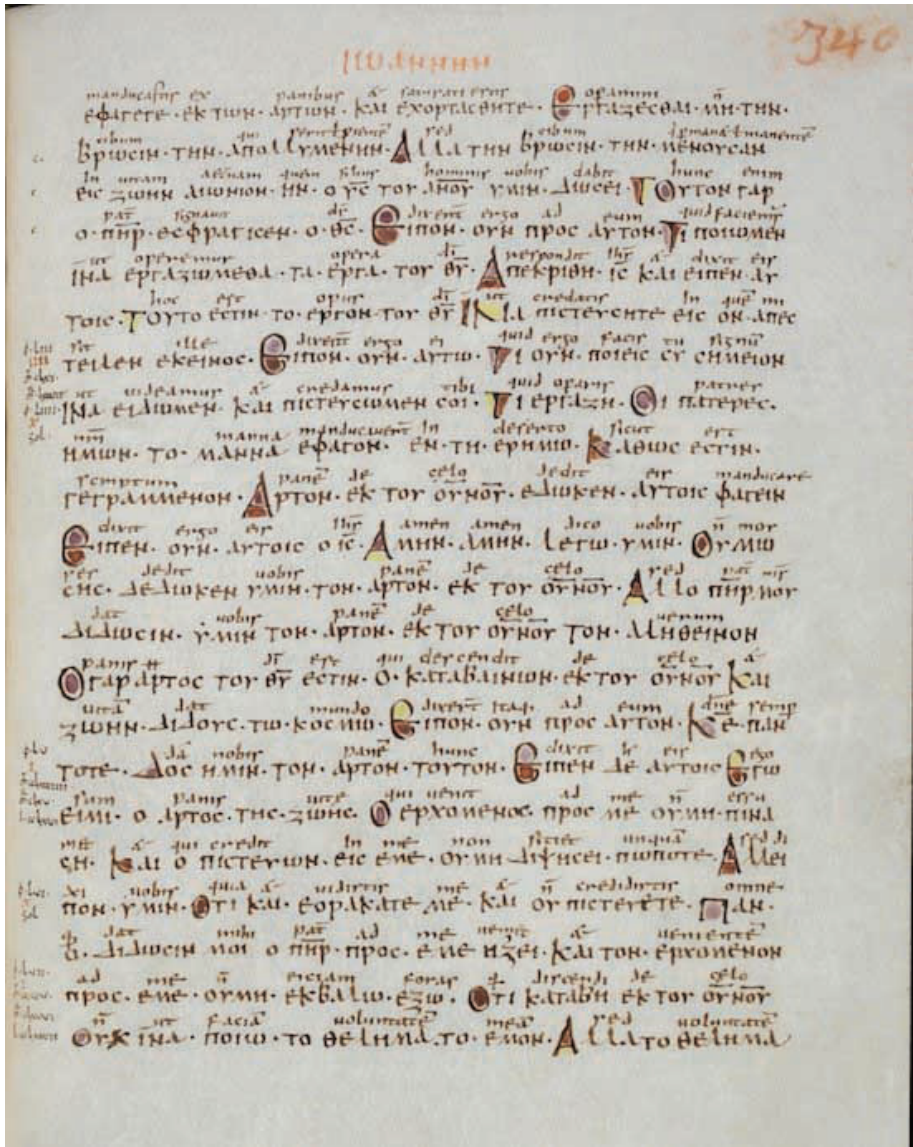

Fig. 3: ms.48 de la Bibliothèque Collégiale de St.Gall

BIBLIOGRAPHIE

BERSCHIN, Walter, *Griechisch-Lateinisches Mittelalter*, Franke Verlag, Bern und München 1980.

3. RENAISSANCE, HUMANISME ET RÉFORME

L'humanisme de la renaissance parvint au nord des Alpes avec un certain retard. C'est l'imprimerie et un échange intense de lettres parmi les humanistes qui contribuèrent à sa diffusion. En Suisse, les conciles de Constance (1414-1418) et Bâle (1431-1449) entraînent également de multiples contacts internationaux. Un des participants de ce dernier, voire son secrétaire général, était Jean DE RAGUSE (1395/6-1443). En tant qu'humaniste, il possédait une large bibliothèque qu'il avait amassée à Constantinople où il avait séjourné comme légat du concile. Elle ne consistait pas seulement en oeuvres théologiques, mais contenait aussi des auteurs classiques comme Thucydide, Platon, Plutarque et autres. D'après ses dernières volontés, toute cette collection de manuscrits aurait dû rester chez les Dominicains de Bâle. Mais des gens comme Jean Reuchlin et Erasme s'en sont servis, et aujourd'hui, il n'y en reste qu'une partie.

L'effet fondamental de ces manuscrits byzantins de Bâle sur la culture de l'Occident se manifeste dans l'editio princeps du Nouveau Testament grec par ERASME de Rotterdam (env. 1467-1536). C'était le premier texte complet imprimé du NT grec mis en vente. Avant, en Occident on n'en lisait que la version latine de saint Jérôme (la Vulgate). L'édition parut en 1516 à Bâle chez l'imprimeur Johannes Froben, qui avait déjà en 1513 publié une réédition des *Adagia* d'Erasme (une collection de sentences antiques). Ce NT grec d'Erasme fut la base de départ pour les traductions de Luther et de Zwingli et fut aussi employé par les traducteurs de la *King-James-Bible*. Erasme vécut et travailla jusqu'en 1529 à Bâle, y retourna en 1535 et finalement y mourut en 1536. En tant que critique de textes, éditeur et grammairien, il est le fondateur de la philologie moderne. C'est à lui aussi que remonte la prononciation usuelle du grec ancien dans les pays de l'ouest.

Il n'était jamais venu à Zurich. Néanmoins, les réformateurs de cette ville, c.a.d. Ulrich ZWINGLI (1484-1531) et ses successeurs, étaient empreints des idées humanistes d'Erasme. Avant même d'être influencé par ce dernier et sa volonté d'un retour "aux sources", Zwingli avait été orienté vers l'humanisme de l'Italie du Nord. Il avait demandé à un ami de lui envoyer la grammaire grecque de MANUEL CHRYSOLORAS, ce Grec de Byzance qui était venu enseigner dans la Florence des Médicis.

Lorsque la réforme avait été adoptée à Zurich, l'ancien chapitre des chanoines du Grossmünster fut transformé en Haut École pour garantir la formation des théologiens protestants. Suivant le modèle érasmien, on s'adonnait aux études des trois langues anciennes, en mettant toutefois encore l'accent sur le latin. On cultivait beaucoup la grammaire et bien sûr la lecture du NT; quant aux auteurs grecs classiques, on lisait selon les recommandations d'Erasme surtout Lucien, Démosthène, Hérodote, Aristophane, Homère et Euripide. La situation dans la Genève de CALVIN était comparable. Avec Leo Jud et d'autres, Zwingli a traduit

entre 1524 et 1529 la Bible entière (NT et AT) du grec et de l'hébreu dans l'allemand de la chancellerie helvétique et termina ce travail cinq ans avant Luther. La *Bible de Zurich* est donc la plus ancienne traduction protestante complète.

Un enfant de l'humanisme réformateur de Zurich était l'érudit universel Conrad GESSNER (1516-1565). Il était en même temps naturaliste, médecin, père de la bibliographie et linguiste. Pendant trois années, il fut professeur de grec à Lausanne. Déjà à l'âge de seize ans, il avait écrit un recueil de poésies funèbres grecques (*Thrinodiae*) sur la mort de Zwingli. Il avait une prédilection pour cette langue ("parce que les meilleurs philosophes et médecins avaient presque tous été des Grecs"), même si le latin était la langue à laquelle il recourait couramment sur le plan scientifique. Avec la troisième édition de son *Dictionarium*, il publia un mémoire de propagande pour l'étude du grec: *De utilitate et praestantia Graecae linguae in omni genere studiorum*. On lui doit une série de premières éditions imprimées d'auteurs grecs. A mentionner impérativement parmi celles-ci: la première édition des *Pensées pour moi-même* de l'empereur Marc Aurèle. Puisque le manuscrit qu'il avait pris pour base a été perdu plus tard, l'editio princeps de Gessner fait maintenant office de codex.

BIBLIOGRAPHIE

Bysance en Suisse, Katalog der Ausstellung im Musée d'Art et d'Histoire de Genève, sous la dir. de MARTINIANI-REBER, Marielle, Genf 2015.

Erasmus in Zürich, herausgeber CHRIST-V. WEDEL, Christine, und LEU, Urs B., Verlag Neue Zürcher Zeitung, Zürich 2007.

LEU, Urs B., *Conrad Gessner*, Verlag Neue Zürcher Zeitung 2016.

MÜLLER, Clemens, "Conrado Gesnero Philologo" in *Conrad Gessner 1516-2016 (Facetten eines Universums)*, hrsg. Urs B. Leu u. Mylène Ruoss, Verlag NZZ, Zürich 201.

4. LES 17ème ET 18ème SIÈCLES

Suite à la réforme, on établit dans plusieurs villes suisses (Zurich, Berne, Lausanne, Genève et en 1648 aussi à Schaffhouse) des hautes écoles ou académies et à Bâle l'université. Un peu plus tard suivirent des collèges de Jésuites dans les villes restées catholiques. Le but de ces institutions était la formation des prêtres ou des pasteurs. La haute école de Zurich par ex. consistait en un Collegium humanitatis ou *inferius* de deux ans, suivi du Collegium Carolinum ou *superius*. Les auteurs grecs modèles dans le Collegium Inferius étaient le Pseudo-Plutarque (*Sur l'éducation des enfants libres*), Pythagore, Théognis, Phocylide et Hésiode, dans le Collegium Superius Homère, la Bible, les pères de l'Eglise et les actes des conciles de l'église primitive.

Fig. 4: édition complète richement illustrée de la Bible de Zurich de 1531 (Wikipedia Commons)

Au cours du 18ème siècle, sous l'influence des idées de l'Allemand JOHANN JOACHIM WINKELMANN et du classicisme de Weimar, le grec gagnait en importance par comparaison au latin.

Les deux professeurs zurichoïses Johann Jakob BODMER (1698-1783) et Johann Jakob BREITINGER (1701-1776) sont fameux dans l'histoire de la littérature

allemande par leur querelle avec le „pape de la littérature“ allemand Christoph Gottsched. Contre la préférence de ce dernier pour les Français, ils favorisaient le sensualisme de John Milton, mais aussi Homère, dont la simplicité d’une culture morte se liait bien avec la critique de la civilisation d’un Rousseau qu’ils appréciaient. Dans sa *Critische Dichtkunst* (1740), Breitinger dit: “La mythologie ancienne est une des sources les plus riches et les plus fécondes du beau dans la poésie; elle donne au poète une multitude de merveilleuses images à traiter“ (trad. B.B.). Bodmer de son côté s’était occupé pendant plus de vingt ans d’Homère. En 1778 (à l’âge de 80 ans), il édita enfin à Zurich sa traduction hexamétrique de l’*Iliade* et de l’*Odyssee*. Dans la même année, Friedrich Leopold Duc de STOLBERG publia en Allemagne sa traduction de l’*Iliade*, et en 1781 Johann Heinrich Voss celle de l’*Odyssee* (lue encore quelquefois aujourd’hui). Dans l’histoire littéraire, la traduction de Bodmer est mal acceptée, ce qui étonne, car des esprits importants comme Wieland et Herder et même Goethe la préféraient à celle de Stolberg.

Johann Heinrich FÜSSLI (1741 Zurich-1825 Putney/Londres) avait été un élève de Bodmer. Après avoir été pasteur et publiciste (il avait par ex. traduit le texte de Winkelmann *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke*), il devint un des peintres d’histoire les plus notables d’Angleterre. Dans ses oeuvres, on trouve passablement de sujets tirés de la mythologie antique.

Un autre double talent zurichois était Salomon GESSNER (1730-1788), lui aussi adepte de Bodmer et Breitinger. Son poème *Daphnis* fut inspiré par la traduction de l’oeuvre de Longos par Jacques Amyot. Avec ses idylles jadis vantées, il se fondait sur Théocrite en y fêtant un âge d’or de concorde paisible. Ce monde bucolique est évoqué tout autant dans sa peinture.

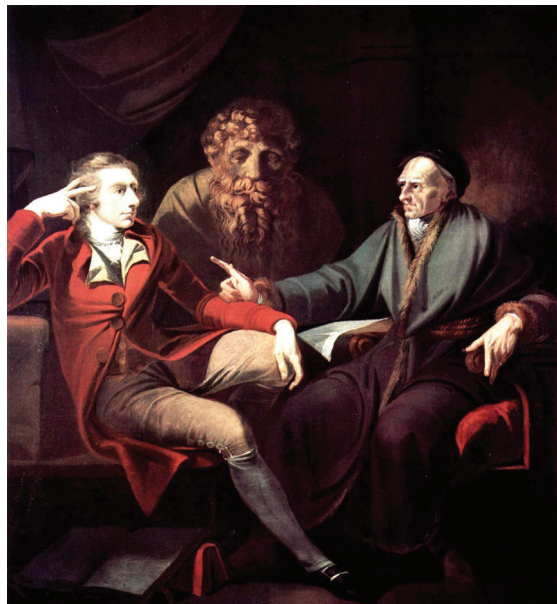

Fig. 5: Johann Heinrich Füssli: Füssli et Bodmer devant le buste d’Homère Musée des Beaux-Arts, Zurich (Wikimedia Commons)

Un grand amour pour Homère se manifeste aussi chez Johannes VON MÜLLER de Schaffhouse (1752-1809). Après la lecture du chant XVI de l'*Iliade* (mort de Patrocle), il écrit à son ami Karl Viktor VON BONSTETTEN (1745-1832): "La langue de l'amitié, personne ne l'a parlée comme lui... Quel doit être le pouvoir d'un homme de génie, puisqu'il me force, après 3000 ans, à mêler mes larmes à celles du Péléide..." (trad. B.B.). Charles BONNET, le naturaliste genevois et maître commun de Müller et de Bonstetten, les avait appelés Télémaque et Thucydide. Et Thucydide est resté le surnom du grand historien Müller jusqu'à la fin de sa vie.

Bibliographie

MAHLMANN-BAUER, Barbara (u.a., hgg.), *Die Zürcher Aufklärung: Johann Jakob Bodmer und sein Kreis*, Zürcher Taschenbuch; Jg.128 (2008), s. 379-580.

Information sur Bonstetten-Müller par Dr. WALSER-WILHELM, Peter und Doris, *Dietikon*.

Wikipedia.

5. DU 19ÈME SIÈCLE JUSQU'À NOS JOURS

Les hautes écoles et les collèges se transformaient soit en universités (Zurich 1833, Berne 1834, Genève 1873, Fribourg 1889), soit en gymnases. L'évolution de ces derniers suivait en gros les lignes tracées par Wilhelm von Humboldt en Prusse dans son oeuvre *Ueber das Studium des Alterthums und des Griechischen insbesondere* (1793). Une nouvelle réflexion sur la langue et la culture grecques devait mener à une humanité exemplaire. Ainsi, les langues classiques dominaient les horaires de ce qu'on appelait *humanistisches Gymnasium*. A celles-ci s'ajoutaient les mathématiques et les "matières historiques". L'allemand (c.a.d. la langue principale) n'était doté que de deux ou trois heures par semaine.

Les diplômés du gymnase étaient longtemps considérés comme une élite. Avec l'importance croissante de la technique, des sciences naturelles et des langues modernes, l'exclusivité de cet accès aux universités était de plus en plus critiquée. Ainsi, la dotation des langues anciennes se réduisit successivement, même si ce type d'école gardait toujours son haut prestige. Avec la réforme de la maturité (c'est ainsi qu'on appelle l'examen final du gymnase en Suisse) de 1995, tout changea. On offrait aux élèves une grande possibilité de choix, et d'un coup les langues anciennes furent concurrencées par beaucoup de matières, dont les langues modernes. Leur baisse est massive; il y a des cantons où le grec a disparu complètement des plans d'étude gymnasiaux, et même le latin n'a plus qu'une dotation d'heures réduite.

Dans les universités, les deux langues sont toujours enseignées, mais là aussi on observe une tendance à une réduction des instituts dédiés.

Un grand nombre d'importants philologues et d'historiens de l'Antiquité enrichirent les universités suisses pendant les deux cents dernières années, à commencer par Johann Caspar VON ORELLI (1787-1849), un des fondateurs de l'Université de Zurich, éditeur des oeuvres de Platon avec leurs scholies; ou le Bâlois Johann Jakob BACHOFEN (1815-87), qui renonça à sa chaire et vivait en simple particulier tout en voyageant beaucoup. Après avoir passé une année entière en Grèce, il publia sa *Griechisch Reise*. Son oeuvre principale, *Das Mutterrecht*, parut en 1861. Il y défend la thèse que la société moderne se serait développée en trois phases: hétéaïrisme (aucune loi ni mariage), gynécocratie (matriarcat) et patriarcat. Dans son travail, Bachofen suivait plus son interprétation intuitive des mythes que les données des sources écrites. Ces idées ne furent appréciées que bien plus tard par des gens comme Ludwig Klages, Erich Fromm ou C.G. Jung. L'autre grand Bâlois, Jacob BURCKHARDT (1818-1897) s'abstenait presque autant de la vie universitaire. Il devint fameux par ses livres sur la renaissance en Italie, mais aussi par *Die Zeit Constantins des Grossen*, les *Weltgeschichtliche Betrachtungen* et la *Griechisch Kulturgeschichte*. Par son analyse de l'importance du principe agonale dans la vie grecque et par son portrait critique de la *polis*, ce dernier livre a exercé une profonde influence. Encore du vivant de Bachofen et de Burckhart, Friedrich NIETZSCHE fut nommé professeur de philologie classique à l'université de Bâle, où il resta dix ans. C'est lui qui découvrit le principe quantifiant de la métrique antique. Dans sa première grande publication, *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*, il essaya d'expliquer la tragédie grecque par l'opposition du principe apollinien au principe dionysiaque. Les philologues se refusaient presque tous à ces idées, ce qui amena Nietzsche à voir son futur plutôt comme philosophe que comme philologue.

Au cours du 20ème siècle, la Suisse a connu toute une série d'hellénistes marquants dont je ne veux mentionner que le Zurichois Eduard SCHWYZER (1874-1943) avec sa grammaire du grec ancien, et le Lausannois André BONNARD (1888-1959) avec sa monumentale *Civilisation grecque* (1954-1959). Bonnard voyait dans la Grèce d'Homère à Epicure un moment privilégié où l'humanité avait atteint une rare perfection. En plus, il ne faut pas oublier Joachim LATACZ, professeur à l'université de Bâle, qui a initié le "Basler Kommentar" de l'Iliade dont les "Prolegomena" et déjà 13 volumes de commentaires viennent de paraître depuis l'an 2000.

Du côté de l'archéologie classique, il faut surtout nommer l'Allemand Karl SCHEFOLD (1905-1999). Ce dernier avait dû émigrer en Suisse en 1935. Ses publications s'étendent de l'âge du bronze jusqu'à Antiquité tardive. Il fut le fondateur de l'*Antikenmuseum* de Bâle et favorisa beaucoup les fouilles suisses d'Erétrie.

Tournons-nous vers les arts: le Bâlois Arnold BÖCKLIN (1827-1901) est considéré comme un des peintres les plus importants de l'Europe du 19ème siècle. Protagoniste du symbolisme allemand, il travailla pendant sept ans à Rome, fit beaucoup de voyages d'études et finalement mourut près de Fiesole. Les sujets antiques sont nombreux dans ses oeuvres, à commencer par son premier grand succès, *Pan im Schilf* (1859), jusqu'aux différentes versions de la *Toteninsel* (*L'Île des morts*).

Fig. 6: Arnold Böcklin, *Ulysse et Calypso*, Musée des Beaux-Arts, Bâle (Wikimedia Commons)

Le Vaudois Charles GLEYRE (1806-1874) passa lui aussi plusieurs années en Italie avant de partir en compagnie d'un industriel pour un long voyage qui le mena jusqu'en Turquie et en Ethiopie. Après son succès au salon il séjourna à Paris où Sisley, Monet, Bazille, Renoir et d'autres furent ses élèves. Ses peintures montrent des sujets religieux, historiques et très souvent mythologiques (*La Nymphé Echo*, *La danse des Bacchantes*, *Héraclès et Omphale*, *Pentée poursuivi par les Ménades*, *Le Coucher de Sappho*, etc.).

Un personnage très spécial était le Vaudois Emile GILLIÉRON (1851-1924), peintre et restaurateur, qui a vécu en Grèce depuis 1877. Il faisait des dessins archéologiques, d'abord pour Heinrich Schliemann, plus tard pour Sir Arthur Evans en Crète. Avec son fils, prénommé aussi Emile, il travailla pendant trente ans dans le palais de Minos à Cnossos. Les deux reconstituèrent des objets et des fresques, dont la fresque du roi-prêtre, celle des dames en bleu ou les peintures

de la salle du trône. Ils établirent un commerce à Athènes, où ils vendaient sur commande des répliques de fresques à l'aquarelle ou d'objets en métal dont on peut voir des exemplaires exposés au Musée National Archéologique d'Athènes. Malgré des questions de fraude, les reproductions des Gilliéron restent une représentation valable des accomplissements artistiques de l'âge du bronze. Elles inspirèrent toute une génération d'artistes et d'intellectuels de James Joyce jusqu'à Sigmund Freud et Pablo Picasso.

Très populaire fut le Lucernois Hans ERNI (1909-2015), peintre, artiste publicitaire et sculpteur extrêmement productif. Depuis ses débuts, il s'occupait de la mythologie grecque. Il illustra un grand nombre de textes de poètes grecs. Son édition bibliophile des *Bacchantes* d'Euripide avec trois lithographies originales est considérée comme son chef-d'oeuvre. D'innombrables esquisses et dessins témoignent de sa fascination pour le sujet du Minotaure. Le résultat fut finalement une gravure à l'eau forte, *Thésée, Ariadne, Minotaure et Labyrinthe*, et une statue en bronze du Minotaure.

Fig. 7: Erni, *Le Minotaure*, 1999, bronze, Ville de Martigny, Valais (Photo Michel Darbellay)

Les poètes les plus importants de la Suisse allemande pendant le 19ème siècle furent Gottfried KELLER, Jeremias GOTTHELF et Conrad Ferdinand MEYER. Parmi eux, c'est Meyer (1825-1898) qui a traité un grand nombre de sujets mythologiques dans ses poésies. Parmi elles, j'aimerais mentionner la très belle "Nächtliche Fahrt" (Voyage nocturne en mer), où on voit la déesse Athéna sous forme de Mentor avec Télémaque dans le bateau en direction de Pylos. Et "Vor einer Büste", un distichon.

Carl SPITTELER (1845-1924) publia en 1880/81 son épopée *Prometheus und Epimetheus*, dans laquelle il a modernisé le mythe antique. Il l'interprétait comme montrant l'antagonisme entre l'individu et la masse. Prométhée est d'abord expulsé de la société humaine, puis finalement reste le seul à combattre les puissances du mal. Mais c'est seulement plus tard, avec son oeuvre principale *Olympischer Frühling* (2ème version 1910) en 20.000 vers, que Spitteler a connu le succès auprès du public. Prise dans un conte de fées mythologique il s'en dégage une image sombre de l'univers. Finalement, une nouvelle génération de dieux fait son entrée dans l'Olympe, et Heraclès est envoyé sur terre comme représentant d'une nouvelle humanité. Cette oeuvre valut le prix Nobel à Spitteler en 1920. Il est le seul auteur suisse à l'avoir jamais eu.

Max FRISCH (1911-91). Son roman *Homo Faber* (1957) atteignit vite un grand public. Les influences antiques, surtout les réminiscences littéraires, y sont nombreuses, et ce n'est pas un hasard que l'action du roman se déroule en Grèce. Frisch veut montrer que la culture grecque est ce à quoi il faut aspirer, tandis que l'*American dream* est condamné à échouer. Le personnage principal, Walter Faber, est un ingénieur d'une conception du monde très rationnelle, dans la vie bien réglée duquel le hasard et le passé refoulé font irruption. Par un enchaînement d'événements et sans le savoir, Faber commence une relation d'amour avec sa propre fille, dont il ignorait l'existence. Cet inceste est accompagné d'allusions à Œdipe qui sans le savoir tua son père, épousa sa mère et finalement, après s'être rendu compte de ce qu'il avait fait, se creva les yeux. Et Faber à son tour dit après sa prise de conscience: "Warum nicht diese zwei Gabeln nehmen, sie aufrichten in meinen Fäusten und mein Gesicht fallen lassen, um die Augen loszuwerden?" (p. 273 de l'édition originale: Faber se trouve dans un waggon-restaurant et veut se crever les yeux avec les fourchettes). Qu'on compare Sophocles, *Oidipus Tyrannos* 1267-79 où Œdipe s'aveugle.

Il y a encore d'autres réminiscences des paradigmes antiques; je ne citerai que le moment où, lorsqu'il se baigne, Faber craint tout d'un coup que Hanna (son ex-amie et mère de la fille dont il est question) puisse entrer et l'assommer par derrière avec une hache comme Clytemnestre vengeant le sacrifice d'Iphigénie en Aulide.

Dans *Biedermann und die Brandstifter*, une de ses pièces de théâtre les plus connues, Frisch introduit un chœur. Comme dans la tragédie grecque, ce chœur accompagne les événements avec une certaine distance, mais en restant attentif

et intéressé. Le style un peu formel, et les dactyles que Frisch emploie donnent à ces passages un aspect quelque peu parodique.

Dans l'oeuvre de Friedrich DÜRRENMATT (1921-1990), on trouve un grand nombre de motifs antiques, surtout grecs. Nous ne pouvons que mentionner la précieuse comédie en prose *Griechen sucht Griechin*, la grandiose ballade *Minotaurus* (avec des dessins de l'auteur), la pièce radiophonique *Herkules und der Stall des Augias*, la nouvelle *Das Sterben der Pythia* (paru en 1976 dans le livre *Der Mitmacher. Ein Komplex*), —dans laquelle Dürrenmatt essaie de raconter l'histoire d'Œdipe sans la notion de destin—, et le *Prokrustes*, modèle d'un politicien qui veut imposer son idéologie. Dans un texte autobiographique, Dürrenmatt raconte combien il aimait écouter son père (pasteur) lui parler des mythes grecs lorsqu'ils rentraient dans la nuit des visites chez les paysans.

Dans sa pièce de renommée mondiale, la comédie tragique (comme l'auteur l'appelle) *Der Besuch der alten Dame*, il évoque la tragédie grecque surtout à la fin, avec les deux chœurs auxquels il prête un commentaire cynique louant la „sainte prospérité“. Ainsi le poète réussit à unir sa critique de la société occidentale de bien-être aux *topoi* de la tragédie, tels que fatalité et jugement, tort et expiation, vengeance et victime. En même temps, la pièce avec son thème de la vénalité d'une ville entière est d'un grotesque ridicule. Seul le personnage qui d'abord avait été le coupable (le petit boutiquier Ill) reconnaît finalement son tort et gagne une grandeur morale par son comportement et sa prise de conscience.

Voici le début de la scène finale avec les deux chœurs (qui reflètent le système de strophe-antistrophe de la tragédie):

CHOR I: *Ungeheuer ist viel*
 Gewaltige Erdbeben
 Feuerspeiende Berge, Fluten des Meeres
 Kriege auch, Panzer durch Kornfelder
 rasselnd
 Der sonnenhafte Pilz der Atombombe.

CHOR II: *Doch nichts ist ungeheurer als die*
 Armut
 Die nämlich kennt kein Abenteuer
 Trostlos umfängt sie das Menschengeschlecht
 Reiht
 Öde Tage an Öden Tag.

DIE FRAUEN: *Hilflos sehen die Mütter*
 Liebes, Dahinsiechendes.

DIE MÄNNER: *Der Mann aber*
 Sinnt Empörung
 Denkt Verrat.

(Friedrich Dürrenmatt, *Der Besuch der alten Dame*, Verlag der Arche, Zürich 1956)

Et voici le début du modèle grec: SOPHOCLES, *Antigone*, 334-383:

πολλὰ τὰ δεινὰ κούδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.
 τοῦτο καὶ πολιοῦ πέραν πόντου χειμερίῳ νότῳ
 χωρεῖ, περιβρυχίοισιν
 περῶν ὑπ' οἴδμασιν.
 θεῶν τε τὰν ὑπερτάταν, Γᾶν
 ἄφθιτον, ἀκαμάταν, ἀποτρύεται
 ἰλλομένων ἀρότρων ἔτος εἰς ἔτος
 ἰππεῖῳ γένει πολεῦων.
 (Perseus Digital Library)

A remarquer que Dürrenmatt commence avec le mêmes mots que Sophocle: “*Beaucoup de choses sont énormes/monstrueuses...*” (πολλὰ τὰ δεινὰ..., Ungeheuer ist viel...).

En Suisse romande, il faut mentionner Charles-Albert CINGRIA (1883-1954), qui avait une forte relation avec l’Antiquité grecque grâce à sa jeunesse passée à Istanbul et son éducation classique au gymnase de St Maurice (Valais).

Anne PERRIER (1922-2017), qui avait aussi une formation classique et avait voyagé beaucoup en Grèce, écrit des poèmes sublimes qui évoquent une atmosphère quasiment antique:

Air grec.
 Sur la route torride
 Le crépitement brusque de fuyants sabots
 Passe l’antique troupeau
 Suivant la flûte invisible du dieu
 Et s’enfonce indolente coulée solaire
 Dans l’ombre douce des vieux arbres.
 (Extrait du *Joueur de flûte*, Lausanne 1994; Wikimedia)

Dans son premier récit, *Orphée*, Etienne BARILIER (*1947) réussit à transformer de manière convaincante le mythe grec en une histoire moderne d’un amour de jeunesse passionné, qui, après une longue séparation involontaire, ne se laisse plus ranimer. *Le Banquet* est la tentative intéressante d’un dialogue de six personnes d’après le modèle du *Symposion* de Platon.

Finalement, il s’impose de parler de la *Fête des Vignerons*. Elle a lieu à peu près tous les vingt ans à Vevey (Vaud) et a été acceptée en 2016 sur la liste du patrimoine mondial immatériel de l’UNESCO. Son origine remonte probablement au Moyen-Age. Mais depuis 1797, c’est devenu d’une simple procession un spectacle pour le grand public avec un scénario chaque fois nouveau. Ce dernier doit représenter les travaux des paysans, surtout celui des vignerons, mais aussi faire apparaître des personnages de la mythologie

grecque et romaine ainsi que de la tradition chrétienne. Palès, Cérés (Déméter), Dionysos/Bacchus et son vieux maître Silène sont indispensables. L'auteur du dernier livret (1999), François DEBLUË, a introduit non seulement Orphée dans ce spectacle, mais aussi un chœur satirique selon le modèle du théâtre antique. La prochaine *Fête des Vignerons* aura lieu en 2019.

Pour conclure, j'aimerais souligner que la Suisse est un pays avec plusieurs langues nationales. Ce n'est donc peut-être pas un hasard que nombre de traducteurs éminents d'auteurs anciens soient des Suisses, à commencer par Bodmer qui a été mentionné plus haut. Actuellement, nous avons en Suisse alémanique Kurt STEINMANN (*1945), qui vient de terminer sa traduction de l'*Illiade*, qui avait déjà traduit l'*Odyssee* et un grand nombre de tragédies grecques et d'autres œuvres antiques. Comme Romands, il y a le poète Philippe JACCOTTET (*1925), dont la traduction de l'*Odyssee* fut un grand succès, et André Bonnard déjà nommé plus haut, qui traduisit surtout des tragédies. Et, *last but not least*, Albert MEYER (1893-1962) qui, après trente ans de travail, publia en 1960 sa traduction en hexamètres de l'*Odyssee* en dialecte bernois. Contrairement à ce que l'on pourrait penser, ce dialecte est fait pour les hexamètres, car les Bernois parlent tout naturellement en ce rythme, surtout s'ils sont un peu excités. Et Meyer réussit à trouver des termes et des images équivalents et expressifs, qui nous immergent profondément dans le monde homérique.¹

6. TEXTES

1. POLYBIOS, *Historiae*

(éd. Büttner-Wobst, Teubner, Leipzig 1887-1904)

1.1 Habitants des deux côtés des Alpes

τῶν δ' Ἄλπεων ἑκατέρας τῆς πλευρᾶς, [8] τῆς ἐπὶ τὸν Ῥοδανὸν ποταμὸν καὶ τῆς ἐπὶ τὰ προειρημῆνα πεδία νεούσης, τοὺς βουνώδεις καὶ γεώδεις τόπους κατοικοῦσι τοὺς μὲν ἐπὶ τὸν Ῥοδανὸν καὶ τὰς ἄρκτους ἐστραμμένους Γαλάται Τρανσαλπῖνοι προσαγορευόμενοι, τοὺς δ' ἐπὶ τὰ πεδία Ταυρίσκοι καὶ Ἄγωνες καὶ πλείω γένη βαρβάρων ἕτερα. [9] Τρανσαλπῖνοί γε μὴν οὐ διὰ τὴν τοῦ γένους, ἀλλὰ διὰ τὴν τοῦ τόπου διαφορὰν προσαγορεύονται: τὸ γὰρ τρᾶνς ἐξερμηνευσόμενόν ἐστι πέραν, διὸ τοὺς ἐπέκεινα τῶν Ἄλπεων Τρανσαλπίλους καλοῦσι. [10] τὰ δ' ἄκρα διὰ τε τὴν τραχύτητα καὶ τὸ πλῆθος τῆς ἐπιμενούσης ἀεὶ χιόνος ἀοίκητα τελέως ἐστίν. (*Historiae*, 2.15.7-10)

¹ Merci à Peter STOTZ et Paul MICHEL, de l'Université de Zurich, ainsi qu'à Peter BAUMANN et Jean-Daniel MURITH, pour leurs informations précieuses. Claude AUBERT s'est gentiment chargé de la revision de mon français.

1.2. Les historiographes ont exagéré les difficultés d'une traversée des Alpes

ὑποθέμενοι γὰρ τὰς ἐρυμνότητας καὶ τραχύτητας τῶν Ἀλπεινῶν ὄρων τοιαύτας ὥστε μὴ οἶον ἵππους καὶ στρατόπεδα, σὺν δὲ τούτοις ἐλέφαντας, ἀλλὰ μὴδὲ πεζοὺς εὐζώνους εὐχερῶς ἂν διελθεῖν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν ἔρημον τοιαύτην τινὰ περὶ τοὺς τόπους ὑπογράψαντες ἡμῖν ὥστ', εἰ μὴ θεὸς ἢ τις ἥρωσ ἀπαντήσας τοῖς περὶ τὸν Ἀννίβαν ὑπέδειξε τὰς ὁδοὺς, ἐξαπορήσαντας ἂν καταφθαρήναι πάντας, ὁμολογουμένως ἐκ τούτων εἰς ἑκάτερον τῶν προειρημένων ἀμαρτημάτων ἐμπίπτουσι. (*Historiae*, 3.47.8 – 48.1)

1.3. Manque de végétation sur le haut des Alpes

τῶν γὰρ Ἄλπεων τὰ μὲν ἄκρα καὶ τὰ πρὸς τὰς ὑπερβολὰς ἀνήκοντα τελῶς ἄδενδρα καὶ ψιλὰ πάντ' ἔστι διὰ τὸ συνεχῶς ἐπιμένειν τὴν χιόνα καὶ θέρους καὶ χειμῶνος, τὰ δ' ὑπὸ μέσῃ τὴν παρῶρειαν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν μεροῖν ὕλοφόρα καὶ δενδροφόρα καὶ τὸ ὅλον οἰκῆσιμ' ἔστιν. (*Historiae*, 3.55.9)

1.4. Polybe a visité lui-même la région des Alpes

ἡμεῖς δὲ περὶ τούτων εὐθαρσῶς ἀποφαινόμεθα διὰ τὸ περὶ τῶν πράξεων παρ' αὐτῶν ἱστορηκέναι τῶν παρατετευχότων τοῖς καιροῖς, τοὺς δὲ τόπους καταπτευκέναι καὶ τῇ διὰ τῶν Ἄλπεων αὐτοῖ κεχρησθαι πορεία γνώσεως ἔνεκα καὶ θέας. (*Historiae*, 3.48.12)

1.5. Sur la hauteur des Alpes comparée avec celle des montagnes de la Grèce

ὁ δ' αὐτὸς ἀνὴρ περὶ τοῦ μεγέθους τῶν Ἄλπεων καὶ τοῦ ὕψους λέγων παραβάλλει τὰ ἐν τοῖς Ἑλλησιν ὄρη τὰ μέγιστα, τὸ Ταῦγετον, τὸ Λύκαιον, Παρνασσόν, Ὀλυμπον, Πήλιον, Ὀσσαν, ἐν δὲ Θράκη Αἴμον, Ῥοδόπην, Δούνακα. καὶ φησιν ὅτι τούτων μὲν ἕκαστον μικροῦ δεῖν αὐθημερὸν εὐζώνοις ἀναβῆναι δυνατόν, αὐθημερὸν δὲ καὶ περιελθεῖν, τὰς δ' Ἄλπει οὐδ' ἂν πεμπατῖος ἀναβαίη τις: τὸ δὲ μῆκος ἔστι δισχιλίων καὶ διακοσίων σταδίων τὸ παρῆκον παρὰ τὰ πεδία. τέτταρας δ' ὑπερβάσεις ὀνομάζει μόνον, διὰ Λιγύων μὲν τὴν ἔγγιστα τῷ Τυρρητικῷ πελάγει, εἴτα τὴν διὰ Ταυρίνων, ἣν Ἀννίβας διήλθεν, εἴτα τὴν διὰ Σαλασσῶν, τετάρτην δὲ τὴν διὰ Ραιτῶν, ἀπάσας κρημνώδεις. λίμνας δὲ εἶναι φησιν ἐν τοῖς ὄρεσι πλείους μὲν, τρεῖς δὲ μεγάλας, ὧν ἡ μὲν Βήνακος ἔχει μῆκος πεντακοσίων σταδίων, πλάτος δὲ ἑκατὸν τριάκοντα, ἐκρεῖ δὲ ποταμὸς Μίγκιος: ἡ δ' ἐξῆς Λάριος τετρακοσίων, πλάτος δὲ στενωτέρα τῆς πρότερον, ἐξίησι δὲ ποταμὸν τὸν Ἄδουαν: τρίτη δὲ Οὐερβανὸς μῆκος ἐγγὺς τριακοσίων σταδίων, πλάτος δὲ τριάκοντα, ποταμὸν δὲ ἐξίησι μέγαν Τίκινον. πάντες δ' εἰς τὸν Πιάδον συρρέουσι. (*Historiae*, 34.10.15-21; cité chez Strabon)

2. STRABON, *GEOGRAPHICA*, (ÉD. A. MEINEKE, TEUBNER, LEIPZIG 1877)

2.1. Le Rhône. (*Geographica*, 4.1.11)

φέρεται δ' ἀπὸ τῶν Ἄλπεων οὗτος πολὺς καὶ σφοδρὸς, ὅς γε καὶ διὰ λίμνης ἐξιῶν τῆς Λημέννης φανερόν δεικνυσι τὸ ρεῖθρον ἐπὶ πολλοὺς σταδίους.

2.2. Régions du Rhin, de l'Adda et du Jura et leurs habitants

τὴν δ' ἐπὶ τῷ Ῥήνῳ πρῶτοι τῶν ἀπάντων οἰκοῦσιν Ἐλουήττιοι, παρ' οἷς εἰσιν αἱ πηγαὶ τοῦ ποταμοῦ ἐν τῷ Ἀδοῦλα ὄρει. τοῦτο δ' ἐστὶ μέρος τῶν Ἄλπεων, ὅθεν καὶ ὁ Ἀδοῦας εἰς τὰναντία μέρη ρεῖ τὰ πρὸς τὴν ἐντὸς Κελτικὴν καὶ πληροῖ τὴν Λάριον λίμνην, πρὸς ἣ ἔκτισται τὸ Κῶμον, εἴτ' ἐνθένδε εἰς τὸν Πάδον συμβάλλει, περὶ ὧν ὕστερον ἐροῦμεν. καὶ ὁ Ῥήνος δὲ εἰς ἔλη μεγάλα καὶ λίμνην ἀναχεῖται μεγάλην, ἣς ἐφάπτονται καὶ Ῥαιτοὶ καὶ Οὐινδολικοὶ τῶν Ἀλπείων τινὲς καὶ τῶν ὑπεραλπείων... φασι δὲ καὶ πολυχρύσους τοὺς Ἐλουηττίους, μηδὲν μέντοι ἦττον ἐπὶ ληστείαν τραπέσθαι τὰς τῶν Κίμβρων εὐπορίας ἰδόντας: ἀφανισθῆναι δ' αὐτῶν τὰ δύο φύλα τριῶν ὄντων κατὰ στρατείας. ὅμως δ' ἐκ τῶν λοιπῶν τὸ τῶν ἐπιγόνων πλῆθος ἐδήλωσεν ὁ πρὸς Καίσαρα τὸν θεὸν πόλεμος, ἐν ᾧ περὶ τετταράκοντα μυριάδες σωματῶν διεφάρησαν, τοὺς δὲ λοιποὺς σώζεσθαι μεθήκεν εἰς ὀκτακισχιλίους, ὅπως μὴ τοῖς Γερμανοῖς ὁμόροις οὖσιν ἔρημον τὴν χώραν ἀφῆ. (*Geographica*, 4.3.3-4)

μετὰ δὲ τοὺς Ἐλουηττίους Σηκοανοὶ καὶ Μεδιοματρικοὶ κατοικοῦσι τὸν Ῥήνον, ἐν οἷς ἴδρυται Γερμανικὸν ἔθνος περαιωθὲν ἐκ τῆς οἰκείας Τρίβοκχοι. ἐν δὲ τοῖς Σηκοανοῖς ἐστὶ τὸ ὄρος ὁ Ἰουράσιος, διορίζει δ' Ἐλουηττίους καὶ Σηκοανούς.

2.3. Enumération des peuples et des dangers des Alpes

Les mesures de l'empereur Auguste pour la sécurité des chemins

ὕπερ δὲ τούτων ἐν ταῖς κορυφαῖς Κέντρωνες καὶ Κατόριγες καὶ Οὐάραγροι καὶ Ναντουᾶται καὶ ἡ Λημέννα λίμνη, δι' ἣς ὁ Ῥοδανὸς φέρεται, καὶ ἡ πηγὴ τοῦ ποταμοῦ. οὐκ ἄπωθεν δὲ τούτων οὐδὲ τοῦ Ῥήνου αἱ πηγαί, οὐδ' ὁ Ἀδοῦλας τὸ ὄρος, ἐξ οὗ ρεῖ καὶ ὁ Ῥήνος ἐπὶ τὰς ἄρκτους καὶ ὁ Ἀδοῦας εἰς τὰναντία ἐμβάλλων εἰς τὴν Λάριον λίμνην τὴν πρὸς τῷ Κῶμῳ. ὑπέρκεινται δὲ τοῦ Κῶμου πρὸς τῆ ρίζην τῶν Ἄλπεων ἰδρυμένου τῆ μὲν Ῥαιτοὶ καὶ Οὐένωνες ἐπὶ τὴν ἔω κεκλιμένοι, τῆ δὲ Ληπόντιοι καὶ Τριδεντῖνοι καὶ Στόνοι καὶ ἄλλα πλείω μικρὰ ἔθνη κατέχοντα τὴν Ἰταλίαν ἐν τοῖς πρόσθεν χρόνοις ληστρικὰ καὶ ἄπορα: νυνὶ δὲ τὰ μὲν ἐξέφθαρται τὰ δ' ἡμέρωται τελέως, ὥστε τὰς δι' αὐτῶν ὑπερβολὰς τοῦ ὄρους πρότερον οὔσας ὀλίγας καὶ δυσπεράτους νυνὶ πολλαχόθεν εἶναι καὶ ἀσφαλεῖς ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ εὐβάτους, ὡς ἔνεστι, διὰ τὴν κατασκευὴν. προσέθηκε γὰρ ὁ Σεβαστὸς Καίσαρ τῇ καταλύσει τῶν ληστῶν τὴν κατασκευὴν τῶν ὁδῶν ὅσην οἶόν τ'

ἦν: οὐ γὰρ δυνατὸν πανταχοῦ βιάσασθαι τὴν φύσιν διὰ πετρῶν καὶ κρημνῶν ἐξαισιῶν, τῶν μὲν ὑπερκειμένων τῆς ὁδοῦ τῶν δ' ὑποπιπτόντων, ὥστε καὶ μικρὸν ἐκβάσιν ἀφυκτον εἶναι τὸν κίνδυνον, εἰς φάραγγας ἀβύσσους τοῦ πτώματος ὄντος. οὕτω δὲ ἐστὶ στενὴ κατὰ τι αὐτοῦ ἡ ὁδὸς ὥστ' ἴλιγγον φέρειν τοῖς πεζῇ βαδίζουσι καὶ αὐτοῖς καὶ ὑποζυγίοις τοῖς ἀήθεσι: τὰ δ' ἐπιχώρια κομίζει τοὺς φόρτους ἀσφαλῶς. οὐτ' οὖν ταῦτα ἰάσιμα οὐθ' αἰ κατολισθάνουσαι πλάκες τῶν κρυστάλλων ἄνωθεν ἐξαισιοί, συνοδιαν ὄλην ἀπολαμβάνειν δυνάμεναι καὶ συνεξωθεῖν εἰς τὰς ὑποπιπτούσας φάραγγας. πολλαὶ γὰρ ἀλλήλαις ἐπίκεινται πλάκες, πάγων ἐπὶ πάγοις γενομένων τῆς χιόνος κρυσταλλωδῶν καὶ τῶν ἐπιπολῆς αἰεὶ ῥαδίως ἀπολυομένων ἀπὸ τῶν ἐντὸς πρὶν διαλυθῆναι τελέως ἐν τοῖς ἡλίοις....

τοῖς οὖν ἐκ τῆς Ἰταλίας ὑπερτιθεῖσι τὰ ὄρη διὰ τοῦ λεχθέντος αὐλώνος ἐστὶν ἡ ὁδός. εἶτα σχίζεται δίχα: καὶ ἡ μὲν διὰ τοῦ Ποιίνου λεγομένου φέρεται ζευγεσιν οὐ βατῇ κατὰ τὰ ἄκρα τῶν Ἄλπεων, ἡ δὲ διὰ Κεντρῶνων δυσμικωτέρα. (*Geographica*, 4.6.6-7)

2.4. Les Rhètes et leur vin

ἑξῆς δὲ τὰ πρὸς ἕω μέρη τῶν ὀρῶν καὶ τὰ ἐπιστρέφοντα πρὸς νότον Ῥαιτοὶ καὶ Οὐινδολικοὶ κατέχουσι συνάπτοντες Ἐλουηττίοις καὶ Βοῖοις: ἐπίκεινται γὰρ τοῖς ἐκείνων πεδίοις. οἱ μὲν οὖν Ῥαιτοὶ μέχρι τῆς Ἰταλίας καθήκουσι τῆς ὑπὲρ Οὐήρωνος καὶ Κώμου. καὶ ὁ γε Ῥαιτικὸς οἶνος τῶν ἐν τοῖς Ἰταλικοῖς ἐπαινουμένων οὐκ ἀπολείπεσθαι δοκῶν ἐν ταῖς τούτων ὑπωρείαις γίνεται: διατεινέουσι δὲ καὶ μέχρι τῶν χωρίων δι' ὧν ὁ Ῥῆνος φέρεται: τούτου δ' εἰσὶ τοῦ φύλου καὶ Ληπόντιοι καὶ Καμοῦνοι. (*Geographica*, 4.6.8)

2.5. Description des paysages et des produits locaux

κατὰ πᾶσαν δὲ τὴν τῶν Ἄλπεων ὀρεινὴν ἔστι μὲν καὶ γεώλοφα χωρία καλῶς γεωργεῖσθαι δυνάμενα καὶ αὐλώνες εὖ συνεκτισμένοι, τὸ μέντοι πλέον καὶ μάλιστα περὶ τὰς κορυφάς, περὶ ὃ δὴ καὶ συνίσταντο οἱ λησταί, λυπρὸν καὶ ἄκαρπον διὰ τε τὰς πάχνας καὶ τὴν τραχύτητα τῆς γῆς. κατὰ σπάνιν οὖν τροφῆς τε καὶ ἄλλων ἐφείδοντο ἔσθ' ὅτε τῶν ἐν τοῖς πεδίοις, ἴν' ἔχιοεν χορηγούς: ἀντεδίδουσαν δὲ ῥητίνην πίτταν δᾶδα κηρὸν τυρὸν μέλι: τούτων γὰρ εὐπόρου. (*Geographica*, 4.6.9)

2.6. Les animaux des Alpes

ἔχουσι δ' αἱ Ἄλπεις καὶ ἵππους ἀγρίους καὶ βόας. φησὶ δὲ Πολύβιος καὶ ἰδιόμορφόν τι γεννᾶσθαι ζῶον ἐν αὐταῖς ἐλαφοειδὲς τὸ σχῆμα πλὴν αὐχένος καὶ τριχώματος, ταῦτα δ' εἰκέναι κάπρω, ὑπὸ δὲ τῷ γενεῖ πυρῆνα ἴσχειν ὅσον σπιθαμιαῖον ἀκρόκομον, πωλικῆς κέρκου τὸ πάχος. (*Geographica*, 4.6.10)

2.7. Col du Grand-St-Bernard, Lac Léman et passage du Jura

τῶν δ' ὑπερθέσεων τῶν ἐκ τῆς Ἰταλίας εἰς τὴν ἔξω Κελτικὴν καὶ τὴν προσάρκτιον ἢ διὰ Σαλασσῶν ἐστὶν ἄγουσα ἐπὶ Λούγδουνον: διττὴ δ' ἐστίν, ἢ μὲν ἀμαξεύεσθαι δυναμένη διὰ μήκους πλείονος ἢ διὰ Κεντρῶνων, ἢ δὲ ὀρθία καὶ στενὴ, σύντομος δέ, ἢ διὰ τοῦ Ποινίνου....

ἔστι δὲ καὶ ἐν ἀριστερᾷ ἀφείσι τὸ Λούγδουνον καὶ τὴν ὑπερκειμένην χώραν ἐν αὐτῷ τῷ Ποινίνῳ πάλιν ἐκτροπὴ διαβάντι τὸν Ῥοδανὸν ἢ τὴν λίμνην τὴν Δημένναν εἰς τὰ Ἐλουηττίων πεδία, κάντεῦθεν εἰς Σηκοανούς ὑπέρθεις διὰ τοῦ Ἰόρα ὄρους καὶ εἰς Λίγγονας: διὰ τε τούτων ἐπ' ἄμφω καὶ ἐπὶ τὸν Ῥήνον καὶ ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν δίοδοι σχίζονται. (*Geographica*, 4.6.11)

2.8. Lac de Constance, demeures des Helvètes et des Rhètes

ἔστι δὲ πλησίον αὐτῆς ἢ τε τοῦ Ἰστρου πηγὴ καὶ ἡ τοῦ Ῥήνου καὶ ἡ μεταξὺ ἀμφοῖν λίμνη καὶ τὰ ἔλλα τὰ ἐκ τοῦ Ῥήνου διαχεόμενα. ἔστι δ' ἡ λίμνη τὴν μὲν περίμετρον σταδίων πλείονων ἢ πεντακοσίων, διάγραμμα δὲ ἐγγὺς διακοσίων. ἔχει δὲ καὶ νῆσον, ἣ ἐχρήσατο ὀρημητρίῳ Τιβέριος ναυμαχῶν πρὸς Ὀυνδολικούς. νοτιωτέρα δ' ἐστὶ τῶν τοῦ Ἰστρου πηγῶν καὶ αὕτη, ὥστ' ἀνάγκη τῷ ἐκ τῆς Κελτικῆς ἐπὶ τὸν Ἐρκύνιον δρυμὸν ἰόντι πρῶτον μὲν διαπερᾶσαι τὴν λίμνην, ἔπειτα τὸν Ἰστρον, εἴτ' ἤδη δι' εὐπετεστέρων χωρίων ἐπὶ τὸν δρυμὸν τὰς προβάσεις ποιεῖσθαι δι' ὀροπεδίων. ἡμερήσιον δ' ἀπὸ τῆς λίμνης προελθὼν ὁδὸν Τιβέριος εἶδε τὰς τοῦ Ἰστρου πηγάς. προσάπτονται δὲ τῆς λίμνης ἐπ' ὀλίγον μὲν οἱ Ῥαιτοί, τὸ δὲ πλεόν Ἐλουήττιοι καὶ Ὀυνδολικοί ... καὶ ἡ Βοίων ἐρημία. μέχρι Παννονίων πάντες, τὸ πλεόν δ' Ἐλουήττιοι καὶ Ὀυνδολικοί, οἰκοῦσιν ὀροπέδια. Ῥαιτοὶ δὲ καὶ Νωρικοὶ μέχρι τῶν Ἀλπειῶν ὑπερβολῶν ἀνίσχουσι καὶ πρὸς τὴν Ἰταλίαν περινεύουσιν. (*Geographica*, 7.1.5)

2.9. Les Helvètes poussés par l'exemple des Cimbres à quitter leurs territoires

Ποσειδώνιος...φησὶ δὲ...τοὺς δὲ Κίμβρους...καταβῆναι...εἴτ' ἐπὶ Ἐλουηττίους, πολυχρύσους μὲν ἄνδρας εἰρηναίους δέ: ὄρωντας δὲ τὸν ἐκ τῶν ληστηρίων πλοῦτον ὑπερβάλλοντα τοῦ παρ' ἑαυτοῖς τοὺς Ἐλουηττίους ἐπαρθῆναι, μάλιστα δ' αὐτῶν Τιγυρίνου τε καὶ Τωυγένου, ὥστε καὶ συνεξορμηθεῖν. πάντες μὲντοι κατελύθησαν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων αὐτοὶ τε οἱ Κίμβροι καὶ οἱ συναράμενοι τούτοις, οἱ μὲν ὑπερβαλόντες τὰς Ἄλλεις εἰς τὴν Ἰταλίαν οἱ δ' ἔξω τῶν Ἄλλεων. (*Geographica*, 7.2.2)

SWEDEN (Suède)

LARS NORDGREN
Faculty of Humanities
Stockholm University
(lars.nordgren@su.se)

INTRODUCTION

There is no evidence for direct contact with Ancient Greek literature in Sweden before the 16th century. In this time, students had started traveling south from Sweden to study at European universities. The first contact with Greek seems to be made by GUSTAF TROLLE (1488-1535). We know that Trolle used the Greek grammar by Chrysoloras during his studies at the university of Köln around 1511. Trolle started out as a law student, but later followed the lectures in Greek by Johannes Caesarii instead. After studies in Rome, Trolle became archbishop of Sweden in 1515 and played a major part in the events leading up to the Swedish reformation.

The first Greek texts composed in Sweden, to our knowledge, are written by LAURENTIUS PETRI GOTHUS (Lars Peterson from Östergötland, 1529-1579), who began his studies at the university in Wittenberg in 1557. The first two Greek texts in this collection consist of a salutation poem aimed at the reader, which is placed at the beginning of Laurentius' Latin poem *Strategema Gothici Exercitus*, and a prayer, placed at the end. This was most likely done in the fashion of contemporary German conventions. During his time in Wittenberg, Laurentius attended the lectures in Greek of Melanchton. At his return to Sweden in 1561, Laurentius was appointed preacher at the court of king Eric XIV, the eldest son of the recently deceased Gustav Vasa. In 1566, he was appointed first professor (in Greek) of the newly reinstated Uppsala University, and in 1574 he became archbishop of Sweden.

The third text in this collection also originates from the university world. The author, OLAUS MARTINI (Olof Mårtensson 1557-1609), attended the university of Rostock, where he became acquainted with a certain CHRISTIANUS BARTHOLDI (Christian Bertilsson Ruuth) from Vyborg, which at the time was a part of the Swedish kingdom. The text is a gratulatory poem, in celebration of Bartholdi receiving the grade of magister. Olaus himself had received the same grade the year before, 1583.

The 17th century saw an increase of Greek in Sweden, mainly at the universities. There are a lot of shorter texts from this time, such as *dedications* and *congratulations*, which are mainly found in collections or as paratexts to longer texts. The longer texts, either *orations*, a formalized speech used on ceremonious

occasions, or *dissertations*, which were used to prove qualification for an academic grade, are fewer. The author of a dissertation was often a professor, whereas the respondent was supposed to defend the thesis in a public defense, a *disputation*. HENRICUS MAGNI AUSIUS (Henrik Magnusson Ausius, 1603-1659) was appointed professor of Greek at Uppsala University in 1641, and wrote at least five dissertations entirely in Greek. His first dissertation presents 20 theses on the education of the young, according to the eighth book of Aristotle's *Politics* (1337a), and the fifth text presents a selection of these. PETRUS REZANDRUS, a student of Ausius, was the respondent of the dissertation (ἀποκρινόμενος), and also the author of the dedication, presented here as text four. In this case, it is directed at none other than the reigning monarch, Christina, Queen of Sweden, indicating that she was present at the public defence and perhaps also understood Greek.

The sixth text is a selection from an *oration* by JOHANNES PAULINUS (later Johan Lillienstedt, 1655-1732), who had studied at the universities of Åbo and Uppsala. In 1678, he presented the oration *Magnus Principatus Finlandia*, an epic poem in 379 verses, at Uppsala University. At this time, Finland was an integrated part of the kingdom of Sweden, although with a strong regional identity. Paulinus later revised and improved the oration, and then re-edited it in 1694. Paulinus pursued an official career, and was later appointed to the council of the realm, as well as advisor to king Charles XI and his successor, Charles XII.

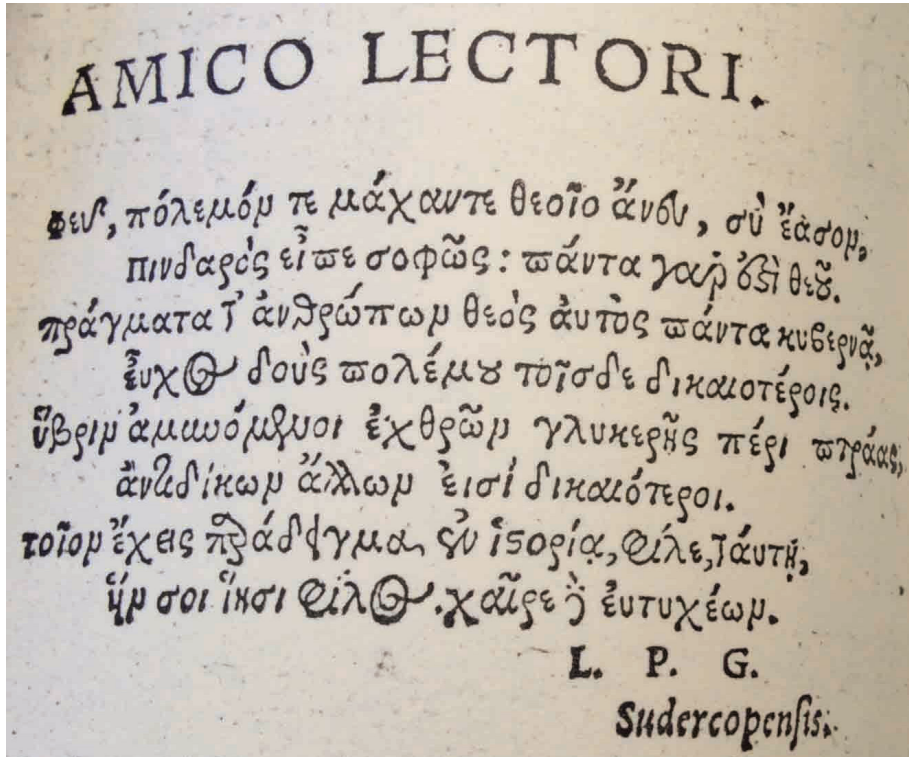
At the death of any member of royalty, and especially a king or queen, convention demanded that poems were written in order to celebrate and solemnize the occasion. Accordingly, following the death of king Charles XI in 1697, the signature E. RUNNERBERG (otherwise unknown) published a funerary poem, or rather a collection of poems, under the title *Europa in luctu*, "Europe in mourning". The poems are in 12 different languages, and all texts focus on lamenting the loss of the king. However, the text in Greek, which is presented as the seventh text, also takes the opportunity to mourn that Ἑλλάς is currently under Turkish control.

The eighth text presents a somewhat brighter image. CARL BRUNIUS (1793-1869) was a classical scholar, art historian, archaeologist and architect from Lund, and he also wrote poetry in Latin. However, in a collection of his poetry, there is also a single poem in Greek, celebrating the 25th year of the reign of King Charles XIV John of Sweden. This final example shows that occasional poetry of this kind has run as the main thread throughout the history of Ancient Greek in Sweden. It is also known that university professors still compose occasional poetry in Greek, but these poems are only presented privately, and have never been published.

TEXTS

1 & 2. SALUTATION AND PRAYER

Strategema Gothici Exercitus Adversus Darium. Laurentius PETRI GOTHUS, 1559

AMICO LECTORI.

Φεῦ, πόλεμόν τε μάχαν τε θεοῖο ἄνευ, σὺ ἕασον,

Πινδαρός¹ εἶπε σοφῶς: πάντα γὰρ ἐστὶ θεοῦ.

πράγματά τ' ἀνθρώπων θεὸς αὐτὸς πάντα κυβερνᾷ,

εὖχος δούς πολέμου τοῖσδε δικαιοτέροις.

ὑβριν ἀμυνόμενοι ἐχθρῶν γλυκερῆς πέρι πτράας,

ἀντιδίκων ἄλλων εἰσὶ δικαιοτέροι.

τοῖον ἔχεις παράδειγμα ἐν ἱστορίᾳ, φίλε, ταύτη,

ἦν² σοι ἴησι φίλος. χαῖρε δὲ ἐντυχέων.

L. P. G.

Sudercopensis.

(...)

5

¹ Cf. Pind. O. 9. 40: ἕα πόλεμον μάχαν τε πᾶσαν | χωρὶς ἀθανάτων.

² The original print has the sign for the diphthong υι instead of η.

Προσευχή περὶ τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ Λαυρεντίου Γώθου.
 Πιλᾶσμα σέθεν θνητοὺς γηραιὸν χριστ' ἐλέησον,
 σοῦ γὰρ ἄνευ, δοῦναι μηδενός ἐστι βίον.
 νῶε κυβωτὸς ἔχει σε κυβερνήτην καὶ ἄνακτα
 μοῦνον, ἀλύξη ὅπως κύματα πίκρα μόρου.
 ἐν πατρίδος γαίῃ ὀρθῶς ἐκκλησία αὐξοῖ, 5
 δὸς ξένιον λάφ ποιμένα πάντα σέο.
 ἐσπέρα ἦλθε, βροτῶν μετὰ ἡμῶν χριστέ σὺ μείνον,
 μήποτε σεῖο φάος βούλου ἀπολλύμενον.
 ἀνδροφόνου θυμὸς δεινὸν γ' ἐχθροῖο κάκιστος,
 ἐν ὄσμιο τέλω, πλειάτε πάντα φόνου, 10
 ἀλλὰ χρόνῳ, μῶλον πολυδάκρη πᾶνε μόναρχε,
 θροῖνον ἅπαντα, μόλων βέλτερε λύσον ἄναξ.
 AMEN.

3. CONGRATULATIONS TO A FELLOW STUDENT

Olaus MARTINI, 1584

Τοῖς ἀγαθοῖσι σοφοῖστε, κλέος μεγάλειον, ἀρέσκειν,
 Εὐδόκιμον τούτων καὶ ἰθειῆσι δίκησι³
 Εἶναι, καὶ δοκέειν γενναίης ἄξιον ἄλφης.
 Οἱ γὰρ φρασσάμενοι παμπόλλη πράγματα σπούδη,
 Ὅτου τὴν τιμὴν τινὶ δεῖ δοῦναι φρονέουσι, 5
 Ὡς τε φάος δύναται λάμπρον ζόφου ἠερόεντος⁴
 Χωρίζειν, ὅστις κατέχει εὐρώστατον ὄμμα.
 Μήδε τρέπουσι ἐκείνους εἰς τὴν χεῖρονα γνώμην
 Τυφλὰ παθήματα, οἷσι τὰ μὴ καλὰ καλὰ δοκοῦσι
 Τὸν γὰρ νεῦν ψήφου πάσης ποῖουσι ὄρισμον, 10
 Μηδ' ἀλογίστως ἀλλὰ λόγον κατὰ πάντα ποιοῦσιν.
 Ὅλβιος οὖν καὶ εὐδαίμων, ὅς ταῦτα νοήσας,
 Σαυτὸν ἔχειν ὄντως ἐν ζῶῃ πάση ἐθίζει,
 Ὡς ἀγαθοῖσι σοφοῖς τε καλῶς κεχαρισμένος ἦσι·
 Ταῦτ' ἐγὼ ἐννόεω τοι συγχάιρω φιλ' ἄριστε 15
 ΧΡΙΣΤΙΑΝ', ὅττ' ἐπιτήδευσιν καὶ ἦθος ἀγαυοῖς
 Ἄνδράσιν ἀξιοτέκμαρτον⁵ παρέχη, τε καὶ ἄυτων
 συμφωνούντων, νῦν σοι τιμὴ καλὴ ὀπαδῆ·
 Ἄλλ' ἐγὼ εὐχόμενος χριστὸν δωτῆρα ἐάω
 Εἰμι, σὲ ὡς σκεῦος ποιήσῃ χρήσιμον οἴκτου 20
 Σὴ δὲ ἐπιφροσύνη διὰ μακροῦ συμφέρη ἡμῶν

³ Cf. hHom. Cer. 152; Hes. Th. 86; Op. 36.

⁴ Cf. Hom. Il. 21, 56; hHom. Cer. 337, 402; Hes. Th. 653, 658.

⁵ Cf. Xen. Mem. 4.4.10.4: ἀξιοτεκμαρτότερον.

Τῆ πάτρη, καὶ ὀρθῶς τὴν νεότητα κομίσης
 Ἦν ἕξεις νοστήσας σοὶ καταπιστευθείσαν
 Καὶ οἶες χριστοῦ σὴ ἀλδαίνωσι μερίμνη.

4. DEDICATION TO QUEEN CHRISTINA OF SWEDEN

Petrus REZANDRUS, 1648

Κύδος, Κράτος, Ἀρετῶν τε Βασιλικά Κοσμήματα
 Κυρίαν Μεγίστην,
 Κ. ΧΡΙΣΤΙΝΗΝ,

Ἀνάσσην τῶν Ἀρκτῶν Μεγαλοπρεπεστάτην τε καὶ Εὐτυχεστάτην,
 τῆ Ἐκκλησία ἐν τοῖς παροῦσι Καιροῖς δεινῶς Κεκα-
 κωμένη, ἅμα καὶ τῷ κοινῷ Πολυωφελε-
 στάτην, ὑγιαίνειν, τὴν βασιλείαν
 εὐδαιμονέστατα διοικεῖν

εὐχεται
 ταπεινότητος ὑποχείριος
 ΠΙΕΤΡΟΣ ΡΕΖΑΝΔΡΟΣ.

5. ON THE EDUCATION OF THE YOUNG

Henricus MAGNI AUSIUS, 1648

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ

Δημοσθένης, ἀπάντων λέγειν δεινότητος, ὃν καὶ ὁ Φάβιος, τοὺς λόγους ποιεῖσθαι νόμον καὶ κανόνα μαρτυρεῖ γεγονέναι, ἐρωτηθεὶς πότε, τι ἂν ἐν τῇ περὶ τοὺς λόγους δεινότητι πρῶτον εἴη· ὑπόκρισις ἀπεκρίθη· ἔπειτα τι δεύτερον, τι τρίτον ἠρωτημένος, πάλιν ὑπόκρισις εἶπεν. μνηῶν πᾶσαν τὴν τῶν λόγων ἐξοχὴν ὑποκρίσεως εἶναι; ὑπόκρισιν τοῦ λόγου ψυχὴν ὑπάρχειν, ἥς χωρὶς λοιπὰ μέρη ἄψυχα. Παραπλησίως, ἕαν τις, τι ἐν τῷ βίῳ κοινῷ πρῶτον, μέσον, ἔσχατον ζητήσῃ, ΤΗΝ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΠΑΙΔΕΙΑΝ. Μείζω γὰρ πρὸς τὸν βίον κοινὸν ἢ παιδεία, ἢ πρὸς τὴν, ἐν τοῖς λόγοις, δεινότητα, ῥοπήν ἢ ὑπόκρισις ἔχει. Ἐπὶ πλείον τὸ εὖ ζῆν, ἢ τὸ εὖ λέγειν, διατείνεται. Τοῦ ζῆν τὴν φύσιν αἰτίαν ὑποληπτέον; Τοῦ δὲ καλῶς ζῆν, τὴν ἐκ τῶν γραμμάτων συγκεκριμένην παιδείαν. Ἄρτος σώματι τροφή, ψυχῇ δὲ μάθησις ἀγαθὴ, ἥς καρπός, ἐν εὐτυχίαις κόσμος, ἐν δὲ ταῖς ἀτυχίαις καταφυγὴ. Ταῦτα νοῶν, προειλόμην συντόμως περὶ τῆς τῶν Νέων παιδείας διαλέγεσθαι. Καὶ μεγάλης οὔσης ἀμφισβητήσεως, πότερον δημοσίαν, ἢ τὴν κατ' ἰδίαν ἀμείνω νομιστέον. Ἄλλος γὰρ ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις⁶

Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, πολὺ τὴν δημοσίαν διαφέρειν, φανερόν ποιεῖσθαι· ἠγούμενος μὴ δεῖν περὶ τὰς ἔριδας, τὰς οὐδὲν ὠφελούσας; ἀλλὰ περὶ τὰς

⁶ Cf. Hom., *Od.* 14, 228: ἄλλος γὰρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις.

πράξεις, τὰς χρησίμους, διατρίβειν.

ΘΕΣΙΣ Α΄.

Πρώτον, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γνῶναι δεῖ, οὐκ ἀτόπως τὸν νοῦν πίνακι, ἢ γραμματεῖω εἰκάζεσθαι, ἐν ᾧ μηδὲν ἐστὶν ἐντελεχεία γεγραμμένον, πάντα δ' ἱκανὰ ἐγγράφεσθαι. Ὡσπερ ἀγρὸς οὐκ εἰργασμένος, οὐδὲν, ἢ ἄκανθας, αἶραν, γαλιόψεις, καὶ τὰς λοιπὰς ἀχρήστους καὶ βλαβερὰς βοτάνας προσφέρει· οὕτω καὶ ὁ νοῦς οὐκ ὀρθῶς ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ἀρεταῖς πεπαιδευμένος πολὺ τοῦ δέοντος διαμαρτάνει. Ἡ μὲν ὄρασις ἀπὸ τοῦ περιέχοντος ἀέρος λαμβάνει τὸ φῶς, ἢ δὲ ψυχὴ ἀπὸ τῶν μαθημάτων.

Β.

Ἀμαθίας σφόδρα τὰς πολιτείας ἢ τὸ κοινὸν βλαπτούσης, χρὴ τοὺς ἐν ταῖς ἀρχαῖς ὄντας, οὐ μόνον αὐτοὺς λογίους εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀκριβεστάτην περὶ τῶν ἀρχομένων, ἔνεκα τοῦ καλῶς καὶ ὀρθῶς παιδεύεσθαι, σπουδὴν ποιεῖσθαι. Ὅρθῶς παιδεύεσθαι ἀναγκαῖον· οὐ γὰρ ἔλαττον ἐστὶν ἔργον τὸ μεταμανθάνειν τοῦ μανθάνειν ἐξ ἀρχῆς. Τοῦτο καλῶς οἶδεν ὁ Τιμόθεος, ὁ αὐλητῆς, διπλοῦν μισθόν, ἀπὸ τῶν μαθητῶν αἰτήσας, τοῦ τὰ τῆς τέχνης διεστραμμένα μεταδιδάσκειν χάριν, καὶ τὰ ὀρθὰ διδάσκειν.

Γ.

Ἀπείργειν δὲ τοὺς ὑποχειρίους τῆς ὀρθῆς μαθήσεως κακοθήειά ἐστιν, ἦν ἐπὶ τὸ χεῖρον δεῖ ὑπολαμβάνειν: οὕτως Ἰουλιανὸς ὁ ἀποστάτης ἐκώλυσε τὰ τῶν χριστιανῶν ἀσκήματα. (...)

6. *MAGNUS PRINCIPATUS FINLANDIA*

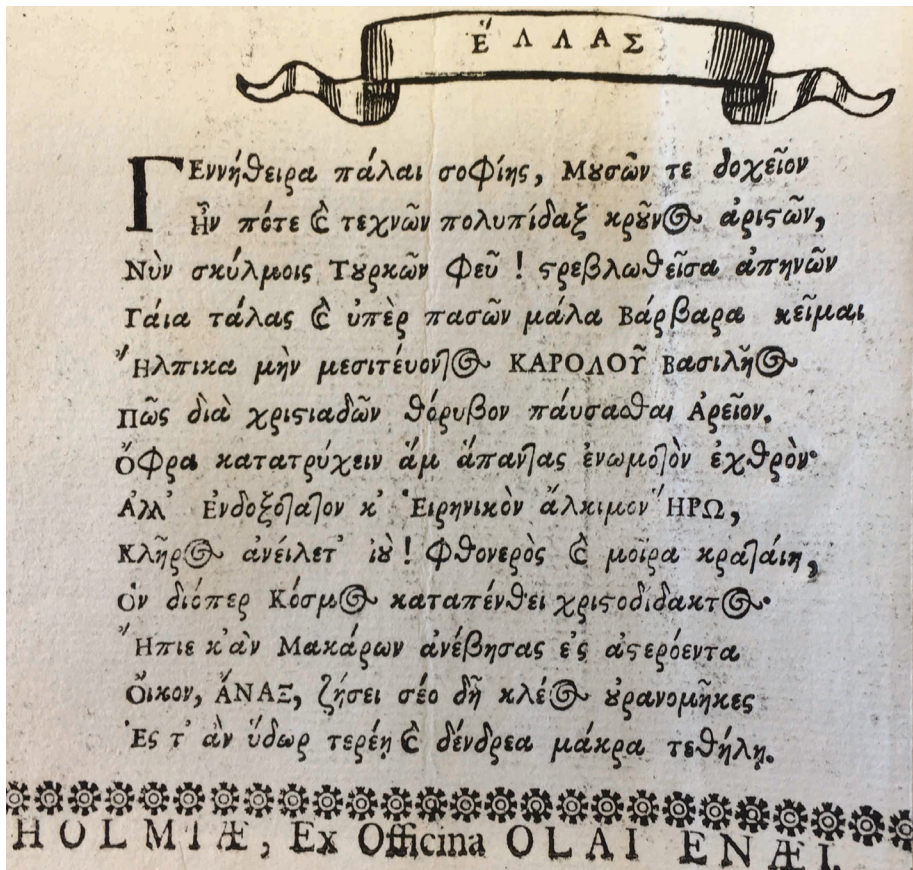
The Great Principality of Finland

Johannes PAULINUS, 1694

(...)

Ἔστι δὲ ΦΙΝΝΟΝΙΗ, κρονίους Φεννιγγίη, αὐτὰ Κλίματα Ἡπείρου, ἃ μεταξὺ σκελοῖν πολυφλοίσβοιιν Βαλθικὸς Ὠκεανὸς κ' ἔνθεν καὶ ἔνθεν εἰργει.	<i>Situs</i> 55
Ἐνθάδε ταπρώτιστα Θεοῦ δι' ἀμύμονα πομπὴν <i>Primi incolae</i> Μητιέτου, ἤδη μάλα μυρίοι αὐ λυκάβαντες, Παῖδες ἐπεισηλθον μεγαλήτορες Ἰαπετοῖο. Οἱ δ' ἄρα Φιννονίων πρῶτοι Πατέρες τε Γενάρχαι τ' Οὐτ' αἰσχυνόμενοι ᾤκουν τάδε τέρματα Κόσμου	60
Οἱοὶ ἀπαὶ θορύβων μέσσης χθονός, ἤσυχον ἦξαν Αὐθι βίον μάκαρες δεινῶν ἔκτοσθεν ἀπάντων Νόσφι πόνου στυγεροῦ καὶ γυιοκόρων μελεδῶνων Εἴκελον Ἀθανάτοις αὐτάρκεα θυμὸν ἔχοντες. Γαῖα δὲ ζεῖδωρος καρπὸν τούτοισιν ἔνεικεν	65
Ἄφθονον εἶν ἰδίοις, ὥστ' οὐποτε δεινὴ Ἀνάγκη Διζομένους βίστον διὰ ἠεροειδέα Πόντον Κινδυνευέμενα ἐνὶ κύμασι πορφυρέοισι.	

Τὼς ζώεσκον· Ἄταρ τοῖς ὄμβριμον ἔργον Ἄρηος
 Οὐτ' ἔμελ' οὔτε ξίφος λαιμητόμον ἀμφεβάλοντο. 70
 Δούρατα, Τόξα Βέλη τ' οὐκ οἶδασιν οὔτ' ἐδέοντο
 Ἄσπίδος, οὐ Κόρυτός ποτε. Ὡ Κοκῦαι ὑπέρολβοι!
 Ὅφρα δὲ μὲν Κύρος, Πέρσαις ἐνὶ πᾶσιν Ἄριστεύς,
 Ἔντεσι νικοφόροις γαῖαν γ' ἐλέλιξεν ἄμετρον,
 Ὅφρα Πανελλήνων Εὐχος κόσμοιό τε Δεῖμα 75
 Θεῖος Ἀλέξανδρος δι' ὄλην ἠπειρον ἀνύσσας
 Πλήθει ἀμαιμακέτω πόλεας μὲν ἔπερσε βροτούς τε,
 Ὅφρα δὲ Ῥωμαίων στρατὸς ὄμβριμος Αἰχμητῶν
 Λαοὺς αὖ, ὀπόσοι ὑπὸ πανσκότου ὄμματα Φοίβου
 Ναιεταόσ', ὑπὸ ζεύγος ἄγων περιέδραμε κόσμον, 80
 Τόφρα δὲ Φιννόνιοι ἐνὶ δώμασιν ἀσφαλέεσσι
 Ἦσυχοι ἠδ' ἀδεεῖς ἰδίην χθόνα γηπονέοντες
 Πάμπαν ἐλευθέριοι πατρίους μὲν ἔτισκον ἄνακτας
 Αὐτόματοι, οὔτ' ἔσκε Βίη οὔτ' ἔσκεν Ἀνάγκη
 Οὐδέ τ' Ἀπειθειή ποτέ. Ὡ Κοκῦαι ὑπέρολβοι! 85
 Τὼς ἄρα Φιννονίοις οὐ μὴν, τό νυ Σῶμα, παλαιοῖς
 Μεῖζονα ἐσθλὰ ποθέμμεν ἔην εὐδαίμοσι πάγχυ,
 Ἄλλ' ἀτυχή ψυχὴν αἰ αἰ! παντλήμονες ἦτε
 Ἀρχαῖοι Πατέρες! μάλα συχνὸν αἰ αἰ! χρόνον ἦδη.
 Γνήσιον ἀγνοοῦντες Κτίστην ἔτυμόν τε Λυτρωτὴν
 Δάκτυλον ἠδὲ Θεοῦ, κραδιῶν Παρακλήτορ' ἀθύμων,
 Ἄλλοτρίους ἐσέβεσθε Θεοῦς, τοίων ἐπὶ βωμοῖς
 Ἔρδοντές γ', οἳ μήτε Βίον γ', οἳ μήτε Νόημα,
 Ὅμματ' ἢ Οὔατ' ἔχοντες ἀπλᾶ στελέχη ἐπέλοντο. 95
 Ὑψιμέδων δὲ Πατήρ, ᾧ μήτ' εὐνούστερον ἄλλο,
 Τήνδ' Εἰκαιοσύνην ἐνόησ' οἰκτίρμονι θυμῷ
 Καίγε τέλοςδ' ἔτι Φιννονίους ἐχθρούς περ ἐόντας
 Δέξατο ναί ῥα Φίλους, Θεῶν μιμήματ' ἀνεῖλε
 Ψευδαλέων, αὐτὸν δειλοῖς φανέρωσεν ἐφετμὰς
 Δηλώσων λαμπράς, πῶς δεῖ Ἐ Θεὸν θεραπεύειν. 100
 Ναί, ᾧ Πατρὶς ἐμή, μάκαρ ἦν αὐτὴ γέ σοι ὥρα
 Τήνδε φέρουσα χάριν Θεόθεν πρῶτ'. Ἀλλὰ μὲν οὖν γε
 Πουλὺ μακαρτέρη, ἢ σε λίαν πόρρωθεν ὁδοῖο
 Πλαζομένην μετέπειτα στρεβλοῦ κακότησιν Ἀγωγῷ
 Ῥωμαίου τοῦ Ἀντιθέου τοῦ πᾶσαν ἐπ' αἶαν 105
 Τόφρα τετιμένου αὐτ' ὀρθῆς ἐπέβησε κελεύθου,
 Ἦν θεόπεμπτος Ἄνηρ ὁ μέγας Λούθηρος ἔδειξε. *Religio*
 Νῦν τί γὰρ οὖν ὥρης, τί γὰρ οὖν ποτε κάλλεος ἔσται
 Σῶμά τε ψυχὴν τ', ᾧ οἳ ἐμοὶ οὐ Φίννονες ἦδη
 Κοσμεῦνται Θεόθεν; Τίς ἄρ' οὖν ἀρνήσεται, εἰ μὴ 110
 Ζῆλος ἀεὶ κακόχαρτος, ἐνὶ πρώτοισιν ἀριθμεῖν
 αὐτοὺς ἐνναέταισι χθονὸς τῆς παμβασιλείας;
 (...)

7. EUROPA IN LUCTU

Europe in mourning
 E. RUNNERBERG, 1697

ΕΛΛΑΣ

Γεννήθειρα πάλαι σοφίης, Μουσῶν τε δοχεῖον
 Ἦν πότε καὶ τεχνῶν πολυπίδαξ κροῦνος ἀριστῶν,
 Νῦν σκύλοις Τουρκῶν φεῦ! στρεβλωθεῖσα ἀπηνῶν
 Γαῖα τάλας καὶ ὑπὲρ πασῶν μάλα Βάρβαρα κείμαι
 Ἕλπικα μὴν μεσιτεύοντος ΚΑΡΟΛΟΥ Βασιλῆος
 Πῶς διὰ χριστιαδῶν θόρυβον παύσασθαι Ἄρειον.
 Ὅφρα κατατρύχειν ἅμ' ἀπαντας ἐνωμοτὸν ἐχθρὸν
 Ἄλλ' Ἐνδοξότατον κ' Εἰρηνικὸν ἄλκιμον ἩΡΩ,
 Κλήρος ἀνείλετ' ἰοῦ! φθονερός καὶ μοῖρα κραταίη,
 Ὅν δίοπερ Κόσμος καταπένθει χριστοδίδακτος
 Ἦπτε κ' ἂν Μακάρων ἀνέβησας ἐς ἀστερόεντα
 Οἶκον, ἌΝΑΞ, ζήσει σέο δῆ κλέος οὐρανομήκες
 Ἐς τ' ἂν ὕδωρ τερέη καὶ δένδρεα μάκρα τεθήλη.

5

10

8. IN HONOUR OF THE 25TH YEAR OF THE REIGN of King Charles XIV John
Carl BRUNIUS, 1843

Σεβαστῶ Καρόλω ἰδ' Ἰωάννη
Σβεόνων καὶ Νορβεγίων
εἴκοσι καὶ πέντε ἔτη
βασιλεύσαντι.
αωμγ'

Πέντε καὶ εἴκοσ' ἔτη Σκανδείας κλειτὸς ὄρεσσι
Καρολίδης ἀγαθῇ ἐμβασίλευσε τυχῇ.
Τοιγὰρ Νεστορέφ Μοῦσαι ἐπίηρα φέρουσαι
αἰῶνι τούτου καλὸν ἀγοῦσι χορόν.
Πῶς μὲν, Λουνδιάδες, τοιοῦτον ἀείσετε φῶτα, 5
ὃς βουλαῖσι μέγας καὶ πολέμοισι μέγας;
Οὐδὲ τοσοῦτος ἔην ἀγοραῖς πολύμητις Ὀδυσσεύς,
οὐδὲ τοσοῦτος ἔην ἔγχεσιν Αἰακίδης·
Οἱ πολλοῖς ἔτεσιν μόγις ἐν πτολίεθρον ἔπερσαν,
οἱ στόλον ἠδὲ φίλους πάντας ὄλεσαν ἐοῦς. 10
Ἵσσα δὲ Καρολίδης κατὰ μῶλον Ἄρηος ἔρεξεν,
Ἵσσα δὲ κοιραρέων, Ἵσσα δ' ἔρεξεν ἄναξ;
Ἐξ ὧν εὐμαρές ἐστ' ἄλλω ποιῶσαι Ὀμήρῳ
ἠμὲν Ὀδυσσείας ἠδὲ καὶ Ἰλιάδας.
Οὐ μὴν, Καρολίδη, γένος ἠμιθέων βασιλῆων, 15
σκῆπτρον ἔχεις, ἀρετῇ σκῆπτρον ἔδωκε τεῖν.
Τικτούση δέ σε μητρὶ παρεστήκασι φέρουσαι
ἔξειης Μοῖραι ἀγλαὰ δῶρα θεῶν.
Ἡβῶντι νόον μεγαλήτορα Παλλὰς Ἀθήνη,
ὄπλα καὶ ἠνορέην ὥπασε θεοῦρος Ἄρης. 20
Ἰφθίμη πίσυνος κραδίη καὶ ἀγήνορι θυμῷ
ἀνθρώπων μερόπων ἔθνεα πολλὰ δαμᾶς.
Ὡς μὲν χειμάρρους ποταμὸς προσβάλλεται ὄχθαις,
ῥηϊδίως τε δόμους ἄλλα τε πάντα φέρει·
ὥς καὶ ὄρινομένη μεγακῆτεα πόντον ἄελλα 25
ναυσὶν ἐπι γλαφυραῖς κῆρα βροτοῖσιν ἄγει·
ᾧδε σὺ δυσμενέων καταβάλλεις τείχεα πολλῶν
ἰφθίμας ψυχὰς Αἰδονῆι διδούς.
Σὴν δις δ' ἐγχείην καλλίρροος ἔτρεσε Ῥήνος,
ἠδὲ πάλαι ποταμῶν ἔτρεσε Θύβρις ἄναξ. 30
Σεῦ τε παρερχομένοιο πατὴρ ἐκάλυψε βαθείαις
Γλώμηρος δίναις ἀχνύμενος κεφαλῆν.
Μάρτυρες ἀγλαῖης Οὐλμη τε καὶ Αὐστέρλιζα,
καὶ Λυβεκκαίων Λιψιάδων τε πόλεις.
Ἐσσύμενός τε τεῆς πειράζειν Νήριγος αἰχμῆς 35
ἔξαπίνης ἀγαναῖς πείθεται ἐννεσίαις.

Ειρήνην δ' ἀσπαζόμενος λαότροφον ἔργα
 Δήμητρος καὶ ὁμοῦ Παλλάδος ἔργα φιλεῖς.
 Ὅστις ταῦτα σὰ πάντα διελθεῖν κλεῖα δύναιτο; 40
 πῖμπλησ' ἀμφοτέρους ἡελίοιο δόμους.
 Εἰ μὲν Καρολίδης ἐναλίγκιός ἐστιν ἐν ὄπλοις
 Καίσαρι, τοῦ δὲ βίης κρείσσονα θυμὸν ἔχει.
 Χωομένοιο κακοῖς λόγος ἀστεροπαῖσιν ἔοικεν,
 χαίροντός τ' ἀγαθοῖς ὄψι γλυκίων κιθάρας.
 Ὠθῖνος, μέγα θάμβος, ἐπὶ τραφερὴν τε καὶ ὑγρὴν 45
 τηλόθεν εἰσανιῶν ἔπλεε νηϊ θοῆ,
 οὔρος δ' ἔμπρησεν μέσον ἰστίον, ὅστ' ἐποτείτο
 ὥστε διὰ νεφῶν ἔρχεται ἡέλιος·
 τοῖος, Καρολίδη, θείαν κληρούμενος αἶσαν,
 οὐ τρομέων πέτρας μακρὰ κέλευθα θέεις. 50
 Ὅσσα μὲν οὔτις ἀνὴρ κρατερός περ ἐὼν πολεμίστης
 εὐχέσθαι δύναται, τόσσα σὺ δ' ἐξάνυεις.
 Εἴ κεν μὴ πάντεσσιν ὁμοῦ φιλείοντο μονάρχει,
 οὐ πάντες γε θεοὺς κάρτα σέβουσι βροτοί.
 Δυσπαλὲς εὐθείαις διακρίνειν πάντα δίκαισιν 55
 ἀνθρώπων, χαλεπὸν πᾶσι βροτοῖσιν ἀδεῖν.
 Ἄνδρι καὶ ἀργαλέον περ ὄραν πρόσσω καὶ ὀπίσσω,
 ἔργμασιν ἐν μεγάλοις ἄλλυδις ἄλλο ῥέπει.
 Ἀλλὰ, φίλοι, θαρσεῖθ', ὡς αἰετὸς ὄξυβλέπτῃς
 ἀγρυπνεῖ καιροῖς Κάρολος ἡμετέροις. 60
 Καὶ τούτου σοφὴ στυγερὴ ἀπαμύνεται ἄτη,
 ὡς ὅτε νύξ σκοτὴ οὐρανίῳ σέλαϊ.
 Χαῖρε, γέρον βασιλεῦ, πάντων πολὺ φέρτατ' ἀνάκτων,
 Σκανδεῖας πύργος καὶ μέγα κῦδος ὁμῶς.
 Εἰσόκεν ὠκεανοῖο περίβρεμι οἴδματα Θούλην, 65
 καὶ κεν ἄμαξα πόλου ἄμμορός ἐστιν ἄλως·
 οὐνομα Καρολίδου μέγα τε κλέος οὔ ποτ' ὀλεῖται,
 δόξα τ' ἀποιχομένῳ ἔψεται αἶδιος.
 Ὅγδωκοντούτῃ βασιλῆα φυλάσσατε, Μοῖραι,
 ὅς κρατερὰς πολίων χεῖρας ὑπερθεν ἔχει. 70
 Εὐσεβίην τε καὶ εὐνομίην δότε πᾶσι πολίταις,
 ἡδὲ φιλοφροσύνην καὶ δότε σωφροσύνην.
 Ἄλλ' ὅτε, Καρολίδη, μεγαλήτορας ἐν πεδίοισιν
 εὖροις Βασιάδας τρίσμακαρ' Ἠλυσίοις·
 λαμπρότερόν τε φάος κεν ἴδοις βρίθοντά τε χρυσῷ 75
 δένδρεα κάργυρέας ἐν πετάλοισι δρόσους·
 δὴ τότε νῆα νέος διὰ κύματος ἄξει Ἰάσων
 πηδαλίοιο κρατῶν σεῦ πάϊς Ὅσκαρ ἐὺς.
 ἴλαος ἔσσο, καὶ εἰσορόων ἐς πατρίδα γαῖαν
 γηθήσεις καλὰς υἱέος ἐννεσίας. 80

BIBLIOGRAPHY

- AUSIUS, Henricus Magni (1648), Περὶ τῆς τῶν νέων παιδείας, Τετυπωμένη ἀπ' Ἑσχιλλου οὐ Ματθίου, Τῆς Ἀκαδημίας Τυπογράφου. (Dissertation, Uppsala).
- BRUNIUS, Carl Georg (1857), *Poëmata, partim iam ante, partim nunc primum edita*, Lundae, Ex Officina Berlingiana, pp. 142-144.
- FANT, Eric Michael (1775), *Historiola Litteraturae Graecae in Suecia, cuius specimen I. Venia Ampl. Fac. Philos. Ups. praeside Mag. Ioh. Flodero, Graec. Litt. Prof. Reg. et Ord. Publico examini subiicit Ericus Michaël Fant, Stipendiarius Wredianus, Stockholmiensis*, UPSALIAE, Typis Edmannianis, pp. 21-25 [Olaus Martini].
- JOHANNES PAULINUS (Lillienstedt) (2000), *Magnus Principatus Finlandia. Suomen Suuriruhtinaskunta. Vuonna 1678 pidetyt kreikankielisen runopuheen editio, runosuomennos, suorasanaainen käännös sekä tausta ja selitykset*, Tua Korhonen, Teivas Oksala, Erkki Sironen. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- JOHANNES PAULINUS à Lillienstedt (1694), *Finlandia, epico Carmine depicta. In Illustri Academia Upsaliensi, ante Annos 16. Juvenilis Exercitii causâ Publice decantata*, HOLMIAE, Recusa, Anno 1694.
- LAURENTIUS PETRI GOTHUS (1559), *Strategema Gothici Exercitus Adversus Darium, periucundum, carmine redditum elegiaco. Scriptum ad Illustrissimum Principem ac Dominum, Dominum ERICUM, Suecorum, Gothorum, Vandalorum, &c. electum Regem, VVitebergae, excudebat Laurentius Schuuenck*.
- NORDSTRÖM, Johan (1922), *Laurentius Petri Gothus' Strategema Gothici Exercitus — ett återfunnet humanistepos*, Samlaren, Ny följd. Årgång 3, 1922, pp. 221-276.
- RUNNERBERG, E. (1697), *Europa in luctu, seu Orbis Christiani Lessus et Threnodia ob inopinum et praematurum decessum Desideratissimi sui Pacificatoris Serenissimi atque Potentissimi Principis ac Domini Caroli XI. Suecorum, Gothorum, Vandalorumque Regis... qui Holmiae d. 5. Aprilis Anni M.DC. XCVII, placide diem obiens, terris valedixit*. HOLMIAE, Ex Officina OLAI ENAEI.

UNITED KINGDOM (Royaume Uni)

JOHN BULWER
Classical Association,
United Kingdom
(johnbulwer3@gmail.com)

ANCIENT TIMES

Texts in Classical Greek referring to Britain and Ireland are scarce but there are passages in STRABO, DIODORUS and PLUTARCH which show that the Greek world was aware of the existence of the archipelago beyond the north-west of continental Europe. These passages may have their origin in the writings of PYTHEAS OF MASSILIA whose *On the Ocean* (περὶ τοῦ Ὀκεανῶν) has not survived. Pytheas wrote around 320 BCE and is quoted by many other writers (cf. CUNLIFFE 2001). The credit given to Pytheas by these later writers varies; some call him a liar (Polybius and Strabo) but others are more respectful. Strabo in *Geographica* (4.5) gives an outline of his account of Britain, with geographical information and some comments on the anthropology of the inhabitants; he mentions Julius Caesar's incursions to Britain (the decisive moment of contact between Britain and the ancient Mediterranean world), and some surprising comments about the Irish. He also mentions Thule, the most remote place known with some disparaging comments on Pytheas. We are not sure exactly what place Strabo or the other geographers who mention this name are referring to, but it may be Orkney. Greenland and Iceland are other possibilities.

1. STRABO, *Geographica*, 4.5.1-5 (with omissions)

(A. Meineke, Teubner, Leipzig 1877)

1. ἡ δὲ Βρεττανικὴ τρίγωνος μὲν ἐστὶ τῷ σχήματι, παραβέβληται δὲ τὸ μέγιστον αὐτῆς πλευρὸν τῇ Κελτικῇ, τοῦ μήκουσ οὕθ' ὑπερβάλλον οὕτ' ἔλλειπον· ἐστὶ γὰρ ὅσον τετρακισχιλίων καὶ τριακοσίων ἢ τετρακοσίων σταδίων ἐκάτερον, τό τε Κελτικὸν τὸ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου μέχρι πρὸς τὰ βόρεια τῆς Πυρρήνης ἄκρα τὰ κατὰ Ἀκυτανίαν, καὶ τὸ ἀπὸ Καντίου τοῦ καταντικρῶ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Ῥήνου, ἑωθινωτάτου σημείου τῆς Βρεττανικῆς, μέχρι πρὸς τὸ ἐσπέριον ἄκρον τῆς νήσου τὸ κατὰ τὴν Ἀκυτανίαν καὶ τὴν Πυρρήνην ἀντικείμενον. (...) 2. τέτταρα δ' ἐστὶ διάγραμμα, οἷς χρῶνται συνήθως ἐπὶ τὴν νῆσον ἐκ τῆς ἠείρου, τὰ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τῶν ποταμῶν, τοῦ τε Ῥήνου καὶ τοῦ Σηκοάνα καὶ τοῦ Λίγηρος καὶ τοῦ Γαρούνα. τοῖς δ' ἀπὸ τῶν περὶ τὸν Ῥήνον τόπων ἀναγομένοις οὐκ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἐκβολῶν ὁ πλοῦς ἐστίν, ἀλλὰ ἀπὸ τῶν ὁμορῶντων τοῖς Μεναπίοις Μορίνων, παρ' οἷς ἐστὶ καὶ τὸ Ἴτιον, ᾧ ἐχρήσατο ναυστάθμῳ Καῖσαρ

ὁ θεός, διαίρων εἰς τὴν νῆσον· νύκτωρ δ' ἀνήχθη, καὶ τῇ ὑστεραία κατῆρε περὶ τετάρτην ὥραν τριακοσίους καὶ εἴκοσι σταδίους τοῦ διάπλου τελέσας· κατέλαβε δ' ἐν ἀρούραις τὸν σίτον. ἔστι δ' ἡ πλείστη τῆς νήσου πεδιάς καὶ κατάδρυμος, πολλὰ δὲ καὶ γεώλοφα τῶν χωρίων ἐστὶ, φέρει δὲ σίτον καὶ βοσκήματα καὶ χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ σίδηρον· ταῦτά δὴ κομίζεται ἐξ αὐτῆς καὶ δέρματα καὶ ἀνδράποδα καὶ κύνες εὐφυεῖς πρὸς τὰς κυνηγεσίας· Κελτοὶ δὲ καὶ πρὸς τοὺς πολέμους χρώνται καὶ τούτοις καὶ τοῖς ἐπιχωρίοις· οἱ δὲ ἄνδρες εὐμηκέστεροι τῶν Κελτῶν εἰσι καὶ ἦσσαν ξανθότριχες, χαννότεροι δὲ τοῖς σώμασι· σημεῖον δὲ τοῦ μεγέθους· ἀντίπαιδας γὰρ εἶδομεν ἡμεῖς ἐν Ῥώμῃ τῶν ὑψηλοτάτων αὐτόθι ὑπερέχοντας καὶ ἡμιποδίῳ, βλαισοὺς δὲ καὶ τᾶλλα οὐκ εὐγράμμους τῇ συστάσει· τὰ δ' ἔθη τὰ μὲν ὅμοια τοῖς Κελτοῖς τὰ δ' ἀπλούστερα καὶ βαρβαρώτερα, ὥστ' ἐνίους γάλακτος εὐποροῦντας μὴ τυροποιεῖν διὰ τὴν ἀπειρίαν, ἀπείρους δ' εἶναι καὶ κηπείας καὶ ἄλλων γεωργικῶν· δυναστεία δ' εἰσι παρ' αὐτοῖς, πρὸς δὲ τοὺς πολέμους ἀπήναις χρώνται τὸ πλεόν, καθάπερ καὶ τῶν Κελτῶν ἔνιοι· πόλεις δ' αὐτῶν εἰσιν οἱ ὄρυμοι· περιφράξαντες γὰρ δένδρεσι καταβεβλημένοι εὐρυχωρῆ κύκλον ἐνταῦθα καὶ αὐτοὶ καλυβοποιοῦνται καὶ τὰ βοσκήματα κατασταθμεύουσιν οὐ πρὸς πολὺν χρόνον· ἔπομβροι δ' εἰσιν οἱ ἀέρες μᾶλλον ἢ νιφετώδεις· ἐν δὲ ταῖς αἰθρίαις ὀμίχλη κατέχει πολὺν χρόνον, ὥστε δι' ἡμέρας ὅλης ἐπὶ τρεῖς μόνον ἢ τέτταρας ὥρας τὰς περὶ τὴν μεσημβρίαν ὀραῖσθαι τὸν ἥλιον. (...)

3. δις δὲ διέβη Καῖσαρ εἰς τὴν νῆσον ὁ θεός, ἐπανῆλθε δὲ διὰ ταχέων οὐδὲν μέγα διαπραξάμενος οὐδὲ προελθὼν ἐπὶ πολὺ τῆς νήσου, διὰ τε τὰς ἐν τοῖς Κελτοῖς γενομένας στάσεις τῶν τε βαρβάρων καὶ τῶν οἰκείων στρατιωτῶν, καὶ διὰ τὸ πολλὰ τῶν πλοίων ἀπολέσθαι κατὰ τὴν πανσέληνον αὐξησιν λαβουσῶν τῶν ἀμπώτεων καὶ τῶν πλημμυρίδων· δύο μέντοι ἢ τρεῖς νίκας ἐνίκησε τοὺς Βρεττανούς, καίπερ δύο τάγματα μόνον περαιώσας τῆς στρατιάς, καὶ ἀπήγαγεν ὀμρὰ τε καὶ ἀνδράποδα καὶ τῆς ἄλλης λείας πληθός. (...)

4. εἰσι δὲ καὶ ἄλλαι περὶ τὴν Βρεττανικὴν νῆσοι μικραὶ· μεγάλη δ' ἡ Ἰέρνη πρὸς ἄρκτον αὐτῇ παραβεβλημένη, προμήκης μᾶλλον πλάτος ἔχουσα· περὶ ἧς οὐδὲν ἔχομεν λέγειν σαφές πλὴν ὅτι ἀγριώτεροι τῶν Βρεττανῶν ὑπάρχουσιν οἱ κατοικοῦντες αὐτήν, ἀνθρωποφάγοι τε ὄντες καὶ πολυφάγοι, τοὺς τε πατέρας τελευτήσαντας κατεσθίειν ἐν καλῷ τιθέμενοι καὶ φανερώς μίσησθαι ταῖς τε ἄλλαις γυναιξὶ καὶ μητράσι καὶ ἀδελφαῖς, καὶ ταῦτα δ' οὕτω λέγομεν ὡς οὐκ ἔχοντες ἀξιοπίστους μάρτυρας· καίτοι τό γε τῆς ἀνθρωποφαγίας καὶ Σκυθικὸν εἶναι λέγεται, καὶ ἐν ἀνάγκαις πολιορκητικαῖς καὶ Κελτοὶ καὶ Ἰβηρες καὶ ἄλλοι πλείους ποιῆσαι τοῦτο λέγονται.

5. περὶ δὲ τῆς Θούλης ἔτι μᾶλλον ἀσαφῆς ἡ ἱστορία διὰ τὸν ἐκτοπισμόν· ταύτην γὰρ τῶν ὀνομαζομένων ἀρκτικωτάτην τιθέασιν· ἃ δ' εἶρηκε Πυθίας περὶ τε ταύτης καὶ τῶν ἄλλων τῶν αὐτῆς τόπων ὅτι μὲν πέπλαστα, φανερόν ἐκ τῶν γνωριζομένων χωρίων· κατέψευσται γὰρ αὐτῶν τὰ πλείστα, ὥσπερ καὶ πρότερον εἴρηται, ὥστε δηλὸς ἐστὶν ἐψευσμένος μᾶλλον περὶ τῶν ἐκτετοπισμένων· πρὸς μέντοι τὰ οὐράνια καὶ τὴν μαθηματικὴν θεωρίαν ἰκανῶς δόξει κεχρήσθαι τοῖς πράγμασι τοῖς τῇ κατεψυγμένῃ ζώνῃ πλησιάζουσιν τὸ τῶν καρπῶν εἶναι τῶν ἡμέρων καὶ ζῶων τῶν μὲν ἀφορίαν παντελῆ τῶν δὲ σπάνιν, κέγχρω δὲ καὶ ἀγρίοις λαχάνοις καὶ καρποῖς καὶ ρίζαις τρέφεσθαι· παρ' οἷς δὲ σῖτος καὶ μέλι γίγνεται, καὶ

τὸ πόμα ἐντεῦθεν ἔχειν· τὸν δὲ σίτον, ἐπειδὴ τοὺς ἡλίους οὐκ ἔχουσι καθαρούς, ἐν οἴκοις μεγάλοις κόπτουσι, συγκομισθέντων δεῦρο τῶν σταχῶν: αἱ γὰρ ἄλως ἄχρηστοι γίνονται διὰ τὸ ἀνήλιον καὶ τοὺς ὄμβρους.

2. DIODORUS SICULUS, *Library of History*, 5.21

(I. Bekker, L. Dindorf, F. Vogel; Teubner, Leipzig 1888-1890)

Diodorus refers to the islands lying opposite Gaul and links them to the expedition of Caesar again; he is particularly interested in the production of tin. He gives an idea of the layout of the geography with some figures of the length of the sides of the triangular shape. Comparable figures are given by Strabo and Pliny the Elder, which suggest that their common source was Pytheas. He sketches some aspects of the life of the inhabitants mentioning their use of chariots and their way of harvesting crops. The production of tin in the part known as Belerion is mentioned with some detail about the methods and the transport to Gaul:

1. ἐπεὶ δὲ περὶ τοῦ κατὰ τὴν Λιβύην ὠκεανοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ νήσων διήλθομεν, μεταβιβάσομεν τὸν λόγον ἐπὶ τὴν Εὐρώπην. κατὰ γὰρ τὴν Γαλατίαν τὴν παρῶκεανίτιν κατ' ἀντικρὺ τῶν Ἐρκυνίων ὀνομαζομένων δρυμῶν “μεγίστους γὰρ ὑπάρχειν παρειλήφαμεν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην” νήσοι πολλαὶ κατὰ τὸν ὠκεανὸν ὑπάρχουσιν, ὧν ἔστι μεγίστη ἡ Πρεττανικὴ καλουμένη.

2. αὕτη δὲ τὸ μὲν παλαιὸν ἀνεπίμικτος ἐγένετο ξενικαῖς δυνάμεσιν· οὔτε γὰρ Διόνυσσον οὔθ' Ἡρακλέα παρειλήφαμεν οὔτε τῶν ἄλλων ἠρώων ἢ δυναστῶν ἐστρατευμένον ἐπ' αὐτήν: καθ' ἡμᾶς δὲ Γάιος Καῖσαρ ὁ διὰ τὰς πράξεις ἐπονομασθεὶς θεὸς πρῶτος τῶν μνημονευομένων ἐχειρώσατο τὴν νῆσον, καὶ τοὺς Πρεττανοὺς καταπολεμήσας ἠνάγκασε τελεῖν ὠρισμένους φόρους. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων τὰς κατὰ μέρος πράξεις ἐν τοῖς οἰκείοις χρόνοις ἀναγράψομεν, περὶ δὲ τῆς νήσου καὶ τοῦ φυομένου κατ' αὐτὴν καττιτέρου νῦν διέξιμεν.

3. αὕτη γὰρ τῷ σχήματι τρίγωνος οὔσα παραπλησίως τῇ Σικελίᾳ τὰς πλευρὰς οὐκ ἰσοκώλους ἔχει. παρεκτεινούσης δ' αὐτῆς παρὰ τὴν Εὐρώπην λοξῆς, τὸ μὲν ἐλάχιστον ἀπὸ τῆς ἠπείρου διεστηκὸς ἀκρωτήριον, ὃ καλοῦσι Κάντιον, φασὶν ἀπέχειν ἀπὸ τῆς γῆς σταδίους ὡς ἑκατόν, καθ' ὃν τόπον ἡ θάλαττα ποιεῖται τὸν ἔκρουον, τὸ δ' ἕτερον ἀκρωτήριον τὸ καλούμενον Βελέριον ἀπέχειν λέγεται τῆς ἠπείρου πλοῦν ἡμερῶν τεττάρων, τὸ δ' ὑπολειπόμενον ἀνήκειν μὲν ἱστοροῦσιν εἰς τὸ πέλαγος, ὀνομάζεσθαι δ' Ὀρκαν.

4. τῶν δὲ πλευρῶν τὴν μὲν ἐλάχιστην εἶναι σταδίων ἑπτακισχιλίων πεντακοσίων, παρήκουσαν παρὰ τὴν Εὐρώπην, τὴν δὲ δευτέραν τὴν ἀπὸ τοῦ πορθμοῦ πρὸς τὴν κορυφὴν ἀνήκουσαν σταδίων μυρίων πεντακισχιλίων, τὴν δὲ λοιπὴν σταδίων δισμυρίων, ὥστε τὴν πᾶσαν εἶναι τῆς νήσου περιφορὰν σταδίων τετρακισμυρίων δισχιλίων πεντακοσίων.

5. κατοικεῖν δὲ φασὶ τὴν Πρεττανικὴν αὐτόχθονα γένη καὶ τὸν παλαιὸν βίον ταῖς ἀγωγαῖς διατηροῦντα. ἄρμασι μὲν γὰρ κατὰ τοὺς πολέμους χρῶνται, καθάπερ οἱ παλαιοὶ τῶν Ἑλλήνων ἦρωες ἐν τῷ Τρωικῷ πολέμῳ κεκρήσθαι παραδέδονται, καὶ τὰς οἰκήσεις εὐτελεῖς ἔχουσιν, ἐκ τῶν καλάμων ἢ ξύλων κατὰ τὸ πλείστον συγκειμένας τὴν τε συναγωγὴν τῶν σιτικῶν καρπῶν

ποιοῦνται τοὺς στάχους αὐτοὺς ἀποτέμνοντες καὶ θησαυρίζοντες εἰς τὰς καταστέγους οἰκήσεις· ἐκ δὲ τούτων τοὺς παλαιοὺς στάχους καθ' ἡμέραν τίλλειν, καὶ κατεργαζομένους ἔχειν τὴν τροφήν.

6. τοῖς δ' ἤθεσιν ἀπλοὺς εἶναι καὶ πολὺ κεχωρισμένους τῆς τῶν νῦν ἀνθρώπων ἀγχινοίας καὶ πονηρίας. τὰς τε διαίτας εὐτελεῖς ἔχειν, καὶ τῆς ἐκ τοῦ πλοῦτου γεννωμένης τρυφῆς πολὺ διαλλάττοντας. εἶναι δὲ καὶ πολυάνθρωπον τὴν νῆσον, καὶ τὴν τοῦ ἀέρος ἔχειν διάθεσιν παντελῶς κατεψυγμένην, ὡς ἂν ὑπ' αὐτὴν τὴν ἄρκτον κειμένην. βασιλεῖς δὲ καὶ δυνάστας πολλοὺς ἔχειν, καὶ πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὸ πλεῖστον εἰρηνικῶς διακεῖσθαι.

3. DIODORUS SICULUS, *LIBRARY OF HISTORY*, 5.22

(I. Bekker, L. Dindorf, F. Vogel; Teubner, Leipzig 1888-1890)

1. ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν κατ' αὐτὴν νομίμων καὶ τῶν ἄλλων ιδιωμάτων τὰ κατὰ μέρος ἀναγράψομεν ὅταν ἐπὶ τὴν Καίσαρος γενομένην στρατείαν εἰς Πρεττανίαν παραγενηθῶμεν, νῦν δὲ περὶ τοῦ κατ' αὐτὴν φυομένου καττίτερου διέξιμεν. τῆς γὰρ Πρεττανικῆς κατὰ τὸ ἀκρωτήριον τὸ καλούμενον Βελέριον οἱ κατοικοῦντες φιλόξενοί τε διαφερόντως εἰσὶ καὶ διὰ τὴν τῶν ξένων ἐμπόρων ἐπιμιξίαν ἐξημερωμένοι τὰς ἀγωγὰς. οὗτοι τὸν καττίτερον κατασκευάζουσι φιλοτέχνως ἐργαζόμενοι τὴν φέρουσαν αὐτὸν γῆν.

2. αὕτη δὲ πετρώδης οὔσα διαφυὰς ἔχει γεώδεις, ἐν αἷς τὸν πόρον κατεργαζόμενοι καὶ τήξαντες καθαίρουσιν. ἀποτυπῶντες δ' εἰς ἀστραγάλων ῥυθμοὺς κομίζουσιν εἰς τινα νῆσον προκειμένην μὲν τῆς Πρεττανικῆς, ὀνομαζομένην δὲ Ἴκτιν· κατὰ γὰρ τὰς ἀμπώτεις ἀναξηραίνουμένου τοῦ μεταξὺ τόπου ταῖς ἀμάξαις εἰς ταύτην κομίζουσι δαψιλῆ τὸν καττίτερον.

3. ἴδιον δὲ τι συμβαίνει περὶ τὰς πλησίον νήσους τὰς μεταξὺ κειμένας τῆς τε Εὐρώπης καὶ τῆς Πρεττανικῆς· κατὰ μὲν γὰρ τὰς πλημυρίδας τοῦ μεταξὺ πόρου πληρουμένου νῆσοι φαίνονται, κατὰ δὲ τὰς ἀμπώτεις ἀπορρεούσης τῆς θαλάττης καὶ πολὺν τόπον ἀναξηραίνουσης θεωροῦνται χερρόνησοι.

4. ἐντεῦθεν δ' οἱ ἔμποροι παρὰ τῶν ἐγχωρίων ὠνοῦνται καὶ διακομίζουσιν εἰς τὴν Γαλατίαν· τὸ δὲ τελευταῖον πεζῆ διὰ τῆς Γαλατίας πορευθέντες ἡμέρας ὡς τριάκοντα κατάγουσιν ἐπὶ τῶν ἵππων τὰ φορτία πρὸς τὴν ἐκβολὴν τοῦ Ῥοδανοῦ ποταμοῦ.

4. PLUTARCH, *LIFE OF CAESAR*, 23

(B. Perrin, MA. Harvard U.P., Cambridge; Heinemann, London 1919)

Plutarch, once widely read in Britain (*cf.* GOLDHILL 2002), confirms that the most significant thing about Britain for the Greek-speaking world was Julius Caesar's invasion. Apart from that he finds little of interest:

ἡ δὲ ἐπὶ τοὺς Βρεττανοὺς στρατεία τὴν μὲν τόλμαν εἶχεν ὀνομαστὴν πρῶτος γὰρ εἰς τὸν ἐσπέριον Ὀκεανὸν ἐπέβη στόλῳ, καὶ διὰ τῆς Ἀτλαντικῆς θαλάττης στρατὸν ἐπὶ πόλεμον κομίζων ἔπλευσε· καὶ νῆσον ἀπιστουμένην ὑπὸ μεγέθους

καὶ πολλὴν ἔριν παμπόλλοις συγγραφεῦσι παρασχούσαν, ὡς ὄνομα καὶ λόγος οὐ γενομένης οὐδὲ οὔσης πέπλασται, κατασχεῖν ἐπιθέμενος προήγαγεν ἔξω τῆς οἰκουμένης τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν. δις δὲ διαπλεύσας εἰς τὴν νῆσον ἐκ τῆς ἀντιπέρας Γαλατίας, καὶ μάχαις πολλαῖς κακώσας τοὺς πολεμίους μᾶλλον ἢ τοὺς ἰδίους ὠφελήσας, οὐδὲν γὰρ ὅ τι καὶ λαβεῖν ἦν ἄξιον ἀπ' ἀνθρώπων κακοβίων καὶ πενήτων, οὐχ οἷον ἐβούλετο τῷ πολέμῳ τέλος ἐπέθηκεν, ἀλλ' ὀμήρους λαβὼν παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ ταξάμενος φόρους ἀπῆρεν ἐκ τῆς νήσου.

After a long period of neglect, a revival of Greek learning in England came with ERASMUS and the Reformation. Erasmus' first visit was in 1499 to learn Greek at Oxford. Lectures on Greek were given at Oxford by WILLIAM GROCYN, who began to learn Greek in England before travelling to Italy to continue his studies. This was a period of the flourishing of Greek with such figures as JOHN COLET and THOMAS LINACRE active in the field as well as Grocyn, after whom the present post of Lecturer in Greek Language at Oxford University is named. However, in the atmosphere of the Reformation learning Greek could also be dangerous and regarded as heretical (cf. GOLDHILL 2002; ADAMS 2015); even the way one pronounced Greek could be seen as a sign of subversion. So Greek learning virtually disappeared again from 1530 until the religious settlement of 1559. Queen Elizabeth I, an accomplished Greek student herself, was presented with a volume at St. Paul's School in 1573 by the headmaster William Malim containing verses in Greek.

5. PLUTARCH, *LIFE OF ANTONY* 26

(B. Perrin, MA. Harvard U.P., Cambridge; Heinemann, London 1919)

A little later in about 1606 we can see the influence of Greek on the writing of WILLIAM SHAKESPEARE. In *Antony and Cleopatra*, he relies on Plutarch as his source, but by way of the translation into English by Thomas North from the translation of Plutarch's Greek into French by Jacques Amyot (1579). The famous passage where Enobarbus describes Cleopatra's arrival by boat at her first meeting with Antony (2.2.201f) begins:

The barge she sat in, like a burnished throne
Burned on the water. The poop was beaten gold;
Purple the sails, and so perfumed that
The winds were lovesick with them.

This is the original passage of Plutarch in his *Life of Antony*:

πολλὰ δὲ καὶ παρ' αὐτοῦ καὶ παρὰ τῶν φίλων δεχομένη γράμματα καλούντων, οὕτω κατεφρόνησε καὶ κατεγέλασε τοῦ ἀνδρὸς ὥστε πλεῖν ἀνὰ τὸν Κύδνον ποταμὸν ἐν πορθμείῳ χρυσοπρύμνῳ, τῶν μὲν ἰστίων ἀλουργῶν

ἐκπεπετασμένων, τῆς δὲ εἰρεσίας ἀργυραῖς κώπαις ἀναφερομένης πρὸς αὐλὸν ἅμα σύριγξι καὶ κιθάραις συνηρμοσμένον. αὐτὴ δὲ κατέκειτο μὲν ὑπὸ σκιάδι χρυσοπάστῳ κεκοσμημένη γραφικῶς ὡσπερ Ἀφροδίτη, παῖδες δὲ τοῖς γραφικοῖς Ἔρωσιν εἰκασμένοι παρ' ἐκάτερον ἐστῶτες ἐρρίπιζον. ὁμοίως δὲ καὶ θεραπαινίδες αἱ καλλιστεύουσαι Νηρηϊδῶν ἔχουσαι καὶ Χαρίτων στολάς, αἱ μὲν πρὸς οἴαξιν, αἱ δὲ πρὸς κάλοις ἦσαν. ὄδμαι δὲ θαυμασταὶ τὰς ὄχθας ἀπὸ θυμιαμάτων πολλῶν κατεῖχον. τῶν δὲ ἀνθρώπων οἱ μὲν εὐθὺς ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ παρωμάρτου ἐκατέρωθεν, οἱ δὲ ἀπὸ τῆς πόλεως κατέβαινον ἐπὶ τὴν θέαν. ἐκχεόμενου δὲ τοῦ κατὰ τὴν ἀγορὰν ὄχλου τέλος αὐτὸς ὁ Ἀντώνιος ἐπὶ βήματος καθεζόμενος ἀπελείφθη μόνος. καὶ τις λόγος ἐχώρει διὰ πάντων ὡς ἡ Ἀφροδίτη κωμάζοι παρὰ τὸν Διόνυσον ἐπ' ἀγαθῶ τῆς Ἀσίας.

ἔπεμψε μὲν οὖν καλῶν αὐτὴν ἐπὶ τὸ δεῖπνον· ἡ δὲ μᾶλλον ἐκείνον ἤξιον πρὸς ἑαυτὴν ἤκειν. εὐθὺς οὖν τινὰ βουλόμενος εὐκολίαν ἐπιδείκνυσθαι καὶ φιλοφροσύνην ὑπήκουσε καὶ ἤλθεν. ἐντυχῶν δὲ παρασκευῇ λόγου κρείττονι μάλιστα τῶν φώτων τὸ πλήθος ἐξεπλάγη. τοσαῦτα γὰρ λέγεται καθίεσθαι καὶ ἀναφαίνεσθαι πανταχόθεν ἅμα, καὶ τοιαύταις πρὸς ἄλληλα κλίσεσι καὶ θέσεσι διακεκοσμημένα καὶ συντεταγμένα πλαισιῶν καὶ περιφερῶν τρόπῳ, ὥστε τῶν ἐν ὀλίγοις ἀξιοθεάτων καὶ καλῶν ἐκείνην γενέσθαι τὴν ὄψιν.

The transmission of the classical world and its re-imagination in a new work does not always have to be through direct contact with texts in the original Greek.

THE RENAISSANCE

6. JOHN MILTON, *Poetical Works*, Psalm 114

(Beeching, Oxford U.P., London 1928)

JOHN MILTON (1608-1674), the poet of *Paradise Lost*, knew many languages, ancient and modern, including Hebrew. He later became Secretary for Foreign Tongues in 1649 for the Commonwealth, dealing with communications in Latin with other countries. When his old tutor from St. Paul's sent him some verses in 1634, he responded with this translation of Psalm 114:

Ἰσραὴλ ὅτε παῖδες, ὄτ' ἀγλαὰ φύλ' Ἰακωβου
 Αἰγύπτιον λίπε δῆμον, ἀπεχθέα, βαρβαρόφωνον,
 Δὴ τότε μοῦνον ἔην ὄσιον γένος υἱὸς Ἰουδα.
 Ἐν δὲ θεὸς λαοῖσι μέγα κρείων βασίλευεν.
 Εἶδε, καὶ ἐντροπάδην φύγαδ' ἐρρώησε θάλασσα
 Κύματι εἰλυμένη ροθίῳ, ὄδ' ἄρ' ἐστυφελίχθης
 Ἰρὸς Ἰορδάνη ποτὶ ἀργυροειδέα πηγὴν.
 Ἐκ δ' ὄρεα σκαρθμοῖσιν ἀπειρέσια κλονέοντο,

Ὡς κριοὶ σφριγῶντες ἐϋτραφερῶ ἐν ἄλωῃ;
 Βαιότεραι δ' ἅμα πάσαι ἀνασκίρτησαν ἐρίπναι,
 Οἷα παραὶ σύριγγι φίλη ὑπὸ μητέρι ἄρνες,
 Τίπτε σύγ' αἰνὰ θάλασσα πέλωρ φύγαδ' ἐρρώησας;
 Κύματι εἰλυμένη ροθίῳ; τι δ' ἄρ' ἐστυφελίχθης
 Ἴρὸς Ἰορδάνη ποτὶ ἀγυροειδέα πηγὴν;
 Τίπτ' ὄρεα σκαρθμοῖσιν ἀπειρέσια κλονέεσθε
 Ὡς κριοὶ σφριγῶντες ἐϋτραφερῶ ἐν ἄλωῃ;
 Βαιότεραι τί δ' ἄρ' ὕμμες ἀνασκίρτησατ' ἐρίπναι,
 Οἷα παραὶ σύριγγι φίλη ὑπὸ μητέρι ἄρνες,
 Σείεο γαῖα τρείουσα θεὸν μεγάλ' ἐκτυπέοντα
 Γαῖα θεὸν τρείουσ' ὕπατον σέβας Ἰσσακίδαο
 Ὅς τε καὶ ἐκ σπιλάδων ποταμοὺς χέε μορμύροντας,
 Κρήνηντ' ἀέναον πέτρης ἀπὸ δακρυοέσεως.

In his accompanying letter Milton writes: “*Since I left your school, this is the first and only thing I have composed in Greek –occupied, as you know, more willingly in Latin and English matters. For whoever spends study and labor in this age on Greek writing runs a risk that he sings for the most part to the deaf ...*” (Milton to Alexander Gill, 4 December 1634; cf. SHAWCROSS 1970). Greek continues to be a rare accomplishment of English speakers, and it is often in the realm of translation as a school exercise known as “verses” that it appears in English culture.

THE 19th CENTURY

7. RICHARD SHILLETTO *Greek and Latin Compositions*, p. 22-23

(Cambridge U.P., Cambridge 1901)

Composition (that is translation into Latin and Greek) was an important part of the language training that boys received at schools which advanced beyond the basics in the eighteenth and nineteenth centuries. Although it was largely used for consolidating grammatical knowledge by less imaginative teachers, it could also encourage creativity and expression in the pupils, particularly in the translation of English poetry into Greek (and Latin) verse. Examples of this practice for teaching use by RICHARD SHILLETTO, fellow of Peterhouse, Cambridge, were collected by his sons and published in 1901. Here is his version of Cleopatra’s final speech from Shakespeare’s *Antony and Cleopatra* (5.2. 274-292) which begins:

Give me my robe. Put on my crown. I have
 Immortal longings in me. Now no more

The juice of Egypt's grape shall moist this lip.

Δός μοι πέπλωμα κρατί τ' ἀμφίθεσ στέφος
ἀθάνατος ἀρτιως με προσσαίναι πόθος,
ἀλλ' ἀμπέλου γάρ οὐποτ' ἄν βρέχοιτ' ἔτι
γάνει τὰ χεῖλη τὰμὰ τῆς Αἰγυπτίας.
Ἴρα, σὺ δ' ἐγκόνησον. οὐχ ἔδρας ἀκμή.
κλύω γὰρ αὐδήν, ὡς ἔοικ', Ἄντονιου,
ἰδοὺ δ' ἀνέστη τᾶργα τᾶμ' ἐπαινέσων.
ἢ οὐ κλύετ' ἐπεγγελῶντα Καίσαρος τύχη,
οἶαν θεοὶ φιλοῦσι δωρεῖσθαι βροτοῖς
πρόφασιν καλὴν δὴ τοῦ μεθύστερον κότου;
ἦκω πρὸς ἄνδρα τὸν ἐμόν. εἰ γὰρ εὐλόγως
ἐπώνυμοι καλοῖμεθ' ἀνδρείας χάριν.
ἀλλ' αἰθέρος γὰρ κάμπεχει πυρὸς φύσις
τὰ δ' ἀλλ' ἀφῆκα τη κακίονι ζῶη.
ἀλλ' ἢ πέππακται ταῦτα; δεῦρο χειλέων
θάλπος μολόντε λωτίσασθον ὕστατον.
χαίροις ἄν, Ἴρα, καὶ σὺ, Χαρμία φίλη.
πίτνεις; τρέφω γὰρ κάπῃ χειλέων ὄφιν;
εἰ δ' ἀσφαδάστως ὦδ' ἀπήλλαξαι φύσεως
ὡς δῆγμ' ἔραστοῦ καιρία πληγὴ μόρου,
λυπρὸν μὲν ἄλγος ἀλλ' ὄμως ποθούμενον.
μῶν ἡσυχάζεις; ὦδ' ἰουσ' ἀπαξιότς
γένος τὸ χαίρειν μὴ προσεννέπειν βροτῶν.

THE MODERN ERA

This familiarity with Greek verse rhythms inspired many English poets of the nineteenth century including SHELLEY, BYRON, SWINBURNE and others. The rise of this Victorian Hellenism indicates a moment at which Greek grew in status and even began to rival Latin in importance in school curriculums (*cf.* ADAMS 2015). Homer was read and frequently translated, and Plato formed the basis of an advanced education in politics and philosophy. Greek even finds its way into popular culture, an example of which is the verse of W. S. GILBERT, known for his light operas, set to the music of ARTHUR SULLIVAN. When Gilbert lists the things a “modern major general” must know in *The Pirates of Penzance* (1880) he has him sing:

I can tell undoubted Raphaels from Gerard Dows and Zoffanies
And I know the croaking chorus from The Frogs of Aristophanes.

8. W.S. GILBERT AND A. SULLIVAN, *The Pirates of Penzance*, Act 1

βρεκεκεκὲξ κοῶξ κοῶξ may have been one of the few phrases of classical Greek that was familiar to a wider audience at this time. Around this time, the poet A. E. HOUSMAN composed his *Fragment of a Greek Tragedy* (1901) to show up the sheer oddness of Greek tragic diction and to parody the way it was frequently translated. It begins:

CHORUS: O suitably-attired-in-leather-boots
 Head of a traveller, wherefore seeking whom
 Whence by what way how purposed art thou come
 To this well-nightingaled vicinity?

This verse has always been popular with Hellenists struggling to put their Greek unseen translations into English.

Competence in Greek language in Britain may always have been a skill limited to a few devotees, who were educated in expensive private schools, and may be dismissed as an elitist practice. Nonetheless such competence requires considerable application not only on the part of the composer but also of the reader and goes way beyond the requirements of examinations. While translation or composition into Greek could be seen to have an educational purpose in consolidating grammatical knowledge and metrical facility, actual free composition into Greek is an even rarer phenomenon, perhaps composed for the retirement of a professor of Greek or some such event. There has been a tradition in England of composing an ode for the Olympic games from 1896 at the first modern games, and this continued for the celebrations of the Olympic games in London in 2012. The then Mayor of London (the πρύτανης βαρὺς Boris Johnson) commissioned a Greek ode for this occasion and Armand D'Angour obliged with this ode in Alcaic metre with Pindaric elements. Incorporated into the Greek are puns on the names of well-known athletes (Bolt, Farah and others).

ἴδεσθε καινὸν πῦρ τόδ' Ὀλυμπικόν,
 ὃ γ' ἐξέλαμψε πρόσθε καθ' Ἑλλάδα.
 ἀλλ' ἡδέως δέχεσθε τᾶθλα
 Λονδινίου ποταμοῦ παρ' ὄχθας.

ὕμνεϊτε δ' αἶγλην ἀντιπάλων σοφῶν,
 στρατὸς γὰρ ἦλθεν ἐκ περάτων χθονός·
 καὶ χρὴ μεγίσταις ᾠδ' αἰοιδόν
 ἀμφ' ἀρεταῖσι καθ' ἄρμ' ἐλαύνειν.

πλήθος θεατῶν μυρίον ὄψεται
 ὀρμὴν τρεχόντων καὶ λιπαρὰν χάριν,
 σπουδὴν τ' ἐρεσσόντων ἑταίρων
 ἀκροβατῶν τε δοκοῦς πατούντων.

θεάσεται δὲ χάρματι τοξότην
τείνοντα νευράν, καὶ ποδὶ σωφρόνως
τὸν ἰππότην στρέφοντα πῶλον
ἀστεροπῆς τε σέλας θεοῦσης.

πρέψουσι δ' αὐλοὶ καὶ τύπανον βρόμφ
τιμῆς φλεγούσης πολλὰ καθ' ἡμέραν·
ὄχλος δ' αὔσει καλλίνικε
χρῦσε' ἄεθλ' ἐσιδῶν φέροντας.

δεῦτ' αὐτε γῆν ἐς τήνδε περὶρρυτον·
ἄρχων γὰρ ἄγχι καὶ πρύτανις βαρῦς,
νίκη δ' ἀρίστοις αἰὲν ἔστω·
νῦν κρότος, αἶψα δὲ τᾶθλ' ἀγέσθω.

D'Angour provides his own translation into English verse:

Behold this new Olympic torch, the flames
that first blazed forth at Greece's early dawn:
Now give a rousing welcome to these Games,
on London's riverbanks reborn.

Applaud as rival teams, in sport allied,
march in from the far corners of the earth.
The poet now must emulate their stride
and craft an ode to sporting worth.

A countless throng of watchers will observe
the dazzling relays of the running-teams,
watch rival oarsmen straining every nerve,
and gymnasts on the balance-beams.

The crowds will view with wonder and delight
the rider urge her horse about and back,
the skillful archer draw his bowstring tight,
the lightning bolt around the track.

The drums will volley and the pipes play loud
as tales of victory are daily told;
the stands will echo to the cheering crowd
when victors raise the prize of gold.

Now welcome all to Britain's sea-girt land:
join London's Mayor and company within.
To all who strive may fortune lend a hand:
applaud, and let the Games begin!

In the Telegraph 23rd July 2012: <https://www.telegraph.co.uk/sport/olympics/news/9420192/London-2012-Olympics-Boris-Johnson-to-recite-Olympic-Ode-in-ancient-Greek.html>

This light-hearted and witty approach is in contrast to the often-perceived high-minded and serious nature of Classics and perhaps reflects more closely the modern idea of Greek studies.

BIBLIOGRAPHY

- ADAMS, Matthew, *Teaching Classics in English Schools, 1500-1840*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2015.
- CUNLIFFE, Barry, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, Penguin, London/New York 2001.
- GOLDHILL, Simon, *Who Needs Greek? Contests in the Cultural History of Hellenism*, Cambridge U.P., Cambridge 2002
- SHAWCROSS, J.T., *John Milton, The Critical Heritage. Volume I 1628-1731*, Routledge and Kegan Paul, London 1970.
- SHILLETO, Richard, *Greek and Latin Compositions*, Cambridge U.P., Cambridge 1901.

(Página deixada propositadamente em branco)

VOLUMES PUBLICADOS

1. Francisco de Oliveira (Coord.), *Europatria* (Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2013).
2. Francisco Oliveira & Ramón Martínez (coords.), *Europatrida* (Coimbra, Imprensa da Universidade de Coimbra, 2019).

(Página deixada propositadamente em branco)

WORK PUBLISHED
WITH THE SPONSORSHIP OF

C
E C H

CENTRO DE ESTUDOS
CLÁSSICOS E HUMANÍSTICOS
DA UNIVERSIDADE DE COIMBRA

1 2

9 0

UNIVERSIDADE D
COIMBRA

I
UNIVERSIDADE DE COIMBRA
COIMBRA UNIVERSITY PRESS
U